E-ISSN 2181-1466
9 772181 146004

ISSN 2181-6875
9 772181 687004

@buxdu_uz @buxdu1 @buxdu1 www.buxdu.uz

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

9(3)/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

9(3)/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2026, № 9, sentabr

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo‘yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo‘yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo‘yicha, **tarix** fanlari bo‘yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan. Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti
Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Bosh muharrir o‘rinbosari: Samiyev Kamoliddin A’zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Mas’ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)
Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)
Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)
Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)
Bezdudnaya A. G., Sankt-Peterburg davlat iqtisodiyot universiteti professori, iqtisodiyot fanlari doktori
Razumovskiy V. M., Sankt-Peterburg davlat iqtisodiyot universiteti professori, iqtisodiyot fanlari doktori
Zahidov A. A., Texas universiteti professori, fizika-matematika fanlari doktori
Kovalev I. V., Sibir Federal universiteti professori, texnika fanlari doktori
Ibrayeva K. T., Tyumen davlat universiteti, Ekologiya va qishloq xo‘jaligi biologiyasi instituti, texnika fanlari nomzodi
Tursunjon M., Shinjon Uyg‘ur Avtonom Rayoni Qishloq xo‘jaligi fanlari akademiyasi, Paxta ilmiy-tadqiqot instituti professori, qishloq xo‘jalik fanlari doktori
Ai Syan Tao, Shinjon Universiteti Aqlli qishloq xo‘jaligi instituti direktori, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor
Tursunov D.A., O‘sh davlat universiteti professori, fizika-matematika fanlari doktori
Zagdkhorol Bayasgalan, Mongolian University of Science and Technology professori, fizika-matematika fanlari doktori
Gumerov Renat, Qozon federal universiteti professori, fizika-matematika fanlari doktori
Babayeva F. Sh., Ozarbayjon milliy fanlar akademiyasi professori, falsafa fanlari doktori
Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)
Mo‘minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor
Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)
Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor
Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent
Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor
Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor
O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor
Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor
To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor
Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Qahhorov Otabek Siddiqovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor
Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Jamilova Bashorat Sattorovna, filologiya fanlari doktori, professor
Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori
Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor
Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor
Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor
Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor
Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor
Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor
Yuldosheva Dilorom Nigmatovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Sharipov M. Z., fizika-matematika fanlari doktori, professor
Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent
Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor
Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor
Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, professor
Qurbonova Manzila Bakiyevna, tarix fanlari nomzodi, professor
Ochilov Alisher To'lis o'g'li, tarix fanlari doktori, professor
Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent
G'aybullayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
O'rinova Bozorgul Zokirovna, tarix fanlari doktori, dotsent

SERIYA: T I L SH U N O S L I K

MUNDARIJA *** CONTENTS *** СОДЕРЖАНИЕ		
TILSHUNOSLIK * LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ**		
Arustamyan Y.Y.	The eco-paradigm in translation studies: problems and perspectives	3
Veselinov D., Toirova G.I.	Bolgar va o‘zbek tillarida pragmatik ekvivalentlik: izosign yondashuvi	8
Tojiboyeva M.Sh.	Ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida urush va kurash metaforalarining qiyosiy tahlili	20
A’zamov S.M.	Ingliz va o‘zbek tillaridagi leksik-semantik lakunalarning miqdoriy va qiyosiy-tipologik xususiyatlari	24
Abdujalilova N.A.	“Kardiologiya” terminining leksik va semantik ahamiyati	29
Abduraxmonova V.U.	Sun’iy intellekt va mashina o‘rganishning lingvistik ekspertologiyadagi innovatsion yo‘nalishlari	33
Axmedov H.Y.	Doston frazeologiyasi tadqiqining nazariy asoslari: talqin va tasnif	40
Ergasheva S.B.	The linguopragmatic expression of emotional and psychological states in 20th-century English prose: a case study of D.H. Lawrence and Virginia Woolf	45
Haydarova S.M.	Ingliz va o‘zbek tillarida realiyalarning madaniy kodni ifodalashdagi lingvistik xususiyatlari	51
Karimov R.A.	Tarjimada semantik muvofiqlik: tushunchaning lingvistik tabiati va tarjima sifatiga ta’siri	57
Nazarova D.G‘.	O‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik yondashuvning lingvodidaktik asoslari	61
Niyazova F.S.	Electronic systematization and lexicographic modeling of English-Uzbek pedagogical terminology	67
Ochilova D.B.	Stilistik konvergensiyalarning lingvopragmatik xususiyatlari	72
Radjabova D.A.	Ingliz va o‘zbek tillarida ma’dan nomlarining tibbiy xususiyati va fizik xossalariga ko‘ra qiyosiy tahlili	79
Olaf G., Ro‘ziyev Y.B.	Til va olamning ruhiy shakllanishi: leo vaysgerber konsepsiyasining lingvofalsafiy tahlili	84
Sulaymonova N.S.	Nutqiy kompetensiya tushunchasi, uning tarkibiy komponentlari va ilmiy-pedagogik talqini	92
Tosheva D.A.	O‘zbek, turk va ingliz maqollarida “oila va qarindoshlik” konseptlarining kognitiv-verbalizatsion xususiyatlari	97
Xasanova Sh.K.	O‘zbek va ingliz harbiy diskursida murojaat birliklarining lingvomadaniy xususiyatlari	103
Бушуй Т.А.	Интерактивные средства представления лексикографической информации в электронных словарях	109
Панжиев Н.П.	Генетическая стратификация и позиционная организация консонантных кластеров узбекского языка	117

Фалеева А.В.	Лексикографическая фиксация семантических изменений в современной коллоквиальной лексике	123
Толипова Ш.Ш.	Кулинария олами метафорик манзарасининг лингвомаданий тавсифи	130
Yusupova D.Y., Hojiyeva S.H.	Zulfiya Mo‘minova ijodida so‘z qo‘llash mahorati	135
Fayzieva M.Ch.	Translation transformations of political euphemisms in an Uzbek–English parallel corpus	141
Suyarova N.Y.	Tilshunoslik terminlarining etimologik qatlamlarga munosabati	146
Turdimatova M.R.	O‘zbek va ingliz tillarida kinoyaning implitsit-pragmatik voqelanishi	152
Sharipova M.J.	Ot konseptining diaxronik metaforizatsiyasi: “Devonu lug‘otit turk”dan zamonaviy o‘zbek maqollarigacha	158
Xaliqulova M.E.	“Konsept” tushunchasining lingvokognitiv, lingvomadaniy xususiyatlari va yadro-periferiya munosabatlari	163
Akramov B.Q.	Fransuz tijorat terminoleksikasining strukturaviy-semantik tizimi	169
Usmonov A.Q.	Nutqiy akt nazariyasi asosida hajviy matnlarning pragmatik tahlili	175
Murtazoyev O.N.	Tilshunoslikda intertekstuallik hodisasining turli pragmatik vaziyatlarda verballashuvi	180
Omanov Sh.G‘.	Nemis va o‘zbek tillarida modallik kategoriyasi tadqiqining nazariy jihatlari	184
Kilicheva M.R.	Intertextual features of religionyms in Leila Aboulela’s novel “The translator”	190
Хакимова Д.И.	Теоретические основы гибридизации и близких к ней понятий	196
Choriyev T.R.	Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarida kontekstual omonimlarning semantik va lingvopoetik vazifalari	202
Gulyamova Sh.K.	O‘zbek tilshunosligiga oid dissertatsion tadqiqotlarning rivojlanish tendensiyalari (1940–2025-yillar bibliografiyasi asosida)	209
Jumayev E.B.	O‘zbek va nemis mikromatnlarining kognitiv-semantik xususiyatlari	215
Чориев Т.Р.	Жомий ва Навоий идиостилида инсоннинг зоҳирий гўзаллигини ифодаловчи форс-тожик лексик бирликларининг психолингвистик вербаллашуви	220
Hamroyeva N.N., Avezova Y.O‘.	Zulfiya ijodida ma’no ko‘chish usullarining uslubiy tahlili	226
Fozilova G.B.	Hozirgi o‘zbek hikoyalarida qo‘llanilgan frazeologizmlarning uslubiy vazifalari	231
Karimov R.A.	O‘zbek-ingliz parallel korpusining tuzilishi va qo‘llanish sohasi	238

UDC 81

THE ECO-PARADIGM IN TRANSLATION STUDIES: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Arustamyan Yana Yurevna,
Professor at Department of Translation Studies and Comparative Linguistics of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, DSc
arustamyan_y@nuu.uz
https://orcid.org/0000-0003-1528-7537

Abstract*. This article examines the emergence and development of the ecological paradigm within Translation Studies, critically assessing both its theoretical contributions and its practical limitations. Tracing the trajectory from metaphorical applications of ecological concepts to the formalized framework of Eco-translatology, the study identifies key challenges confronting the paradigm, including its philosophical underdevelopment, the tension between its holistic aspirations and its operational methodologies, and the difficulty of empirically validating its central claims. The article further explores future perspectives, considering how Eco-translatology might engage with technological advancements such as artificial intelligence and machine translation, while also addressing the imperative for its internationalization beyond East Asian academic contexts. Despite these challenges, the article argues that the ecological paradigm offers a valuable corrective to reductionist views of translation, promoting a more interconnected, ethical, and adaptive understanding of translational practice. It concludes that the paradigm's future viability depends on its capacity to refine its theoretical foundations, expand its empirical applications, and demonstrate its relevance to contemporary translation challenges in an increasingly globalized and digitally mediated world.*

Key words*: eco-translatology, language ecology, eco-holism, metaphorical framework, paradigm shift.*

TARJIMASHUNOSLIKDA EKO-PARADIGMA: MUAMMO VA ISTIQBOLLAR

Annotatsiya*. Mazkur maqolada tarjimashunoslik doirasida ekologik paradigmaning vujudga kelishi va rivojlanishi ko'rib chiqilib, uning nazariy hissasi hamda amaliy cheklovlari tanqidiy baholanadi. Ekologik konsepsiyalarning metaforik qo'llanilishidan boshlab, ekotranslyatsiya nazariyaning shakllangan tuzilmasigacha bo'lgan rivojlanish yo'lini kuzatish orqali tadqiqot ushbu paradigma oldida turgan asosiy muammolarni aniqlaydi. Jumladan, uning falsafiy yo'nalishidagi kamchiliklar, nazariy tushunchalari bilan operatsion metodologiyalari o'rtasidagi ziddiyat, shuningdek, asosiy nazariy qarashlarini empirik jihatdan tekshirish bilan bog'liq qiyinchiliklar shular jumlasidandir. Maqolada kelajak istiqbollari ko'rib chiqilib, ekotranslyatsiya nazariyaning sun'iy intellekt va mashina tarjimasi kabi texnologik yutuqlar bilan qanday o'zaro aloqaga kirishishi mumkinligi tahlil qilinadi, shuningdek, uni Sharqiy-Osiyo akademik kontekstidan tashqarida internatsionallashtirish zarurati ko'rib chiqiladi. Mazkur muammolarga qaramay, maqolada ekologik paradigma tarjimaga nisbatan reduksion qarashlarni qayta ko'rib chiqish uchun muhim imkoniyat yaratishi, tarjima amaliyotini yanada o'zaro bog'liq, axloqiy va moslashuvchan tarzda tushunishga ko'maklashishi ta'kidlanadi. Xulosa sifatida, mazkur paradigmaning kelgusidagi hayotiyligi uning nazariy asoslarini takomillashtirish, empirik qo'llanish doirasini kengaytirish hamda tobora globallashib borayotgan va raqamli texnologiyalar vositasida shakllanayotgan dunyo sharoitida zamonaviy tarjima muammolarini hal etishdagi dolzarbligini namoyon eta olish qobiliyatiga bog'liq ekanligi qayd etiladi.*

Kalit so'zlar*: ekotranslatologiya, ekolingvistika, ekoholizm, metaforik konsepsiya, paradigma almashinuvi.*

ЭКО-ПАРАДИГМА В ПЕРЕВОДОВЕДЕНИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация*. В данной статье рассматривается возникновение и развитие экологической парадигмы в рамках переводоведения, критически оцениваются как её теоретический вклад, так и практические ограничения, прослеживая путь от метафорического применения экологических концепций до формализованной структуры эко-трансляционной теории. Исследование выявляет ключевые проблемы, стоящие перед этой парадигмой, включая недостатки её философской*

направленности, противоречие между её теоретическими понятиями и операциональными методологиями, а также трудности эмпирической проверки её основных утверждений. В статье также рассматриваются перспективы на будущее, анализируется, как эко-трансляционная теория может взаимодействовать с технологическими достижениями, такими как искусственный интеллект и машинный перевод, а также рассматривается необходимость её интернационализации за пределами восточноазиатского академического контекста. Несмотря на эти проблемы, в статье утверждается, что экологическая парадигма предлагает ценную корректировку редукционистских взглядов на перевод, способствуя более взаимосвязанному, этичному и адаптивному пониманию переводческой практики. В заключение делается вывод о том, что будущая жизнеспособность данной парадигмы зависит от её способности совершенствовать свои теоретические основы, расширять эмпирическое применение и демонстрировать свою актуальность для решения современных задач перевода в условиях всё более глобализированного и опосредованного цифровыми технологиями мира.

Ключевые слова: *эко-транслатология, эколингвистика, эко-холизм, метафорическая концепция, смена парадигмы*

Introduction. For several decades, the dominant approaches to Translation Studies were largely preoccupied with the issues of linguistic equivalence, cultural transfer, and perennial dichotomy between "faithfulness" and "freedom". However, just as the natural world is governed by complex systems of interdependence, balance, and evolution, the field of Translation Studies has witnessed the emergence of a holistic paradigm that challenges anthropocentric and mechanical views of language transfer. In recent decades, one of the most intriguing developments has been the emergence of the *eco-paradigm*, which seeks to reinterpret translation through the lens of ecology, sustainability, adaptation, and the dynamic interaction between languages, cultures, societies, and environments. Eco-translatology, a theoretical framework pioneered by Chinese scholar Hu Gengshen, offers an ecological approach to translation, redefining it as a process of adaptation and selection within a translation ecosystem. [5] The eco-paradigm reflects a broader interdisciplinary movement that has affected numerous fields of the humanities and social sciences. As ecological thinking increasingly influences philosophy, sociology, linguistics, and literary studies, Translation Studies has also begun to reconsider its theoretical foundations. Translation is no longer viewed merely as a process of transferring linguistic information from one language into another; instead, it is understood as an ecological activity situated within complex systems of communication, culture, ideology, technology, and human interaction. In fact, eco-translatology represents a significant and necessary evolution in translation theory. By tracing its historical development from metaphorical roots to a robust theoretical system, and by critically examining its future perspective in a globalized world, it becomes clear that eco-translatology, while facing certain challenges, is poised to become a dominant force in shaping the future of Translation Studies.

Historical roots and prerequisites for development.

The historical trajectory of Eco-translatology can be understood through the model of disciplinary turns proposed by D.Bachmann-Medick, which charts a movement through thematic expansion, metaphorical application, and methodological refinement. [2] The initial phase of the ecological turn in translation studies was characterized by a thematic expansion of the field. Translation scholars began to show interest in themes directly related to the environment, such as the translation of ecological literature, climate discourse, and indigenous knowledge systems. This expansion moved the discipline beyond its traditional focus on literary and religious texts to encompass urgent global issues.

Other scholars consider that "The major intersection of language and ecology is, no doubt, indebted to Einar Haugen's (1971) seminal work, in which he first introduced the concept of language ecology as a metaphorical framework. Haugen defined the ecology of language as "the interactions between any given language and its environment" [4; 325], and with this definition, he was able to connect the two points: environment and language, through an extremely powerful metaphor. The framework constructed in the 1970s saw languages in the light of living organisms, similar to biological organisms, which interact with one another in ecosystems. Just as plants and animals adapt to their ecological niches, languages evolve, thrive, decline, or even perish depending on the social, cultural, and political environments in which they are embedded." [1]

The second and more conceptual phase involved the metaphorical application of ecological concepts. Terms like "*translation ecology*" and "*ecosystem*" were borrowed to describe the complex environment in which translations operate. This was an attempt to capture the dynamic, interconnected nature of the

translation process, moving away from static, text-focused analyses. These metaphors served as a stepping stone, paving the way for a more systematic theory.

The third and most definitive stage, methodological refinement, saw the birth of Eco-translatology as a formal paradigm. Spearheaded by Hu Gengshen, this framework synthesized concepts from Darwinian evolution – specifically "adaptation and selection" – with traditional Eastern eco-wisdom and the philosophical principle of Eco-holism. [6] G.Hu's seminal work posits that translation is fundamentally a translator's "adaptation and selection" within a translational eco-environment. The translator, as the central agent, must adapt to the environment, which includes the source text, the target culture, and the specific context of the translation task, and then select the most appropriate translational choices to survive and thrive in the target ecosystem. [6] This framework is operationalized through a "three-dimensional transformation" process, which involves adapting the translation at the linguistic, cultural, and communicative levels. This represents a concrete shift from viewing translation as a simple act of transfer to understanding it as a survival mechanism in a complex ecosystem.

Approaches to defining eco-translatology as a seminal discipline.

The eco-paradigm is grounded in ecological philosophy, systems theory, complexity theory, and interdisciplinary thinking. Unlike traditional mechanistic models, ecological thinking emphasizes interdependence, adaptation, balance, diversity, sustainability, and dynamic interaction among multiple components of a system. Applied to translation, this perspective suggests that every translation exists within a complex ecosystem consisting of authors, translators, readers, publishers, languages, cultures, technologies, institutions, historical circumstances, and communicative purposes. None of these elements function independently; instead, each influences the others in multiple directions.

According to Yan Liu "Eco-translatology is an interdisciplinary field of study that focuses on the interconnection of environment, culture, and language in translation. The translation process is not a simple language conversion, but a complex process involving various cultural and environmental factors. Ecological Translation Studies aims to examine the impact of translation on environmental sustainability and cultural diversity by considering the context of the source and target texts. It also involves considering the impact of translation on society and exploring ways to achieve greater harmony between humans and nature through translation. It shows that translation is a process of adaptive selection for translators, and believes that translation is a process of multi-dimensional transformation, focusing on linguistic, communicative and cultural dimension." [9; 230] Here the scholar specifically emphasizes the connection between people and surrounding world, which should be taken into consideration in the process of translation to achieve the maximal degree of translational adequacy.

Further, many scholars insist of subdividing eco-translatology as an independent discipline motivating it by developing the specific features and approaches. In particular, "Eco-translatology is a self-contained translation theory system. Under the guidance of eco-holism, it emphasizes its metaphorical reference to the basic principle of "survival of the fittest", which is generally accepted by human beings. It not only shows the characteristics of a discipline at the abovementioned connection point but also constructs a holistic translation ecosystem, reveals the eco-reason of translation, and proposes Eco-translation ethics based on the classical precepts of ancient Chinese philosophy, such as "*man and nature as one*", "*follow nature's course*", "*people-oriented*", and "*moderately harmonious*". Constructed on the abovementioned basis, Eco translatology answers the fundamental questions in translation studies: "What is translation?" "Who translates?" "How to translate?" and "Why to translate?" What is translation (what) refers to translation as an activity of the translator's selection and adaptation to the translational eco-environment and textual life transplantation; who translates (who) refers to "translator-centeredness" and "translator's responsibility" in the ethics of translation; how to translate (how) refers to the translator's "survival of the fittest", "selective adaptation", and "adaptive selection"; and why to translate(why) refers to the core tenets of translation studies, such as "doing things with translations". Meanwhile, Eco translatology provides a new overview and exposition of translation principles, translation processes, translation criteria, translation strategies, translation methods, and other translation phenomena as well as the holistic translation ecosystem from the perspective of eco-reason." [3; 7] It is especially focused by Chinese researchers whose background deeply roots in Chinese philosophy and cultural perspectives.

These ideas are widely supported by G.Hu and Y.Tao who extended the borders of this approach: "Eco-Translatology takes "ecology" as its perspective of argumentation, a comprehensive and holistic study on translation from the ecological perspective. Namely, Eco-Translatology tries to interpret and examine translation from eco-holism, rather than from the perspectives of linguistics, literature, culturology, communication, Skopos, feminism, ideology, etc." [8; 123]

Drawing upon developments in translation studies, ecological thought, and specifically the theory of translation as adaptation and selection, Eco-translatology has given rise to a distinct terminology (including such concepts as the "*translational ecosystem*", "*translational eco-environment*", "*textual transplants*", and "*translator's adaptations and selections*". This emerging framework has also introduced notions of "*survival through selection*", "*coexistence and interaction*", and a fundamental "*emphasis on existence and harmony*". Through sustained theoretical investigation, scholars in this domain have sought to construct an alternative perspective on the translational ecosystem, establishing an ecological metaphor through which translation, grounded in practical activity, may be holistically conceptualized.

By developing these ideas, G.Hu identified the following discernible features of Eco-translatology:

1. a unique research perspective (a macroscopic eco-reason perspective);

2. specific research foci (textual ecology, translator-community ecology, and translation-environment ecology);

3. systemic research subjects (interaction and interrelation between translational text, translator, and translational eco-environment; the research trinity of the macroscopic framework of translation studies, mesoscopic system of translation theory studies, and microscopic textual production, etc.);

4. supporting terminology (e.g., ecology, life, survival, selective adaptation, adaptive selection, translational eco-environment, translational ecosystem, Eco-translation ethics, translator responsibility, "doing something with Eco translations", "post-event penalty", "survival through selection", multi symbiosis, multiple eco-integration); and

5. nascent research methodology (interdisciplinary intersections, metaphorical analogies, conceptual borrowings, and particularly the systematic synthesis of eco-holism). [7; 33-34]

Nevertheless, the researcher still considers the evolution of Eco-translatology within the framework of traditional translation studies claiming that "it is rational to label Eco-translatology as "cross-disciplinary" and to consider it a subdiscipline of general translation studies". [7; 34]

Another viewpoint on Eco-translatology is focused on the translator's personality and his/her ability to cooperate with linguistic and cultural environment. Some scholars insist on the idea that translation should not be viewed as the mechanical transfer of linguistic forms but as an adaptive process of negotiating relationships between interacting systems, which significantly expands the translator's role. "This approach of translation puts the translator at the center of the process and gives priority to maintaining ecological integrity. There are two steps in the translation process of eco-translatology: the translator's selection and adaptation. The translation environment, which includes both the original text's and the target language's environments, is referred to as the translator's adaption. Using a "three-dimensional" adaptation approach that takes into account the linguistic, cultural, and communicative aspects of the translational eco-environment, the translator selects the best translational eco-environment." [11; 125-126]

Finally, a group of scholars refer Eco-translatology to the discipline that deals with translation of ecological texts, or everything related to nature: "…eco-translation might be a strategy to understand and know the concerns and implications of nature, earth, universe and the common home in general. In this procedure, ecological texts and all the creations, may be considered as the source language/text and the target text/language would be the understanding and concerns that will be given to these elements. Eco-translatology emphasizes the ecological environment of translation and the adaptation and selection of translators." [10; 176] This interpretation narrows the Eco-translatology to a specific discourse and can be restricted only by its reference to special translation opportunities.

Perspectives for development and future challenges.

While Eco-translatology has made significant strides, its future development is contingent on addressing several persistent challenges and exploring new frontiers.

One of the primary criticisms of Eco-translatology is its philosophical foundation. While its integration of Eastern philosophy and Darwinian biology is its greatest strength, it has also been criticized for a lack of rigorous philosophical depth. Some scholars argue that its use of ecological terminology can sometimes appear as a fashionable metaphor rather than a fully fleshed-out methodology. [12] To secure its place in global translation discourse, Eco-translatology must move beyond metaphorical language and further develop its interdisciplinary intersections with fields like ecolinguistics, biosemiotics, and sociology to build a more robust and empirically testable framework.

The rapid advancement of technology, particularly Artificial Intelligence (AI) and machine translation, presents both a challenge and an opportunity. AI-driven translation tools often struggle with cultural nuance, contextual adaptation, and the "eco-balance" that Eco-translatology champions. The future of the theory lies in demonstrating how human translators, guided by ecological principles, can provide value that AI cannot

replicate. This involves understanding how translators can act as "ecological activists" who resist linguistic homogenization and preserve endangered worldviews and traditional ecological knowledge.

Furthermore, the internationalization of Eco-translatology is a critical step. While it is a "paradigm sourced from East Asian traditions", its universal application must be demonstrated across a wider variety of languages and cultural contexts. The future research agenda, as outlined by G.Hu himself, includes exploring the discipline's evolution within AI-driven contexts and developing the "life-oriented translation Dao" and "source-oriented translation art". A key research gap remains in the empirical application of its principles, moving beyond theoretical construction to demonstrate its practical utility in fields like translator training and literary analysis.

Conclusion. Eco-translatology has undeniably carved out a significant niche in the landscape of Translation Studies. Its historical development from a simple metaphor to a complex theoretical system represents a paradigm shift that challenges the field to rethink the very nature of translation. By framing translation as an adaptive process within a dynamic ecosystem, it promotes a more ethical, holistic, and interconnected view of the translator's work. However, for Eco-translatology to realize its full potential and transition from a promising theory to a foundational paradigm, it must continue to evolve. This evolution requires addressing its philosophical gaps, engaging more deeply with the challenges and opportunities presented by new technologies like AI, and expanding its empirical and international scope. As the world becomes increasingly interconnected and faces profound ecological crises, the ecological perspective offered by Eco-translatology, with its emphasis on balance, harmony, and adaptation, will likely become an indispensable tool for navigating the complex challenges of intercultural communication in the 21st century.

Although the eco-paradigm still faces conceptual and methodological challenges, its interdisciplinary orientation makes it one of the most promising approaches for future Translation Studies. Continued refinement of ecological concepts, stronger empirical validation, closer engagement with artificial intelligence, and deeper integration with cognitive and sociocultural research will further strengthen its theoretical foundations. Ultimately, the eco-paradigm reflects a broader transformation in contemporary scholarship: the recognition that translation is not an isolated linguistic act but a living ecological practice that connects languages, cultures, technologies, and people within an ever-evolving global communicative ecosystem.

REFERENCES:

1. Arjmandi A., Gaffari M. R. From Adaptation to Survival: Metaphoric Ecology in Translation and Language Systems // Journal of Language, Culture, and Translation, 8(1), 2025: 27-42.

2. Bachmann-Medick D. Introduction: The translational turn. Translation Studies, 2(1), 2009: 2-16.

3. Fang Mengzhi An Emerging Paradigm of Eco-Translation Studies // Defeng Li (ed.) Eco-Translatology: Towards an Eco-Paradigm of Translation Studies. – Springer Nature Singapore Pte Ltd., 2020.

4. Haugen E. The ecology of language // A. S. Dil (Ed.) The ecology of language: Essays by Einar Haugen. – Stanford University Press, 1971. – P.325-339.

5. Hu G. S. Eco-translatology: A primer // Chinese Translator's Journal, 6, 2008: 11-15.

6. Hu G. S. Eco-translatology: Backgrounds and bases for its development // Foreign Language Research, 4, 2010: 62-67.

7. Hu G. S. Preliminaries: The Name and Nature of Eco-Translatology // G. Hu Eco-Translatology, New Frontiers in Translation Studies. Springer Nature Singapore Pte Ltd., 2020.

8. Hu G. S., Tao Y. Eco-Translatology: A New Paradigm of Eco-translation – A Comparative Study on Approaches to Translation Studies // Environmental Science, Linguistics, 2016: 115-132.

9. Liu Yan Study on the Application of Eco- translatology in Legal Translation // International Journal of Education and Humanities. Vol. 12 No. 3, 2024: 230-233.

10.Reyes M.R. How Eco-Translatology Works // MSW MANAGEMENT. Multidisciplinary, Scientific Work and Management Journal. Vol. 36 Issue 2, 2026: 176-179.

11.Susidamaiyanti M., Dirgeyasa I. W., Ramadhani K, Sianipar R.T. Eco-translatology: A study on the English Translation of Gayo's Narrative "The Legend of the Origin of Depik" // Journal of Linguistics, Literature and Language Teaching) Vol. 9 No. 2, 2023: 125-137.

12.Wang Q. On The Significance of Chinese Eco-Translatology to Translation Studies. // The Educational Review USA. 7 (3), 2023: 312-315. DOI: 10.26855/er.2023.03.004.

UO‘K 81

BOLGAR VA O‘ZBEK TILLARIDA PRAGMATIK EKVIVALENTLIK: IZOSIGN YONDASHUVI

Veselinov Dimitr,
«Sv. Kliment Oxridski»
Sofiya universiteti professori,
filologiya fanlari doktori,
Toirova Guli Ibragimovna,
Buxoro davlat universiteti, O‘zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)
tugulijon@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va bolgar tillarida bir xil kommunikativ maqsadning turli verbal va neverbal vositalar orqali amalga oshishi pragmatik ekvivalentlik nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Tadqiqotda nutqiy aktlar nazariyasi, pragmatik sistema, politeness va madaniyatlararo kommunikasiyaga oid yondashuvlar asosida kommunikativ niyat, pragmatik vaziyat, verbal va neverbal belgilar hamda ularning ijtimoiy-informativ qiymati o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. O‘zbek tilidagi badiiy matn, xususan, A. Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romanida Kumushning salomlashuv epizodi misolida verbal «salom berish» harakati va uning kinesik hamda emosional-pragmatik vositalar bilan uyg‘unlashuvi yoritiladi. Tahlil natijasida verbal va neverbal belgilarning bir kommunikativ maqsadni amalga oshirishda komplementar va kompensator munosabatga kirishishi, ularning umumiy ijtimoiy-informativ qiymat asosida funksional jihatdan birlashishi aniqlanadi. Shu asosda pragmatik ekvivalentlikni tillararo verbal–neverbal funksional muvofiqlik sifatida modellashtiruvchi izosign tushunchasi nazariy kategoriya sifatida taklif etiladi. Izosign modeli «Communicative Intention → Pragmatic Situation → Verbal Sign + Non-verbal Sign → Socio-informational Value → Pragmatic Equivalence → ISOSIGN» zanjiri asosida shakllantirilib, uning o‘zbek va bolgar tillaridagi pragmatik hodisalarni qiyosiy tadqiq etishdagi imkoniyatlari asoslanadi. Tadqiqot natijalari qiyosiy pragmatika, madaniyatlararo kommunikasiya, nutq etiketi va tarjima tadqiqotlari uchun nazariy-metodologik ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *pragmatik ekvivalentlik, izosign, situativ-pragmatik sistema, kommunikativ niyat, pragmatik vaziyat, verbal belgi, neverbal belgi, kinesika, ijtimoiy-informativ qiymat, nutqiy akt, o‘zbek tili, bolgar tili, qiyosiy pragmatika.*

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В БОЛГАРСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: ИЗОСИГНАТИВНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. *В данной статье с точки зрения прагматической эквивалентности исследуется реализация одной и той же коммуникативной цели посредством различных вербальных и невербальных средств в узбекском и болгарском языках. В исследовании на основе теории речевых актов, прагматической системы, а также подходов к теории вежливости и межкультурной коммуникации анализируются взаимоотношения между коммуникативным намерением, прагматической ситуацией, вербальными и невербальными знаками и их социально-информативной ценностью. На примере эпизода приветствия Кумуш из романа А. Кадыри «Минувшие дни» рассматривается вербальный акт «приветствие» в узбекском художественном тексте и его гармоничное сочетание с кинесическими и эмоционально-прагматическими средствами. В результате анализа установлено, что вербальные и невербальные знаки вступают в комплементарные и компенсаторные отношения при реализации единой коммуникативной цели, объединяясь функционально на основе общей социально-информативной ценности. На этой основе в качестве теоретической категории предлагается понятие «изосигн», моделирующее прагматическую эквивалентность как межъязыковое вербально-невербальное функциональное соответствие. Модель изосигна формируется на основе цепочки «Коммуникативное намерение → Прагматическая ситуация → Вербальный знак + Невербальный знак → Социально-информативная ценность → Прагматическая эквивалентность → ИЗОСИГН» и обосновываются её возможности в сопоставительном исследовании прагматических явлений в узбекском и болгарском языках.*

Результаты исследования имеют теоретико-методологическое значение для сопоставительной прагматики, межкультурной коммуникации, речевого этикета и переводоведения.

Ключевые слова: *прагматическая эквивалентность, изосигн, ситуативно-прагматическая система, коммуникативное намерение, прагматическая ситуация, вербальный знак, невербальный знак, кинесика, социально-информативная ценность, речевой акт, узбекский язык, болгарский язык, сопоставительная прагматика.*

PRAGMATIC EQUIVALENCE IN THE BULGARIAN AND UZBEK LANGUAGES: AN ISOSIGN APPROACH

Abstract. *This article investigates, from the perspective of pragmatic equivalence, how the same communicative goal is realized through different verbal and non-verbal means in the Uzbek and Bulgarian languages. Based on the theory of speech acts, pragmatic systems, politeness, and approaches to intercultural communication, the study analyzes the relationships between communicative intention, the pragmatic situation, verbal and non-verbal signs, and their socio-informative value. Using the example of Kumush's greeting in A. Qodiriy's novel «Days Gone By», the paper illuminates the verbal act of «greeting» in Uzbek and its integration with kinesic and emotional-pragmatic devices. The analysis reveals that verbal and non-verbal signs engage in a complementary and compensatory relationship to achieve a single communicative goal, functionally uniting on the basis of a shared socio-informative value. Building on this, the concept of the «isosign» is proposed as a theoretical category that models pragmatic equivalence as an interlingual, verbal-nonverbal functional correspondence. The isosign model is formulated based on the chain «Communicative Intention → Pragmatic Situation → Verbal Sign + Non-verbal Sign → Socio-informational Value → Pragmatic Equivalence → ISOSIGN», and its potential for the comparative study of pragmatic phenomena in Uzbek and Bulgarian is substantiated. The findings of this research hold theoretical and methodological significance for comparative pragmatics, intercultural communication, speech etiquette, and translation studies.*

Keywords: *pragmatic equivalence, isosign, situational-pragmatic system, communicative intention, pragmatic situation, verbal sign, non-verbal sign, kinesics, socio-informative value, speech act, Uzbek language, Bulgarian language, comparative pragmatics.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik va leksik birliklar majmui sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy, madaniy va kommunikativ sharoitlarda harakat qiluvchi murakkab pragmatik sistema sifatida o‘rganishga ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, turli til va madaniyat vakillari muloqotida bir xil kommunikativ maqsadning turli til vositalari, nutqiy strategiyalar va neverbal harakatlar orqali ifodalanishi pragmatik ekvivalentlik muammosini qiyosiy tadqiq etishni taqozo etadi. Bunda tillararo o‘xshashlikni faqat shakliy yoki semantik muvofiqlik asosida belgilash kommunikativ jarayonning to‘liq manzarasini ochib berish uchun yetarli emas.

Qiyosiy tilshunoslikda til birliklarining formal, struktur va semantik munosabatlarini ifodalovchi *isogloss, isomorphism, isosemy* kabi tushunchalar shakllangan. Biroq muloqot jarayonida muayyan kommunikativ vazifani bajarayotgan verbal va neverbal vositalarning turli tillardagi funksional-pragmatik teng qiymatini ifodalash uchun mazkur kategoriyalarning imkoniyatlari cheklangan. Xususan, bir tilda leksik vosita orqali, boshqa tilda esa intonasiya, mimika, kinesik harakat yoki kommunikativ kontekst yordamida amalga oshiriladigan bir xil ijtimoiy-informativ vazifani yagona nazariy mezon asosida tavsiflash zarurati yuzaga keladi.

Pragmatik muloqotda kommunikativ ma'no faqat muayyan so‘z yoki grammatik shakl bilan belgilanmaydi. U nutq ishtirokchilarining ijtimoiy maqomi, yoshi, o‘zaro munosabati, muloqot maqsadi, vaziyat, milliy-madaniy me'yorlar, intonasiya, mimika va kinesik vositalarning o‘zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Shu sababli bir xil kommunikativ maqsad turli tillarda turlicha tashqi shaklga ega bo‘lishi mumkin, ammo uning asosiy ijtimoiy-informativ va pragmatik qiymati saqlanib qoladi [8]. Masalan, salomlashish, minnatdorlik bildirish, uzr so‘rash, xayrlashish yoki hurmat ifodalash kabi nutqiy harakatlar o‘zbek va bolgar tillarida turli verbal formulalar va neverbal vositalar orqali namoyon bo‘lsa-da, ularning kommunikativ maqsadi va ijtimoiy vazifasida muayyan umumiylik kuzatiladi.

Mazkur holatni tushuntirish uchun ushbu tadqiqotda izosign tushunchasidan foydalanish taklif etiladi. Izosign – shaklan turlicha, turli til yoki kommunikativ paradigmaga mansub bo‘lgan, biroq muayyan nutqiy vaziyatda umumiy ijtimoiy-informativ va funksional-pragmatik qiymatni amalga oshiradigan verbal va neverbal vositalarni yagona pragmatik birlik sifatida birlashtiruvchi nazariy kategoriyadir. Bunda

izosignning asosiy mezoni shakliy o‘xshashlik emas, balki kommunikativ funksiyaning ekvivalentligi hisoblanadi.

O‘zbek va bolgar tillarini qiyosiy o‘rganish mazkur konsepsiyani sinovdan o‘tkazish uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki ushbu tillarda salomlashish, minnatdorlik, uzr so‘rash, xayrlashish, iltimos qilish, tabriklash va hurmat bildirish kabi kommunikativ harakatlarning tashqi ifodalanish vositalari o‘ziga xos bo‘lishi bilan birga, ularda umuminsoniy muloqot ehtiyojlari va ijtimoiy-kommunikativ maqsadlarning mushtarak jihatlari ham mavjud. Shu nuqtayi nazardan, tillararo pragmatik ekvivalentlikni faqat tarjimaga mos keluvchi leksik birliklar darajasida emas, balki butun kommunikativ vaziyat va uni tashkil etuvchi verbal-neverbal komponentlar tizimi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, bir xil kommunikativ maqsad ikki tilda turli verbal va neverbal vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin, ammo mazkur vositalarning umumiy pragmatik vazifasi ularni yagona izosign doirasida modellashtirish imkonini beradi. Bunday yondashuv bir tomondan o‘zbek va bolgar tillarining milliy-madaniy xususiyatlarini saqlab qolsa, ikkinchi tomondan ular o‘rtasidagi funksional-pragmatik mushtaraklikni aniqlash imkonini beradi.

Shunga ko‘ra, maqolaning maqsadi o‘zbek va bolgar tillaridagi bir xil kommunikativ maqsadni ifodalovchi verbal va neverbal vositalarning pragmatik ekvivalentligini aniqlash hamda ularni izosign yondashuvi asosida yagona pragmatik sistema sifatida modellashtirishdan iborat.

Maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilanadi:

1) o‘zbek va bolgar tillarida pragmatik ekvivalentlikning nazariy xususiyatlarini aniqlash;
2) bir xil kommunikativ maqsadni ifodalovchi verbal va neverbal vositalarni qiyosiy tahlil qilish;
3) ularning umumiy va milliy-madaniy pragmatik belgilarini belgilash;
4) pragmatik sistema elementlari o‘rtasidagi kompensator munosabatlarni aniqlash;
5) o‘zbek va bolgar tillari materiali asosida izosign modelini ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, pragmatik ekvivalentlikni tillararo leksik yoki semantik muvofiqlik emas, balki umumiy kommunikativ maqsad, ijtimoiy-informativ qiymat va funksional vazifa asosida belgilovchi izosign yondashuvi o‘zbek va bolgar tillari materiali asosida taklif etiladi.

Adabiyotlar sharhi. Pragmatik ekvivalentlik muammosi zamonaviy tilshunoslikda nutqiy aktlar nazariyasi, madaniyatlararo kommunikasiya, nutq odobi va qiyosiy pragmatika doirasida keng o‘rganilgan. Biroq tillararo ekvivalentlikni faqat leksik yoki grammatik muvofiqlik asosida emas, balki kommunikativ maqsad, pragmatik vazifa va ijtimoiy-informativ qiymatning mushtarakligi asosida belgilash masalasi alohida nazariy yondashuvni talab qiladi.

Nutqiy harakatlarni pragmatik jihatdan o‘rganishning nazariy asoslari, avvalo, J. L. Austin va J.R.Searle tadqiqotlari bilan bog‘liq. Ostin til birligini faqat axborot yetkazuvchi vosita emas, balki muayyan harakatni amalga oshiruvchi kommunikativ vosita sifatida talqin qildi. Syorl esa nutqiy aktlarni tasniflash va ularning illokutiv xususiyatlarini tizimlashtirish orqali nutqiy harakatning kommunikativ maqsad bilan bog‘liqligini nazariy jihatdan rivojlantirdi. Keyingi qiyosiy-pragmatik tadqiqotlar aynan shu asosda turli tillarda bir xil nutqiy maqsadning qanday vositalar orqali amalga oshirilishini o‘rganishga yo‘naltirildi.

Madaniyatlararo pragmatikada Sh. Blum-Kulka, J. House va G. Kasperning *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies* asari alohida ahamiyatga ega. 1989- yilda nashr etilgan mazkur tadqiqot 300 sahifadan iborat bo‘lib, iltimos va uzr so‘rash kabi nutqiy aktlarning turli til va madaniyatlarda amalga oshirilishini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan. Mualliflar nutqiy aktlarning to‘g‘ridan-to‘g‘riligi, bilvositaligi, ijtimoiy-madaniy omillar va pragmatik strategiyalarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beruvchi yondashuvni ishlab chiqqanlar [1].

Mazkur yondashuv biz olib borayotgan tadqiqot uchun muhim nazariy nuqtani belgilaydi: bir xil kommunikativ harakat turli tillarda bir xil shaklda emas, balki turli pragmatik strategiyalar asosida amalga oshirilishi mumkin. Biroq mazkur tadqiqotlarda asosiy e'tibor nutqiy akt strategiyalarining tillararo farqiga qaratilgan bo‘lib, verbal va neverbal vositalarning bir butun pragmatik sistema sifatida modellashtirilishi masalasi alohida nazariy kategoriya darajasida ishlab chiqilmagan.

Pragmatik ma'noning ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liqligini tushuntirishda P. Brown va S.C.Levinsonning politeness nazariyasi muhim o‘rin tutadi [2]. Ularning 1987- yilda Cambridge University Press nashrida chop etilgan *Politeness: Some Universals in Language Usage* asarida turli til va madaniyatlarda odobli nutqni shakllantiruvchi umumiy tamoyillar tadqiq etilgan. Mualliflar turli madaniy muhitlardagi nutqiy ifodalarda muayyan parallelliklar mavjudligini ko‘rsatib, politeness strategiyalarining umumiy modelini taklif qilganlar.

Brown va Levinson konsepsiyasi biz uchun, ayniqsa, ijtimoiy munosabat, hurmat, ijtimoiy masofa va kommunikativ maqsad o‘rtasidagi aloqani belgilashi bilan muhimdir. Biroq ularning modeli asosan

politeness strategiyalarini tushuntirishga qaratilgan. Bizning tadqiqotimizda esa mazkur ijtimoiy-pragmatik omillar verbal va neverbal vositalar bilan birgalikda yagona kommunikativ sistema tarkibida koʻrib chiqiladi.

Qiyosiy pragmatikaning keyingi rivojida Blum-Kulka, House va Kasper tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar ham muhim oʻrin egallaydi [1]. Ularning ishlarida nutqiy aktlarning tillararo va madaniyatlararo variantlari, iltimosning turli darajadagi bilvositaligi, ijtimoiy masofa va kommunikativ vaziyat kabi parametrlar tahlil qilingan. Shu tariqa pragmatik ekvivalentlikning leksik ekvivalentlikdan farqli ravishda kontekst, kommunikativ maqsad va ijtimoiy munosabat bilan belgilanishiga ilmiy asos yaratilgan.

Bolgar tili materiallari asosida pragmatik hodisalarni tadqiq etishda Ivelina K. Tchizmarovaning ishlari alohida e'tiborga loyiq [9]. Muallif *Journal of Pragmatics* jurnalida 2005- yilda e'lon qilingan "Hedging functions of the Bulgarian discourse marker xajde" maqolasida bolgar tilidagi *xajde* diskurs markerining nutqiy akt va politeness nazariyasi nuqtayi nazaridan pragmatik vazifalarini tahlil qilgan. Tadqiqotda *xajde*ning buyruq, iltimos, maslahat, taklif, ogohlantirish, va'da kabi harakatlarni boshlashda, shuningdek, xayrlashuvda muloqotni yakunlash vositasi sifatida qoʻllanishi koʻrsatilgan.

Bu natija biz uchun muhim, chunki bitta leksik-diskursiv birlik turli kommunikativ vaziyatlarda turli pragmatik funksiyalarni bajarishi mumkinligini koʻrsatadi. Demak, pragmatik tahlilda muayyan birlikning lugʻaviy ma'nosidan koʻra uning konkret vaziyatdagi kommunikativ vazifasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa bizning tadqiqotimizda taklif etilayotgan "kommunikativ niyat → pragmatik vaziyat → verbal/neverbal belgi → ijtimoiy-informativ qiymat" munosabatini asoslash uchun muhim nazariy nuqtadir.

Bolgar tilida nutqiy aktlarni qiyosiy-pragmatik oʻrganishning yana bir muhim namunasi Deyana Peneva tadqiqotlarida kuzatiladi. Peneva 2017- yilda *Studies in Linguistics, Culture and FLT* jurnalida e'lon qilgan "The Use of Commissive Speech Acts in English and Bulgarian and Their Politeness Implication" maqolasida ingliz va bolgar tillaridagi komissiv nutqiy aktlarni, xususan, *agree* fe'lining bolgar tilidagi ekvivalentlarini grammatik, propozisional va pragmatik ma'no nuqtayi nazaridan tahlil qilgan. Tadqiqotda bolgar media diskursi va British National Corpus materiallari asosida miqdoriy va sifatiy tahlil amalga oshirilgan [5].

Peneva tadqiqotining muhim jihati shundaki, u nutqiy aktning pragmatik ma'nosini uning grammatik va propozisional xususiyatlaridan ajratmagan holda oʻrganadi hamda kommunikativ tanlovning politeness bilan bogʻliq jihatlarini koʻrsatadi. Bu yondashuv biz uchun pragmatik ekvivalentlikni birgina soʻz yoki konstruksiya darajasida emas, balki uning kommunikativ vazifasi va ijtimoiy qiymati bilan birgalikda tadqiq etish zarurligini koʻrsatadi.

Shuningdek, bolgar tilida pragmatik ma'noning diskursiv vositalar orqali ifodalanishi Silvia Petkovaning tadqiqotlarida ham kuzatiladi. Uning 2025- yilda e'lon qilingan "Pragmatic Aspects of the Translation of Russian Discourse Formulas of Objection into Bulgarian" maqolasida rus tilidagi *Da nu (tebya)* va *Da ladno (tebe)* kabi ekspressiv formulalarning bolgar tilidagi pragmatik ifodasi tahlil qilingan. Tadqiqotda bir xil formula turli vaziyatlarda kuchli yoki yumshoq e'tirozni, shuningdek, shaxsiy malomatni ifodalashi mumkinligi koʻrsatilgan [6].

Ushbu tadqiqotlar bolgar tilida pragmatik ma'noning kontekstual, diskursiv va kommunikativ xususiyatini koʻrsatadi. Biroq ularda pragmatik ekvivalentlikning oʻzbek tili bilan toʻgʻridan-toʻgʻri qiyosi mavjud emas. Ayniqsa, bir xil kommunikativ niyatning ikki tilda verbal va neverbal komponentlar kombinasiyasi orqali amalga oshishi hamda bu komponentlarni yagona pragmatik sistema sifatida modellashtirish masalasi hali yetarlicha ochilmagan.

Oʻzbek tilshunosligida pragmatik yondashuv, nutqiy muloqot, nutq etiketi va nutqiy aktlar masalalari keyingi yillarda izchil tadqiq etilmoqda. Xususan, Guli Toirovaning oʻzbek nutqiy muloqotida sistemalilik va informativlik masalalariga bagʻishlangan tadqiqotida pragmalingvistikaning mustaqil yoʻnalish sifatida shakllanishi, muloqot sistemasi va nutqiy etiket masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [10,11].

Toirova va hammualliflar tomonidan ishlab chiqilgan situational pragmatic system konsepsiyasi mazkur tadqiqot uchun bevosita ahamiyatga ega. Ularda pragmatik sistemaning markazida verbal va neverbal kommunikativ vositalar joylashishi, ular bilan birga ijtimoiy xarakterdagi boshqa vositalar ham kommunikativ vazifani shakllantirishda ishtirok etishi koʻrsatiladi. Mualliflar bunday sistema elementlari oʻrtasida simmetrik va asimmetrik munosabatlar mavjud boʻlishi mumkinligini ham ta'kidlaydilar.

Mazkur nazariy yondashuv bizning tadqiqotimiz uchun alohida ahamiyatga ega, chunki izosign konsepsiyasining asosiy metodologik poydevori aynan pragmatik sistemadagi verbal va neverbal elementlarning umumiy kommunikativ vazifa atrofida birlashishi bilan bogʻliq. Shu nuqtayi nazardan, yangi tadqiqot mavjud pragmatik sistema konsepsiyasini tillararo qiyos doirasiga olib chiqish va uni oʻzbek–bolgar materiallari asosida funksional jihatdan modellashtirishni maqsad qiladi.

O‘zbek tilidagi alohida nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlari ham so‘nggi tadqiqotlarda faol o‘rganilmoqda. Masalan, Toirova va Oripovaning minnatdorlik nutqiy aktiga bag‘ishlangan tadqiqotida minnatdorlikning bir nechta pragmatik ma'nolari, jumladan, samimiy munosabatni ifodalash, muloqotni yakunlash va kelishuvga erishish kabi vazifalari tahlil qilingan. Mualliflar verbal vositalar bilan birga neverbal vositalarning turli tillarda farq qilishini ham ta'kidlaydilar [16].

Shuningdek, Toirova va boshqalar tomonidan xayrlashuv nutqiy aktining semiotik tahlilida xayrlashuv muloqotni yakunlashning oddiy shakli emas, balki nutq odobining alohida kommunikativ darajasi ekani va uning pragmatik xususiyati muhim ekani asoslangan [14].

O‘zbek tilining qiyosiy pragmatikasi doirasida ingliz–o‘zbek tillari misolida ham bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, 2025- yildagi Turgunova tadqiqotida iltimos, uzr va kompliment kabi nutqiy aktlar Brown va Levinsonning politeness modeli asosida qiyoslangan; tadqiqotda o‘zbek muloqotida kontekstual belgilar, hurmat shakllari va madaniy jihatdan asoslangan bilvositalikning muhimligi ko‘rsatilgan.

So‘nggi tadqiqotlarda o‘zbek tilidagi nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlari yanada aniqlashtirilmoqda. Masalan, Sabirova 2026- yilda ingliz va o‘zbek tillaridagi emosional birliklarni nutqiy aktlar va kommunikativ strategiyalar nuqtayi nazaridan 680 ta autentik kommunikativ vaziyat asosida tahlil qilgan. Tadqiqot natijalari pragmatik kuch kontekst, madaniy me'yor va suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatga qarab o‘zgarishini ko‘rsatadi [7].

Yuqoridagi tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pragmatik ekvivalentlik masalasi bir necha yo‘nalishda yetarlicha o‘rganilgan: nutqiy aktlar nazariyasi, politeness strategiyalari, madaniyatlararo kommunikasiya, diskurs markerlari va alohida nutqiy aktlarning qiyosiy tahlili. Bolgar tili bo‘yicha tadqiqotlarda nutqiy aktlar, diskurs markerlari va politenessning pragmatik xususiyatlari; o‘zbek tilida esa nutqiy muloqot, nutq etiketi, minnatdorlik, xayrlashuv va boshqa kommunikativ aktlarning pragmatik xususiyatlari tadqiq etilgan.

Biroq mavjud adabiyotlar tahlilida o‘zbek va bolgar tillarida bir xil kommunikativ maqsadning turli verbal va neverbal vositalar orqali amalga oshishini yagona pragmatik sistema sifatida qiyosiy modellashtirishga bag‘ishlangan tadqiqotni aniqlamadik. Ayniqsa, verbal belgi va neverbal belgi o‘rtasidagi kompensator munosabat, ularning umumiy ijtimoiy-informativ qiymati va turli shakllarning yagona funksional-pragmatik vazifa asosida birlashishi maxsus nazariy kategoriya orqali yetarli darajada tavsiflanmagan.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotda izosign tushunchasini pragmatik ekvivalentlikni ifodalovchi nazariy kategoriya sifatida qo‘llash taklif etiladi. Ushbu yondashuv mavjud nutqiy akt va politeness nazariyalarini inkor etmaydi, balki ularni tillararo verbal–neverbal funksional ekvivalentlik nuqtayi nazaridan kengaytiradi. Shu asosda keyingi bo‘limda izosignning nazariy modeli va uning “Communicative Intention → Pragmatic Situation → Verbal Sign + Non-verbal Sign → Socio-informational Value → Pragmatic Equivalence → ISOSIGN” zanjiri asoslab beriladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari o‘zbek va bolgar tillarida bir xil kommunikativ maqsadning turli verbal va neverbal vositalar orqali ifodalanishi tashqi shakldagi farqlarga qaramasdan, ularning umumiy funksional-pragmatik qiymati asosida yagona pragmatik sistema sifatida talqin qilinishi mumkinligini ko‘rsatdi. Bunda kommunikativ maqsad, pragmatik vaziyat, verbal va neverbal belgilar, ijtimoiy-informativ qiymat hamda pragmatik ekvivalentlik o‘zaro bog‘liq bosqichlar sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur munosabatlarni tizimlashtirish natijasida tadqiqotning asosiy nazariy modeli sifatida quyidagi zanjir taklif etiladi:

Communicative Intention → Pragmatic Situation → Verbal Sign + Non-verbal Sign → Socio-informational Value → Pragmatic Equivalence → ISOSIGN

Ushbu model izosignni oddiy til birligi yoki muayyan nutqiy akt bilan tenglashtirmasdan, turli shakldagi verbal va neverbal vositalarning umumiy kommunikativ maqsad va ijtimoiy-informativ qiymat asosida birlashuvini ifodalovchi funksional-pragmatik kategoriya sifatida belgilash imkonini beradi.

Modelning birinchi bosqichi Communicative Intention, ya'ni kommunikativ niyatdan iborat. Har qanday pragmatik harakat muayyan maqsadga yo‘naltiriladi. Salomlashishda muloqotni boshlash va suhbatdoshga ijtimoiy munosabatni bildirish, minnatdorlikda olingan yordam yoki e'tiborni e'tirof etish, uzr so‘rashda esa noqulaylik yoki xatoni tan olish va munosabatni me'yorlashtirish asosiy kommunikativ niyatni tashkil etadi.

Biroq kommunikativ niyatning o‘zi muayyan til birligining pragmatik qiymatini belgilab bermaydi. U Pragmatic Situation, ya'ni pragmatik vaziyat bilan o‘zaro ta'sirga kirishadi. Pragmatik vaziyat

suhbatdoshlarning ijtimoiy maqomi, yoshi, o‘zaro munosabati, muloqotning rasmiy yoki norasmiyligi, vaqt va makon, muloqot mavzusi hamda milliy-madaniy me'yorlar kabi omillarni qamrab oladi.

Shu bois bir xil kommunikativ niyat turli vaziyatlarda turlicha realizasiya qilinishi mumkin. Masalan, hurmat bildirish maqsadi rasmiy muloqotda maxsus verbal formula orqali, norasmiy muloqotda esa qisqa murojaat, intonasiya yoki neverbal harakat orqali ifodalanishi mumkin. Demak, izosignning shakllanishida kommunikativ niyat universal komponent bo‘lsa, uning konkret ifodalanish shaklini pragmatik vaziyat belgilaydi.

Modelning keyingi bosqichini Verbal Sign + Non-verbal Sign tashkil etadi. Pragmatik kommunikasiyada verbal va neverbal vositalar bir-biridan mutlaqo mustaqil holda emas, balki ko‘p hollarda bir-birini to‘ldiruvchi komponentlar sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek muloqot madaniyatida salomlashish, minnatdorlik bildirish, xayrlashish yoki hurmat ifodalashda so‘z bilan bir qatorda qo‘lni ko‘ksiga qo‘yish, bosh egish, tabassum qilish, qo‘l berib ko‘rishish kabi kinesik vositalar ishtirok etishi mumkin. Bolgar tilida ham salomlashish, minnatdorlik, xayrlashish va boshqa kommunikativ harakatlarda verbal formula bilan birga qo‘l berib ko‘rishish, tabassum, nigoh va boshqa ijtimoiy-madaniy jihatdan shartlangan harakatlar qo‘llanishi mumkin.

Bu yerda muhim jihat shundaki, mazkur vositalarning barchasi bir xil darajada majburiy emas. Muayyan vaziyatda verbal komponent ustun bo‘lishi, boshqa vaziyatda esa neverbal komponent kommunikativ ma'noni kuchaytirishi yoki qisman uning o‘rnini bosishi mumkin. Shu xususiyat kompensator munosabat tushunchasini ilgari surish imkonini beradi.

Masalan, verbal hurmat formulasi qisqa shaklda qo‘llanganda uning pragmatik ta'siri intonasiya, yuz ifodasi yoki kinesik harakat bilan kuchaytirilishi mumkin. Aksincha, ayrim vaziyatlarda verbal vosita minimal darajada bo‘lsa ham, neverbal vosita kommunikativ munosabatning asosiy qismini ifodalaydi. Demak, pragmatik sistema tarkibidagi bir komponentning kuchsizlanishi yoki mavjud emasligi boshqa komponentlar hisobiga qoplanishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, izosignni tashkil etuvchi belgilar shakliy jihatdan bir xil bo‘lishi shart emas; ularning birlashish mezoni umumiy pragmatik vazifadir.

3. Ijtimoiy-informativ qiymat izosignni belgilovchi asosiy mezon sifatida

Tadqiqotda taklif etilayotgan modelning eng muhim bosqichlaridan biri Socio-informational Value, ya'ni ijtimoiy-informativ qiymatdir. Mazkur tushuncha kommunikativ birlikning lug‘aviy yoki grammatik ma'nosidan kengroq bo‘lib, uning muloqot ishtirokchilari o‘rtasida qanday ijtimoiy munosabatni shakllantirishi yoki ifodalashini belgilaydi.

Masalan, o‘zbek tilidagi “Rahmat” va bolgar tilidagi “Blagodarya” shaklan va fonetik jihatdan bir-biriga o‘xshash emas. Biroq ular muayyan kommunikativ vaziyatda minnatdorlikni bildirish, suhbatdoshning harakatini e'tirof etish va ijobiy ijtimoiy munosabatni mustahkamlash kabi umumiy vazifani bajaradi. Demak, ularning umumiyligi formal emas, balki funksional-pragmatik xususiyatga ega.

1-jadval. O‘zbek va bolgar tillarida salomlashishning konkret verbal shakllari

Komponent	O‘zbek tili	Bolgar tili	Umumiy pragmatik qiymat
Verbal belgi	*Assalomu alaykum, Salom, Assalom*	*Zdraveyte, Zdravey, Dob'r den*	Muloqotni boshlash
Neverbal belgi	Qo‘l berish, qo‘lni ko‘ksiga qo‘yish, bosh egish, tabassum	Qo‘l berish, tabassum, bosh harakati	Ijtimoiy yaqinlik/hurmat
Pragmatik maqsad	Muloqotni boshlash, hurmat bildirish	Muloqotni boshlash, hurmat/ijtimoiy munosabatni belgilash	Kommunikativ aloqani o‘rnatish
Ijtimoiy-informativ qiymat	Hurmat, samimiylik, ijtimoiy munosabat	Hurmat, xushmuomalalik, ijtimoiy munosabat	Ijobiy kommunikativ munosabat
Izosign holati	Mavjud	Mavjud	Pragmatik ekvivalentlik

Xuddi shu holat xayrlashuv formulalarida ham kuzatiladi. O‘zbek tilidagi “Xayr”, “Ko‘rishguncha”, “Omon bo‘ling” kabi birliklar hamda bolgar tilidagi “Dovijdane” kabi formulalar turli leksik vositalardan

tashkil topgan bo‘lsa-da, muayyan vaziyatda muloqotni yakunlash, suhbatdoshga nisbatan ijobiy munosabatni saqlash va keyingi muloqot imkoniyatini nazarda tutish kabi pragmatik vazifalarni bajaradi.

Shunday qilib, ijtimoiy-informativ qiymat tillararo pragmatik ekvivalentlikni aniqlashda asosiy mezon sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur nazariy xulosani salomlashuv nutqiy akti misolida aniqroq ko‘rsatish mumkin. Salomlashish har ikki tilda ham muloqotni boshlashga xizmat qiladi, biroq uning verbal va neverbal realizasiyasi pragmatik vaziyatga qarab farqlanadi.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek va bolgar tillarida salomlashishning konkret verbal shakllari bir-biriga teng emas. Shu bilan birga, ular muayyan kommunikativ vaziyatda bir xil umumiy maqsadni amalga oshiradi. Shuning uchun ularni leksik ekvivalentlar sifatida emas, balki pragmatik ekvivalentlar sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Bunda neverbal komponentlar ham alohida ahamiyatga ega. Masalan, verbal salomlashuvga qo‘shilgan tabassum yoki qo‘l berish kommunikativ harakatning ijtimoiy-informativ qiymatini kuchaytirishi mumkin. Demak, izosign bitta so‘zga emas, balki verbal belgi + neverbal belgi + pragmatik vaziyat + kommunikativ maqsad birligiga asoslanadi.

Minnatdorlik nutqiy akti ham o‘zbek va bolgar tillarida izosignni aniqlash uchun qulay materialdir. O‘zbek tilida “Rahmat”, “Katta rahmat”, “Tashakkur” kabi formulalar, bolgar tilida esa “Blagodarya” va uning kontekstual variantlari minnatdorlikni ifodalashga xizmat qiladi.

Bu birliklarning lug‘aviy shakli turlicha bo‘lsa-da, ularning pragmatik vazifasi muayyan umumiylikka ega:

ijobiy harakat → uni e'tirof etish → minnatdorlik → ijtimoiy munosabatni mustahkamlash.

Shuningdek, minnatdorlikning kuchli yoki kuchsiz ifodalanishi faqat leksik vositaga bog‘liq emas. Intonasiya, tabassum, nigoh, bosh harakati va vaziyat kabi neverbal va ekstralingvistik omillar ham uning pragmatik kuchini o‘zgartirishi mumkin.

Shu sababli:

“Rahmat” ≠ “Blagodarya” – shakliy tenglik nuqtayi nazaridan;
“Rahmat” ≈ “Blagodarya” – kommunikativ-funksional qiymat nuqtayi nazaridan.

Bu munosabatni aynan pragmatik ekvivalentlik tushunchasi bilan ifodalash mumkin.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri – pragmatik sistema elementlari o‘rtasida kompensator munosabat mavjudligini nazariy jihatdan asoslashdir.

Agar kommunikativ vaziyatda muayyan verbal komponent to‘liq namoyon bo‘lmasa, uning pragmatik funksiyasi boshqa verbal vosita yoki neverbal komponent tomonidan qisman yoki to‘liq kompensasiya qilinishi mumkin. Bunda kommunikativ maqsad saqlanib qoladi.

Ushbu jarayonni shartli ravishda quyidagicha ifodalash mumkin:

Verbal Sign ↓ + Non-verbal Sign ↑ → Socio-informational Value = Constant

Ya'ni verbal komponentning pragmatik yuklamasi kamayganda neverbal komponentning kommunikativ ahamiyati ortishi mumkin va natijada umumiy ijtimoiy-informativ qiymat saqlanadi.

Bu holat izosignni oddiy “ikki tildagi bir xil ma'noli so‘zlar” dan farqlaydi. Izosign uchun muhim bo‘lgan narsa muayyan shaklning saqlanishi emas, balki kommunikativ funksiyaning saqlanishidir.

Izosignni to‘g‘ri belgilash uchun uni pragmatik sistema va nutqiy akt tushunchalaridan farqlash zarur.

2-jadval.

Tushuncha	Asosiy obyekt	Asosiy vazifa
Nutqiy akt	Muayyan kommunikativ harakat	Nutq orqali harakatni amalga oshirish
Pragmatik sistema	Kommunikativ vaziyatdagi o‘zaro bog‘liq komponentlar	Kommunikasiyaning umumiy tashkil etilishi
Pragmatik ekvivalentlik	Turli tillardagi kommunikativ realizasiyalar	Umumiy funksional qiymatni aniqlash
Izosign	Turli verbal va neverbal belgilarning umumiy pragmatik qiymati	Ularni yagona funksional-pragmatik kategoriya sifatida birlashtirish

Shundan kelib chiqib, nutqiy akt – harakat**,** pragmatik Sistema – harakat amalga oshadigan o‘zaro bog‘liq muhit**,** pragmatik ekvivalentlik – turli tillardagi funksional mushtaraklik**,** izosign esa shu mushtaraklikni belgilaydigan nazariy kategoriya sifatida talqin qilinadi.

Bu farq maqolaning nazariy yangiligini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Tahlil natijalariga koʻra, oʻzbek va bolgar tillaridagi kommunikativ birliklarni qiyoslashda uch xil munosabatni ajratish mumkin:

Formal farq + pragmatik umumiylik – turli til shakllari bir xil kommunikativ maqsadni amalga oshiradi.

Verbal farq + neverbal kompensasiya – bir tilda verbal vosita ustun boʻlsa, boshqasida uning kommunikativ qiymati neverbal vosita bilan kuchaytiriladi yoki qoplanadi.

Shakliy va madaniy farq + funksional ekvivalentlik – milliy-madaniy realizasiya turlicha boʻlsa-da, ijtimoiy-informativ vazifa saqlanadi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning «Oʻtkan kunlar» romanida Kumushning salom berishi bilan bogʻliq juda muhim epizodga e'tiborni karataylik: “Kumush uyalib zoʻrgʻagʻina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinigʻa kelib boʻyin egdi. Hoji qoʻli bilan Kumushning yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayigʻa tegizib olgʻan oʻz qoʻlini oʻpdi”.

Bu epizod bizning “izosign” konsepsiyamiz uchun juda kuchli empirik misol boʻla oladi. Chunki bu yerda salomlashuv faqat “salom berdi” degan verbal harakat bilan cheklanmaydi; uyalish, boʻyin egish, yelkaga qoqish, qoʻlni oʻpish kabi kinesik harakatlar ham kommunikativ ma'noni shakllantiradi.

Bu epizodni nutqiy akt → pragmatik vaziyat → verbal belgi → neverbal belgi → ijtimoiy-informativ qiymat → izosign tamoyilida tahlil qilish mumkin.

1. Kommunikativ niyat

Kumushning asosiy kommunikativ niyati – yangi ijtimoiy munosabatga kirishish va qaynotaga nisbatan hurmatni ifodalash.

Bu yerda “salom berish” oddiy axborot uzatish emas. U ijtimoiy munosabatni belgilaydigan fatik nutqiy akt vazifasini bajaradi. Kumush oʻzining Yusufbek hoji bilan birinchi marta yuzma-yuz kelganini hisobga olgan holda, muloqotni hurmat asosida boshlaydi.

Shuning uchun:

Communicative Intention = muloqotni boshlash + hurmat bildirish + ijtimoiy maqomni tan olish.

Kumushning keyingi harakati – “boʻyin egdi” – ushbu kommunikativ niyatni yanada aniqlashtiradi. Ya'ni verbal “salom” ning pragmatik mazmuni kinesik harakat orqali kuchaytirilgan.

2. Pragmatik vaziyat

Epizodning pragmatik vaziyati juda muhim. Bu oddiy ikki kishining uchrashuvi emas, balki kelinning qaynota bilan ilk bor koʻrishuvi.

Tadqiqotlarda ham mazkur epizod qaynota-kelinning ilk koʻrishuvi sifatida tahlil qilingan va “boʻyin egmoq”, “yelkasiga qoqib suymoq”, “qoʻlini oʻpmoq” kabi harakatlar milliy-etnik va madaniy informasiya tashishi ta'kidlangan.

Demak, pragmatik vaziyatni quyidagicha modellashtirish mumkin:

Kelin → qaynota

birinchi uchrashuv → oilaviy munosabat → yuqori ijtimoiy maqom → hurmat talabi.

Shuning uchun Kumushning “salom”i neytral salomlashuv emas, balki ijtimoiy maqomlar bilan shartlangan salomlashuv hisoblanadi.

3. “Uyalib zoʻrgʻagʻina” – pragmatik modifikator

Menimcha, maqolamiz uchun eng qiziq nuqtalardan biri aynan shu:

“Kumush uyalib zoʻrgʻagʻina salom berdi...”

Bu yerda “salom berdi” – verbal nutqiy harakat, “uyalib”, “zoʻrgʻagʻina” esa uning pragmatik holatini belgilaydi.

Agar matndan “uyalib zoʻrgʻagʻina” qismini olib tashlasak:

Kumush salom berdi.

degan neytral axborot qoladi.

Ammo:

Kumush uyalib zoʻrgʻagʻina salom berdi.

shaklida salomning pragmatik kuchi ochiladi: uyatchanlik, tortinish, hurmat va emosional holat bir vaqtning oʻzida ifodalanadi.

Shuning uchun “uyalib zoʻrgʻagʻina”ni biz pragmatik modifikator sifatida talqin qilishimiz mumkin.

4. Verbal belgi

Epizodda asosiy verbal belgi:

“salom berdi”

Bu salomlashuv nutqiy aktidir.

Biroq Qodiriy uni mustaqil holda qo‘llamagan. Uning atrofidagi kinesik harakatlar bilan birgalikda tasvirlagan:

salom berdi → bo‘yin egdi

Demak, verbal va neverbal belgilar bir-birini to‘ldirmoqda.

Bu holat bizning nazariy modelimizda:

Verbal Sign + Non-verbal Sign

bosqichiga to‘g‘ri keladi.

5. “Bo‘yin egdi” – neverbal pragmatik belgi

“Bo‘yin egish” bu yerda oddiy jismoniy harakat emas.

Uning pragmatik qiymati:

hurmat;

kattaga ehtirom;

ijtimoiy maqomni tan olish;

muloqotdagi ierarxik munosabatni qabul qilish;

kelinning odob me'yoriga amal qilishi

kabi ma'nolarni bir vaqtda ifodalaydi.

Eng muhimi, bu ma'nolarni “salom” so‘zining lug‘aviy ma'nosidan to‘liq anglab bo‘lmaydi. Ular aynan vaziyat va kinesik harakat orqali yuzaga chiqadi.

Shu sababli bu misol pragmatik sistema tushunchasi uchun juda muhim.

6. Yusufbek hojining javob harakati

Kumushning salomlashuvi bir tomonlama emas. Yusufbek hoji ham o‘zining kinesik harakatlari bilan javob qaytaradi:

“Hoji qo‘li bilan Kumushning yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayig‘a tegizib olg‘an o‘z qo‘lini o‘pdi...”

Bu yerda ham verbal vositadan ko‘ra neverbal kommunikasiya ustun.

Yusufbek hojining harakatlari:

yelkaga qoqish → mehr/qabul qilish

qo‘lini peshonaga tekkizish → duo/otalarcha munosabat

o‘z qo‘lini o‘pish → kelinni e'zozlash va uning hurmatini qabul qilish

kabi pragmatik qiymatlarni yuzaga chiqaradi.

Bu juda muhim nuqta: Kumush hurmatni ifodalaydi, Yusufbek hoji esa hurmatni qabul qilgan holda mehr va rozilik bilan javob beradi.

Shunday qilib, bu yerda:

hurmat → qabul qilish → mehr → ijtimoiy munosabatni mustahkamlash

zanjiri hosil bo‘ladi.

7. Ijtimoiy-informativ qiymat. Epizodning umumiy socio-informational valuesini quyidagicha belgilash mumkin:

3-jadval.

Belgi	Turi	Pragmatik qiymati
“salom berdi”	Verbal	Muloqotni boshlash
“uyalib”	Emosional-pragmatik	Tortinish, hurmat
“zo‘rg‘ag‘ina”	Pragmatik modifikator	Uyatchanlik, ehtiyotkorlik
“bo‘yin egdi”	Kinesik	Hurmat, ehtirom
“yelkasiga qoqib suydi”	Kinesik	Mehr, qabul qilish
“qo‘lini ... o‘pdi”	Kinesik-ramziy	Duo, e'zoz, otalarcha munosabat

Shunday qilib, bitta “salomlashuv” kommunikativ akti bir nechta verbal va neverbal belgilar majmuasi orqali realizasiya qilingan.

8. Kompensator munosabat. Bu misolda bizning izosign konsepsiyamiz uchun eng muhim nazariy xulosa kelib chiqadi.

“Salom berdi” ning o‘zi Kumushning butun kommunikativ niyatini ifodalash uchun yetarli emas.

Agar faqat:

“Kumush salom berdi”, desak, biz salomlashuv faktini bilamiz, xolos.

Ammo:

“Kumush uyalib zo‘rg‘ag‘ina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinig‘a kelib bo‘yin egdi”, deyilganda, hurmat, uyatchanlik va ijtimoiy munosabat ham namoyon bo‘ladi.

Demak:

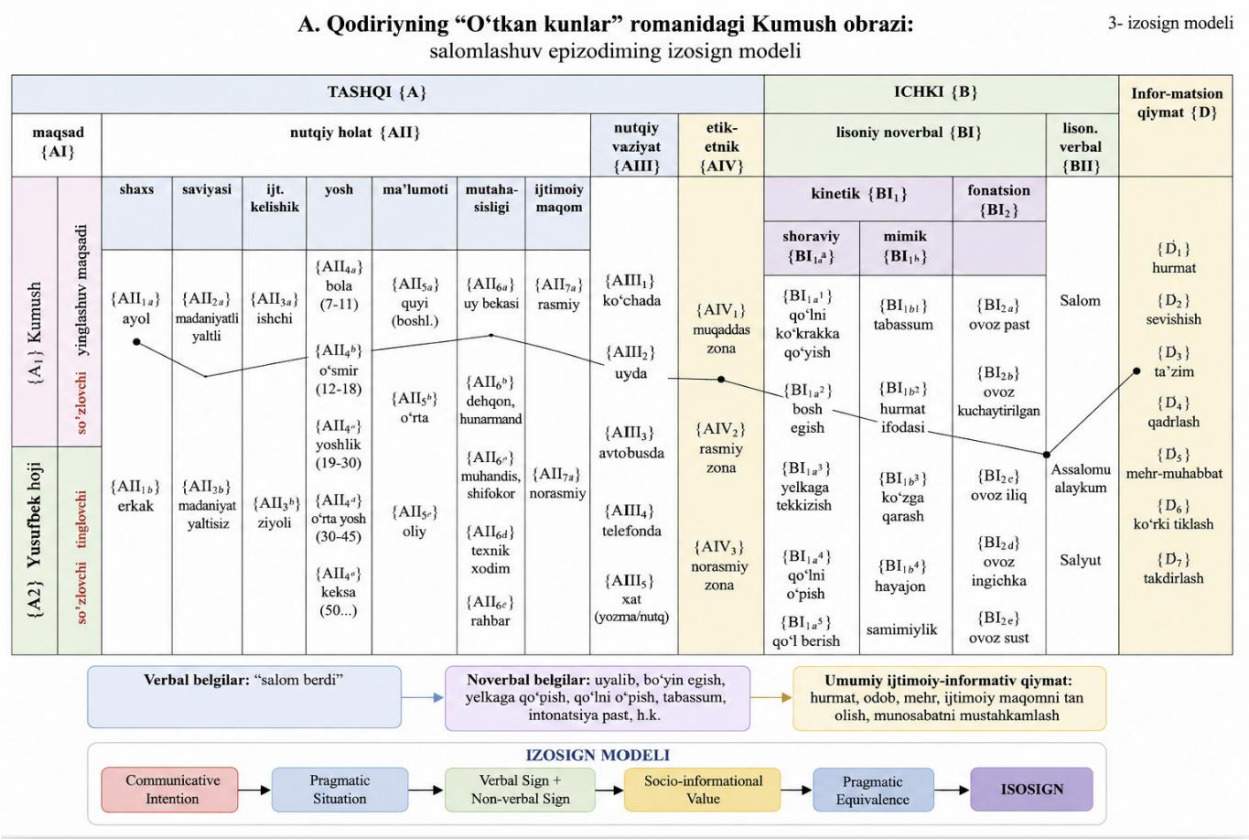
Verbal Sign + Kinesic Sign → Enhanced Pragmatic Value

Bu yerda neverbal belgi verbal belgining pragmatik mazmunini kompensasiyalaydi va kuchaytiradi.

Bu holatni maqolamizda pragmatik komplementarlik deb ham atashimiz mumkin. Menimcha, “kompensator munosabat” bilan birga “komplementar pragmatik munosabat” atamasini kiritish ilmiy jihatdan yanada ehtiyotkor bo‘ladi: chunki bu misolda neverbal vosita verbal vositaning o‘rnini to‘liq bosmayapti, balki uning pragmatik qiymatini to‘ldiryapti va kuchaytiryapti.

9. Izosign nuqtayi nazaridan modellashtirish

Endi bu misolni bizning asosiy formulamizga joylashtirsak:

1-rasm.

Demak, bu yerda “salom”ning o‘zi izosign emas. Aksincha:

salom + uyalib zo‘rg‘ag‘ina + bo‘yin egish + pragmatik vaziyat + ijtimoiy-informativ qiymat

birgalikda izosignal kompleksni hosil qiladi.

A. Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Kumushning Yusufbek hoji bilan ilk ko‘rishuvi pragmatik ekvivalentlikning verbal va neverbal komponentlar birligida namoyon bo‘lishini ko‘rsatuvchi muhim empirik materialdir. “Kumush uyalib zo‘rg‘ag‘ina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinig‘a kelib bo‘yin egdi” tasvirida “salom berdi” verbal nutqiy aktni, “uyalib”, “zo‘rg‘ag‘ina” birliklari uning emosional-pragmatik modifikasiyasini, “bo‘yin egdi” esa milliy-madaniy xususiyatga ega kinesik belgini ifodalaydi. Shuningdek, Yusufbek hojining Kumushning yelkasiga qoqib suyushi va uning peshonasiga tegizgan qo‘lini o‘pishi kommunikativ harakatning ikkinchi tomonida mehr, qabul qilish, e'zoz va otalarcha munosabatni ifodalovchi neverbal vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, mazkur epizodda kommunikativ maqsad faqat verbal “salom” birligi orqali emas, balki verbal, kinesik va emosional-pragmatik vositalarning o‘zaro integrasiyasi asosida yuzaga keladi. Bu holat izosignni muayyan til birligi emas, balki umumiy kommunikativ maqsad va ijtimoiy-informativ qiymat atrofida birlashgan verbal–neverbal belgilar kompleksi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Shu asosda pragmatik ekvivalentlikni quyidagi ko‘rinishda umumlashtirish mumkin:

Pragmatic Equivalence = Common Communicative Intention + Functional Similarity + Socio-informational Correspondence

Biroq bu yerda “similarity” tushunchasi absolyut bir xillikni emas, funksional muvofiqlikni anglatadi. Chunki o‘zbek va bolgar tillarida bir xil kommunikativ maqsad milliy-madaniy me'yorlar ta'sirida turlicha realizasiya qilinishi tabiiydir.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari izosignni tillararo shakliy o‘xshashlik emas, balki pragmatik funksiya, ijtimoiy-informativ qiymat va kommunikativ maqsad mushtarakligi asosida belgilanadigan yangi nazariy kategoriya sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bu yondashuv o‘zbek va bolgar tillari materiallarini qiyosiy o‘rganishda verbal va neverbal vositalarni bir butun kommunikativ sistema sifatida tahlil qilish imkonini kengaytiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari o‘zbek va bolgar tillarida bir xil kommunikativ maqsadning turli verbal va neverbal vositalar orqali amalga oshirilishi ularning shakliy farqlariga qaramasdan, umumiy funksional-pragmatik qiymat asosida qiyoslanishi mumkinligini ko‘rsatdi. Mazkur holat pragmatik ekvivalentlikni faqat leksik yoki grammatik muvofiqlik doirasida emas, balki kommunikativ maqsad, pragmatik vaziyat, verbal va neverbal belgilar hamda ularning ijtimoiy-informativ qiymati birligida tadqiq etish zarurligini asoslaydi.

Tadqiqotda taklif etilgan “Communicative Intention → Pragmatic Situation → Verbal Sign + Non-verbal Sign → Socio-informational Value → Pragmatic Equivalence → ISOSIGN” modeli pragmatik ekvivalentlikni tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Modelga ko‘ra, kommunikativ maqsad muayyan pragmatik vaziyatda verbal va neverbal belgilar majmuasi orqali realizasiyalanadi. Ushbu belgilarning umumiy ijtimoiy-informativ qiymati turli tillardagi kommunikativ vositalar o‘rtasidagi funksional-pragmatik muvofiqlikni belgilaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, verbal va neverbal belgilar o‘rtasidagi munosabat faqat qo‘shimchalik emas, balki ayrim hollarda kompensator va komplementar xususiyatga ham ega. Verbal vositaning pragmatik mazmuni neverbal harakat, mimika, kinesika, intonasiya yoki vaziyat komponentlari orqali kuchaytirilishi, to‘ldirilishi yoki qisman kompensasiya qilinishi mumkin. Shu jihatdan pragmatik ma'noni faqat til birligi doirasida tahlil qilish kommunikativ mazmunning bir qismini e'tibordan chetda qoldirishi mumkin.

A. Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi Kumushning salomlashuvi misoli tahlil qilinganda, “salom berdi” verbal belgisi “uyalib zo‘rg‘ag‘ina”, “bo‘yin egdi” kabi emosional-pragmatik va kinesik vositalar bilan birgalikda qo‘llanib, hurmat, uyatchanlik, odob, ijtimoiy maqomni tan olish kabi qo‘shimcha ijtimoiy-informativ qiymatlarni shakllantirishi aniqlandi. Demak, mazkur holatda pragmatik mazmun bitta verbal birlik emas, balki verbal–neverbal belgilar kompleksi orqali yuzaga keladi.

Shu asosda tadqiqotda izosign tushunchasini pragmatik ekvivalentlikni ifodalovchi nazariy kategoriya sifatida qo‘llash taklif etildi. Izosignni shaklan bir xil yoki leksik jihatdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent bo‘lgan til birliklari emas, balki turli verbal va neverbal shakllarning umumiy kommunikativ maqsad va ijtimoiy-informativ qiymat asosidagi funksional birligi sifatida belgilash mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, izosign tushunchasi nutqiy akt nazariyasi, politeness strategiyalari va madaniyatlararo pragmatika yondashuvlarini inkor etmaydi; aksincha, ularni tillararo verbal–neverbal funksional ekvivalentlik nuqtayi nazaridan kengaytiradi. Izosignning asosiy farqlovchi belgisi uning muayyan shaklga emas, balki kommunikativ funksiyaning saqlanishiga asoslanishidir.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, pragmatik ekvivalentlik → ijtimoiy-informativ qiymat → izosign munosabati yagona model doirasida talqin etildi. Amaliy jihatdan mazkur yondashuv o‘zbek va bolgar tillarining qiyosiy pragmatikasi, madaniyatlararo kommunikasiya, tarjima, nutq etiketi, diskurs tahlili va pragmatik korpuslar yaratishda qo‘llanishi mumkin.

Shunday qilib, izosign – turli tillarda turlicha verbal va neverbal vositalar orqali ifodalangan, ammo umumiy kommunikativ maqsad va ijtimoiy-informativ qiymat bilan birlashgan funksional-pragmatik ekvivalentlikning nazariy ifodasi sifatida qaralishi mumkin. Ushbu kategoriya o‘zbek va bolgar tillari materiallari asosida pragmatik sistemalarni qiyosiy modellashtirishning yangi imkoniyatlarini ochadi hamda kelgusida turli kommunikativ aktlar va kengroq madaniyatlararo materiallar asosida empirik jihatdan yanada sinovdan o‘tkazilishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Blum-Kulka S., House J., Kasper G. (Eds.). (1989). Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation. 300 p.

2. Brown P., Levinson S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press. 358 p. (Studies in Interactional Sociolinguistics, 4). DOI: 10.1017/CBO9780511813085.

3. Грисе Х. П. (1985). Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс. – С. 217–237.

4. Oybek. (1985). Navoiy. – T.: O‘qituvchi.

5. Peneva D. (2017). The use of commissive speech acts in English and Bulgarian and their politeness implication // Studies in Linguistics, Culture and FLT. Vol. 2. Sofia: Asenevtsi Publishing. – pp. 227–239. DOI: 10.46687/SILC.2017.v02.019.

6. Petkova S. (2025). Pragmatic aspects of the translation of Russian discourse formulas of objection into Bulgarian // Cuadernos de Rusística Española. No. 21. Granada: Universidad de Granada. – pp. 327–343. DOI: 10.30827/cre.v21.33630.

7. Sabirova S. M. (2026). Pragmatic orientation of emotional units in English and Uzbek: An analysis of speech acts and communicative strategies // Oriental Journal of Philology. Vol. 6, No. 2. – pp. 148–157. DOI: 10.37547/supsci-ojp-06-02-21.

8. Солнцев В. М. (1971). Язык как системно-структурное образование. – М. – С. 95.

9. Tchizmarova I. K. (2005). Hedging functions of the Bulgarian discourse marker xajde // Journal of Pragmatics. Vol. 37, Issue 8. – pp. 1143–1163. DOI: 10.1016/j.pragma.2005.01.003.

10. Таирова Г. (2011). Дискурсная система и её графическое выражение // Filologiya meseleleri. – Baku: “Elm və təhsil”. – № 10. – S. 351–357.

11. Toirova G. (2009). Nutqiy muloqotning pragmatik tahlilida sistema tushunchasi // Filologiya masalalari. – Toshkent: O‘zDJTI. – № 1. – B. 26–31.

12. Toirova G. (2010). Nutqiy muloqotni grafik jihatdan aks ettiruvchi chiziq // BuxDU ilmiy axboroti. – Buxoro. – № 1. – B. 58–63.

13. Toirova G. (2011). Situativ-pragmatik sistemada izosayn tushunchasi // BuxDU ilmiy axboroti. – Buxoro. – № 4. – B. 62–66.

14. Toirova G. I., Astanova, G. A., Rakhimova, N. K., & Khojieva, M. Y. (2019). Artistic expressions of a situational pragmatic system // International Journal of Recent Technology and Engineering. Vol. 8, Issue 3. – pp. 4591–4593. DOI: 10.35940/ijrte.C6830.098319.

15. Toirova G. (2018). Nutqiy muloqotning lisoniy verbal va lisoniy noverbal vositalari xususida (salomlashish misolida) // BuxDU ilmiy axboroti. – Buxoro. – № 1. – B. 67–74.

16. Toirova G. I., & Oripova, P. (2024). Gratitude expresses pragmatic meanings // Inlibrary. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.archive.29972.

17. Turgunova Sh. A. (2025). Cross-cultural pragmatics in English and Uzbek: Speech acts and politeness strategies // Current Approaches and New Research in Modern Sciences. Vol. 4, No. 13. – pp. 95–97. DOI: 10.5281/zenodo.16832557.

UO‘K 81’42:81’25

INGLIZ VA O‘ZBEK SIYOSIY DISKURSIDA URUSH VA KURASH METAFORALARINING QIYOSIY TAHLILI

Tojiboyeva Mohinur Sherali qizi,
Farg‘ona davlat universiteti Ingliz tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi, f.f.f.d.(PhD)
mtojiboyeva95@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida urush va kurash metaforalarining kognitiv, lingvistik va pragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda siyosiy va ijtimoiy muammolarning qarama-qarshilik, kurash, himoya va g‘alaba kabi konseptlar orqali ifodalanishi o‘rganiladi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi metaforik birliklarning umumiy hamda farqli jihatlari, shuningdek, ularning baholash, ishontirish, legitimlashtirish va auditoriyani safarbar etishdagi vazifalari aniqlanadi. Tahlil natijalari urush va kurash metaforalari siyosiy voqelikni konseptuallashtirish bilan birga, siyosiy pozitsiyani asoslash va auditoriyaning munosabatini shakllantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *siyosiy diskurs, metafora, urush metaforasi, kurash metaforasi, konseptual metafora, kognitiv model, pragmatik funksiya, siyosiy kommunikatsiya.*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF WAR AND STRUGGLE METAPHORS IN ENGLISH AND UZBEK POLITICAL DISCOURSE

Abstract. *This article provides a comparative analysis of war and struggle metaphors in English and Uzbek political discourse. It examines how political and social problems are conceptualized through the notions of confrontation, struggle, defence, and victory. The study identifies the common and distinctive features of metaphorical expressions in English and Uzbek and analyzes their functions in evaluation, persuasion, legitimization, and audience mobilization. The findings demonstrate that war and struggle metaphors not only conceptualize political reality but also contribute to legitimizing political positions and shaping audience attitudes.*

Keywords: *political discourse, metaphor, war metaphor, struggle metaphor, conceptual metaphor, cognitive model, pragmatic function, political communication.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТАФОР ВОЙНЫ И БОРЬБЫ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *В статье проводится сопоставительный анализ когнитивных, языковых и прагматических особенностей метафор войны и борьбы в английском и узбекском политическом дискурсе. Исследуется концептуализация политических и социальных проблем посредством понятий противостояния, борьбы, защиты и победы. Выявляются общие и отличительные особенности метафорических единиц в английском и узбекском языках, а также анализируются их функции в оценке, убеждении, легитимации и мобилизации аудитории. Результаты исследования показывают, что метафоры войны и борьбы не только концептуализируют политическую действительность, но и способствуют обоснованию политической позиции и формированию отношения аудитории.*

Ключевые слова: *политический дискурс, метафора, метафора войны, метафора борьбы, концептуальная метафора, когнитивная модель, прагматическая функция, политическая коммуникация.*

Kirish. Metafora inson tafakkurining mavhum hodisalarni konkret tajriba asosida anglash va ifodalash imkonini beruvchi muhim kognitiv mexanizmlaridan biridir. Ayniqsa, siyosiy diskursda metafora murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni auditoriya uchun tushunarli, ta’sirchan va baholovchi shaklda taqdim etishga xizmat qiladi. Siyosiy hokimiyat, raqobat, ijtimoiy muammolar, xavfsizlik va qarama-qarshilik kabi mavhum tushunchalarning urush va kurash tajribasi asosida ifodalanishi siyosiy kommunikatsiyada keng tarqalgan hodisalardan biridir.

Siyosatni urush yoki kurash sifatida konseptuallashtirishda siyosiy subyektlar raqib, siyosiy muammolar esa qarshi turilishi lozim bo‘lgan kuch sifatida tasavvur qilinadi. Bunday metaforik model siyosiy hodisaga muayyan baho berish, qarama-qarshi tomonlarni ajratish va auditoriyani faol pozitsiyani egallashga undash imkonini beradi. Shu sababli urush va kurash metaforalari siyosiy nutqning faqat obrazlilik darajasini oshiruvchi vosita emas, balki siyosiy ma’noning shakllanishida ishtirok etuvchi kognitiv va pragmatik mexanizm sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar tahlili. Konseptual metafora nazariyasining asosiy tamoyillari G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilgan. Tadqiqotchilar metaforani bir konseptual sohani boshqa tajriba sohasi vositasida anglash imkonini beruvchi mexanizm sifatida talqin qiladilar. Mazkur yondashuvga ko‘ra, metafora faqat tilning obrazli vositasi emas, balki inson tafakkurini tashkil etuvchi konseptual tizimning bir qismidir. Siyosatni urush yoki kurash sifatida anglash ham konkret jismoniy va ijtimoiy tajribaning mavhum siyosiy sohaga ko‘chirilishiga asoslanadi [4,78].

Z. Kövecses konseptual metaforalarning shakllanishida universal insoniy tajriba bilan bir qatorda madaniy omillarning ham muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi. Uning fikricha, ayrim metaforik modellar turli xalqlarda umumiy bo‘lishi mumkin, biroq ularning tanlanishi, qo‘llanish darajasi va mazmuniy yuklamasi madaniy muhitga ko‘ra farqlanadi [3, 123]. Shu nuqtayi nazardan urush va kurash metaforalarini ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida qiyosiy o‘rganish umumiy kognitiv asoslar bilan milliy-madaniy xususiyatlarning o‘zaro munosabatini aniqlashga imkon beradi.

J. Charteris-Black siyosiy metaforaning persuaziv kuchiga alohida e’tibor qaratadi. Uning tadqiqotlarida metafora siyosiy g‘oyalarni auditoriyaga ta’sirchan yetkazish, siyosiy voqelikni muayyan nuqtayi nazardan talqin qilish va siyosiy pozitsiyani mustahkamlash vositasi sifatida izohlanadi [1, 234]. Urush va kurash metaforalari ushbu jihatdan ayniqsa muhimdir, chunki ular siyosiy masalani “qarshilik” va “g‘alaba” kabi aniq konseptlar orqali ifodalab, auditoriyada faol munosabat shakllantirishi mumkin.

A. Musolff siyosiy metaforalarni alohida so‘z yoki birikma darajasidagina emas, balki muayyan diskursiv ssenariylar tarkibida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [5, 59]. Urush metaforasi doirasida raqib, himoya, hujum, qarshilik, strategiya va g‘alaba kabi o‘zaro bog‘langan konseptlar shakllanadi. Bunday ssenariy siyosiy hodisaning qanday baholanishi va unga qanday munosabat bildirilishi kerakligini ham belgilashi mumkin.

E. Semino metaforaning diskursdagi ma’nosi kontekst bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydi [6, 203]. Bir xil urush yoki kurash leksikasi turli siyosiy vaziyatlarda turlicha pragmatik mazmun kasb etishi mumkin. Shu bois metaforik birliklarni faqat lug‘aviy ma’nosi asosida emas, balki ularning kontekstdagi funksiyasi, baholovchi xususiyati va kommunikativ maqsadi asosida tahlil qilish muhimdir.

P. Chilton siyosiy diskursda qarama-qarshilik, hokimiyat, nazorat va siyosiy subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarning til orqali shakllanishiga e’tibor qaratadi. Uning yondashuvi urush metaforalarida “biz” va “ular” oppozitsiyasining yuzaga kelishi, siyosiy raqibning muayyan obrazda tasvirlanishi va siyosiy harakatning zarurligi qanday asoslanishini o‘rganish uchun nazariy imkoniyat yaratadi [2, 96].

Siyosiy metafora tadqiqotlarida framing konsepsiyasi ham muhim o‘rin tutadi. Metafora orqali siyosiy hodisaning ayrim jihatlari oldinga chiqariladi, boshqalari esa ikkilamchi planga o‘tadi. Masalan, siyosiy muammoni urush sifatida tasvirlashda qarama-qarshilik, xavf, raqib va g‘alaba komponentlari faollashadi. Natijada auditoriya siyosiy vaziyatni oddiy boshqaruv muammosi sifatida emas, balki faol qarshilikni talab qiluvchi holat sifatida qabul qilishi mumkin. O‘zbek siyosiy diskursini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham urush va kurashga oid metaforalar siyosiy hamda ijtimoiy muammolarni konseptuallashtirishda faol vosita sifatida qayd etiladi. Xususan, kurash metaforasi ijtimoiy muammolarga qarshi faol harakat, muayyan maqsad sari intilish va mavjud to‘siqlarni bartaraf etish mazmunlarini ifodalashi bilan ajralib turadi. Bu holat o‘zbek siyosiy kommunikatsiyasida kurash konseptining nafaqat konflikt, balki faol ijtimoiy mas’uliyat va umumiy maqsad bilan ham bog‘lanishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida qo‘llangan urush va kurash mazmunidagi metaforik birliklar tanlab olindi. O‘zbek tilidagi materiallar siyosiy nutq va rasmiy chiqishlardan, ingliz tilidagi materiallar esa siyosiy nutqlardan olindi. Tahlilda siyosiy mazmunning urush, kurash, qarshilik, himoya va g‘alaba kabi tajriba sohalari orqali ifodalanishi asosiy mezon sifatida belgilandi. Tadqiqotda konseptual metaforik tahlil, qiyosiy tahlil va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Dastlab metaforik birliklar aniqlanib, ularning manba va maqsad sohalari belgilandi. Keyingi bosqichda metaforalarning siyosiy kontekstdagi funksiyasi, baholovchi xususiyati va auditoriyaga ta’sir mexanizmlari tahlil qilindi.

Tahlillar va natijalar. Qiyosiy tahlil ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida urush va kurash metaforalari siyosiy hamda ijtimoiy muammolarni konkret konflikt tajribasi asosida konseptuallashtirishga xizmat

qilishini ko‘rsatdi. Mazkur metaforik modelda siyosiy muammo qarshi kuch, siyosiy subyekt faol kurashuvchi, maqsad esa g‘alaba yoki muammoni bartaraf etish sifatida tasavvur qilinadi.

O‘zbek siyosiy diskursida kurash *metaforasi, avvalo, ijtimoiy muammolarni bartaraf etish jarayonida faol qo‘llanadi. “Kambag‘allikka qarshi kurash”, “korrupsiyaga qarshi kurash”, “jinoyatchilikka qarshi kurash”, “odam savdosiga* **qarshi kurash”** kabi birikmalarda mavhum ijtimoiy hodisa inson faoliyatiga qarshi turuvchi kuch sifatida modellashtiriladi. Bu holatda manba sohasi **KURASH**, maqsad sohasi esa **IJTIMOIY MUAMMO** hisoblanadi. Metaforik ko‘chish natijasida muammoni hal qilish passiv boshqaruv jarayoni emas, balki faol qarshilik talab qiladigan harakat sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek siyosiy diskursida *“jaholatga qarshi kurash”, “giyohvandlikka qarshi kurash”, “ekstremizmga qarshi kurash”* kabi birikmalar ham shu modelga mansub. Bunday birliklarda salbiy hodisalar go‘yoki mustaqil kuchga ega raqib sifatida tasavvur qilinadi. Shu orqali muammoning xavflilik darajasi oshirib ko‘rsatiladi va unga qarshi faol choralar ko‘rish zarurligi ta’kidlanadi.

Kurash metaforasi o‘zbek siyosiy nutqida ijobiy qadriyatlar bilan ham bog‘lanadi. *“Adolat uchun kurash”, “haqiqat uchun kurash”, “xalq manfaatlari uchun kurash”* kabi ifodalarda kurash salbiy hodisaga qarshi emas, balki ijobiy maqsadga erishish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda siyosiy subyekt ijtimoiy manfaatlarni himoya qiluvchi va ma’lum qadriyatlarni qaror toptirishga intiluvchi faol kuch sifatida tasvirlanadi.

Shuningdek, o‘zbek siyosiy diskursida *“tahdidlarga qarshi turish”, “xavf-xatarlarga qarshi birgalikda harakat qilish”, “muammolarni yengib o‘tish”* kabi ifodalar ham kurash semantik maydoniga yaqin turadi. Ular orqali siyosiy vaziyatning murakkabligi va unga nisbatan faol munosabat zarurligi ta’kidlanadi. Ayniqsa, “birgalikda” komponenti kurashni individual emas, balki jamoaviy faoliyat sifatida ko‘rsatib, auditoriyani umumiy maqsad atrofida birlashtirishga xizmat qiladi.

Ingliz siyosiy diskursida ham *fight poverty, combat crime, tackle inequality, fight for justice, confront threats* kabi birliklar keng uchraydi. *Fight poverty* va *combat crime* kabi konstruksiyalarda ijtimoiy muammo kurashilishi kerak bo‘lgan raqib sifatida tasavvur qilinadi. *Fight for justice* esa ijobiy qadriyatga erishish jarayonini kurash sifatida modellashtiradi.

Ingliz va o‘zbek materiallarining qiyosiy tahlili **MUAMMO – RAQIB** modelining ikki diskurs uchun umumiy ekanligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida kambag‘allik, korrupsiya, jinoyatchilik, jaholat kabi tushunchalar “qarshi kurashiladigan” hodisa sifatida tasvirlansa, ingliz tilida *poverty, crime, inequality, injustice* kabi tushunchalar *fight, combat, tackle* fe’llari bilan bog‘lanadi. Demak, har ikki tilda mavhum muammo konkret qarama-qarshilik obyekti sifatida konseptuallashtiriladi.

Urush metaforasining yana bir muhim modeli **SIYOSIY FAOLIYAT – HIMOYA** tarzida namoyon bo‘ladi. O‘zbek siyosiy diskursida *“milliy manfaatlarni himoya qilish”, “tinchlikni asrash”, “xalq xavfsizligini himoya qilish”, “davlat manfaatlarini himoya qilish”* kabi ifodalar siyosiy va ijtimoiy qadriyatlarni tashqi yoki ichki tahdidlardan himoya qilinishi lozim bo‘lgan obyekt sifatida ko‘rsatadi. Bu modelda siyosiy subyekt “himoyachi”, tahdid esa qarshi kuch sifatida konseptuallashtiriladi. Masalan, *“milliy manfaatlarni himoya qilish”* birikmasida milliy manfaatlar muayyan tashqi ta’sirdan himoyalanishi lozim bo‘lgan qadriyat sifatida tasavvur qilinadi. Natijada siyosiy subyektning faol pozitsiyasi legitimlashtiriladi.

Ingliz siyosiy diskursida *defend democracy, protect national interests, defend freedom, protect our communities* kabi birliklar shu konseptual modelni namoyon etadi. *Defend democracy* konstruksiyasida demokratiya himoya qilinishi lozim bo‘lgan qadriyat sifatida, siyosiy subyekt esa uning himoyachisi sifatida ko‘rsatiladi. Bu esa siyosiy qarorning zarurligini auditoriyaga tabiiy va asosli ko‘rsatishga yordam beradi.

Urush metaforalarida **RAQIB – DUSHMAN** modeli ham muhim o‘rin tutadi. O‘zbek siyosiy diskursida *“dushman g‘oyalar”, “yovuz kuchlar”, “tahdid soluvchi kuchlar”, “qarshi kuchlar”* kabi ifodalar siyosiy yoki ijtimoiy xavfni shaxslashtirishga xizmat qiladi. Mavhum hodisaning “kuch” yoki “dushman” sifatida tasvirlanishi uning xavflilik darajasini oshirib ko‘rsatadi.

Ingliz siyosiy diskursida *enemy, hostile forces, adversaries, threats* kabi birliklar siyosiy raqib yoki xavfni qarama-qarshi kuch sifatida ifodalashga yordam beradi. Bunday birliklar ayniqsa xavfsizlik, xalqaro munosabatlar va siyosiy raqobat kontekstida faol ishlatiladi. “Biz” va “ular” oppozitsiyasining yuzaga kelishi auditoriyada guruhiy identifikatsiyani kuchaytirishi mumkin.

Shu jihatdan o‘zbek va ingliz siyosiy diskurslarida **BIZ – ULAR** qarama-qarshiligi urush metaforasi orqali konseptual jihatdan kuchaytiriladi. Biroq uning ifodalanish darajasi va kommunikativ maqsadi siyosiy vaziyatga bog‘liq. O‘zbek siyosiy nutqida qarama-qarshilik ko‘pincha ijtimoiy xavf va salbiy hodisalarga qarshi umumiy harakat shaklida berilsa, ingliz siyosiy diskursida siyosiy raqobat va tashqi tahdidlarni belgilashda ham faol qo‘llanishi mumkin.

Urush va kurash metaforalarining muhim komponentlaridan biri **G‘ALABA – MUVAFFAQIYAT** modelidir. O‘zbek siyosiy diskursida *“sinovlarni yengib o‘tish”, “to‘siqlarni bartaraf etish”, “g‘alaba qozonish”, “muammolarni yengish”* kabi birliklar maqsadga erishishni qarshilik ustidan ustun kelish sifatida ifodalaydi. Bunda siyosiy natija oddiy muvaffaqiyat emas, balki muayyan qarshilikni yengish natijasi sifatida konseptuallashtiriladi.

Ingliz siyosiy diskursida *overcome challenges*, *win the fight*, *achieve victory*, *defeat a threat* kabi birliklar shunga yaqin konseptual asosga ega. Ular siyosiy subyektni qat’iyatli va faol kuch sifatida namoyon etib, siyosiy faoliyatning natijadorligini ta’kidlaydi.

O‘zbek tilidagi kurash metaforalarining o‘ziga xos jihatlaridan biri ularning **jamoaviylik** mazmuni bilan bog‘lanishidir. **“***Birgalikda kurashish”, “hamjihatlikda harakat qilish”, “xalq bilan birga”, “umumiy sa’y-harakatlar”* kabi mazmunlar kurash jarayonini umumiy manfaat va jamoaviy mas’uliyat bilan bog‘laydi. Bu holatda siyosiy subyekt va auditoriya o‘rtasidagi masofa qisqaradi, chunki ular bir xil maqsad uchun harakat qilayotgan yagona guruh sifatida tasavvur qilinadi.

Ingliz siyosiy diskursida *we must fight*, *we stand together*, *we must confront the challenge* kabi birliklar ham kollektiv harakatni ifodalaydi. Biroq ularda siyosiy subyektning qat’iy pozitsiyasi va harakatga chaqiruv komponenti nisbatan kuchli namoyon bo‘lishi mumkin. Demak, har ikki tilda jamoaviylik mavjud bo‘lsa-da, uning pragmatik yo‘nalishi siyosiy kommunikativ vaziyatga qarab farqlanadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, urush va kurash metaforalari siyosiy diskursda bir nechta muhim pragmatik vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular **baholash funksiyasi**ni bajaradi. Muammoni “dushman”, “tahdid” yoki “qarshi kuch” sifatida tasvirlash uning salbiy xususiyatlarini kuchaytiradi. Ikkinchidan, ular **persuaziv funksiyaga** ega bo‘lib, auditoriyani siyosiy kommunikator taklif qilayotgan pozitsiyani qabul qilishga undaydi. Uchinchidan, urush metaforalari **legitimlashtiruvchi funksiya**ni bajaradi. Muayyan hodisa tahdid sifatida ko‘rsatilganda unga qarshi keskin yoki faol choralar ko‘rish zaruriyati tabiiylashtiriladi. To‘rtinchidan, kurash metaforalari **safarbar etuvchi funksiya**ga ega bo‘lib, auditoriyani umumiy maqsad atrofida birlashtirish va faol harakatga undash imkonini beradi.

Qiyosiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek siyosiy diskurslarida urush va kurash metaforalarining bazaviy kognitiv asoslari sezilarli darajada umumiydir. Har ikki tilda muammo raqib, siyosiy faoliyat kurash, qadriyatlar himoya qilinadigan obyekt, siyosiy muvaffaqiyat esa g‘alaba sifatida konseptuallashtirilishi mumkin. Farqlar esa, asosan, ushbu modellar qaysi siyosiy mavzular bilan bog‘lanishi va qanday kommunikativ maqsadda qo‘llanishida namoyon bo‘ladi. O‘zbek siyosiy diskursida kurash metaforalari ko‘proq ijtimoiy muammolarni bartaraf etish, xalq manfaatlarini himoya qilish, xavfsizlik va jamoaviy harakat mazmunida namoyon bo‘lsa, ingliz siyosiy diskursida tadqiq etilgan materiallar doirasida ular siyosiy raqobat, xavf, tahdid va faol qarshilikni ifodalashda faolroq ko‘rinadi. Biroq mazkur farqlarni ikki tilning mutlaq lingvomadaniy belgisi sifatida emas, balki tanlangan siyosiy nutqlarda kuzatilgan tendensiya sifatida baholash lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida urush va kurash metaforalari siyosiy hamda ijtimoiy voqelikni konseptuallashtirishning faol vositalaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur metaforalar orqali muammo raqib, siyosiy faoliyat kurash, qadriyatlar himoya qilinadigan obyekt, natija esa g‘alaba sifatida modellashtiriladi. O‘zbek siyosiy diskursida kurash metaforalari asosan ijtimoiy muammolarni bartaraf etish, xalq manfaatlarini himoya qilish, xavf va tahdidlarga qarshi turish hamda jamoaviy harakatni ifodalash bilan bog‘liq. Ingliz siyosiy diskursida esa ular tadqiq etilgan materiallar doirasida siyosiy raqobat, xavfsizlik, tahdid va faol qarshilikni ifodalashda faolroq namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Charteris-Black, J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor / J. Charteris-Black. – 2nd ed. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. – 370 p.

2. Chilton, P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice / P. Chilton. – London: Routledge, 2004. – 240 p.

3. Kövecses, Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation / Z. Kövecses. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 334 p.

4. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – 276 p.

5. Musolff, A. Metaphor and Political Discourse: Analogical Reasoning in Debates about Europe / A. Musolff. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. – 211 p.

6. Semino, E. Metaphor in Discourse / E. Semino. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 247 p.

UO‘K 81

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI LEKSIK-SEMANTIK LAKUNALARNING MIQDORIY VA QIYOSIY-TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

A’zamov Sayfulbot Muxamadaliyevich,
Is’hoqxon Ibrat nomidagi
Namangan davlat chet tillari instituti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, (PhD)
Orcid: https://orcid.org/0009-0003-4888-7966
sayfulbota@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada turli tizimli tillar — ingliz (flektiv-analitik) va o‘zbek (agglyutinativ) tillari leksik-semantik maydonlaridagi lakunalarning miqdoriy va qiyosiy-tipologik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot 60 birlikdan iborat (30 ta EN→UZ va 30 ta UZ→EN) kodlangan empirik kartoteka asosida olib borildi. Har bir birlik komponent tahlil yo‘li bilan differensial semalarga ajratilib, semantik qamrov koeffitsiyenti (Kq = m/n × 100) hisoblandi hamda lakunarlikni yuzaga keltiruvchi besh dominant mexanizm — nominativ (N), semantik differensiatsiya (S), giperonimik-giponimik assimetriya (H), pragmatik-uslubiy (P) va madaniy-konnotativ (C) mexanizmlar bo‘yicha kodlandi.*

Kalit so‘zlar: *lakuna, lakunarlik, leksik-semantik maydon, qiyosiy-tipologik tahlil, komponent tahlil, semantik qamrov koeffitsiyenti, kontrastiv lingvistika, ingliz tili, o‘zbek tili, χ²-mezon, Kramer V, Mann—Uitni mezoni.*

QUANTITATIVE AND COMPARATIVE-TYPOLOGICAL FEATURES OF LEXICAL-SEMANTIC LACUNAE IN ENGLISH AND UZBEK

Abstract. *The article examines the quantitative and comparative-typological features of lacunae in the lexical-semantic fields of two structurally different languages: English (inflectional-analytic) and Uzbek (agglutinative). The study draws on a coded empirical card index of 60 units (30 EN→UZ and 30 UZ→EN). Each unit was decomposed into differential semes through componential analysis, assigned a semantic coverage coefficient (Kq = m/n × 100), and coded for one of five dominant lacunisation mechanisms: nominative (N), semantic differentiation (S), hyperonymic-hyponymic asymmetry (H), pragmatic-stylistic (P), and cultural-connotative (C).*

Keywords: *lacuna, lacunarity, lexical-semantic field, comparative-typological analysis, componential analysis, semantic coverage coefficient, contrastive linguistics, English, Uzbek, χ² test, Cramér’s V, Mann—Whitney test.*

КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ И СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ЛАКУН В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье исследуются количественные и сопоставительно-типологические особенности лакун в лексико-семантических полях разноструктурных языков — английского (флективно-аналитического) и узбекского (агглютинативного). Исследование проведено на основе кодированной эмпирической картотеки, состоящей из 60 единиц (30 EN→UZ и 30 UZ→EN). Каждая единица была разложена на дифференциальные семы методом компонентного анализа, был рассчитан коэффициент семантического охвата (Kq = m/n × 100), и произведено кодирование по пяти доминантным механизмам, порождающим лакунарность, — номинативному (N), семантической дифференциации (S), гиперо-гипонимической асимметрии (H), прагматико-стилистическому (P) и культурно-коннотативному (C).*

Ключевые слова: *лакуна, лакунарность, лексико-семантическое поле, сопоставительно-типологический анализ, компонентный анализ, коэффициент семантического охвата, контрастивная лингвистика, английский язык, узбекский язык, критерий χ^2 (хи-квадрат), V-критерий Крамера, U-критерий Манна — Уитни.*

Kirish. Qiyosiy-tipologik tilshunoslikning markaziy vazifalaridan biri turli tizimli tillar leksik tizimlari o‘rtasidagi muvofiqlik va nomuvofiqliklarni izchil tavsiflashdan iborat. Bunday nomuvofiqliklarning eng barqaror hamda nazariy jihatdan ahamiyatli ko‘rinishi lakuna hodisasidir. Ushbu tadqiqotda lakuna deganda bir tilning leksik-semantik tizimida alohida birlik sifatida voqelangan, ammo qiyoslanayotgan ikkinchi til tizimida bir so‘zli nom bilan ifodalanmagan yoxud mavjud muvofiqlik tomonidan semantik hajm jihatidan to‘liq qoplanmagan konseptual-semantik birlik tushuniladi.

Ingliz va o‘zbek tillari nafaqat tipologik tuzilishi (flektiv-analitik va agglyutinativ qurilish), balki ular xizmat qiladigan lingvomadaniy jamoalarning tarixiy-madaniy tajribasi jihatidan ham keskin farqlanadi. Shu bois mazkur til juftligi lakunarlikni o‘rganish uchun tabiiy poligon vazifasini bajaradi. Biroq mavjud tavsiflarda hodisa asosan sifat jihatidan — ayrim misollar orqali yoritiladi: lakunarlik darajasi o‘lchanmaydi, uning tipologik taqsimoti esa ishonchlilik mezonlari bilan tekshirilmaydi. Lakunarlikni miqdoriy parametrlar asosida tavsiflash va uning yo‘nalishga bog‘liqligini statistik jihatdan asoslash bugungi qiyosiy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Aynan shu holat mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Maqolaning maqsadi — ingliz va o‘zbek tillari leksik-semantik maydonlaridagi lakunalarning miqdoriy parametrlarini aniqlash hamda ularning qiyosiy-tipologik taqsimotini statistik jihatdan asoslashdir. Shundan kelib chiqib quyidagi vazifalar qo‘yildi: (1) lakunarlik darajasini o‘lchashning operatsional ko‘rsatkichini — semantik qamrov koeffitsiyentini ishlab chiqish; (2) lakunalarni yuzaga keltiruvchi mexanizmlarning tipologik kodlash tizimini asoslash; (3) EN→UZ va UZ→EN yo‘nalishlari bo‘yicha taqsimotlarni qiyoslash; (4) aniqlangan farqlarning statistik ahamiyatliligini tekshirish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Lakuna atamasining ilmiy muomalaga kirishi Ch. Xokketning “tizimdagi tasodifiy bo‘shliqlar” (*random holes in patterns*) tushunchasi bilan bog‘lanadi: olim til tizimida nazariy jihatdan mumkin bo‘lgan, ammo amalda voqelanmagan nuqtalar mavjudligini asoslab, tillararo qiyoslashda bunday bo‘shliqlarni tizimli hodisa sifatida qarash lozimligini ko‘rsatdi [1]. J.-P. Vine va J. Darbelne qiyosiy stilistikaga bag‘ishlangan tadqiqotlarida atamani fransuz va ingliz tillari materialida qo‘lladilar hamda lakunani bir tilda voqelangan birlikning ikkinchi tilda muvofiq nomga ega emasligi sifatida talqin qildilar [2].

Lakunarlikni qiyosiy o‘rganishning metodologik zamini kontrastiv tahlil an’anasida shakllangan. R. Lado ona tili va o‘rganilayotgan til tizimlarini qiyoslash orqali til o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarni oldindan bashorat qilish tamoyilini asosladi [9]; bu yondashuv Ch. Frizning chet tilini o‘qitishda tillar tuzilishini qiyosiy tavsiflash haqidagi qarashlariga tayanadi [10]. Semantik jihatdan esa Yu.D. Apresyanning leksik semantika va ma’noni komponentlarga ajratish modeli lakunarlikni sema darajasida o‘lchash imkonini beradi [11]. A. Vejbitskayaning “madaniy kalit so‘zlar” konsepsiyasi milliy-madaniy konseptlarni qiyosiy o‘rganishning semantik asosini yaratdi [12].

O‘zbek tilshunosligida leksik-semantik maydon va semema tuzilishi masalalari Sh. Safarovning semantikaga bag‘ishlangan tadqiqotlarida nazariy jihatdan asoslangan [13]; N. Mahmudov esa tilni mukammal tadqiq etishda uning lingvomadaniy va konseptual jihatlarini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi [14]. Shu bilan birga, lakunarlik hodisasining o‘zi o‘zbek tilshunosligida asosan illyustrativ-tavsifiy usulda yoritilgan: ingliz va o‘zbek tillari materialiga bag‘ishlangan mavjud ishlarda lakunalar, qoida tariqasida, alohida misollar ro‘yxati sifatida keltiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. ***Tadqiqot materiali.*** Empirik baza sifatida 60 leksik birlikdan iborat maxsus kodlangan kartoteka shakllantirildi. Kartoteka yo‘nalishlar bo‘yicha muvozanatlashtirilgan: 30 ta birlik ingliz tilidan o‘zbek tiliga (EN→UZ), 30 tasi esa o‘zbek tilidan ingliz tiliga (UZ→EN) yo‘nalishida tahlil qilindi. Bunday teng taqsimot yo‘nalishlararo qiyoslashda tanlanma hajmi ta’siridan qutulish imkonini beradi.

Birliklar quyidagi mezonlar asosida saralandi: (a) birlik tegishli leksik-semantik maydonning yadro yoki yadroga yaqin zonasiga kirishi; (b) birlik uzual, ya’ni nutqda muntazam qo‘llanuvchi bo‘lishi; (c) maqsad tilida bir so‘zli ekvivalentga ega bo‘lmasligi yoki mavjud muvofiqlik manba birlikning semantik hajmini to‘liq qoplamasligi. Kartoteka quyidagi leksik-semantik maydonlarni qamrab oldi: qarindoshlik atamalari, axloqiy-aksiologik tushunchalar, maishiy va marosim realiyalari, ijtimoiy munosabatlar nomlari, oziq-ovqat leksikasi hamda shaxs tavsifi birliklari.

Komponent tahlil va semantik qamrov koeffitsiyenti. Har bir manba birlik lug‘aviy definitsiyalar asosida differensial semalarga ajratildi; bunda Yu.D. Apresyanning semantik tavsif modeliga tayanildi [11]. Manba birlikdagi semalarning umumiy soni n harfi bilan, maqsad tilidagi eng yaqin muvofiqlikda qayta tiklanadigan semalar soni esa m harfi bilan belgilandi. Semantik qamrov koeffitsiyenti quyidagi formula bo‘yicha hisoblandi:

Lakunarlik tiplari. Kq koʻrsatkichi asosida lakunarlikning uch operatsional tipi ajratildi (1-jadval).

1-jadval.

Kq koʻrsatkichi asosida lakunarlik tiplarining operatsional tasnifi

Lakunarlik tipi	Kq oralig‘i	Aniqlash mezoni	Namuna
Mutlaq (absolyut)	Kq = 0 %	Manba birlikning denotativ yadrosi maqsad tilida bir soʻzli nom bilan umuman voqelanmagan; faqat tavsifiy izoh mumkin	*hashar*, *andisha*; *privacy*, *serendipity*
Nisbiy	Kq = 1—99 % (dominant zona 50—99 %)	Denotativ semalar qisman mos keladi; muvofiqlik manba birlikning semantik hajmini toʻliq qoplamaydi	*qalb — soul/heart*; *oila — family*
Uslubiy	Kq = 70—90 %	Denotativ semalar toʻliq mos keladi; farq faqat konnotativ-uslubiy semalar (10—30 %) darajasida saqlanadi	*bola — child*; *uy — home/house*

Mexanizmlar boʻyicha kodlash. Har bir birlik lakunani yuzaga keltiruvchi dominant mexanizm boʻyicha bitta kod bilan belgilandi. Kodlash tizimi quyidagi besh pozitsiyani qamrab oladi:

N — nominativ mexanizm: denotatning oʻzi maqsad madaniyatga ma’lum, ammo uni ifodalovchi alohida leksema mavjud emas; ma’no faqat erkin birikma yoki tavsif orqali beriladi (*sibling* — “aka-uka yoki opa-singil”; *ovsin* — “husband’s brother’s wife”).

S — semantik differensiatsiya: manba tildagi bir leksemaning semantik hajmi maqsad tilida bir necha leksema oʻrtasida taqsimlanadi yoki aksincha; semalarning chegaralanishi mos kelmaydi (*challenge* — “muammo / sinov / da’vat / e’tiroz”; *koʻk — blue / green / sky*).

H — giperonimik-giponimik assimetriya: bir tilda umumlashtiruvchi giperonim mavjud, ikkinchisida esa faqat giponimlar qatori ishlatiladi (*grandparent* — “bobo va buvi”; *in-laws* — “qaynona, qaynota, qayni, qaynsingil”; teskari yoʻnalishda *amaki / togʻa — uncle*).

P — pragmatik-uslubiy mexanizm: denotativ ma’no mos keladi, biroq qoʻllanish doirasi, uslubiy boʻyoq yoki nutqiy odob normalari farqlanadi (murojaat birliklari sifatidagi *aka*, *opa*, *ustoz*; ingliz tilidagi *you* — oʻzbekcha “sen / siz” oppozitsiyasi).

C — madaniy-konnotativ mexanizm: birlik milliy-madaniy yoki aksiologik konnotatsiyaga ega boʻlib, u maqsad til konseptual tizimida mavjud emas (*mahalla*, *sumalak*, *doʻppi*, *or-nomus*, *beshikkerti*; *pub*, *cottage*, *fair play*).

Kodlash ikki bosqichda amalga oshirildi: dastlabki kodlashdan soʻng butun kartoteka mustaqil ravishda qayta koʻrib chiqildi va tafovutli holatlar lugʻaviy definitsiyalarga qaytish yoʻli bilan hal etildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Kartotekaning mexanizmlar va yoʻnalishlar kesimidagi taqsimoti 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Lakunarlik mexanizmlarining yoʻnalishlar boʻyicha taqsimoti (n = 60)

Kod	Mexanizm	EN→UZ	UZ→EN	Jami	Ulush, %
N	Nominativ	6	4	10	16,7
S	Semantik differensiatsiya	10	2	12	20,0
H	Giperonimik-giponimik assimetriya	7	2	9	15,0
P	Pragmatik-uslubiy	4	6	10	16,7
C	Madaniy-konnotativ	3	16	19	31,6
	Jami	**30**	**30**	**60**	**100,0**

Jadval ma’lumotlaridan koʻrinadiki, mexanizmlarning yoʻnalishlar boʻyicha taqsimoti bir tekis emas. EN→UZ yoʻnalishida semantik differensiatsiya (10 birlik) va giperonimik-giponimik assimetriya (7 birlik) yetakchilik qiladi; UZ→EN yoʻnalishida esa madaniy-konnotativ mexanizm mutlaq ustunlikka ega (16 birlik, ya’ni bu yoʻnalishdagi barcha holatlarning 53,3 % i). Pirson mezoni boʻyicha bu tafovut yuqori darajada ahamiyatli: $\chi^2 = 17{,}75$; $df = 4$; $p < 0{,}01$. Kramer koʻrsatkichi $V = 0{,}544$ boʻlib, mexanizm turi bilan lakunarlik yoʻnalishi oʻrtasida kuchli bogʻliqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Mexanizmlarni ikki makro-sinfga

— struktur-semantik (N, S, H) va madaniy-pragmatik (P, C) sinflarga birlashtirish taqsimotning qutblanish xarakterini yanada yaqqol ko‘rsatadi.

Muhokama. EN→UZ yo‘nalishida struktur-semantik mexanizmlarning ustunligi (76,7 %) ingliz tilining tipologik xususiyatlari bilan izohlanadi. Analitik qurilishga ega bo‘lgan ingliz tilida yuqori darajada umumlashtiruvchi giperonimlar tizimi rivojlangan: *sibling, grandparent, spouse, in-laws, cousin, pet, cutlery* kabi birliklar o‘zbek tilida bir so‘zli muvofiqlikka ega emas va faqat giponimlar qatori bilan yoyiladi. Xuddi shu tarzda ingliz tilining mavhum otlari (*privacy, commitment, challenge, facility*) keng va harakatchan semantik hajmga ega bo‘lib, o‘zbek tiliga o‘tishda bir necha leksemaga bo‘linadi — bu S mexanizmining yuqori chastotasini keltirib chiqaradi.

UZ→EN yo‘nalishida madaniy-konnotativ mexanizmning mutlaq ustunligi (16 birlik) esa boshqa tabiatga ega. Bu yerda gap til tuzilishidagi bo‘shliq haqida emas, balki konseptual tizimdagi bo‘shliq haqida boradi. *Mahalla, hashar, ustoz-shogird, beshikkerti, sumalak* kabi birliklarning ingliz tilida ekvivalenti yo‘qligi ingliz leksik tizimining kamchiligi emas, balki tegishli ijtimoiy-madaniy institut yoki marosimning yo‘qligi natijasidir. Ayniqsa ahamiyatli guruhni *andisha, ibo, or-nomus, insof, mehr-oqibat* kabi axloqiy-aksiologik konseptlar tashkil etadi: ular A. Vejbitskaya talqinidagi “madaniy kalit so‘zlar” maqomiga ega bo‘lib [12], milliy dunyoqarashning tayanch nuqtalarini belgilaydi.

Tadqiqotning cheklovlarini ham qayd etish zarur. Birinchidan, 60 birlikdan iborat kartoteka tanlanma sifatida pilot xarakteriga ega; ayrim mexanizmlar bo‘yicha yacheykalardagi kutilayotgan chastotalar past bo‘lgani sababli χ^2 natijasini kengaytirilgan materialda qayta tekshirish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, Kq ko‘rsatkichi lug‘aviy definitsiyalarga tayanadi, definitsiyalarning batafsilligi esa lug‘atdan lug‘atga farq qiladi — bu semalar sonining (n) o‘lchanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Uchinchidan, tahlil bir so‘zli muvofiqliklar bilan cheklandi; frazeologik va tavsifiy muvofiqliklarni hisobga olish tasvirni o‘zgartirishi ehtimoldan xoli emas. Ushbu cheklovlar keyingi tadqiqotlar yo‘nalishini belgilaydi: kartotekani kengaytirish, korpus chastotasi ma’lumotlarini jalb etish va uchinchi tilni qiyoslashga kiritish.

Xulosa.

1. Ingliz va o‘zbek tillari leksik-semantik maydonlaridagi lakunarlik bir o‘lchovli emas, balki ikki mustaqil o‘lchov — semantik chuqurlik (Kq) va sabab-mexanizm o‘lchovlari kesishmasida namoyon bo‘ladigan hodisadir.

2. Lakunarlik mexanizmlarining taqsimoti yo‘nalishga kuchli bog‘liq: $\chi^2 = 17{,}75$; df = 4; V = 0,544. EN→UZ yo‘nalishida struktur-semantik mexanizmlar (76,7 %), UZ→EN yo‘nalishida esa madaniy-pragmatik mexanizmlar (73,3 %) ustunlik qiladi; makro-sinflar kesimida $\chi^2 = 15{,}017$; V = 0,500.

3. Aniqlangan assimetriyaning 80 % i ikki mexanizm — madaniy-konnotativ (50,0 %) va semantik differensiatsiya (30,0 %) hissasiga to‘g‘ri keladi. Nominativ va pragmatik-uslubiy mexanizmlar esa har ikki yo‘nalishda simmetrik taqsimlanadi va universal xarakterga ega.

4. Olingan natijalar lakunarlikni tavsiflashda “chuqurlik × mexanizm” ikki o‘lchovli matritsasidan foydalanishni, kontrastiv tavsifda esa yo‘nalishni majburiy parametr sifatida qayd etishni asoslaydi. Ushbu model ikki tilli leksikografiya, qiyosiy tipologiya va chet tili o‘qitish metodikasida amaliy qo‘llanish imkoniyatiga ega.

ADABIYOTLAR:

1. Hockett Ch.F. Chinese versus English: An exploration of the Whorfian theses // Language in Culture / Ed. by H. Hoijer. — Chicago: University of Chicago Press, 1954. — P. 106—123.

2. Vinay J.-P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l’anglais: Méthode de traduction. — Paris: Didier, 1958. — 331 p.

3. Муравьёв В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). — Владимир: ВГПИ, 1975. — 97 с.

4. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Национально-культурная специфика художественного текста. — М.: Наука, 1989. — 87 с.

5. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии. — Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. — 364 с.

6. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — 288 с.

7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — 314 с.

8. Ertelt-Vieth A. Interkulturelle Kommunikation und kultureller Wandel. — Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2005. — 380 S.

9. Lado R. Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957. — 141 p.

10. Fries Ch.C. Teaching and Learning English as a Foreign Language. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1945. — 153 p.

11. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. — М.: Наука, 1974. — 367 с.

12. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. — New York; Oxford: Oxford University Press, 1997. — 328 p.

13. Safarov Sh. Semantika. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. — 344 b.

14. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab… // O‘zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2012. — №5. — B. 3—16.

15. Cramér H. Mathematical Methods of Statistics. — Princeton: Princeton University Press, 1946. — 575 p.

16. Mann H.B., Whitney D.R. On a test of whether one of two random variables is stochastically larger than the other // The Annals of Mathematical Statistics. — 1947. — Vol. 18, No. 1. — P. 50—60.

UO‘K 81

“KARDIOLOGIYA” TERMININING LEKSIK VA SEMANTIK AHAMIYATI

Abdujalilova Nafisaxon Abduvaliyevna,
Andijon davlat tibbiyot instituti
O‘zbek tili adabiyoti tillar kafedrasi o‘qituvchisi
khurshidakhon.abdullayeva86@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “kardiologiya” terminining leksik va semantik xususiyatlari, etimologik kelib chiqishi hamda zamonaviy tibbiy terminologiyadagi o‘rni tahlil qilinadi. Termin qadimgi yunon tilidagi kardia — “yurak” va logos — “fan”, “ta’limot” ma’nolarini anglatuvchi birliklardan tashkil topgani yoritiladi. Shuningdek, “kardio-” va “-logiya” terminologik komponentlarining ma’no va so‘z yasash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada “kardiologiya”ning turli tillardagi xalqaro xususiyati, uning semantik maydoni hamda kardiolog, kardiografiya, kardiomiopatiya kabi terminlarning shakllanishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari terminning tibbiy kommunikatsiyadagi muhim ahamiyatini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *kardiologiya, tibbiy terminologiya, leksik ma’no, semantik ma’no, etimologiya, yunon tili, terminologik komponent, kardio-, xalqaro termin.*

ЛЕКСИЧЕСКОЕ И СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТЕРМИНА “КАРДИОЛОГИЯ”

Аннотация. *В статье рассматриваются лексические и семантические особенности термина «кардиология», его этимологическое происхождение и роль в современной медицинской терминологии. Отмечается, что термин образован от древнегреческих компонентов kardia — «сердце» и logos — «учение», «наука». Анализируются значение и словообразовательные возможности терминологических компонентов «кардио-» и «-логия». Особое внимание уделяется международному характеру термина и его употреблению в различных языках. Рассматривается семантическое поле кардиологии, включающее названия заболеваний, методов диагностики и медицинских специальностей. Также анализируются производные термины: кардиолог, кардиография, кардиомиопатия, кардиохирургия и другие. Результаты исследования подтверждают значимость термина в медицинской коммуникации.*

Ключевые слова: *кардиология, медицинская терминология, лексическое значение, семантическое значение, этимология, греческий язык, терминологический компонент, кардио-, международный термин.*

LEXICAL AND SEMANTIC SIGNIFICANCE OF THE TERM “CARDIOLOGY”

Abstract. *This article examines the lexical and semantic features of the term “cardiology,” its etymological origin, and its role in modern medical terminology. The term is derived from the Ancient Greek components kardia, meaning “heart,” and logos, meaning “science,” “doctrine,” or “study.” The study analyzes the meanings and word-forming functions of the terminological elements “cardio-” and “-logy.” Particular attention is paid to the international nature of the term and its use in different languages. The semantic field of cardiology, including cardiovascular diseases, diagnostic methods, and related medical concepts, is also considered. Derived terms such as cardiologist, cardiography, cardiomyopathy, and cardiac surgery are analyzed. The findings emphasize the importance of cardiology terminology in medical communication.*

Keywords: *cardiology, medical terminology, lexical meaning, semantic meaning, etymology, Greek language, terminological component, cardio-, international term.*

Kirish. Tibbiy terminologiyaning shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixiy jarayon bo‘lib, unda yunon va lotin tillari alohida o‘rin egallaydi. Asrlar davomida mazkur tillar tibbiyot, biologiya va farmatsevtika sohalarida xalqaro ilmiy muloqotning asosiy vositasi sifatida xizmat qilgan. Yunon-lotin til elementlari asosida shakllangan terminlar bugungi kunda ham ko‘plab milliy tillarning, jumladan, o‘zbek tilining tibbiy leksikasida faol qo‘llanmoqda. Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti natijasida ingliz tili xalqaro tibbiy kommunikatsiyaning yetakchi tiliga aylangan bo‘lsa-da, yunon va lotin tillarining terminologik ahamiyati saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, anatomik, klinik, patologik va farmatsevtik terminlarning katta qismi qadimgi

yunon va lotin til birliklari asosida shakllangan. Bunday terminlarning tarkibiy qismlarini, ularning etimologik va morfologik xususiyatlarini bilish tibbiy lug‘atni mexanik yodlashdan ko‘ra samaraliroq o‘zlashtirish imkonini beradi. Mazkur tadqiqotda xalqaro tibbiy terminologiyada keng qo‘llanadigan **“kardiologiya”** terminining etimologik, leksik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi terminning tarkibiy qismlarini aniqlash, ularning ma’nosini ochib berish, “kardio-” komponentining termin hosil qilishdagi faolligini ko‘rsatish hamda terminning zamonaviy tibbiyotdagi semantik ko‘lamini tavsiflashdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Tibbiy terminologiya masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda yunon va lotin tillari tibbiy terminlarning asosiy tarixiy manbalaridan biri sifatida qayd etiladi. Ayniqsa, anatomik va klinik terminologiyada yunon-lotin morfemalarining mahsuldorligi yuqori bo‘lib, ular turli milliy tillarda o‘zaro yaqin terminlarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Tibbiy terminlarni etimologik va morfologik jihatdan o‘rganish ularning ma’nosini anglashni yengillashtiradi. Masalan, “kardiologiya” termini tarkibidagi **kardia** — “yurak” va **logos** — “ta’limot”, “fan”, “o‘rganish” ma’nolarini bildiruvchi qadimgi yunon til birliklaridan tashkil topgan. Shu sababli terminning dastlabki lug‘aviy ma’nosini “yurak haqidagi ta’limot” yoki “yurakni o‘rganuvchi fan” tarzida izohlash mumkin. Zamonaviy tibbiy terminologiyada “kardio-” komponenti juda faol hisoblanadi. U yurak bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalovchi ko‘plab terminlarning tarkibida uchraydi: kardiolog, kardiologik, kardiografiya, kardiogramma, kardiojarrohlik, kardiomiopatiya, kardioskleroz, kardiostimulyator, kardiotoksik va boshqalar. Bu holat yunon tilidan o‘zlashgan terminologik elementlarning yangi ilmiy tushunchalarni nomlashdagi mahsuldorligini ko‘rsatadi. Shuningdek, “kardiologiya” atrofida shakllangan terminologik birliklarni semantik jihatdan bir necha guruhga ajratish mumkin. Yurakka oid terminlarga miokard, endokard, perikard, yurak bo‘lmachalari, yurak qorinchalari, yurak klapanlari; qon tomirlariga oid terminlarga arteriya, vena, kapillyar, aorta, koronar arteriyalar; kasalliklarni ifodalovchi terminlarga gipertoniya, miokard infarkti, aritmiya, stenokardiya, kardiomiopatiya, endokardit, miokardit, perikardit, ateroskleroz; diagnostikaga oid terminlarga esa elektrokardiografiya, elektrokardiogramma, exokardiografiya, angiografiya kabi birliklarni kiritish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tibbiy terminning strukturaviy, etimologik, leksik va semantik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan lingvistik metodlardan foydalanildi. Avvalo,

Etimologik tahlil yordamida “kardiologiya” terminining kelib chiqishi va uning qadimgi yunon tilidagi manbalari o‘rganildi. Termin tarkibidagi asosiy komponentlarning dastlabki ma’nolari aniqlanib, ularning zamonaviy terminologik vazifasi bilan qiyoslandi.

Morfemik va morfologik tahlil asosida “kardio-” va “-logiya” komponentlarining termin hosil qilishdagi o‘rni belgilandi. Shuningdek, “kardio-” komponenti ishtirokidagi hosila terminlar tahlil qilindi.

Leksik-semantik tahlil orqali terminning lug‘aviy ma’nosi, zamonaviy tibbiyotdagi mazmuni, semantik kengayishi va boshqa terminlar bilan munosabatlari aniqlandi.

Qiyosiy tahlil yordamida terminning o‘zbek, rus, ingliz, nemis va fransuz tillaridagi shakllari ko‘rib chiqildi. Mazkur yondashuv “kardiologiya”ning xalqaro termin sifatidagi xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijasida “kardiologiya” terminining qadimgi yunon tiliga mansub ikki asosiy tarkibiy qismdan shakllangani aniqlandi:

Termin komponenti	Manbasi	Ma’nosi	Zamonaviy terminologik vazifasi
kardia	qadimgi yunoncha καρδία	yurak	yurakka oid tushunchani ifodalaydi
kardio-	kardia asosida	yurak, yurakka oid	murakkab tibbiy terminlar tarkibida qatnashadi
logos	qadimgi yunoncha λόγος	ta’limot, fan, o‘rganish	muayyan sohani o‘rganuvchi fan nomini shakllantiradi
-logiya	logos asosida	fan, ta’limot	fan va ilmiy soha nomlarini hosil qiladi

Demak, **kardiologiya = kardio- + -logiya**, ya’ni etimologik jihatdan “yurak haqidagi fan” ma’nosini anglatadi.

Termin turli tillarda o‘zaro yaqin shaklda qo‘llanadi: o‘zbek tilida **kardiologiya**, rus tilida **кардиология**, ingliz tilida **cardiology**, nemis tilida **Kardiologie**, fransuz tilida **cardiologie**. Shakllardagi o‘xshashlik terminning xalqaro xarakterini ko‘rsatadi.

“Kardio-” komponentining mahsuldorligi quyidagi terminlarda yaqqol namoyon bo‘ladi:

kardiolog — yurak-qon tomir tizimi kasalliklari bo‘yicha mutaxassis;

kardiologik — kardiologiyaga oid;

kardiogramma — yurak faoliyatini grafik tarzda aks ettiruvchi yozuv;

kardiografiya — yurak faoliyatini qayd etish usuli;

kardiojarrohlik — yurak va yirik qon tomirlariga oid jarrohlik sohasi;

kardiomiopatiya — yurak mushagi bilan bog‘liq kasalliklar guruhi;

kardioskleroz — yurak to‘qimalaridagi sklerotik o‘zgarish;

kardiostimulyator — yurak ritmini boshqarishga yordam beruvchi qurilma;

kardiotoksik — yurakka zararli ta’sir ko‘rsatuvchi.

Shunday qilib, “kardio-” mustaqil so‘z sifatida emas, balki boshqa terminologik elementlar bilan birikib, yangi ilmiy-tibbiy tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Termin semantikasining muhim xususiyati uning **kengayish jarayoni**dir. “Kardiologiya”ning etimologik ma’nosi “yurak haqidagi fan” bo‘lsa, zamonaviy tibbiyotda uning mazmuni faqat yurak bilan chegaralanmaydi. U yurak va qon tomirlarining anatomiyasi, fiziologiyasi, kasalliklari, diagnostikasi, davolash, profilaktikasi va reabilitatsiyasi bilan bog‘liq bilimlar majmuasini qamrab oladi.

Shu nuqtayi nazardan “kardiologiya” terminining semantik maydonini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

- **Yurakka oid tushunchalar:** miokard, endokard, perikard, yurak bo‘lmachalari, yurak qorinchalari, yurak klapanlari.
- **Qon tomirlariga oid tushunchalar:** arteriya, vena, kapillyar, aorta, koronar arteriyalar, qon aylanishi.
- **Kasallik nomlari:** gipertoniya, yurak ishemik kasalligi, miokard infarkti, yurak yetishmovchiligi, aritmiya, stenokardiya, kardiomiopatiya, endokardit, miokardit, perikardit, ateroskleroz.
- **Diagnostikaga oid tushunchalar:** elektrokardiografiya, elektrokardiogramma, exokardiografiya, angiografiya, stress-test va yurak ultratovush tekshiruvi.

“Kardiologiya”ga to‘liq sinonim bo‘ladigan terminlar mavjud emas yoki juda kam uchraydi, chunki u muayyan tibbiy fan nomini bildiradi. “Yurak kasalliklarini o‘rganish sohasi”, “yurak-qon tomir tizimi tibbiyoti” kabi birikmalar esa terminning sinonimi emas, balki uning mazmunini izohlovchi tavsifiy ifodalardir.

Tadqiqotda “kardiologiya” terminining semantik maydoni ham keng ekanligi aniqlandi. Termin atrofida shakllangan birliklarni mazmuniga ko‘ra bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni **anatomik terminlar** tashkil etadi. Ularga yurak, miokard, endokard, perikard, yurak bo‘lmachalari, yurak qorinchalari, yurak klapanlari kabi birliklar kiradi. Mazkur terminlar yurakning anatomik tuzilishini ifodalashga xizmat qiladi.

Ikkinchi guruh — **qon aylanish tizimi va qon tomirlariga oid terminlar**. Ushbu guruhga arteriya, vena, kapillyar, aorta, koronar arteriyalar, qon aylanishi kabi birliklarni kiritish mumkin. Bu terminlar kardiologiyaning yurakdan tashqari qon tomir tizimi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Uchinchi guruhni **patologik holatlar va kasallik nomlari** tashkil etadi. Bular qatoriga gipertoniya, yurak ishemik kasalligi, miokard infarkti, yurak yetishmovchiligi, aritmiya, stenokardiya, kardiomiopatiya, endokardit, miokardit, perikardit va ateroskleroz kabi terminlarni kiritish mumkin. Mazkur birliklarning semantik jihatdan “kardiologiya” tushunchasi bilan bevosita bog‘liqligi ushbu terminning klinik tibbiyotdagi keng qamrovini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi guruh — **diagnostik terminlar**. Ularga elektrokardiografiya, elektrokardiogramma, exokardiografiya, angiografiya, stress-test va yurak ultratovush tekshiruvi kabi birliklar kiradi. Ushbu terminlar yurak-qon tomir kasalliklarini aniqlash va baholash bilan bog‘liq jarayonlarni ifodalaydi.

Beshinchi guruhni **davolash va profilaktikaga oid terminlar** tashkil etadi. Kardiologiyaning zamonaviy mazmuni faqat kasalliklarni aniqlash bilan cheklanmasdan, ularni davolash, oldini olish va bemorlarni reabilitatsiya qilish jarayonlarini ham qamrab oladi. Shu jihatdan kardiologiya termini tibbiy faoliyatning turli bosqichlarini birlashtiruvchi umumiy nom sifatida namoyon bo‘ladi. “Kardiologiya” terminining semantik tuzilishini quyidagi model orqali umumlashtirish mumkin:

KARDIOLOGIYA → yurak → yurak-qon tomir tizimi → kasalliklar → diagnostika → davolash → profilaktika → reabilitatsiya. Ushbu semantik zanjir terminning ma’nosi oddiy “yurak haqidagi fan” tushunchasidan ancha keng ekanligini ko‘rsatadi. Zamonaviy tibbiyotda fanlararo integratsiya kuchaygani sababli kardiologiya ham fiziologiya, anatomiya, farmakologiya, nevrologiya, endokrinologiya,

radiologiya va boshqa tibbiy yo‘nalishlar bilan uzviy aloqada rivojlanmoqda. Natijada “kardiologiya” terminining semantik maydoni ham doimiy ravishda kengayib bormoqda.

Muhokama. Olingan natijalar tibbiy terminlarni faqat tayyor shaklda yodlash emas, balki ularning ichki tuzilishini anglash muhimligini ko‘rsatadi. “Kardiologiya” misolida bitta yunoncha ildiz asosida ko‘plab yangi terminlarning shakllanishini kuzatish mumkin. Bu esa tibbiy terminologiyaning tizimlilik va motivatsiyalanganlik xususiyatlarini namoyon etadi. Termin tarkibidagi **kardio-** va **-logiya** komponentlarining ma’nosini bilgan talaba ilgari uchramagan terminning umumiy mazmunini ham ma’lum darajada taxmin qila oladi. Masalan, “kardio-”ning yurakka aloqadorligini anglash kardiomiopatiya, kardiografiya yoki kardiojarrohlik kabi birliklarni o‘zlashtirishni yengillashtiradi. Bundan tashqari, yunon-lotin terminologik elementlarining turli tillarda saqlanib qolishi tibbiy xalqaro kommunikatsiya uchun muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ingliz tili ilmiy muloqotda yetakchi bo‘lsa-da, uning tibbiy terminologiyasining o‘zida ham yunon va lotin tilidan kelib chiqqan juda ko‘p birliklar mavjud. Shu sababli yunon-lotin terminologik asoslarini o‘rganish zamonaviy tibbiy ingliz tilini o‘zlashtirish uchun ham muhim lingvistik tayanch bo‘la oladi. “Kardiologiya” terminining o‘zbek, rus, ingliz, nemis va fransuz tillaridagi shakllarining o‘xshashligi esa terminning xalqaro xarakterini yanada yaqqol ko‘rsatadi. Demak, yunon-lotin terminologik qatlamining o‘rganilishi nafaqat tarixiy yoki filologik, balki amaliy tibbiy-kommunikativ ahamiyatga ham ega.

Xulosa. “Kardiologiya” termini xalqaro tibbiy terminologiyaning yunon-lotin qatlamiga mansub bo‘lib, etimologik jihatdan qadimgi yunon tilidagi **kardia** — “yurak” va **logos** — “ta’limot”, “fan”, “o‘rganish” birliklari asosida shakllangan. Terminning dastlabki lug‘aviy mazmuni “yurak haqidagi fan” bo‘lsa-da, zamonaviy tibbiyot taraqqiyoti natijasida uning semantik doirasi sezilarli darajada kengaygan. Termin leksik jihatdan xalqaro xarakterga ega bo‘lib, ko‘plab tillarda fonetik va grafik jihatdan o‘xshash shakllarda qo‘llanadi. Uning tarkibidagi **kardio-** komponenti yuqori darajada mahsuldor terminologik element bo‘lib, kardiolog, kardiologik, kardiografiya, kardiomiopatiya, kardiojarrohlik, kardioskleroz va boshqa ko‘plab terminlarning shakllanishida ishtirok etadi. **-logiya** komponenti esa muayyan sohani o‘rganuvchi fan yoki ta’limot nomlarini hosil qilishga xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, tibbiy terminlarning etimologik va morfologik tuzilishini o‘rganish ularni mexanik yodlashga qaraganda samaraliroqdir. Yunon-lotin terminologik elementlarini bilish tibbiy lug‘atni kengaytirish, murakkab terminlarning ma’nosini anglash, ularni to‘g‘ri qo‘llash va xalqaro ilmiy muloqotni yengillashtirishga xizmat qiladi. Shu sababli “kardiologiya” kabi terminlarni tizimli ravishda o‘rganish tibbiy ta’limning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. *Чернявский М.Н. Латинский язык и основы медицинской терминологии. — М.: ЗАО «Шико», 2007.*
2. *Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. — СПб.: Норинт, 2000.*
3. *Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Русский толковый словарь. — М.: Эксмо, 2008.*
4. *Латинско-русский словарь / Под ред. И.Х. Дворецкого. — М.: Русский язык, 2000.*
5. *Lewis C.T., Short C. A Latin Dictionary. — Oxford: Clarendon Press, 1879.*
6. *Liddell H.G., Scott R. A Greek-English Lexicon. — Oxford: Clarendon Press, 1940.*
7. *Dorland W.A. Newman. Dorland’s Illustrated Medical Dictionary. — Philadelphia: Elsevier, 2020.*
8. *Stedman T.L. Stedman’s Medical Dictionary. — Philadelphia: Wolters Kluwer, 2020.*
9. *Guyton A.C., Hall J.E. Textbook of Medical Physiology. — Philadelphia: Elsevier, 2021.*
10. *Kumar V., Abbas A.K., Aster J.C. Robbins and Cotran Pathologic Basis of Disease. — Philadelphia: Elsevier, 2020.*

UO‘K 81

SUN’IY INTELLEKT VA MASHINA O‘RGANISHNING LINGVISTIK EKSPERTOLOGIYADAGI INNOVATSION YO‘NALISHLARI

Abduraxmonova Vazira Umurzoq qizi,
Respublika sud ekspertiza markazi sud eksperti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada lingvistik ekspertologiyada sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Raqamli kommunikatsiya muhitining kengayishi natijasida ijtimoiy tarmoq postlari, messenjer yozishmalari, audio-video transkriptlar, multimodal kontent va metadata kabi yangi turdagi lingvistik obyektlarni ekspertiza qilish zarurati ortib borayotganligi asoslanadi. Tadqiqotda sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalarining katta hajmdagi matnlarni tezkor tahlil qilish, kontekstual va semantik xususiyatlarni aniqlash, baholovchi-emotsional mazmunni klassifikatsiya qilish hamda ekspert xulosalarining tekshiriluvchanligini oshirishdagi imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, lingvistik ekspertologiyada reproduktivlik, verifikatsiya va izohlanuvchanlik tamoyillarining ahamiyati ochib beriladi. Maqolada “human-in-the-loop” modeli asosida sun’iy intellekt vositalarini ekspert faoliyatiga integratsiya qilish, milliy va ekspertologik korpuslarni shakllantirish, ularni o‘zbek tilining lingvistik xususiyatlari, lotin-kirill yozuvi, transliteratsiya, sheva, internet slengi va noformal yozuv shakllarini hisobga olgan holda takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalaridan foydalanish lingvistik ekspertizaning aniqligi, tezkorligi, obyektivligi va metodik shaffofligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mazkur texnologiyalar ekspertni to‘liq almashtirmasligi, balki ekspert nazorati va yakuniy lingvistik-huquqiy interpretatsiya bilan uyg‘un holda qo‘llanishi zarurligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *lingvistik ekspertologiya, sud-lingvistik ekspertiza, sun’iy intellekt, mashina o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash, ekspert tizimlari, lingvistik korpus, izohlanuvchanlik, verifikatsiya, reproduktivlik, avtomatlashtirilgan tahlil, human-in-the-loop.*

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ИННОВАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТОЛОГИИ

Аннотация. *В статье анализируются современные направления применения технологий искусственного интеллекта и машинного обучения в лингвистической экспертологии. Обосновывается необходимость исследования новых видов лингвистических объектов, таких как публикации в социальных сетях, переписка в мессенджерах, аудио- и видеотранскрипты, мультимодальный контент и метаданные, в условиях стремительного расширения цифровой коммуникационной среды. Рассматриваются возможности технологий искусственного интеллекта и машинного обучения в оперативном анализе больших объёмов текстовой информации, выявлении контекстуальных и семантических особенностей, классификации оценочной и эмоциональной лексики, а также повышении проверяемости экспертных выводов. Особое внимание уделяется принципам воспроизводимости, верификации и объяснимости результатов автоматизированного анализа. Рассматривается модель «human-in-the-loop», предусматривающая интеграцию технологий искусственного интеллекта в экспертную деятельность при сохранении контроля со стороны специалиста. Отдельно раскрывается значение создания национальных и специализированных экспертологических корпусов с учётом особенностей узбекского языка, параллельного использования латиницы и кириллицы, транслитерации, диалектных элементов, интернет-сленга и неформальных форм письменной речи. Делается вывод о том, что применение искусственного интеллекта и машинного обучения способствует повышению точности, оперативности, объективности и методологической прозрачности лингвистической экспертизы. Вместе с тем подчёркивается необходимость использования данных технологий в сочетании с профессиональной экспертизой и окончательной лингвистической и правовой интерпретацией.*

Ключевые слова: *лингвистическая экспертология, судебно-лингвистическая экспертиза, искусственный интеллект, машинное обучение, обработка естественного языка, экспертные системы, лингвистический корпус, объяснимость, верификация, воспроизводимость, автоматизированный анализ, human-in-the-loop.*

INNOVATIVE DIRECTIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MACHINE LEARNING IN LINGUISTIC EXPERTISE

Abstract. *This article analyzes current directions in the application of artificial intelligence and machine learning technologies in forensic linguistic expertology. The expansion of the digital communication environment has resulted in the emergence of new types of linguistic objects requiring expert analysis, including social media posts, messenger correspondence, audio and video transcripts, multimodal content, and metadata. The study examines the potential of artificial intelligence and machine learning technologies for the rapid analysis of large volumes of textual data, identification of contextual and semantic features, classification of evaluative and emotional content, and improvement of the verifiability of expert conclusions. Particular attention is paid to the principles of reproducibility, verification, and explainability of automated analytical results. The article also considers the "human-in-the-loop" model, which integrates artificial intelligence technologies into expert practice while maintaining professional human control over the analytical and interpretative process. Special emphasis is placed on the development of national and specialized forensic linguistic corpora that take into account the specific features of the Uzbek language, including the parallel use of Latin and Cyrillic scripts, transliteration, dialectal elements, Internet slang, and informal written forms. The study concludes that the application of artificial intelligence and machine learning can contribute to improving the accuracy, efficiency, objectivity, and methodological transparency of forensic linguistic examination. At the same time, these technologies should not completely replace the human expert but should be used in combination with professional linguistic expertise and final legal and linguistic interpretation.*

Keywords: *forensic linguistic expertology, forensic linguistics, artificial intelligence, machine learning, natural language processing, expert systems, linguistic corpus, explainability, verification, reproducibility, automated analysis, human-in-the-loop.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va kommunikatsiya vositalarining kengayishi natijasida insonlarning yozma va og‘zaki muloqot shakllari sezilarli darajada o‘zgarib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, elektron axborot resurslari va boshqa raqamli platformalarda yaratilayotgan katta hajmdagi lingvistik ma’lumotlar sud-lingvistik ekspertiza uchun yangi turdagi tadqiqot obyektlarini yuzaga keltirmoqda. Jumladan, ijtimoiy tarmoq postlari, messenjer yozishmalari, audio-video materiallarning transkriptlari, multimodal kontent, metadata hamda platformaga xos lingvistik izlar ekspert tahlilining tarkibiy qismiga aylanmoqda.

An’anaviy lingvistik tahlil usullari katta hajmdagi raqamli ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlash, ularning takrorlanuvchi lingvistik xususiyatlarini aniqlash va statistik jihatdan baholash imkoniyatlari nuqtayi nazaridan muayyan cheklovlarga ega. Shu sababli lingvistik ekspertologiyada kompyuter texnologiyalari, xususan, sun’iy intellekt (SI) va mashina o‘rganishi (MO‘) asosidagi vositalardan foydalanish zamonaviy ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Bunday texnologiyalar katta hajmdagi matnlarni avtomatik qayta ishlash, semantik va kontekstual bog‘lanishlarni aniqlash, lingvistik birliklarni tasniflash hamda ekspert faoliyatini optimallashtirish imkonini beradi. Lingvistik ekspertologiyada sun’iy intellekt texnologiyalarining ahamiyati faqat tahlil jarayonini avtomatlashtirish bilan chegaralanmaydi. Zamonaviy ekspertiza uchun olingan natijaning ilmiy asoslanganligi, tekshiriluvchanligi va qayta ishlab ko‘rilishi ham muhim metodologik talab hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, reproduktivlik, verifikatsiya va izohlanuvchanlik tamoyillari sun’iy intellekt asosidagi ekspert tizimlarining ishonchliligini ta’minlovchi muhim mezonlar sifatida namoyon bo‘ladi. Bir xil kirish ma’lumotlari va parametrlar asosida qayta tahlil qilinganda natijaning takrorlanishi, model natijalarining nazorat ma’lumotlari asosida tekshirilishi hamda model qarorlarining lingvistik mezonlar orqali tushuntirilishi ekspert xulosasining daliliy qiymatini oshiradi. Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalaridan lingvistik ekspertologiyada foydalanishda inson ekspertining o‘rnini saqlab qolish muhim ahamiyatga ega. “Human-in-the-loop” modeli doirasida sun’iy intellekt katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, lingvistik birliklarni aniqlash va dastlabki analitik natijalarni shakllantirishda yordamchi vosita sifatida qo‘llanadi, yakuniy lingvistik interpretatsiya va huquqiy baholash esa ekspert tomonidan amalga oshiriladi. Bunday yondashuv avtomatlashtirilgan tahlilning tezkorligi bilan professional ekspertizaning metodologik imkoniyatlarini uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

Mazkur masalaning yana bir muhim jihati lingvistik ekspertologiya uchun maxsus korpus va ma’lumotlar bazalarini yaratish bilan bog‘liq. O‘zbek tilining morfologik xususiyatlari, lotin va kirill

yozuvining parallel qo‘llanishi, transliteratsiya, sheva elementlari, internet slengi, qisqartmalar va noformal yozuv shakllarining keng tarqalganligi umumiy til korpuslaridan tashqari, ekspertiza vazifalariga yo‘naltirilgan maxsus annotatsiyalangan korpuslarni shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu bois lingvistik ekspertologiyani raqamlashtirish jarayonida sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalarini milliy til resurslari, metodik standartlar hamda lingvist, ekspert va yuristlarning institutsional hamkorligi bilan uyg‘unlashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Bunda asosiy maqsad ekspertni texnologiya bilan almashtirish emas, balki ekspert faoliyatining aniqligi, tezkorligi, obyektivligi va tekshiriluvchanligini oshiruvchi raqamli metodologiyani shakllantirishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Lingvistik ekspertologiyada sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalaridan foydalanish masalasi raqamli matnlarni avtomatik tahlil qilish, ekspert xulosalarining tekshiriluvchanligi, izohlanuvchanligi hamda lingvistik korpuslarni shakllantirish masalalari bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda.

A.V. Zubov sud lingvistikasida raqamli matnlarni tahlil qilish jarayonida SI va MO‘ texnologiyalari ekspert tahlilining samaradorligi hamda aniqligini oshirishini ta’kidlaydi. M.T. Ribeiro, S. Singh va C. Guestrinlarning ishlarida katta hajmdagi matn va audio korpuslarini tezkor qayta ishlash, statistik va neyron modellardan foydalanish, natijalarni izohlash, reproduktivlik va verifikatsiya masalalariga e’tibor qaratiladi.

D.A. Nemirov raqamli dalillar va sud ekspertizasi metodologiyasi uyg‘unligini muhim omil sifatida ko‘rsatad . A. Joulin va hammualliflari esa matnlarni avtomatik klassifikatsiya qilishda leksik, kontekstual va sintaktik belgilarni birgalikda hisobga olish imkoniyatlarini yoritadi.

O‘zbek tilida lingvistik ekspertologiyani raqamlashtirish nuqtayi nazaridan A.A. Usmonovning qarashlari muhimdir. U sud-lingvistik ekspertiza uchun yaratiladigan korpuslarda morfologik belgilash, lemmatizatsiya, POS-tagging, lotin-kirill transliteratsiyasi, aralash yozuv, sheva va ijtimoiy dialekt elementlari hamda ekspertologik annotatsiyalangan ma’lumotlar bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, lingvistik ekspertologiyada SI va MO‘dan foydalanish faqat texnik avtomatlashtirish masalasi emas. U lingvistik korpuslarning sifati, metodik standartlar, ekspert nazorati, natijalarni izohlash va verifikatsiya qilish kabi masalalarni ham qamrab oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda lingvistik ekspertologiyada sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalarining qo‘llanish imkoniyatlarini aniqlash uchun nazariy-tahliliy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodlarini nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, korpus tahlili, kontekstual-semantik tahlil va ekspertologik yondashuv tashkil etdi.

Nazariy tahlil orqali lingvistik ekspertologiya, sun’iy intellekt, mashina o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash va lingvistik korpuslarga oid ilmiy qarashlar o‘rganildi. Qiyosiy tahlil asosida an’anaviy lingvistik ekspertiza usullari bilan avtomatlashtirilgan tahlil imkoniyatlari qiyoslandi. Korpus tahlili lingvistik birliklarning real kommunikativ muhitda qo‘llanishini aniqlash va ularning kontekstual-semantik xususiyatlarini o‘rganish imkoniyatlarini baholashga yo‘naltirildi. Ekspertologik yondashuv esa avtomatlashtirilgan natijalarni mutaxassis tomonidan tekshirish va yakuniy lingvistik-huquqiy interpretatsiya bilan uyg‘unlashtirish zaruratini asoslashga xizmat qildi.

Tadqiqotda “human-in-the-loop” modeli alohida metodik tamoyil sifatida qaraldi. Unga ko‘ra, SI katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, lingvistik birliklarni aniqlash va dastlabki analitik natijalarni shakllantirishda yordamchi vosita bo‘ladi, yakuniy lingvistik interpretatsiya va huquqiy baholash esa ekspert tomonidan amalga oshiriladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Lingvistik ekspertologiyada raqamli kommunikatsiya muhitining keskin kengayishi ekspert oldiga yangi turdagi obyektlarni — ijtimoiy tarmoq postlari, messenjer yozishmalari, audio-video transkriptlar, ko‘pkanalli (multimodal) kontent, metadata va platformaga xos izlarni — tahlil qilish vazifasini qo‘ydi. Hozirgi kunda ommaviy axborot vositalari, internet jahon ijtimoiy tarmoqlarning jad’al rivojlanishi lingvistik ekspertizaga bo‘lgan talabni oshirmoqda. Bunday holatlarda an’anaviy tahlil usullari yetarlicha o‘zini oqlamaydi. Raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlangan zamonda tadqiqotlar sun’iy intelekt va kompyuter texnologiyasi asosida olib borilganda tadqiqotlar ishonchli, xolis va tezkor tarzda amalga oshiriladi. Mazkur holat lingvistik ekspertologiyada kompyuter texnologiyalari, xususan sun’iy intellekt va mashina o‘rganishiga tayangan innovatsion yechimlarni joriy etishni ilmiy-amaliy zaruratga aylantirmoqda. Bu borada A.V. Zubov sud lingvistikasida raqamli matnlarni tahlil qilish jarayonida SI va MO‘ texnologiyalari ekspert tahlilining samaradorligi hamda aniqligini sezilarli darajada oshirishini alohida ta’kidlaydi.

Marco Tulio Ribeiro, Sameer Singh va Carlos Guestrinning fikricha: SI va MO‘ning lingvistik ekspertologiyadagi o‘rni, avvalo, ikki yo‘nalishda ko‘rinadi:

1. Katta hajmdagi matn/audio korpuslarini tezkor tahlil qilish, shuningdek, xulosalarning tekshiriluvchanligini oshirish uchun statistik va neyron modellardan foydalanish;

2. Ekspert xulosasining metodik “shaffofligi”ni ta’minlaydigan, natijalarni izohlash (explainability) va xatoliklarni boshqarish (uncertainty management) mexanizmlarini ishlab chiqish.

Mazkur yondashuv lingvistik ekspertologiyada sun’iy intellekt texnologiyalarining faqat avtomatlashtirish vositasi emas, balki ekspert xulosalarining ilmiy asoslanganligi va tekshiriluvchanligini ta’minlovchi metodologik mexanizm sifatida ham muhim ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, ushbu tamoyil ekspert tomonidan chiqarilgan xulosaning qanday lingvistik belgilar va statistik omillarga tayangan holda shakllanganini izohlash imkonini beradi. Bu esa sud-huquqiy ekspertizada xulosaning daliliy kuchini oshirish bilan birga, uning qayta tekshirilishiga ham xizmat qiladi. D.A.Nemirovning ta’kidlashicha, bu ikki yo‘nalishning uyg‘unlashuvi lingvistik ekspertiza sifatini oshirishi bilan birga, sud jarayonida dalilning ishonchliligi, metodning tekshiruvdan o‘tishi va qayta qo‘llanishi kabi mezonlarni ham mustahkamlaydi. Bizningcha, Nemirov tomonidan qayd etilgan mazkur integrativ yondashuv lingvistik ekspertologiyada “inson eksperti + algoritmik tahlil” modelining shakllanishiga olib keladi. Bunda SI va MO texnologiyalari ekspertning o‘rnini to‘liq egallamaydi, balki murakkab til birliklarini aniqlash, statistik tendensiyalarni ko‘rsatish va xulosaning verifikatsiyasini ta’minlash orqali ekspert faoliyatining ilmiy aniqligini kuchaytiradi. Shu sababli izohlanuvchanlik va tekshiriluvchanlik tamoyillari kelajak lingvistik ekspertizasining asosiy metodologik mezonlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Masalan, Armand Joulin va hammualliflari ta’kidlashicha “baholovchi-emotsional leksika” tushunchasi an’anaviy tahlilda ekspertning talqiniga suyanishi mumkin matnlarni avtomatik klassifikatsiya qilishda kontekstual belgilar, leksik birliklar hamda sintaktik bog‘lanishlarning birgalikdagi roli muhim ekanini ta’kidlaydi. Tadqiqotchilar fikricha, mashinaviy o‘qitish modellari til birliklarini alohida emas, balki ularning qo‘llanish muhiti bilan birga tahlil qilishi sababli baholovchi yoki emotsional mazmunni aniqlash imkoniyati kengayadi.Ushbu fikr shuni anglatadiki, model “so‘zning o‘zi”ni emas, uning kontekstda qanday ishlatilishini ham hisobga oladi; ekspert esa natijani tekshirib, lingvistik izoh bilan mustahkamlaydi. Mazkur yondashuv lingvistik ekspertologiyada kontekst omilining ustuvor ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Chunki bir xil leksik birlik turli kommunikativ vaziyatlarda neytral, kinoyaviy, haqoratomuz yoki emotsional ma’no kasb etishi mumkin. Shu sababli MO‘ modellari tomonidan kontekstual tahlilning qo‘llanilishi baholovchi birliklarni aniqlash aniqligini oshiradi hamda ekspertning subyektiv talqin ehtimolini kamaytiradi

M.T. Ribeiro, S. Singh va C. Guestrinlarning ta’kidlashicha, lingvistik ekspertologiyada SI/MO metodlarini qo‘llashda uchta metodik prinsip muhim:

(a) reproduktivlik — bir xil kirish ma’lumoti bir xil parametrlar bilan qayta ishlansa, bir xil natija chiqishi;

(b) verifikatsiya — natijaning nazorat to‘plamlarida tekshirilishi;

(c) izohlanish — model qarori asoslari lingvistik mezonlar bilan ifodalanishi.

Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, bir xil parametrlar asosida qayta ishlangan ma’lumot bir xil natija berishi, model natijalari nazorat to‘plamlarida tekshirilishi hamda qaror qabul qilish jarayoni lingvistik mezonlar orqali izohlanishi zarur Ushbu metodik prinsiplar lingvistik ekspertologiyada sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish texnologiyalaridan foydalanishda ilmiy ishonchlilikni ta’minlaydi. Ayniqsa, reproduktivlik prinsipi ekspert xulosalarining qayta tekshiriluvchanligini kuchaytirsa, verifikatsiya modeli amaliy sinovdan o‘tkazish orqali natijaning barqarorligini baholash imkonini beradi. Izohlanish talabi esa avtomatlashtirilgan tizimlarning “yopiq mexanizm” sifatida emas, balki lingvistik mezonlarga tayanuvchi tahliliy vosita sifatida qo‘llanishiga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy lingvistik ekspertizada SI/MO modellari faqat texnik aniqlik bilan emas, balki metodik shaffoflik va huquqiy asoslanganlik bilan ham baholanishi lozim.

Til modellari va sun’iy intelektning rivojlanishi fanga yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda turli xatarlarni ham olib keldi. Bizningcha, mashinaviy o‘qitish va sun’iy intellekt texnologiyalarining ilm-fanga kirib kelishi katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, murakkab bog‘lanishlarni aniqlash hamda tadqiqot natijalarining aniqligini oshirish imkonini bermoqda. Ayniqsa, inson uchun uzoq vaqt talab qiladigan statistik va korpus tahlillari avtomatlashtirilishi ilmiy tadqiqot samaradorligini sezilarli darajada kuchaytiradi. Shu bilan birga, mazkur texnologiyalar bilan bog‘liq ayrim xavf va cheklovlar ham mavjud. Jumladan, algoritmik xatoliklar, ma’lumotlar bazasidagi noto‘g‘ri yoki biryoqlama namunalar natijasida modelning noobyektiv qaror chiqarishi ehtimoli saqlanib qoladi. Bundan tashqari, SI tomonidan yaratilgan matnlarning inson nutqiga yaqinlashuvi mualliflikni aniqlash, akademik halollik va axborot ishonchliligi bilan bog‘liq yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Ribeiro va hammualliflari izohlanuvchi NLP konsepsiyasi doirasida generativ modellarni ekspert faoliyatiga integratsiya qilish masalasini tahlil qilib, quyidagi ishlarni bajarishi mumkinligini ta’kidlaydi:

(a) katta hajmdagi yozishmalarni tematik klasterlash va qisqacha mazmunini chiqarish;

(b) termin va frazeologizmlarni kontekst bo‘yicha izohlash;

(c) savol-javob rejimida dastlabki gipotezalarni shakllantirish;

(d) hujjatlarni standartlashtirilgan shaklda rasmiylashtirishga ko‘maklashish.

Ularning amaliy samaradorligi inson nazorati bilan uyg‘unlashgandagina yuqori bo‘lishini ta’kidlaydi. Mualliflarning fikricha, LLM(katta til model)lar katta hajmdagi matnlarni tizimlashtirish, semantik bog‘lanishlarni aniqlash va dastlabki analitik tavsiyalarni shakllantirishda samarali vosita bo‘lsa-da, model natijalari ekspert tomonidan qo‘shimcha verifikatsiyadan o‘tkazilishi zarur. Bizningcha, “human-in-the-loop” modeli lingvistik ekspertologiya uchun eng maqbul yondashuvlardan biri hisoblanadi. Chunki bunda SI tizimlari tahlil jarayonini tezlashtiradi, ekspert esa yakuniy interpretatsiya va huquqiy baholash ustidan nazoratni saqlab qoladi. Natijada avtomatlashtirish va insoniy ekspertiza o‘rtasida muvozanat yuzaga keladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatib turibdiki SI/MO samaradorligi ko‘p jihatdan ma’lumot sifatiga bog‘liq.

A.V. Zubovning ta’kidlashicha, lingvistik ekspertologiya uchun yaratiladigan korpuslar oddiy til korpuslaridan farqli ravishda huquqiy ahamiyatga ega janrlarni (ariza, shikoyat, tahdid, reklama matni, ijtimoiy tarmoq posti va kommentlar), shuningdek normativ va no-normativ yozuv shakllarini (slang, xato imlo, transliteratsiya, aralash yozuv) ham qamrab olishi lozim. Tadqiqotda janr va platforma omillarini hisobga olish zarurligi alohida qayd etiladi, chunki ijtimoiy tarmoq tili bilan rasmiy hujjat tili o‘rtasidagi tafovut avtomatik modellarning xatolik profiliga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur yondashuv lingvistik ekspertologiyada korpus tanlash masalasi faqat texnik jarayon emas, balki metodologik ishonchlilik omili ekanini ko‘rsatadi. Chunki ekspert tahlil qilayotgan matnning kommunikativ muhiti, janri va yozuv shakli til birliklarining semantik-pragmatik xususiyatlarini o‘zgartirishi mumkin. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda uchraydigan qisqartmalar, transliteratsiya, emotiv birliklar yoki slang unsurlari rasmiy hujjat tilidan keskin farq qiladi. Shu sababli korpus tarkibida turli janr va platformalarga oid materiallarning mavjud bo‘lishi sun’iy intellekt modellari hamda avtomatik tahlil tizimlarining aniqligi va obyektivligini oshirishga xizmat qiladi. Aks holda model faqat “standart” til namunalariga moslashib qolib, real kommunikativ muhitdagi matnlarni noto‘g‘ri talqin qilishi ehtimoli ortadi.

A.A. Usmonov o‘zbek tilida sud-lingvistik ekspertiza uchun yaratiladigan korpuslar umumiy lingvistik korpuslardan funksional jihatdan farq qilishini ta’kidlaydi. Tadqiqotchining fikricha, bunday korpuslarda:

(a) morfologik boylikni to‘liq aks ettiruvchi belgilangan korpuslar (*lemmatizatsiya, POS-tagging, morfologik tahlil*);

(b) lotin-kiril transliteratsiyasi va aralash yozuvni normallashtirish;

(c) sheva va ijtimoiy dialekt elementlarini belgilash;

(d) ekspertologik yorliqlar bilan anotatsiyanlangan dateslar.

Olim umumiy maqsadli korpuslar ekspertiza vazifalarini to‘liq qamrab ololmasligini, shu sababli sud-lingvistik tahlil uchun “vazifa yo‘naltirilgan” annotatsiyalangan datasetlar zarurligini qayd etadi. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, o‘zbek tilida lingvistik ekspertologiyani raqamlashtirish jarayonida korpusning hajmidan ko‘ra uning strukturaviy va funksional mosligi muhimroq hisoblanadi. Chunki ekspertiza jarayonida matnning nafaqat grammatik qurilishi, balki kommunikativ maqsadi, emotsional yo‘nalishi va pragmatik ta’siri ham tahlil qilinadi. Ayniqsa, o‘zbek internet segmentida lotin va kirill yozuvining parallel qo‘llanishi, sheva unsurlari, transliteratsiya hamda noformal yozuv shakllari keng uchrashi sababli standart korpuslar real nutq muhitini to‘liq aks ettira olmaydi. Shu bois ekspertologik annotatsiyaga ega maxsus korpuslar yaratish sun’iy intellekt asosidagi tahlil tizimlarining aniqligi, moslashuvchanligi va huquqiy ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi.

Korpuslarni O‘zbekiston sharoitida joriy etishning tashkiliy, metodik va etik masalalari xususida A.A. Usmonovning qayd etishicha o‘zbek tilida sun’iy intellekt asosidagi lingvist ekspert tizimlarini rivojlantirish uchun uchta yo‘nalishga taynagan holda amalga oshirilishi lozim:

1) milliy til resurslari (annotatsiyalangan korpuslar, lug‘atlar, termin bazalari);

2) metodik standartlar (vazifa tavsifi, ma’lumot tayyorlash protokoli, modelni test qilish tartibi);

3) kadrlar va institutsional hamkorlik (*ekspertlar, lingvistlar, yuristlar*).

Tadqiqotda ayniqsa, “metodika+texnologiya” integratsiyasi muhimligi ekspert tixzimlarining samaradorligini belgilovchi muhim omil sifatida baholanadi, aks holda, model natijasi ekspert xulosasiga to‘g‘ri singdirilmaydi. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, lingvistik ekspert tizimlarining samaradorligi faqat algoritm aniqligi bilan emas, balki milliy til resurslari sifati, metodik standartlarning mavjudligi hamda turli soha mutaxassislarining hamkorligi bilan belgilanadi. Shu jihatdan, sun’iy intelekt

asosidagi ekspert tizimlarini o‘zbek tiliga moslashtirishda kompleks yondashuv muhim metodologik omil hisoblanadi.

Muhokama. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, lingvistik ekspert tizimlarining samaradorligi faqat algoritm aniqligi bilan emas, balki milliy til resurslari sifati, metodik standartlarning mavjudligi hamda turli soha mutaxassislarining hamkorligi bilan belgilanadi. Shu jihatdan, SI asosidagi ekspert tizimlarini o‘zbek tiliga moslashtirishda kompleks yondashuv muhim metodologik omil hisoblanadi. Ushbu bobda lingvistik ekspertologiyada matn tahlili, til korpuslari va sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni keng yoritilgan. Asosiy xulosa shundan iboratki, zamonaviy lingvistik ekspertiza an’anaviy intuitiv tahlildan raqamli va avtomatlashtirilgan metodlarga o‘tmoqda.

Matn tahlili dasturlari, korpus texnologiyalari, ma’lumotlar bazalari hamda SI/MO (sun’iy intellekt va mashina o‘rganish) modellari ekspert xulosalarining aniqligi, tezkorligi va tekshiriluvchanligini oshirishga xizmat qiladi. Bobda OCR, morfologik va sintaktik tahlil, korpus va konkordans tizimlari, stilometriya, plagiatni aniqlash hamda semantik-pragmatik tahlil vositalarining ekspertologik ahamiyati asoslab berilgan. Ayniqsa, korpus texnologiyalari orqali til birliklarining real qo‘llanish kontekstini aniqlash, bahsli birliklarning pragmatik ma’nosini statistik va empirik dalillar bilan tasdiqlash mumkinligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Shu bilan birga, ma’lumotlar bazalari ekspert faoliyatining audit izi, versiyalash va qayta tekshiriluvchanlik tamoyillarini ta’minlovchi metodologik asos sifatida baholangan. Sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalarining lingvistik ekspertologiyaga kirib kelishi esa katta hajmdagi matnlarni avtomatik tahlil qilish, semantik bog‘lanishlarni aniqlash va ekspert ishini optimallashtirish imkonini bermoqda.

Biroq, SI tizimlari inson ekspertini to‘liq almashtirmasligi, balki “human-in-the-loop” modeli asosida ekspert nazorati bilan ishlashi kerakligi ta’kidlanadi. Chunki izohlanuvchanlik, verifikatsiya va reproduktivlik prinsiplari sud-lingvistik ekspertizada hal qiluvchi mezon hisoblanadi. Shuningdek, o‘zbek tilida korpus resurslari va ekspert tizimlarini rivojlantirish zarurligi, ayniqsa kirill-lotin yozuvi, transliteratsiya, internet slengi va multimodal birliklarni qamrab oluvchi milliy korpuslarni yaratish dolzarb vazifa ekani qayd etilgan. Umuman olganda, bob lingvistik ekspertologiyaning kelajagi raqamli texnologiyalar, korpus lingvistikasi va sun’iy intellekt bilan chambarchas bog‘liq ekanini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalari lingvistik ekspertologiyaning zamonaviy rivojlanishidagi muhim innovatsion yo‘nalishlardan biri ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi lingvistik ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, matnlarning semantik va kontekstual xususiyatlarini aniqlash, lingvistik birliklarni avtomatik klassifikatsiya qilish hamda ekspert xulosalarining tekshiriluvchanligini oshirish imkonini beradi.

Lingvistik ekspertologiyada SI va MO‘ texnologiyalaridan foydalanishning metodik jihatdan muhim shartlari reproduktivlik, verifikatsiya va izohlanuvchanlik tamoyillarini ta’minlashdan iborat. Ushbu tamoyillar avtomatlashtirilgan tahlil natijalarining ilmiy asoslanganligi, qayta tekshirilishi va ekspert xulosasida tushunarli tarzda ifodalanishiga xizmat qiladi.

O‘zbek tilida sun’iy intellekt asosidagi lingvistik ekspert tizimlarini rivojlantirish uchun maxsus ekspertologik korpuslarni yaratish alohida ahamiyatga ega. Bunday korpuslar o‘zbek tilining morfologik xususiyatlari bilan bir qatorda lotin-kirill yozuvi, transliteratsiya, sheva elementlari, internet slengi, qisqartmalar, aralash va noformal yozuv shakllarini ham qamrab olishi kerak.

Sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalari lingvistik ekspertni to‘liq almashtiruvchi vosita sifatida emas, balki ekspert faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi texnologik vosita sifatida qo‘llanishi lozim. “Human-in-the-loop” modeli doirasida avtomatlashtirilgan tahlilning tezkorligi inson ekspertining kasbiy tajribasi va lingvistik-huquqiy interpretatsiyasi bilan uyg‘unlashtiriladi.

Umuman olganda, lingvistik ekspertologiyaning kelajakdagi rivoji raqamli texnologiyalar, korpus lingvistikasi, sun’iy intellekt va mashina o‘rganish texnologiyalarining o‘zaro integratsiyasi bilan chambarchas bog‘liq. Bunday integratsiya ekspertiza jarayonining aniqligi, tezkorligi, obyektivligi va metodik shaffofligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Zubov, A.V. Sud lingvistikasida raqamli matnlarni tahlil qilish: zamonaviy yondashuvlar / A.V. Zubov. — Moskva: Infra-M, 2021. 4-6.b.

2. Ribeiro, M.T. Explainable NLP: a survey of methods and evaluation / M.T. Ribeiro, S. Singh, C. Guestrin // Journal of Artificial Intelligence Research. — 2021. — № 71. 51-55.b.

3. Nemirov, D.A. Raqamli dalillar va sud ekspertizasi metodologiyasi / — Moskva: Yurayt, 2023. — 109-111.b.

4. Joulin, A. Bag of Tricks for Efficient Text Classification / A. Joulin, E. Grave, P. Bojanowski, T. Mikolov // Proceedings of EACL. — 2017. — № 2. — B. 427–431.

5. Usmonov, A.A. O‘zbek tilida NLP va sud-lingvistik ekspertiza uchun korpuslar: metodik tavsiyalar / A.A. Usmonov // O‘zbekiston filologiyasi. — 2024. — № 2. — 83-86.b.

6. Biber, D. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use / D. Biber, S. Conrad. — London: Routledge, 2021. — 356 p.

7. Casey, E. (2011). Raqamli dalillar va kompyuter jinoyati: Sud tibbiyoti, kompyuterlar va internet (3-nashr). Academic Press.

8. Coulthard, M., & Johnson, A. (Tahrirchilar). (2010). Sud tilshunosligi bo‘yicha Routledge qo‘llanmasi. Routledge.

9. Devlin, J., Chang, M.-W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Til tushunish uchun ikki tomonlama transformerlarni oldindan o‘qitish. NAACL-HLT 2019, 4171–4186.

10.Egbert, J. Issues in Corpus Representativeness and Balance / J. Egbert, D. Biber // International Journal of Corpus Linguistics. — 2020. — № 25(1). — B. 1–25.

UO‘K 811.512.133‘373.7:398.22

DOSTON FRAZEOLOGIYASI TADQIQINING NAZARIY ASOSLARI: TALQIN VA TASNIF

Axmedov Hakim Yarashevich,
Termiz davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xalq dostonlari frazeologiyasining nazariy asoslari, ularning talqini va tasnifi masalalari yoritilgan. Muallif doston matnlarida uchrovchi frazeologik birliklarning semantik, strukturaviy va uslubiy xususiyatlarini tahlil qiladi. Frazeologizmlarning milliy-madaniy o‘ziga xosligi, ularning badiiy ifoda imkoniyatlari va dostonlarning epik tizimidagi o‘rni nazariy jihatdan asoslanadi. Shuningdek, frazeologik materialni tasniflashning turli mezonlari (tematik, semantik, lingvokulturologik) ko‘rib chiqilib, ularning qiyosiy tahlili keltirilgan. Maqola folklor tilshunosligi, frazeologiya va leksikologiya sohalariga oid mutaxassislar uchun mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *xalq dostonlari, frazeologiya, frazeologik birliklar, nazariy asoslar, talqin, tasnif, semantika, lingvokulturologiya, folklor tilshunosligi, epik matn.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические основы фразеологии народных эпосов, их интерпретация и классификация. Автор анализирует семантические, структурные и стилистические особенности фразеологических единиц, встречающихся в текстах эпосов. Теоретически обосновываются национально-культурная идентичность фразеологизмов, их возможности художественного выражения и место в эпической системе. Также рассматриваются различные критерии классификации фразеологического материала (тематические, семантические, лингвокультурные), и представлен их сравнительный анализ. Статья предназначена для специалистов в области фольклорной лингвистики, фразеологии и лексикологии.*

Ключевые слова: *народные эпосы, фразеология, фразеологические единицы, теоретические основы, интерпретация, классификация, семантика, лингвокультурология, фольклорная лингвистика, эпический текст.*

THEORETICAL FOUNDATIONS, INTERPRETATION, AND CLASSIFICATION OF THE STUDY OF PHRASEOLOGY IN EPIC POETRY

Abstract. *This article discusses the theoretical foundations of the study of phraseology in folk dastans (epic poems), as well as the issues of interpretation and classification of phraseological units. The author analyzes the semantic, structural, and stylistic features of phraseological units found in dastan texts. The national-cultural specificity of phraseological units, their artistic expressive potential, and their role in the epic system of dastans are theoretically substantiated. Various criteria for classifying phraseological material (thematic, semantic, linguoculturological) are examined, and a comparative analysis of these classifications is provided. The article is intended for specialists in the fields of folklore linguistics, phraseology, and lexicology.*

Keywords: *folk dastans (epic poems), phraseology, phraseological units, theoretical foundations, interpretation, classification, semantics, linguoculturology, folklore linguistics, epic text.*

Kirish. Dostonlar tilini o‘rganish har qanday xalqning ma’naviy merosini, boy tarixini, milliy qadriyatlarini, madaniy va ma’naviy boyliklarini teran anglash imkoniyatini yaratadi. Folklor asarlar orasida eng qadimiy va til birliklariga boy bo‘lgan dostonlar etnik jarayonlarni o‘zida mujassamlashtirishi bilan bir qatorda xalq o‘tmishi, tafakkuri, hayot tarzi, madaniyati va boshqa ijtimoiy jarayonlarni o‘zida aks ettiradi. Tabiiyki xalq og‘zaki ijodi mahsuli sanalgan dostonlarda etnografik qadriyatlar uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida o‘zgarishlarga yuz tutgan til birliklari asl holicha aks etadi. Bu nutqdagi erkin birikmalar qatorida

til egasining tasavvuri va tafakkuri mahsuli bo‘lgan turg‘un birikma (frazeologizm, aforizm, maqol va matal)larni semantik, lingvokulturologik, lingvouslubiy va grammatik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Xalq dostonlarining amaliy ahamiyati shundaki, bu manbalar adabiy tilning yozma va og‘zaki shakllari o‘rtasida tarixan mavjud bo‘lgan tafovutlarning kamayishida muhim rol o‘ynaydi. Chunki og‘zaki ijod o‘zining kuchli ta’sirini sintezlanish yo‘li blan ham o‘tkazib bordi. Folklor asarlarining sintezlanishi esa badiiy ijoddagi eng qadimiy usullardan biri bo‘lib, ijodkorlar o‘z davrining aktual muammolarini tasvirlashda ana shu ana’anaviy uslubga murojaat etganlar[1].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bugungi kungacha tilshunos olimlar tomonidan xalq og‘zaki ijodi manbalarining lingvistik imkoniyatlari to‘laqonli o‘rganilinmagan. Xususan, milliy tilning shakllanishida folklor ijodi manbalarining roli, ularning til tarixiga munosabati, til manbalari o‘rtasida tutgan o‘rni, til tizimining yuqori va quyi sathlari bo‘lgan adabiy til va dialektlarga munosabati, o‘ziga xos taraqqiyot qonuniyatlari bilan bog‘liq ko‘pgina masalalar va xususan doston tiliga oid frazeologik birliklarni o‘rganish to‘laligicha o‘z yechimini topmagan. Holbuki, folklor asarlarini tadqiq etishga doir barcha ilmiy tekshirishlarda ularning uzoq o‘tmishga daxldorligi alohida e‘tirof etilishi, bu manbalar tilini tarixiy izchillik asosida tadqiq etish lozimligi ta‘kidlanadi,. Shuningdek, mazkur manbalarda turli tarixiy davrlarga doir juda ko‘p lingvistik manbalarni ham uchratish mumkinki, ular yuqorida sanab o‘tilgan masalalarga yana ham chuqurroq yondashish kerakligini taqozo etadi.

Bugungacha o‘rganilinayotgan ko‘pgina tarixiy asarlar zamirida folklor namunalari juda ko‘p uchraydi va bu tarixiy ma‘lumotlardan tadqiqotlarda tayanch dalil sifatida foydalanish tajribasi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, madaniyati, urf-odatlari, diniy e‘tiqodi, tili xususidagi qimmatli ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan qadimgi davr tarixchilari Herodot, Kteziy, Polibiy singari olimlarning asarlarida, shuningdek, Sharqning Hamza Isfahoniy, Tabariy, Mas‘udiy, Beruniy, Saolibiy, Bal‘amiy hamda Abulg‘ozi Bahodirxon singari yetuk mutafakkirlari tomonidan yaratilgan asarlarda tarixiy ma‘lumotlar bilan bir qatorda, xalq og‘zaki ijodi namunalari tahliliga ham keng o‘rin berilishi buning yaqqol misolidir [2]. Turkiy xalqlar uchun umumiy bo‘lgan “O‘rxun–Enasoy” va Uyg‘ur bitiklarida, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyining “Hibat ul-haqoyiq” singari yozma manbalarda “tarixiy qo‘shiq, hikmatli so‘zlar, hatto qadimiy dostonlarning xarakterini aks ettiruvchi parchalarni uchratish mumkinligi”, og‘zaki ijod manbalarining qadimda badiiy ijod jarayoniga ham kuchli ta‘sir o‘tkazish qudratiga ega bo‘lganligidan dalolat beradi [3]. Tilshunoslik tarixidan ma‘lumki folklor namunalari orqali aks etgan xalq tiliga oid boy lingvistik manbalardan qiyosiy manba sifatida foydalanish tajribasi XI asrning yirik tilshunosi Mahmud Qoshg‘ariy nomi bilan bog‘lanadi.

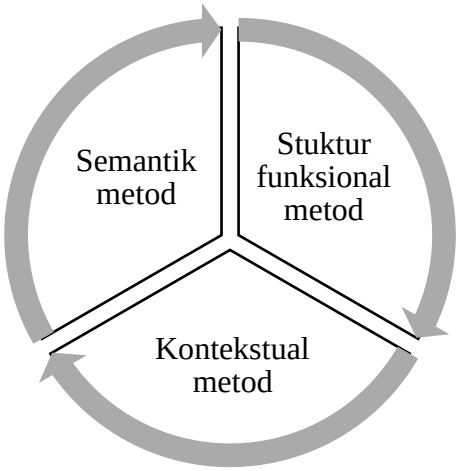
Jumladan, olim turkiy tillarni qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy etnik guruhlar (qipchoq, o‘g‘uz, qarluq) tilida mavjud bo‘lgan lug‘aviy birliklarni to‘plash va ularning ma‘nolarini izohlash orqali semantik qirralarini ochib berish, shuningdek, dialektal tafovutlarni ko‘rsatishda xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalanadi. Bu asarda muallif o‘zi yashagan davr va hududda mavjud bo‘lgan og‘zaki ijod namunalari bilan bir qatorda, u asar uchun ma‘lumotlar to‘plash maqsadida kezib chiqqan barcha joylarda qadimdan aytib kelinadigan folklor janrlardan ham ko‘plab parchalar keltirib o‘tadi. Qadim- qadimdan insonlar hayot va jamiyatni, turmush tajribalarini, ichki kechunmalarini, tabiat va koinot haqidagi tushunchalarni so‘z orqali tasvirlash, bayon etishni o‘rgandilar. Shunday qilib, badiiy so‘z san’ati, dastavval, xalq og‘zaki ijodi shaklida yuzaga keldi.

Biroq so‘z dastlab qanday yaratilgan bo‘lsa, hamma vaqt ham aynan o‘sha holicha saqlanib qolmadi, balki ijodiy tafakkur mahsuli sifatida qayta ishlandi, jamiyat, yangi davrning ma’lumotlari, yangi dunyoqarashlar bilan boyidi, yangi tarixiy sharoitga moslashdi, keyingi davrda yaratilgan asarlar tiliga, uslubiga ta’sir etdi. Shu bilan birga, qadimgi og‘zaki til xususiyatlarining izlari, uning “arxaik elementlari” keyingi davrda yaratilgan xalq og‘zaki ijodi asarlari tilida ham saqlanib qoldi. Xullas, xalq baxshilari tomonidan aytilgan dostonlar tili sayqallanib, yangi davr, jamiyatga muvofiqlashdi va qayta ishlandi. Doston ijro etuvchi baxshi epik an‘analarni saqlovchi, ajdodlardan kelayotgan merosni qabul qilib uni kelajak avlodlarga etkazuvchi, ijodkor ijrochi sifatida epik an‘ana doirasida dostonga ijodiy sayqal beruvchi donishmand san‘atkor hisoblanadi. Baxshi epos namunalarini an‘anaviy yo‘lda kuylar ekan unga epik bilim va epik xotira tayanch bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jahon tilshunosligida frazeologik metodlarning o‘rganilishi ko‘p bosqichli va ko‘p yondashuvli jarayon bo‘lib, zamonaviy tadqiqotlarda ***kompleks, kognitiv, lingvokulturologik va korpus asosidagi metodologiyalar*** ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Lisoniy madaniyatshunoslik ilk shakllanish bosqichlarida o‘zining integtariv tabiatidan kelib chiqib lingvomadaniy predmet obyektlarni o‘rganishda etnolingvistika, madaniyatshunoslik kabi fan sohalari tadqiqot metod va usullaridan foydalangan bo‘lsa, keyinchalik asta - sekin o‘z metod va usullariga ega bo‘lib bordi: konseptual-ideografik tahlil,

etnomadaniy ong negizida profillash, til egasining “nutqiy portreti” va h.k. Frazeologik materiallar lingvomadaniy aspektlarini o‘rganishda qo‘yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib komponent tahlil, konseptual-ideografik tahlil, frazeo-semantik maydon, metaforik model kabi turli metod va usullardan foydalanilmoqda [4]

Jahon tilshunosligida frazeologiyani o‘rganish va tadqiq qilishda dastlab quydagi metodlarga tayanilgan va bu tilshunoslikda klassik metodologik yondashuv sifatida talqin etilgan. *(1-chizmaga qarang)*

1-rasm. Frazeologizmlarni o‘rganish va tadqiq qilish metodlari

Surxondaryo turkum dostonlari o‘zbek epik an‘anasining eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri bo‘lib, ushbu turkum dostonlarini kuylagan O‘zbekiston xalq baxshisi Abdunazar Poyonov o‘ziga xos ijro uslubi, boy lug‘at boyligi va jonli frazeologik tizimi bilan ajralib turadi. Uning repertuaridan “Xonoyim pari”, “Malla savdogar”, “Torkiston”, “Sanam va Gavhar”, “Ollanazar Olchinbek”, “Kelinoy” dostonlari tadqiqot ob‘ekti sifatida tanlab olindi va yuqoridagi metodologik yondoshuvlar asosida tahlil qilindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Doston tiliga xos frazeologizmlar nihoyatda ko‘p qirrali bo‘lganligi sababli, hech bir metod alohida holda tadqiqotda monopollik mavqega ega bo‘la olmaydi. Biroq frazeologiyada har qanday maxsus metod qo‘llanmasin, u dialektik metodning umumiy qoidalaridan kelib chiqadi. Doston tiliga oid frazeologik birliklarni tahlil qilishda shuni e‘tiborga olish kerakki, tilning u yoki bu holati sinxron tavsifi ko‘pincha qandaydir fotografik surat shaklida emas, balki rivojlanishning ozmi-ko‘pmi uzoq davri bilan bog‘liq holda amalga oshirilishini va til evolyutsiyasi faktlarini ochib berishga xizmat qilishi bilan ahamiyat kasb etadi va doston tiliga oid frazeologik birliklarni tahlil qilishda semantik yaxlitlik yetakchlik qiladi.

Semantik yaxlitlik: Doston tilidagi frazeologizmlarning umumiy ma‘nosi uning tarkibidagi so‘zlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘nolaridan kelib chiqmasligini aniqlaydi. Masalan: – *Alqissa, Avazxon qizining bu dardli so‘zini eshitib, **tog‘day qo‘zg‘alib**, joyidan turib, otini minib, ilon tilla po‘latini qo‘liga olib, boylarning ovuliga bordi*. Abdunazar baxshi Poyonov tomonidan ijro etilgan “Malla savdogar” dostonidan olingan ushbu parchada qo‘llanilgan frazeologik birlik semantik yaxlitlikka ega – ya‘ni uning umumiy ma‘nosi tarkibidagi so‘zlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘nolaridan kelib chiqmaydi: – “Tog‘day qo‘zg‘almoq”-to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘nosi tog‘ning o‘rnidan qo‘zg‘alishi mumkin bo‘lmagan hodisa. Frazeologik (ko‘chma) ma‘nosi juda kuchli g‘azablanish, qattiq hayajonga tushish, ulkan kuch bilan harakatga kelish kabi ma‘nolarni shakllantiradi.

Umuman xalq dostonlari matnida qahramonlar jang oldidan yoki dushmanga qarshi chiqayotganda “tog‘day qo‘zg‘alib” iborasining qo‘llanishi, ularning g‘azabi va jasoratini ifodalaydi[5]. Usbu frazeologik birlikning semantik yaxlitligi shundaki, unda “tog” va “qo‘zg‘almoq” so‘zlari o‘z ma‘nosida emas, balki ularning qo‘shilishidan butunlay yangi, mavhum ma‘no (kuchli hissiy yoki jismoniy faollik) yuzaga kelishi tushunilinadi. Shu bilan bir qatorda, epik asarlaridagi epik formulalar ustida turli tadqiqot usullarida K.Rayxl, P.Uxov, V.Propp, B.Putilov, T.Illarionova, Yu.Bultakov, N.Efremov, L.Xayrnurova, O.Egorova, kabi bir qancha olimlar izlanishlar olib bordilar. Ular orasida taniqli rus folklorshunosi B.N.Putilovning “Epik ijrochilik” deb nomlangan ishi mavzuga keng miqyosda e‘tibor berilganligi, o‘zbek dostonchiligiga ham alohida to‘xtalganligi bilan ajralib turadi.

O‘zbek folklorshunosligida ham bu borada ancha ishlar amalga oshirilgan. O‘zbek xalq dostonlarida epik formulalar haqida V.Jirmunskiy, X.Zarifov dastlabki fikrlar aytgan bo‘lsalar, T.Mirzaev, J.Eshonqulov, S. Mirzaeva, Sh.Maxmadiev, Z.Eshonovalarning tadqiqotlarida ushbu mavzuga tegishli muhim fikr-mulohazalar bayon etilgan. Epik formula epos tarkibidagi voqealar, holatlar, o‘y-kechinma va

mulohazalarning universal koʻrinishda doimiy takrorlanib keluvchi anʻanaviy, barqaror qonuniyat holatiga kelgan ifodali koʻrinishi, shakl va epik matnni qayta tuzish imkonini beruvchi vositadir. Folklor asarlarda doston matnlari va uni shakillantiruvchi manbalar xalq ogʻzaki ijodiyoti bilan shugʻullanuvchi koʻplab tadqiqotchilarni qiziqtirib kelgan va bir necha avlod vakillari ishtirok etgan murakkab jamoaviy ijod jarayoni oʻrganishgan. Ular doston voqealariga, epik bayonini jonlantirib beradi, kuchli emotsional taʻsirchanlik bagʻishlaydi. Ayni paytda epik qahramonlarning nozik ruhiy kechinmalarini tinglovchilarga yuqtirishda oʻziga xos kalit va eposda yaratilayotgan va qoʻllanilayotgan dunyoqarashni ifoda etish usuli vazifasini oʻtaydi.

Muhokama. Umuman olganda, doston matnlarini shakllantiruvchi jihatlar dunyo folklor taʻlimotida quydagi asosiy guruhlarni tashkil etadi: 1) Onomastik koʻlam birliklari; 2) Sintaktik figuralar; 3) Obrazli ifodalar. Onomastik birliklar doston matnining muhim tarkibiy qismi boʻlib, ular qahramonlar, geografik obʻektlar, qabilalar, tarixiy shaxslar va mifologik mavjudotlarning nomlarini oʻz ichiga oladi va ular epik xotiraning asosini tashkil etadi. Asosiy turlari: *Antroponimlar, Toponimlar, Etnonimlar,teonimlar, zoonimlar, fitonimlar* boʻlib, ushbu turlarning funksiyalari:- Matnni xotiraga oson joylash va anʻanaviy sxemalarni saqlash. - Eposning geografik va madaniy identifikatsiyasini belgilash. - Qahramonlarning genealogik va ijtimoiy mavqeini koʻrsatish bilan boʻgliq jihatlarni ochib beradi.

Dunyo folklorshunosligi ularni struktural, funksional va qiyosiy-tipologik jihatdan oʻrganish, doston janrining umumbashariy va milliy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi va zamonaviy tadqiqotlar ushbu yondashuvlarni yanada chuqurlashtirib, dostonni nafaqat matn, balki ijtimoiy-madaniy hodisa, kommunikativ tizim va kollektiv xotira shakli sifatida talqin etadi. Umuman olganda dostonlar tilining tadqiqi oʻzbek tilshunosligining muhim yoʻnalishlaridan biridir. U xalq tilining boyligi, tarixiy-madaniy qatlamlari, estetik ideal va axloqiy qadriyatlarini ochishga xizmat qiladi. Dostonlardagi frazeologik birliklar nafaqat til birligi, balki milliy leksik qadriyatlarning jonli sarchashmasidir. Shu sababli, ularni kompleks oʻrganish – til, folklor, tarix va etnografiyani uygʻunlashtirgan holda yanada keng koʻlamda tadqiq qilish zaruratini oʻygʻotadi [6].

Doston frazeologiyasining tadqiqi tilshunoslikning dolzarb yoʻnalishlaridan biri boʻlib, u folklor matnlarining til tizimidagi oʻziga xos oʻrnini, frazeologik birliklarning badiiy-estetik va milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Dunyo tilshunosligida frazeologiya mustaqil lingvistik quyi tizim sifatida XX asrning oʻrtalaridan boshlab shakllangan boʻlsa, bugungi kunda bu soha yangi nazariy-metodologik asoslar — konstruksion grammatika, korpus lingvistikasi, kognitiv va lingvokulturologik yondashuvlar bilan boyimoqda.

Jahon tilshunosligi va folklorshunosligida folklor asarlarining til xususiyatini, undagi formulalar va frazeologik birliklar masalasi koʻplab olimlar tomonidan oʻrganilgan. Folklor matnlarining oʻziga xosligi shundaki, ular ogʻzaki ijod mahsuli boʻlib, ijro jarayonida shakllangan barqaror til birliklari va stereotip ifodalar bilan ajralib turadi. Dunyo folklorshunosligida ogʻzaki epik ijod tilining formulaviy xususiyatlari birinchi marta Milman Parry tomonidan ilmiy asosda oʻrganilgan [7]. U qadimgi yunon epik shoiri Homer asarlarini tahlil qilish jarayonida birinchi marta "formula" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritadi. Parryga koʻra, formula — bu epik sheʻriyatda maʻlum bir metr va mazmunni ifodalash uchun muntazam qoʻllanadigan tayyor birikmadir.

Bu birikmalar ogʻzaki ijod jarayonida shoirlarga matnni tez va oson yaratish imkonini beradi. Keyingi vaqtlarda Milman Parry boshlab bergan tadqiqotlarni uning shogirdi Albert Bates Lord davom ettiradi. Lord ogʻzaki epik anʻanani chuqur oʻrganib, folklor ijrochilari asarni tayyor matn sifatida yodlab emas, balki formulalar tizimi asosida ijro jarayonida yaratishini koʻrsatadi[8]. Rus folklorshunosligida ham folklor matnlari tilining oʻziga xos jihatlari, xususan, barqaror formulalar va frazeologik birliklar muhim ilmiy tadqiqot obʻekti boʻlib kelgan. Bu borada Vladimir Proppning ishlari alohida ahamiyatga ega. U ertaklarning strukturasi va poetikasini oʻrganib, folklor matnlarida takrorlanuvchi formulalar va anʻanaviy til birliklari mavjudligini koʻrsatgan. Proppning tadqiqotlari folklor poetikasini oʻrganishda muhim nazariy asos yaratdi[9].

Xulosa. Bugungi kunga kelib xalq ogʻzaki ijodiga doir asarlardagi frazeologik birliklarning oʻzaro bogʻliq funksiyalari tizimini, ularning tematik va etimologik jihatdan oʻrganish muammosi chuqur monografik koʻlamda oʻrganishni talab etadi. Hozirgi zamon tilshunosligida xalq dostonlari tilidagi frazeologik birliklarni kompleks tahlil qilish metodologiyasi hali ishlab chiqilmagan, bu esa frazeologik birliklarning tadrijiy taraqqiyoti, nutqidagi funksiyasini aniqlash hamda asoslash imkonini bermaydi.

Tilimizdagi frazeologik birliklarni oʻrganish, oʻzbek tilining frazeologik boyligini chuqur va har tomonlama tahlil qilish bilan birga tilning muhim birliklari, soʻzning leksik maʼnosi, tabiati, soʻz hosil qilish va etimologiyaning turli masalalarni hal qilishga imkon beradi. Frazeologiya lisoniy hodisa

sifatida so‘zlar bilan va bir-biri bilan bog‘lanuvchi va o‘zaro bog‘liq birliklarning muayyan tizimi ekan, frazeologik birliklar turli tomondan o‘rganilishi lozim.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, jahon va o‘zbek tilshunosligida olimlarimiz tomonidan frazeologik birliklarni keng va tor ma’noda tushunish, tahlil qilish holatlari mavjud. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarni tor ma’noda tushunish-faqat ko‘chma ma’noda qo‘llangan turg‘un birikmalar nazarda tutiladi[10]. Umuman, bizningcha, folklor asarlar tiliga oid frazeologik birliklarni tor ma’noda tushunish va tahlil qilish etarlicha samara bermaydi. Xalq dostonlari tiliga oid frazeologik birliklarni keng ma’noda tushunish, tadqiq qilish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotimizda xalq dostonlari tiliga oid bo‘lgan frazeologik birliklarni keng ma’noda tahlilga olganmiz.

O‘zbek tilshunosligida xalq dostonlari leksikasi uslubiy, lingvostatistik, lingvokulturologik jihatdan o‘rganilgan bo‘lsa-da, dostonlarda uchraydigan frazeologik birliklar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari to‘liq o‘rganilmagan. Jumladan, tilshunosligimizda xalq dostonlarining til xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan ayrim tadqiqotlar mavjud ammo, dostonda qo‘llangan frazeologik birliklarni tizimli tadqiq etish bugungi o‘zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. *Саримсоқов Б. О типологии фольклоризмов. – Тошкент, 1984. – С. 270.*
2. *Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент.1976.йил 43 б.*
3. *G.Sh. Djurakulova. O‘zbek xalq dostonlarida epik formulalar tasnifi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN: 2181-1784 4 (3), March., 2024 SJIF 2024 = 7.404 / ASI Factor = 1.7 www.oriens.uz.*
4. *Nurmuhammedov Y. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari. Monografiya. – Samarqand: SamDU nashri, 2021.– 3 b.*
5. *Axmedov. H.Y. “Xalq dostonlari frazeologiyasi” (Surxondaryo turkum dostonlari misolida). Monografiya. – Termiz: Kitob nashr, 2026.– 166 - b.*
6. *Axmedov H. “Alpomish dostonida frazeologizmlarning tematik va mifologik strukturasi: Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ...diss. –Termiz, 2023. – 19 b.*
7. *M. Jo‘rayev, J. Eshonqulov. Folklorshunoslikka kirish. Toshkent: «Barkamol fayz media», 2017.*
8. *Lord, A. B. The Singer of Tales. Cambridge: Harvard University Press, 1960.*
9. *Propp, V. Morphology of the Folktale. Austin: University of Texas Press, 1968.*
10. *Маматов А., Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг лингвомаданий ва семантик-прагматик тадқиқи. – Тошкент, 2018. – Б. 100.*

UDC 81

THE LINGUOPRAGMATIC EXPRESSION OF EMOTIONAL AND PSYCHOLOGICAL STATES IN 20TH-CENTURY ENGLISH PROSE: A CASE STUDY OF D.H. LAWRENCE AND VIRGINIA WOOLF

Ergasheva Sarvinoz Bakhodurovna,
Basic Doctoral Student (PhD) at
Tashkent State University of Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoi
sarvinozergashevaa@gmail.com

Abstract. *This article examines the linguopragmatic mechanisms through which emotivity is verbalized in twentieth-century English prose, based on a comparative analysis of D.H. Lawrence's Sons and Lovers (1913) and Virginia Woolf's Mrs Dalloway (1925). Drawing on V.I. Shakhovsky's theory of linguistic emotivity together with pragmatic and stylistic analysis, the study identifies lexical, syntactic and textual markers of emotivity in both texts. The findings demonstrate that Lawrence's idiostyle encodes emotivity explicitly, through affective lexis, exclamatory syntax, lexical repetition and dialectal speech, whereas Woolf's idiostyle encodes emotivity implicitly, through free indirect discourse, punctuation and the rhythmic organisation of the stream of consciousness. The individual style of each author is shown to condition distinct pragmatic strategies for constructing emotional meaning in fiction. The results can be applied in linguostylistics, pragmatics, translation studies and the teaching of English literature courses.*

Keywords: *emotivity, linguopragmatics, emotive lexis, free indirect discourse, stream of consciousness, idiostyle, D.H. Lawrence, Virginia Woolf, stylistic devices, modernist prose.*

XX ASR INGLIZ NASRIDA EMOTSIONAL-RUHIY HOLATLARNING LINGVOPRAGMATIK IFODALANISHI (D.H. Lorens hamda Virjiniya Vulf asarlari misolida)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XX asr ingliz nasrida emotivlikning lingvopragmatik ifodalanish vositalari D.H. Lawrence'ning "Sons and Lovers" va Virginia Woolf'ning "Mrs Dalloway" asarlari qiyosiy tahlili asosida o'rganiladi. V.I. Shahovskiyning emotivlik nazariyasi, shuningdek, pragmatik va stilistik tahlil metodlariga tayangan holda, tadqiqotda emotivlikning leksik, sintaktik va matn darajasidagi belgilari aniqlanadi. Tahlil natijalari D.H. Lawrence uslubida emotivlikning ochiq, ekspressiv leksika, undov gaplar, takrorlar va dialektal nutq orqali ifodalanishini, Virginia Woolf uslubida esa emotivlikning yashirin tarzda erkin bilvosita nutq (free indirect discourse), tinish belgilari va ong oqimi ritmi vositasida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Ikkala yozuvchining individual uslubi (idiostili) badiiy matnda emotiv ma'no yaratishning turlicha pragmatik strategiyalarini belgilaydi. Tadqiqot natijalari lingvostilistika, pragmatika, tarjimashunoslik va ingliz adabiyoti bo'yicha o'quv kurslarida qo'llanilishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *emotivlik, lingvopragmatika, emotiv leksika, erkin bilvosita nutq, ong oqimi, idiostil, D.H. Lawrence, Virginia Woolf, stilistik vositalar, modernistik nasr.*

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ В АНГЛИЙСКОЙ ПРОЗЕ XX ВЕКА (на примере произведений Д. Г. Лоуренса и Вирджинии Вулф)

Аннотация. *В статье рассматриваются лингвопрагматические средства выражения эмотивности в англоязычной прозе XX века на материале сопоставительного анализа романов Д.Г. Лоуренса «Sons and Lovers» и Вирджинии Вулф «Mrs Dalloway». Опираясь на теорию эмотивности В.И. Шаховского, а также на методы прагматического и стилистического анализа, автор выявляет лексические, синтаксические и текстовые маркеры эмотивности. Результаты анализа показывают, что в идиостиле Д.Г. Лоуренса эмотивность выражается эксплицитно – посредством экспрессивной лексики, восклицательных конструкций, лексических повторов и диалектной речи, тогда как у В. Вулф эмотивность носит имплицитный характер и реализуется через несобственно-прямую речь, пунктуацию и ритмическую организацию потока сознания. Индивидуальный стиль каждого писателя обусловливает различные прагматические стратегии кодирования*

эмоционального смысла в художественном тексте. Полученные результаты могут быть использованы в лингвостилистике, прагматике, переводоведении и в преподавании курсов английской литературы.

Ключевые слова: *эмотивность, лингвопрагматика, эмотивная лексика, несобственно-прямая речь, поток сознания, идиостиль, Д.Г. Лоуренс, Вирджиния Вулф, стилистические приёмы, модернистская проза.*

Introduction. Emotivity – understood as the capacity of linguistic units to express, provoke and encode feeling – occupies an increasingly central place in present-day linguopragmatic research. Emotion as such is a psychological phenomenon, yet its verbal encoding belongs to the language system and to language use, which is why the category of emotivity yields its richest insights precisely where semantics, pragmatics and stylistics converge. A convenient point of departure is V.I. Shakhovsky's separation of affective expressions of feeling, which are spontaneous and pre-linguistic, from emotive ones, which are codified by the language system; this distinction clarifies how a literary text builds emotional meaning for a reader who can reach a fictional character's inner life only through words [1; p. 24–31].

The relevance of this study stems from a gap in the existing literature: although emotivity has been examined extensively at the level of separate lexical or grammatical items, far less has been said about how an individual author's idiostyle shapes the pragmatic strategies that govern the distribution of emotivity across an entire literary text. Twentieth-century English prose is an especially productive field for such an inquiry, spanning as it does the shift from the late-Victorian and Edwardian tradition of explicit authorial comment and direct emotional statement to modernist writing centred on interior consciousness, where feeling is more often suggested through rhythm, syntax and implication than named outright.

The scientific novelty of this research lies in offering a systematic comparison, at three linguistic levels – lexical, syntactic and textual-pragmatic – of the emotive systems built by two authors who are widely discussed in literary scholarship yet seldom set side by side from a linguopragmatic angle: D.H. Lawrence, whose Sons and Lovers (1913) rests on a naturalistic, sensory and bodily mode of narration, and Virginia Woolf, whose Mrs Dalloway (1925) stands as a landmark of stream-of-consciousness writing. The article sets out to identify and compare the linguistic devices through which emotivity is expressed in the two novels and to determine the pragmatic functions these devices fulfil in shaping character, narrative voice and reader response. This aim breaks down into the following tasks: (1) sketch a working model of emotivity applicable to literary-textual analysis; (2) identify the lexical and syntactic markers of emotivity in Sons and Lovers; (3) identify the corresponding markers in Mrs Dalloway; (4) compare the two idiostyles and account for the differences in pragmatic terms.

The theoretical basis of the study also engages with a wider debate in emotive linguistics concerning whether emotion vocabulary is universal or shaped by language and culture. A. Wierzbicka maintains that emotion terms in different languages encode culturally specific conceptualisations rather than universal psychological states, which means a literary text's emotive lexicon should not be taken as a transparent record of feeling but read as a semantic system embedded in a particular culture and history [2; p. 15–29]. Working within the Prague functionalist tradition, B. Volek distinguishes the emotive function of a linguistic sign – which colours an utterance without changing its propositional content – from its purely denotative function; this distinction bears directly on the present material, since Lawrence and Woolf both repeatedly use denotatively neutral items, such as a verb of motion or a noun naming a household object, that take on strong emotive colouring solely from their syntactic placement or surrounding context [3; p. 51–67]. Such a systemic understanding of emotivity was already implicit in Ch. Bally's classic separation of the intellectual (logical) and affective planes of language [4; p. 174–188] and has since been reinforced by later scholarship: A. Foolen positions emotivity at the core of cognitive and functional approaches to language [5; p. 59–68], while the essays edited by L. Alba-Juez and J.L. Mackenzie extend emotive analysis to discourse and narrative structure specifically, arguing that emotive meaning is regularly built above the level of the individual word [6; p. 3–22]. On this theoretical basis, the present study treats emotivity not as a closed lexical category but as a functional property capable of being activated at any linguistic level – the premise on which the comparative analysis of Lawrence and Woolf that follows is constructed.

Research Object and Methods. The object of the research is the linguistic expression of emotivity in two novels of twentieth-century English prose: D.H. Lawrence's Sons and Lovers [7] and Virginia Woolf's Mrs Dalloway [8]. The subject of the research is the set of lexical, syntactic and stylistic devices through which emotive meaning is encoded in the selected texts and the pragmatic functions these devices perform.

The empirical material consists of passages drawn from both novels by continuous and purposive sampling, with special attention paid to scenes of heightened emotional tension: the conflict between mother and son in Sons and Lovers, and Clarissa Dalloway's memories together with Septimus Warren Smith's consciousness in Mrs Dalloway. Four methods were used: the descriptive-analytical method, to classify emotive markers; contextual-interpretative analysis, to establish the pragmatic function a given marker performs within its co-text; componential analysis, to isolate emotive semes within the denotative structure of lexical items; and the comparative method, to set the two idiostyles against one another. The analytical framework brings together Shakhovsky's three-level model of emotivity – lexical, syntactic, textual [1; p. 45–58] – with Leech's pragmatic principles on the relationship between linguistic form and communicative effect [9; p. 10–23], and with the stylistic-analytical toolkit set out by M. Toolan [10; p. 62–79]; together these allow emotive markers to be read not as mere stylistic ornament but as pragmatically motivated choices aimed at a specific effect on the reader.

Results and Discussion.

Lexical and syntactic markers of emotivity in Sons and Lovers.

Lawrence's prose displays an overt, explicit form of emotivity, realised chiefly at the lexical level. In Sons and Lovers, emotion is rarely left for the reader to infer: it is stated directly through affective adjectives and intensifiers ("passionate," "fierce," "violent," "raging"), through verbs denoting intense physical and emotional reaction ("to writhe," "to shudder," "to flame up"), and through a dense stratum of sensory and bodily vocabulary that merges physiological and emotional states. Gertrude Morel's relationship with her son Paul, which forms the emotional axis of the novel, is rendered again and again through a vocabulary of burning, aching and clutching, so that bodily sensation itself becomes the vehicle for emotional intensity – a pattern that fits Lawrence's broader poetics, in which the body serves as the primary site of feeling.

A telling example is the quarrel between Walter and Gertrude Morel in the opening chapter, where the narration shifts from reported domestic friction to a moment of outright physical violence: in a fit of drunken rage, Morel hurls a drawer at his wife, and the narrator records the act without euphemism, letting the visual and auditory shock of the moment – the blow, the blood in the child's hair – carry the scene's emotive charge unmediated (Ch. I) [7]. What matters pragmatically here is that Lawrence does not retreat into narratorial commentary at the height of the conflict; the emotive lexis clusters precisely at the point of maximal narrative tension, so lexical intensity and plot intensity peak together. A related pattern shapes the novel's closing paragraph, where Paul's decision not to follow his dead mother into the darkness is built up through short, end-stopped clauses leading to the final sentence: "He walked towards the faintly humming, glowing town, quickly" [7]. Set apart at the very end of the sentence – and of the novel – the adverb "quickly" works as a lexical marker of a resolved emotional decision: the syntax itself enacts the abruptness of the will it describes, showing how Lawrence generates emotivity by placing a single emotively charged word in a structurally prominent slot.

At the syntactic level, emotivity in Lawrence's text is signalled through exclamatory, short and fragmented sentences that mimic agitated speech rhythms, through lexical and syntactic repetition that iconically enacts emotional escalation – a device F.R. Leavis had already singled out as central to Lawrence's method of dramatising conflict "from the inside" [11; p. 112–130] – and through extensive direct speech rendered in Nottinghamshire dialect, which pragmatically marks class, intimacy and emotional authenticity: Morel's dialectal forms carry an emotional register of working-class familiarity that the narrator's standard idiom cannot reach, so a character's shift into dialect is itself a signal of emotional pressure. Free direct discourse governs the dialogic passages, keeping emotive lexical items unmediated by narratorial distance and thereby maximising their expressive force. These devices fall under what I.R. Galperin calls expressive means proper, as distinct from purely stylistic devices, since their emotive charge is built into the language system rather than produced only through contextual juxtaposition [12; p. 44–52]; punctuation – above all the exclamation mark and the dash that marks an emotionally charged, interrupted utterance – reinforces this explicit, high-intensity emotive register.

Lexical and syntactic markers of emotivity in Mrs Dalloway.

Woolf builds emotivity along fundamentally different lines. Instead of naming emotion outright, Mrs Dalloway encodes it implicitly through the syntactic and rhythmic organisation of free indirect discourse – the technique by which third-person narration takes on a character's own idiom, perception and emotional evaluation without an explicit reporting verb such as "she thought" or "she felt." The opening sentence, "Mrs Dalloway said she would buy the flowers herself" [8], already demonstrates the seamless fusion of narratorial and character voice that lets emotional colouring seep into apparently neutral narration: the sentence reports an utterance, yet its brisk, self-assertive rhythm already carries an emotive charge of

restrained vitality that the following paragraphs, describing Clarissa's delight in the London morning, gradually spell out. Emotive meaning in Woolf's writing is thus carried less by individual affective words than by long, cumulative, subordinated sentences whose syntax traces the associative movement of consciousness, punctuated by dashes, semicolons and parenthetical asides that register hesitation, self-correction and shifting feeling within a single utterance.

Another pragmatically important device is Woolf's use of repetition across a distance: the line from Shakespeare's Cymbeline, "Fear no more the heat o' the sun," returns throughout the novel as an intertextual emotive refrain, appearing first in Clarissa's consciousness and later in connection with Septimus, so that a single borrowed line comes, with each recurrence, to encode a different configuration of fear, acceptance and mortality, without the narrator ever spelling out its emotional function [8]. The novel's closing sentence – "For there she was" [8] – carries emotive weight precisely through its syntactic incompleteness: the demonstrative "there" has no stated referent, leaving the reader to supply the emotional resolution the grammar withholds. This device is closely related to what M. Fludernik calls the "dual voice" effect of free indirect discourse, in which narratorial and figural perspective are present simultaneously within a single grammatical form [13; p. 218–235], and to A. Banfield's account of free indirect style as a syntactically distinct sentence type with no addressee, which she terms the "empty deictic centre" of represented consciousness [14; p. 97–113]. In the passages devoted to Septimus Warren Smith, emotivity emerges from a marked contrast between the fragmented, associative syntax that renders his consciousness and the comparatively ordered syntax of the surrounding narration – a technique whose classic critical treatment remains E. Auerbach's account of how the modern novel presents the "random moment" of ordinary consciousness as inherently charged with feeling [15; p. 538–549]. Whereas Lawrence's emotivity is lexically dense and clustered at points of plot climax, Woolf's is spread syntactically and rhythmically across the whole text, so the reader must reconstruct emotional meaning from pacing, punctuation, intertextual echo and shifts of perspective rather than from direct naming.

A comparative overview of emotive markers.

V. Sotirova's comparative stylistic study of modernist consciousness confirms that Lawrence and Woolf embody two structurally opposed strategies for rendering inner experience linguistically – one grounded in dramatised dialogue and sensory immediacy, the other in the syntactic fusion of narratorial and figural perspective [16; p. 34–51]. Table 1 gives a qualitative summary of the main linguistic levels at which emotivity is realised in the two novels and the pragmatic effect each configuration has on the reader.

Table 1. A comparative overview of emotive markers

Linguistic level	Sons and Lovers (Lawrence)	Mrs Dalloway (Woolf)
Lexical	Direct affective adjectives and intensifiers; corporeal, sensory vocabulary	Sparse direct affective lexis; emotive weight carried by connotation and intertextual echo
Syntactic	Short, exclamatory, fragmented sentences; iconic repetition	Long cumulative sentences with subordination, dashes and semicolons
Discourse type	Free direct discourse; dialectal dialogue	Free indirect discourse; narratorial–character voice fusion
Textual	Emotive peaks concentrated at climactic plot moments	Emotive meaning distributed via recurring motifs and rhythm
Pragmatic effect	Expressive-confrontational; reader as witness	Inferential-cooperative; reader as co-constructor of meaning

Comparative-pragmatic analysis.

Comparing the two idiostyles reveals a consistent link between the level at which emotivity is chiefly encoded and the pragmatic effect it has on the reader. In Sons and Lovers, emotive markers cluster at the lexical and phonostylistic level – exclamation, repetition, dialect – producing an effect of immediacy and confrontation: the reader witnesses emotion that is fully externalised and verbally enacted, in line with the novel's naturalistic aesthetic and its interest in the visible, physical consequences of psychological conflict. In Mrs Dalloway, by contrast, emotivity spread across syntax, punctuation and narrative perspective produces an effect of interiority and complicity: the reader is drawn into inferring emotion cooperatively, piecing feeling together from textual cues in a way that mirrors the indirection and social restraint typical of Woolf's post-Edwardian upper-middle-class world.

This distinction also carries a gendered pragmatic dimension worth noting. Lawrence's explicit emotivity is often used to dramatise conflict between generations and genders – mother against son, husband against wife – through direct verbal confrontation, whereas Woolf's implicit emotivity represents the suppressed, socially regulated emotional life of her characters, particularly the women, for whom direct emotional expression is limited by convention. In pragmatic terms, Lawrence's strategy can be described as expressive-confrontational, aimed at maximal illocutionary force, while Woolf's is inferential-cooperative, aimed at engaging the reader's interpretive participation (cf. Grice's cooperative principle as extended to literary communication) [9; p. 94–101]. Despite their opposite surface realisation, both strategies serve the same overarching communicative goal of literary emotivity: making the reader emotionally present within the fictional world.

The two strategies also differ in how the narrator is positioned relative to the emotion conveyed. In Sons and Lovers the narratorial voice often aligns itself with the emotion of the scene, amplifying it through evaluative comment and emotively marked description, so narrator and character momentarily speak in the same register, and the pragmatic distance between the voice reporting the emotion and the character feeling it is minimal. In Mrs Dalloway, however, the narrator keeps an ironic, faintly detached poise even as the syntax of free indirect discourse channels a character's inner voice, generating a productive tension between what is felt and how coolly it is phrased – a tension that itself becomes a source of emotive effect, since the reader senses feeling pressing against a controlled surface. This difference in narratorial positioning could be described, respectively, as a fusional and a stratified model of emotive narration, offering a further criterion, beyond marker frequency, for classifying the emotive idiostyles of twentieth-century English prose writers more broadly.

These findings also have implications beyond literary stylistics narrowly defined. For translation practice, the contrast identified here means that rendering Lawrence into another language, Uzbek included, places the translator's main burden on lexical and phraseological equivalence – finding target-language intensifiers and dialectal colouring of comparable emotive force – whereas rendering Woolf shifts the burden to syntactic reconstruction, since a target language with different norms of subordination or punctuation may not reproduce the exact rhythm that generates Woolf's emotivity, forcing the translator to compensate through word order, sentence length or discourse marking rather than lexical choice alone. This asymmetry supports Shakhovsky's broader claim that emotivity is not a fixed set of "emotional words" but a systemic property distributed across every level of the language, and therefore calls for an equally systemic approach in both linguistic description and translation [1; p. 187–196].

Punctuation as an emotive device: a cross-textual note.

A last point of comparison concerns punctuation, which in both novels works not merely as a syntactic convention but as an independent emotive resource, though the two authors put it to opposite uses. In Sons and Lovers, punctuation heightens emotivity by breaking the sentence into short, emphatic units: exclamation marks close an utterance at the point of greatest affective charge, and dashes typically mark an interruption caused by strong feeling, as when a character breaks off mid-sentence because emotion overtakes articulate speech. Punctuation here is discontinuous and climactic, matching the novel's overall strategy of concentrating emotive markers at moments of confrontation. In Mrs Dalloway punctuation does the opposite: the semicolon and the dash extend rather than interrupt, letting a single sentence absorb shifts of perception, memory and feeling without breaking into separate grammatical units – an effect broadly in line with M.A.K. Halliday's account of how grammatical choices construe, rather than simply report, experiential meaning [17; p. 106–121]. Woolf's characteristic long sentence, held across several semicolons before it reaches its main verb, enacts the simultaneity of consciousness, in which an emotion is rarely isolated but is constantly modified, qualified or interrupted by another perception before it can be named. Punctuation, then, functions for Lawrence as a device of emotive segmentation and for Woolf as a device of emotive continuity, and this difference is itself a further linguistic correlate of the explicit-versus-implicit distinction traced throughout the analysis.

Conclusion. The comparative linguopragmatic analysis of D.H. Lawrence's Sons and Lovers and Virginia Woolf's Mrs Dalloway shows that emotivity in twentieth-century English prose is not a single uniform category, but one whose linguistic realisation is tightly bound to authorial idiostyle and to the narrative techniques an author chooses. Lawrence's text is marked by explicit, lexically and syntactically overt emotivity, expressed through affective vocabulary, exclamatory and repetitive syntax and dialectal direct speech – all producing an immediate, confrontational emotional effect consistent with the novel's naturalistic orientation. Woolf's text is marked by implicit emotivity distributed syntactically and rhythmically, expressed through free indirect discourse, punctuation and recurring motifs, producing an

effect of interiority that calls for active inferential participation from the reader, consistent with the modernist stream-of-consciousness method.

These findings confirm that emotivity, although grounded in identifiable linguistic markers at the lexical, syntactic and textual levels, cannot be adequately described without reference to the pragmatic strategies – expressive-confrontational versus inferential-cooperative – that organise those markers into a coherent authorial style. The results can be applied in courses of linguostylistics, text linguistics and pragmatics, in literary translation practice, where transferring emotivity from one language into another calls for sensitivity to whether the source text encodes emotion explicitly or implicitly, and in teaching English literature, where attention to linguopragmatic detail can deepen students' understanding of how modernist and naturalistic prose each achieve their emotional effects. Further research might extend the present comparative model to other pairs of contemporaneous authors or apply it contrastively to the emotive systems of English and Uzbek literary prose.

REFERENCES:

1. Shakhovsky V.I. Lingvisticheskaya teoriya emotsiy [Linguistic Theory of Emotions]. – Moscow: Gnozis, 2008. – 416 p.

2. Wierzbicka A. Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 349 p.

3. Volek B. Emotive Signs in Language and Semantic Functioning of Derived Nouns in Russian. – Amsterdam: John Benjamins, 1987. – 268 p.

4. Bally Ch. Traité de stylistique française. – Paris: Klincksieck, 1951. – 331 p.

5. Foolen A. The Relevance of Emotion for Language and Linguistics // Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science. – 2012. – Vol. 3, № 1. – pp. 59–68.

6. Alba-Juez L., Mackenzie J.L. (eds.) Emotion in Discourse. – Amsterdam: John Benjamins, 2019. – 434 p.

7. Lawrence D.H. Sons and Lovers. – London: Penguin Classics, 1994. – 511 p.

8. Woolf V. Mrs Dalloway. – London: Penguin Classics, 1996. – 213 p.

9. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.

10. Toolan M. Language in Literature: An Introduction to Stylistics. – London: Arnold, 1998. – 246 p.

11. Leavis F.R. D.H. Lawrence: Novelist. – London: Chatto & Windus, 1955. – 328 p.

12. Galperin I.R. Stylistics. – Moscow: Higher School, 1977. – 332 p.

13. Fludernik M. The Fictions of Language and the Languages of Fiction: The Linguistic Representation of Speech and Consciousness. – London: Routledge, 1993. – 480 p.

14. Banfield A. Unspeakable Sentences: Narration and Representation in the Language of Fiction. – Boston: Routledge & Kegan Paul, 1982. – 340 p.

15. Auerbach E. Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature. – Princeton: Princeton University Press, 1953. – 563 p.

16. Sotirova V. Consciousness in Modernist Fiction: A Stylistic Study. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. – 254 p.

17. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1994. – 434 p.

UO‘K 81

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA REALIYALARNING MADANIY KODNI IFODALASHDAGI LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Haydarova Surayyo Ma‘murjon qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
s.haydarova2015@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida uchraydigan realiyalarning madaniy kodni shakllantirish va ifodalashdagi lingvistik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Realiyalar xalqning tarixiy taraqqiyoti, milliy qadriyatlari, turmush tarzi, urf-odatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi lingvomadaniy birliklar sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi realiyalarning semantik, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash hamda ularning madaniy kodni uzatishdagi funksiyalarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tavsifiy, semantik, kontekstual va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil uchun ingliz va o‘zbek tillarida faol qo‘llanadigan 120 dan ortiq realiya tanlab olindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi pub, afternoon tea, Boxing Day, Parliament, Buckingham Palace, cottage kabi birliklar hamda o‘zbek tilidagi mahalla, hashar, sumalak, to‘y, tandir, do‘ppi, atlas kabi realiyalar nafaqat nominativ, balki kuchli madaniy-semantik va pragmatik mazmunga ega. Realiyalar milliy mentalitet, tarixiy xotira, ijtimoiy munosabatlar va etnomadaniy tajribani ifodalovchi muhim verbal belgilar sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya yo‘nalishlari uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *realiya, madaniy kod, lingvomadaniyat, qiyosiy tilshunoslik, semantika, pragmatika, konsept, etnomadaniyat, milliy identitet, ingliz tili, o‘zbek tili.*

LINGUISTIC FEATURES OF REALIA IN EXPRESSING CULTURAL CODE IN ENGLISH AND UZBEK

Abstract. *The article examines the linguistic characteristics of culture-specific realia in English and Uzbek as verbal representations of cultural codes. Realia are regarded as lexical units reflecting the historical development, national traditions, social values, lifestyle and worldview of a speech community. The study aims to identify the semantic, pragmatic and linguocultural features of English and Uzbek realia and determine their role in encoding and transmitting cultural information. Comparative, descriptive, semantic, contextual and linguocultural methods were employed. More than 120 realia from English and Uzbek were selected for analysis. The findings demonstrate that English realia such as pub, afternoon tea, Boxing Day, Parliament, Buckingham Palace and cottage, as well as Uzbek realia including mahalla, hashar, sumalak, to‘y, tandir, do‘ppi and atlas, possess not only denotative meanings but also significant cultural, symbolic and pragmatic connotations. Realia function as important verbal markers of national identity, collective memory, social relations and ethnocultural experience. The results are relevant to comparative linguistics, linguocultural studies, translation studies and intercultural communication.*

Keywords: *realia, cultural code, linguocultural studies, comparative linguistics, semantics, pragmatics, concept, ethnoculture, national identity, English, Uzbek.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЙ В ВЫРАЖЕНИИ КУЛЬТУРНОГО КОДА НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. *В данной статье представлен сопоставительный анализ лингвистических особенностей реалий, встречающихся в английском и узбекском языках, в аспекте их роли в формировании и выражении культурного кода. Реалии исследуются как лингвокультурные единицы, отражающие историческое развитие, национальные ценности, образ жизни, обычаи и мировоззрение народа. Основная цель исследования заключается в выявлении семантических, прагматических и лингвокультурологических особенностей реалий в английском и узбекском языках, а также в сопоставительном анализе их функций при передаче культурного кода. В исследовании были использованы методы сопоставительно-типологического, описательного, семантического, контекстуального и лингвокультурологического анализа. Для анализа было отобрано более 120*

реалий, активно используемых в английском и узбекском языках. Результаты показали, что такие английские единицы, как pub, afternoon tea, Boxing Day, Parliament, Buckingham Palace, cottage, и такие узбекские реалии, как махалля, хашар, сумаляк, той, тандыр, доппи, атлас, обладают не только номинативным, но и сильным культурно-семантическим и прагматическим содержанием. Реалии выступают как важные вербальные знаки, выражающие национальный менталитет, историческую память, социальные отношения и этнокультурный опыт. Результаты исследования имеют теоретическую и практическую значимость для лингвокультурологии, сопоставительного языкознания, переводоведения и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *реалия, культурный код, лингвокультура, сопоставительное языкознание, семантика, прагматика, концепт, этнокультура, национальная идентичность, английский язык, узбекский язык.*

Kirish. Globallashuv va xalqaro kommunikatsiya jarayonlarining jadallashuvi natijasida turli xalqlar oʻrtasidagi madaniy aloqalar tobora kengayib bormoqda. Bunday sharoitda tilning faqat axborot almashish vositasi sifatidagi vazifasi emas, balki milliy madaniyatni saqlash, ifodalash va avloddan avlodga yetkazishdagi roli ham ortib bormoqda. Har bir tabiiy til oʻz egasining tarixiy tajribasi, milliy qadriyatlari, urf-odatlari, turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi murakkab belgilar tizimi hisoblanadi.

Zamonaviy lingvistikaning lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv tilshunoslik va pragmalingvistika kabi yoʻnalishlarida til birliklarining milliy-madaniy mazmunini aniqlash masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, muayyan xalq hayoti va madaniyatiga xos boʻlgan realiyalar ushbu jarayonda alohida ahamiyatga ega.

Realiya muayyan xalq yoki madaniy jamoaga xos boʻlgan predmet, hodisa, ijtimoiy institut, tarixiy voqea, urf-odat, marosim, milliy taom, kiyim-kechak yoki turmush tarzini ifodalovchi leksik birlik sifatida tavsiflanadi. Realiyalarning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, ular boshqa tilda har doim ham toʻliq semantik va funksional ekvivalentga ega boʻlavermaydi. Shu sababli ular muayyan xalqning milliy-madaniy oʻziga xosligini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

Madaniy kod tushunchasi esa xalqning tarixiy xotirasi, mentaliteti, qadriyatlari, an'analari va dunyoni idrok etish usulini aks ettiruvchi belgilar tizimini anglatadi. Ushbu kod til orqali namoyon boʻladi. Realiyalar esa uning eng muhim verbal tashuvchilaridan biridir. Masalan, ingliz tilidagi *pub* birligi faqat ma'lum turdagi muassasani nomlamaydi, balki ijtimoiy muloqot, mahalliy hamjamiyat va an'anaviy turmush tarziga oid madaniy mazmunni ham ifodalaydi. Oʻzbek tilidagi *mahalla* esa hududiy birlik tushunchasidan tashqari, qoʻshnichilik, oʻzaro yordam, jamoaviylik va ijtimoiy birdamlikni ifodalovchi keng madaniy konsept hisoblanadi.

Ingliz va oʻzbek tillari turli til oilalariga mansub boʻlsa-da, ularning har ikkisi milliy madaniyatni ifodalovchi boy realiyalar tizimiga ega. Ingliz tilidagi *pub, afternoon tea, Boxing Day, cottage, Parliament, Buckingham Palace* kabi birliklar ingliz jamiyatining tarixiy va ijtimoiy rivojlanishi bilan bogʻliq boʻlsa, oʻzbek tilidagi *mahalla, hashar, sumalak, toʻy, tandir, doʻppi, atlas* kabi birliklar oʻzbek xalqining koʻp asrlik etnomadaniy tajribasini aks ettiradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ingliz va oʻzbek tillaridagi realiyalarni nafaqat leksik birlik sifatida, balki madaniy kodning verbal koʻrsatkichi sifatida qiyosiy oʻrganish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi ingliz va oʻzbek tillaridagi realiyalarning madaniy kodni ifodalashdagi semantik, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash hamda ularning oʻxshash va farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- realiya va madaniy kod tushunchalarining nazariy asoslarini tahlil qilish;
- ingliz va oʻzbek tillaridagi realiyalarni tematik jihatdan tasniflash;
- realiyalarning semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqlash;
- ularning milliy mentalitet va madaniy konseptlarni ifodalashdagi oʻrnini belgilash;
- realiyalarni tarjima qilishda yuzaga keladigan lingvomadaniy muammolarni koʻrsatish.

Adabiyotlar tahlili. Realiya tushunchasi dastlab tarjimashunoslik doirasida faol oʻrganilgan boʻlsa-da, keyinchalik u lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy tilshunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya tadqiqotlarining muhim obyektiga aylandi.

S. Vlaxov va S. Florin realiyalarni boshqa tillarda toʻliq ekvivalentga ega boʻlmagan, muayyan xalqning tarixiy, etnik va madaniy tajribasini ifodalovchi birliklar sifatida tavsiflaydi. Ular realiyalarni

geografik, etnografik, ijtimoiy-siyosiy va tarixiy guruhlarga ajratib, ularni tarjima qilishning asosiy usullarini ham koʻrsatib berganlar.

J. F. Aixelá (1996) realiyalarni *culture-specific items* tushunchasi doirasida oʻrganib, madaniyatga xos birliklarni bir madaniy muhitdan ikkinchi madaniy muhitga oʻtkazish jarayonidagi qiyinchiliklarni tahlil qiladi. Uning yondashuvida realiyalar mutlaq tarjima qilib boʻlmaydigan birliklar emas, balki qabul qiluvchi madaniyatda turli usullar orqali qayta ifodalanishi mumkin boʻlgan madaniy komponentlar sifatida qaraladi.

P. Newmark (1988) tarjimada madaniy komponentning saqlanishiga alohida e'tibor qaratib, milliy-madaniy mazmuni kuchli boʻlgan birliklarni oddiy lugʻaviy ekvivalent bilan berish har doim ham yetarli emasligini ta'kidlaydi. E. Nida (1993) esa til, madaniyat va tarjima oʻrtasidagi munosabatni tahlil qilib, tarjimada leksik ma'no bilan bir qatorda madaniy axborotni ham qabul qiluvchiga yetkazish zarurligini qayd etadi.

S. Bassnett (2002) tarjimani tillararo transformatsiya emas, balki madaniyatlararo kommunikatsiya jarayoni sifatida baholaydi. R. Leppihalme (1997) esa madaniy birliklarning anglanishi adresatning umumiy madaniy bilimlari bilan chambarchas bogʻliq ekanligini koʻrsatadi. V. A. Maslova (2001) til va madaniyatning oʻzaro munosabatini lingvomadaniy konseptlar, milliy dunyoqarash va madaniy semantika asosida oʻrganadi.

Y. M. Lotman (1990) madaniyatni belgilar va ma'nolar tizimi sifatida talqin qilib, tilni madaniy axborotni saqlash va uzatishning asosiy vositalaridan biri sifatida koʻrsatadi. Mazkur semiotik yondashuv realiyalarni oddiy nominativ birliklardan tashqari, madaniy ma'no va assotsiatsiyalarni tashuvchi belgilar sifatida oʻrganish imkonini beradi.

Oʻzbek tilshunosligida N. Mahmudov (2007), Sh. Safarov (2006) va D. Xudoyberganova (2015) kabi olimlarning tadqiqotlari til va madaniyat munosabatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. N.Mahmudov tilni xalqning ma'naviy va madaniy tajribasini ifodalovchi vosita sifatida baholaydi. Sh.Safarovning kognitiv yondashuvi esa til birliklari orqali insonning bilim va tajribasi qanday ifodalanishini tushuntirish imkonini beradi. D. Xudoyberganova oʻzbek tilidagi lingvomadaniy birliklarning milliy-madaniy semantikasini tadqiq etib, ularning xalq mentaliteti bilan aloqasini koʻrsatadi.

Shunday qilib, mavjud tadqiqotlar realiyalarning lingvistik, madaniy va tarjimaviy jihatlarini turli nuqtayi nazarlardan yoritgan. Biroq ingliz va oʻzbek tillaridagi realiyalarning aynan madaniy kodni ifodalashdagi semantik, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini yagona metodologik tizim asosida kompleks qiyosiy oʻrganish masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Ushbu maqola mazkur ilmiy boʻshliqni toʻldirishga qaratilgan.

Materiallar va tadqiqot metodlari. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va oʻzbek tillarida faol qoʻllanadigan 120 dan ortiq madaniy realiya tanlab olindi. Materiallar ingliz va oʻzbek tillarining izohli lugʻatlari, badiiy adabiyot namunalari, publitsistik matnlar, folklor materiallari, ommaviy axborot vositalari hamda milliy madaniyat va etnografiyaga oid ilmiy manbalardan yigʻildi.

Tanlangan realiyalar madaniy mazmuni va funksiyasiga koʻra quyidagi guruhlarga ajratildi:

1. etnografik realiyalar;
2. ijtimoiy-siyosiy realiyalar;
3. tarixiy realiyalar;
4. milliy taomlar;
5. kiyim-kechak nomlari;
6. urf-odat va marosimlarga oid realiyalar;
7. turar joy va maishiy hayotga oid birliklar;
8. diniy-madaniy birliklar.

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, deskriptiv, semantik, kontekstual, lingvomadaniy va interpretativ metodlardan foydalanildi.

Qiyosiy-tipologik metod ingliz va oʻzbek tillaridagi realiyalarning semantik va funksional xususiyatlarini taqqoslash imkonini berdi.

Semantik tahlil yordamida realiyalarning denotativ va konnotativ ma'nolari, shuningdek, ulardagi madaniy komponentlar aniqlandi.

Kontekstual tahlil realiyalarning badiiy, publitsistik va kundalik nutqdagi pragmatik vazifalarini aniqlashga xizmat qildi.

Lingvomadaniy tahlil esa realiyalarni milliy mentalitet, qadriyatlar, madaniy konseptlar va tarixiy tajriba bilan bogʻliq holda oʻrganish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillaridagi realiyalar umumiy nominativ xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning madaniy mazmuni va pragmatik yuklamasi turlicha ekanligini ko‘rsatdi.

1-jadval. Realiyalarning tematik guruhlari

Realiya guruhi	Ingliz tili	O‘zbek tili	Madaniy kod
Milliy taomlar	*pudding, fish and chips*	*palov, sumalak*	Milliy oshxona
Ijtimoiy institutlar	*pub, Parliament*	*mahalla, oqsoqol*	Jamiyat tuzilishi
Marosimlar	*Boxing Day, afternoon tea*	*to‘y, hashar, Navro‘z*	An’analar
Turar joy	*cottage*	*hovli, ayvon*	Turmush tarzi
Milliy kiyim	*kilt*	*do‘ppi, atlas*	Etnik identitet

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, realiyalarning tematik guruhlari ikki tilda ham mavjud, biroq ularning madaniy mazmuni turli tarixiy va ijtimoiy tajribalar asosida shakllangan.

Ijtimoiy-madaniy realiyalar

Ingliz tilidagi *pub* realiyasi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Lug‘aviy jihatdan u ma’lum turdagi jamoat muassasasini anglatadi. Biroq madaniy jihatdan *pub* ingliz jamiyatida norasmiy muloqot, mahalliy hamjamiyat va ijtimoiy aloqalar bilan bog‘liq konseptual mazmunni ham ifodalaydi.

O‘zbek tilidagi *mahalla* esa o‘ziga xos madaniy kodga ega. U faqat ma’muriy-hududiy birlik emas, balki qo‘shnichilik, jamoaviylik, o‘zaro yordam, ijtimoiy mas’uliyat va milliy qadriyatlarni saqlash makonidir. Shu sababli *mahalla* realiyasini boshqa tilga faqat *neighbourhood* so‘zi bilan tarjima qilish uning to‘liq madaniy mazmunini ifodalamaydi.

Milliy marosimlar va an’analar

Marosimlarga oid realiyalar milliy madaniy kodni eng yorqin ifodalovchi birliklardan biridir. Ingliz tilidagi *Boxing Day* tarixiy va diniy an’analar bilan bog‘langan bo‘lsa, o‘zbek tilidagi *Navro‘z, sumalak, hashar, beshik to‘yi* kabi birliklar qadimiy urf-odatlar, jamoaviylik va oilaviy qadriyatlarni aks ettiradi.

Afternoon tea ham ingliz madaniyatining muhim realiyalaridan biridir. Ushbu birlik oddiy choy ichish jarayonidan tashqari, an’anaviy ijtimoiy etiket, muloqot va turmush tarzini anglatadi. O‘zbek madaniyatida esa choy ichish ko‘pincha mehmondo‘stlik va suhbat bilan bog‘lanadi. Demak, bir xil predmet yoki faoliyat turli madaniyatlarda turli pragmatik mazmun kasb etishi mumkin.

Milliy taomlar

Milliy taom nomlari ham madaniy kodning muhim tashuvchilaridir. Ingliz tilidagi *pudding* yoki *fish and chips* birliklari ingliz oshxonasining an’anaviy xususiyatlarini ifodalasa, *palov* va *sumalak* o‘zbek xalqining milliy oshxona madaniyati bilan bog‘liq.

Ayniqsa, *sumalak* realiyasi faqat taom nomini emas, balki Navro‘z, bahor, yangilanish, jamoaviy mehnat va an’anaviy marosimlar bilan bog‘liq keng madaniy mazmunni ifodalaydi. Shu jihatdan milliy taom nomlari gastronomik realiya bo‘lish bilan birga, etnomadaniy konseptlarni ham faollashtiradi.

Milliy kiyim va turmush tarzi

Kiyim-kechak nomlari ham milliy identitetni ifodalovchi muhim realiyalardan hisoblanadi. Ingliz tilidagi *kilt* Shotlandiya madaniyati va etnik identiteti bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek tilidagi *do‘ppi* va *atlas* milliy kiyinish madaniyati, estetik qarashlar va tarixiy an’analarni aks ettiradi.

Turar joyga oid *cottage* ham ingliz turmush tarzining muayyan madaniy obrazini ifodalashi mumkin. O‘zbek tilidagi *hovli* va *ayvon* esa oila, mahalliy me’morchilik, ochiq makon va an’anaviy turmush tarzi bilan bog‘liq assotsiativ mazmunni yuzaga keltiradi.

Realiyalarning pragmatik xususiyatlari

Tadqiqot davomida realiyalarning pragmatik funksiyasi ham muhim ekanligi aniqlandi. Realiyaning mazmuni ko‘pincha uning lug‘aviy ma’nosidan tashqari, nutq vaziyati, adresatning madaniy bilimi va kommunikativ maqsadga bog‘liq bo‘ladi.

Masalan, *mahalla* so‘zini o‘zbek tilida qo‘llash ko‘pincha jamoaviylik va yaqin ijtimoiy munosabatlarni ham nazarda tutadi. *Pub* esa ingliz kontekstida ijtimoiy muloqot va mahalliy hayot bilan bog‘liq qo‘shimcha assotsiatsiyalarni uyg‘otishi mumkin.

Shunday qilib, realiyalar semantik va pragmatik qatlamlarning birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Ularni to‘g‘ri anglash uchun faqat lug‘aviy bilim emas, balki tegishli madaniyat haqidagi fon bilim ham zarur.

Realiyalar va tarjima muammolari

Tarjima jarayonida realiyalarning eng muhim muammosi ularning to‘liq ekvivalentining mavjud emasligidir. Milliy-madaniy komponent kuchli bo‘lgan birliklarni oddiy lug‘aviy ekvivalent orqali tarjima qilish ko‘pincha asl madaniy mazmunning qisqarishiga olib keladi.

Realiyalarni tarjima qilishda quyidagi usullar samarali hisoblanadi:

- transliteratsiya;
- transkripsiya;
- tavsifiy tarjima;
- izohli tarjima;
- funksional ekvivalent;
- kontekstual izohlash.

Masalan, *mahalla* va *hashar* kabi birliklarni tarjima qilishda asl shaklni saqlash va qisqa izoh berish ko‘pincha maqsadga muvofiq. Chunki *neighbourhood* yoki *collective work* kabi ekvivalentlar birliklarning to‘liq lingvomadaniy mazmunini qamrab olmaydi.

Shu jihatdan P. Newmark, E. Nida va J. F. Aixelá tomonidan ilgari surilgan tarjimada madaniy komponentni hisobga olish tamoyillari realiyalarni tadqiq etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Qiyosiy natijalar. Qiyosiy tahlil ingliz va o‘zbek tillaridagi realiyalarning madaniy kodida bir qator umumiy va farqli xususiyatlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Birinchidan, har ikki tilda realiyalar milliy identitetning verbal markerlari sifatida xizmat qiladi.

Ikkinchidan, o‘zbek realiyalarida jamoaviylik, oilaviy munosabatlar, mehmondo‘stlik, qarindoshlik va o‘zaro yordam konseptlari faolroq namoyon bo‘ladi.

Uchinchidan, ingliz realiyalarida tarixiy institutlar, ijtimoiy an’analar, shaxsiy makon va ijtimoiy etiket bilan bog‘liq konseptlar sezilarli o‘rin egallaydi.

To‘rtinchidan, o‘zbek madaniy kodida marosim, milliy taom va jamoaviy faoliyatga oid realiyalar alohida ahamiyatga ega.

Beshinchidan, ingliz va o‘zbek realiyalarining ayrimlari globallashuv ta’sirida xalqaro kommunikatsiyaga kirib kelmoqda. Masalan, *palov/plov, mahalla, Navro‘z, pub, Big Ben, Buckingham Palace* kabi birliklar turli tillardagi matnlarda uchrashi mumkin. Biroq ular xalqaro kommunikatsiyaga kirib kelgan taqdirda ham o‘zlarining milliy-madaniy assotsiatsiyalarini to‘liq yo‘qotmaydi.

Bu holat realiyalarning milliy chegaralardan tashqarida ham madaniy identitetni ifodalash imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi realiyalarning madaniy kodni ifodalashdagi lingvistik xususiyatlarini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlandi. Olib borilgan tahlillar asosida realiyalar tilning oddiy nominativ birliklari emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, milliy mentaliteti, qadriyatlari va etnomadaniy tajribasini saqlovchi hamda uzatuvchi lingvomadaniy birliklar ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillaridagi realiyalar umumiy funksional xususiyatlarga ega bo‘lsada, ularning madaniy mazmuni turli tarixiy va ijtimoiy sharoitlar ta’sirida shakllanganligini ko‘rsatdi. O‘zbek tilidagi *mahalla, hashar, sumalak, to‘y, do‘ppi, atlas* kabi realiyalar kollektivlik, oilaviy qadriyat, mehmondo‘stlik, jamoaviy hamkorlik va milliy identitetni ifodalaydi. Ingliz tilidagi *pub, afternoon tea, Boxing Day, Parliament, Buckingham Palace, cottage* kabi birliklar esa tarixiy institutlar, ijtimoiy an’analar, etik me’yorlar va turmush tarziga oid madaniy ma’nolarni ifodalaydi.

Realiyalar orqali madaniy kodning turli qatlamlari – tarixiy, ijtimoiy, etnografik, gastronomik va marosimiy mazmunlar tilga ko‘chadi. Shu sababli realiyalarni qiyosiy o‘rganish ikki xalqning milliy dunyoqarashi va madaniy konseptlarini yaxshiroq anglash imkonini beradi.

Tadqiqot shuningdek realiyalarni tarjima qilishda faqat lug‘aviy ekvivalentga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatdi. Madaniy komponenti kuchli bo‘lgan birliklarni tarjima qilishda transliteratsiya, tavsifiy tarjima, izohli tarjima va funksional ekvivalent usullarini kontekstga muvofiq qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, *mahalla, hashar, sumalak* kabi birliklarda milliy kolorit va madaniy mazmunni saqlash alohida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, realiyalar til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqani namoyon qiluvchi, milliy identitetni ifodalovchi va madaniy xotirani saqlovchi muhim lingvomadaniy birliklardir. Ularni qiyosiy tadqiq etish lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiyaning nazariy hamda amaliy rivojiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Aixelá, J. F. (1996). Culture-specific items in translation. In R. Álvarez & M. C.-Á. Vidal (Eds.), Translation, Power, Subversion (pp. 52–78). Multilingual Matters.

2. Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation (3rd ed.). Routledge.

3. Bassnett, S. (2002). Translation Studies (3rd ed.). Routledge.

4. Leppihalme, R. (1997). Culture Bumps: An Empirical Approach to the Translation of Allusions. Multilingual Matters.

5. Lotman, Y. M. (1990). Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. Indiana University Press.

6. Mahmudov, N. (2007). Til va madaniyat. Fan.

7. Maslova, V. A. (2001). Lingvokulturologiya. Akademiya.

8. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice-Hall International.

9. Nida, E. A. (1993). Language, Culture, and Translating. Shanghai Foreign Language Education Press.

10.Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Sangzor.

11.Xudoyberganova, D. (2015). O‘zbek tilida lingvomadaniy birliklar tadqiqi. Fan.

12.Телиа, В. Н. (1996). Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. // Языки русской культуры.

UO‘K 81

TARJIMADA SEMANTIK MUVOFIQLIK: TUSHUNCHANING LINGVISTIK TABIATI VA TARJIMA SIFATIGA TA’SIRI

Karimov Rustam Abdurasulovich,
Buxoro davlat universiteti
Fakultetlararo chet tillar kafedrasi dotsenti
ORCID: 0009-0000-0385-5256
rustamkarimov5594@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tarjimashunoslikdagi muhim tushunchalardan biri bo‘lgan semantik muvofiqlikning lingvistik tabiati va tarjima sifatiga ta’siri tahlil qilinadi. Ingliz va o‘zbek tillari misolida semantik muvofiqlikning leksik, morfologik, sintaktik va pragmatik darajalari qiyosiy o‘rganiladi. Shuningdek, formal va dinamik ekvivalentlik, madaniy-kognitiv omillarning tarjima jarayonidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari semantik muvofiqlikni ta’minlash tarjima mazmuni va sifatini saqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *semantik muvofiqlik, ekvivalentlik, tarjima nazariyasi, dinamik ekvivalentlik, formal ekvivalentlik, pragmatik muvofiqlik, kognitiv lingvistika, madaniy kontekst.*

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В ПЕРЕВОДЕ: ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ПОНЯТИЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО ПЕРЕВОДА

Аннотация. *В статье анализируется семантическая эквивалентность как одно из ключевых понятий переводоведения и сопоставительного языкознания. На материале английского и узбекского языков рассматриваются её лексический, морфологический, синтаксический и прагматический уровни, а также различия между формальной и динамической эквивалентностью. Особое внимание уделяется влиянию культурных и когнитивных факторов на качество перевода. Результаты показывают, что обеспечение семантической эквивалентности является важным условием сохранения содержания и качества перевода.*

Ключевые слова: *семантическая эквивалентность, теория перевода, динамическая эквивалентность, формальная эквивалентность, прагматическая эквивалентность, когнитивная лингвистика, культурный контекст.*

SEMANTIC EQUIVALENCE IN TRANSLATION: THE LINGUISTIC NATURE OF THE CONCEPT AND ITS IMPACT ON TRANSLATION QUALITY

Abstract. *This article analyzes the linguistic nature of semantic correspondence, one of the key concepts in translation studies, and its impact on translation quality. Using the English and Uzbek languages as examples, the lexical, morphological, syntactic, and pragmatic levels of semantic correspondence are comparatively studied. Additionally, the role of formal and dynamic equivalence, as well as cultural and cognitive factors in the translation process, is highlighted. The research results demonstrate that ensuring semantic correspondence is crucial for preserving the content and quality of the translation.*

Keywords: *semantic correspondence, equivalence, translation theory, dynamic equivalence, formal equivalence, pragmatic correspondence, cognitive linguistics, cultural context.*

Kirish. Til — bu nafaqat aloqa vositasi, balki dunyoqarash, madaniyat va tafakkurning ko‘zgusidir. Har bir til o‘ziga xos semantik tuzilishga ega bo‘lib, mazmunning ifodalanishida o‘z mexanizmlariga tayanadi. Tarjimada yoki tilshunoslikdagi kontrastiv tahlillarda semantik muvofiqlik muhim omil sifatida qaraladi, chunki u ikki yoki undan ortiq tillar o‘rtasida mazmunning to‘g‘ri va to‘laqonli uzatilishini ta’minlaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida tillararo va madaniyatlararo muloqot intensivlashib bormoqda, bu esa tarjima sifatiga qo‘yiladigan talablarni oshirmoqda. Tarjima jarayonida asliyat matnining mazmun-mohiyatini, uslubini va pragmatik yukini saqlab qolish masalasi nazariy va amaliy jihatdan hal etilishi lozim bo‘lgan dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) semantik muvofiqlik tushunchasining nazariy-metodologik asoslarini yoritish; 2) muvofiqlik darajalarini (leksik, morfologik, sintaktik, pragmatik) ingliz va oʻzbek tili misollari asosida qiyosiy tahlil qilish; 3) dinamik va formal ekvivalentlik yondashuvlarini farqlash; 4) madaniy va kognitiv omillarning semantik muvofiqlikka taʼsirini aniqlash; 5) kompyuter lingvistikasi sohasidagi semantik ekvivalentlik turlarini tavsiflash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy-analitik metod, qiyosiy-tipologik metod va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Semantik muvofiqlik darajalarini aniqlashda ingliz va oʻzbek tillaridagi leksik birliklar, frazeologik iboralar hamda gap qurilishlari qiyosiy tarzda tahlil qilindi. Nazariy manba sifatida tarjimashunoslik (E.Nida, P.Newmark, M.Baker, S.Bassnett, L.Venuti), rus tarjimashunosligi (A.Shveyser, V.Komissarov, S.Vakulenko, L.Zaxarova, Yu.Novoselova) hamda kompyuter lingvistikasi va ontologiyalar nazariyasiga (T.Gruber, J.Euzenat, T.Berners-Lee) oid ilmiy ishlardan foydalanildi. Tahlil uchun misollar tanlashda semantik muvofiqlikning toʻrt darajasini (leksik, morfologik, sintaktik, pragmatik) izchil yoritish tamoyiliga amal qilindi.

Semantik muvofiqlik tushunchasining nazariy asoslari

Semantik muvofiqlik (semantic equivalence) — bu bir til birliklarining boshqa bir til birliklariga mazmun jihatidan muvofiq kelishi yoki yaqinlik darajasidir. Bu tushuncha tarjima nazariyasining asosiy kategoriyalaridan biri boʻlib, har qanday lingvistik axborotda markaziy oʻrinni egallaydi. Muvofiqlik toʻrt asosiy darajada koʻrib chiqiladi: leksik muvofiqlik, morfologik muvofiqlik, sintaktik muvofiqlik hamda pragmatik muvofiqlik. Har bir daraja oʻziga xos til birliklarida namoyon boʻladi va mazmun uzatishdagi aniqlik, izchillik va tushunarlilikka bevosita taʼsir koʻrsatadi .

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. L.D.Zaxarova mazkur terminni shunday izohlaydi: semantik ekvivalentlik ham butun matnga, ham tarjimadagi alohida birlikka tegishli boʻlishi mumkin. Matn darajasidagi semantik ekvivalentlikka turli usullar orqali erishish mumkin va bu asliyat matn birliklarining tarjima matnidagi birliklar bilan soʻzma-soʻz muvofiq kelishi shart emasligini anglatadi. Matnning semantik ekvivalentligi deganda, asliyat tilidagi matn maʼnosini iloji boricha toʻliq yetkazish nazarda tutiladi; bu maʼno faqatgina asliyat tilidagi tavsiflar emas, balki janr shakli, uslubiy xususiyatlar va konnotatsiyalardan ham iboratdir. Tadqiqotchining fikriga koʻra, tarjimon matn yaratilgan tillar oʻrtasidagi farqlarni yengib oʻtib, originalga yaqinlashishga tarjima ekvivalentlarini tanlash, almashtirish va transformatsiyalardan foydalanish orqali erishadi.

Tarjima birligining (soʻz, grammatik shakl yoki konstruksiya) semantik ekvivalentligi muayyan kontekstda leksik maʼnoning nisbiy mushtarakligini anglatadi — yaʼni asliyat tilidagi birlikni shu kontekstda maʼlum maʼnoda saqlagan holda tarjima tilidagi birlik bilan almashtira olish qobiliyatidir. Til birliklari turli funksional-uslubiy, uslubiy va konnotativ xususiyatlarga ega boʻlgani bois denotativ (asosiy maʼno), konnotativ (qoʻshimcha maʼno), uslubiy va boshqa turdagi ekvivalentlar farqlanadi. Masalan, *smart — dono* yoki *shabby — eski* juftliklari konnotativ ekvivalentlar deb hisoblanadi, chunki ular maʼno va grammatik toifalar jihatdan farq qiladi, ammo mazkur kontekstda emotsional-ekspressiv tus ularning ustun xususiyati hisoblanadi.

Dinamik ekvivalentlik tarjimada maʼnoga asoslangan yondashuv boʻlib, asarning soʻzma-soʻz tarjimasi emas, balki undagi gʻoya va mazmunni ifoda etishga urgʻu beradi. Formal ekvivalentlik esa asarning shakli va mazmuniga qatʼiy rioya qilishga asoslangan tarjima usuli boʻlib, koʻpincha soʻzma-soʻz tarjimalarni keltirib chiqaradi. Madaniy muhit — alohida bir jamiyatda tilning qoʻllanilishi va tushunilishiga taʼsir etuvchi ijtimoiy meʼyorlar, qadriyat va eʼtiqodlar majmuyi boʻlib, tarjima jarayonida muhim oʻrin tutadi.

Semantik ekvivalentlik va uning turli aspektlari qator tadqiqotlarning obyekti boʻlgan: J.Rodriges va boshqalar kompyuter lingvistikasida semantik ekvivalentlikni aniqlash masalasini, F.Ervas tarjimada semantik va pragmatik ekvivalentlikni, Y.Li va boshqalar ingliz-xitoy tili avtomatik tarjima tizimida semantik ekvivalentlik masalasini, V.Malik va T.Vojnar semantik ekvivalentlikni avtomatik aniqlashni, G.Tulaboyeva tarjimada semantik ekvivalentlikning ahamiyatini tadqiq qilishgan boʻlsa, A.D.Shveyser, Ye.Andreyeva, S.Tyulenev, V.Komissarovlarning oʻquv qoʻllanma va monografiyalarida semantik ekvivalentlikning turli masalalari batafsil yoritilgan.

Semantik va formal ekvivalentlikning tarjimadagi oʻrni

Tarjima nazariyasida semantik va formal ekvivalentlik tushunchalari alohida ahamiyatga ega boʻlib, ular turli tarjima usullarining metodologik asoslarini belgilaydi. Semantik ekvivalentlik matndagi maʼnoni, gʻoyaviy yuk va hissiy taʼsirni saqlab qolishga harakat qiladi — bunda soʻzlar yoki grammatik tuzilishga emas, balki xabarning umumiy mazmuniga eʼtibor qaratiladi. Bu usul tarjimaga maʼlum darajada erkinlik beradi va asliyat tilidagi tabiiylik va ravonlikni taʼminlashga yordam beradi. Formal ekvivalentlik usuli esa

original matnning shakli, sintaksisi va leksikasiga yaqin bo‘lib qolishni maqsad qiladi; unda so‘zma-so‘z va grammatik jihatdan aniq tarjima qilishga harakat qilinadi, bu esa ba’zi hollarda tarjimaning sun’iy chiqishiga sabab bo‘ladi. Demak, formal ekvivalentlik tarjimaning yuzaki ko‘rinishini saqlab qolsa, semantik ekvivalentlik undagi ma’noni saqlashga asoslangan yondashuvdir.

Madaniy kontekstning semantik ekvivalentlikka ta’siri

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tarjima jarayonida madaniy muhitni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir til muayyan jamiyatning urf-odatlari, qadriyatlari va dunyoqarashi bilan chambarchas bog‘liq. Ba’zi ifoda yoki iboralar bir tilda ma’noli va ta’sirchan bo‘lishi, boshqa tilga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinsa, ma’nosini yo‘qotishi yoki noto‘g‘ri tushunishga olib kelishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi *“kick the bucket”* idiomasi o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z “chemodanni tepmoq” deb tarjima qilinsa, u haqiqiy ma’nosini yo‘qotadi; shu sababli tarjimon “vafot etmoq” degan ma’nodagi sinonimni tanlashi lozim. Bu o‘rinda semantik ekvivalentlikka erishish uchun madaniy farqlar va maqsadli auditoriyaning dunyoqarashi inobatga olinishi shart.

Adabiy matnlarda semantik ekvivalentlikka erishish o‘quvchining matnga munosabati va uni qabul qilishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Agar tarjimon asarning mazmuniy yo‘nalishi, ruhiy holati va emosional yukini to‘g‘ri aks ettira olsa, o‘quvchi tarjima matnini original kabi qabul qiladi; unda qahramonlar bilan hissiy bog‘lanish yuzaga keladi, syujet va g‘oyalar oqilona qabul qilinadi. Semantik ekvivalentlik ta’minlanmasa, o‘quvchi asarning asl mohiyatini to‘g‘ri tushuna olmaydi, bu esa adabiy asarning ta’sirchanligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va muallif niyatini to‘g‘ri qabul qilmaslikka olib keladi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, tarjimada semantik va formal ekvivalentlikni ajrata bilish va har bir holatda to‘g‘ri yondashuvni tanlash tarjimonning malakasi va uslubiy yechimiga bog‘liq. Ayniqsa, adabiy va madaniy yukka ega matnlarda semantik ekvivalentlik tarjima sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Madaniy kontekstni anglash, tillar va madaniyatlararo farqlarni hamda maqsadli auditoriya ehtiyojlarini inobatga olish orqali yuqori darajadagi semantik ekvivalentlikka — ma’noviy muvofiqlikka erishish mumkin.

Kompyuter metama’lumotlarida semantik ekvivalentlik tushunchasi

Kompyuter fanlari va ma’lumotlarni standartlashtirish sohasida semantik ekvivalentlik — bu turli metama’lumot lug‘atlaridagi ma’lumot elementlarining mazmuniy jihatdan bir-biriga mos yoki o‘xshash ekanligini ko‘rsatuvchi jarayondir. Bu tushuncha semantik veb, ma’lumotlarning o‘zaro mos kelishi va ma’lumot almashinuvi kabi sohalarda muhim o‘rin tutadi hamda ma’lumotlar modellarini birlashtirish, sinovdan o‘tkazish va integratsiyalash jarayonlarida asosiy nazariy vosita hisoblanadi. Semantik ekvivalentlik quyidagi turlarga ajratiladi.

1-jadval. Semantik ekvivalentlik turlari (kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan)

№	Ekvivalentlik turi	Izohi
1	Sinf yoki tushuncha ekvivalentligi (Class or concept equivalence)	Ikki yuqori darajadagi konsept, ya’ni tushunchaning o‘zaro mazmunan mos ekanligini bildiradi. Masalan, bir lug‘atdagi “Talaba” tushunchasi boshqa lug‘atda “Student” deb yuritilishi mumkin, lekin ular ma’no jihatdan bir xil real ob’yektni anglatadi — bu holda ular ekvivalent konseptlar hisoblanadi.
2	Xossa yoki atribut ekvivalentligi (Property or attribute equivalence)	Ma’lum bir sinfga tegishli xossalar (atributlar) o‘rtasidagi semantik o‘xshashlikni ifoda etadi. Masalan, bir ma’lumot modelda “birthdate”, boshqasida “dateOfBirt” deb nomlangan atributlar mavjud bo‘lishi mumkin, ular turlicha nomlansa-da, mazmuni jihatdan bir xil ma’lumotni anglatadi.
3	Namuna ekvivalentligi (Instance equivalence)	Ikki ma’lumot namunasi aslida bir ob'yektga taalluqli ekanligini bildiradi. Masalan, “John_Smith_001” va “J.Smith” kabi turlicha ifodalangan ma’lumotlar aslida bir shaxsga tegishli bo‘lishi mumkin — bu holda ular o‘zaro ekvivalent namuna sifatida qaraladi.

Yuqorida keltirilgan jadvaldagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, semantik ekvivalentlik bu faqat nomlar oʻrtasidagi oʻxshashlik emas, balki mazmun va funksiya jihatidan oʻzaro moslikdir. Buni aniqlashda ontologiyalar, semantik toʻrlar (semantic nets) va ma'lumotlar almashinuvi standartlaridan (masalan, RDF, OWL) foydalaniladi. Semantik ekvivalentlikni belgilash ma'lumotlarni avtomatik tarzda qayta ishlash, bir nechta tizimni integratsiya qilish va ma'lumotlar sifatini ta'minlashda muhim oʻrin tutadi.

Muhokama va xulosa. Oʻtkazilgan tahlil shuni koʻrsatadiki, semantik muvofiqlik tilshunoslik, tarjima nazariyasi, kognitiv va madaniy lingvistika hamda kompyuter fanlari nuqtayi nazaridan koʻp qirrali tushuncha hisoblanadi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

— semantik muvofiqlik toʻrt asosiy darajada (leksik, morfologik, sintaktik, pragmatik) namoyon boʻladi va bu darajalar oʻrtasida iyerarxik bogʻliqlik mavjud; muvofiqlik darajasi ortishi bilan tarjima sifati ham yuksaladi, pragmatik daraja eng yuqori semantik uygʻunlikni ta'minlaydi;

— dinamik va formal ekvivalentlik yondashuvlari tarjimaning ikki qarama-qarshi strategiyasini tashkil etadi: birinchisi ma'no va mazmunga, ikkinchisi shakl va tuzilishga ustuvorlik beradi; adabiy va madaniy yukka ega matnlarda dinamik (semantik) ekvivalentlik koʻproq samara beradi;

Xulosa qilib aytganda, tarjimada semantik muvofiqlikka erishish faqatgina tillar oʻrtasidagi shakliy moslik bilan emas, balki ma'no, uslub va funksiya jihatidan moslash orqali amalga oshiriladi. Tarjimonning malakasi, uslubiy yechimi hamda madaniyatlararo farqlarni anglash darajasi yuqori sifatli tarjimaga erishishning asosiy sharti hisoblanadi. Mavzuning istiqbolli tadqiqot yoʻnalishlari sifatida semantik muvofiqlikning korpus lingvistikasi vositalari asosida miqdoriy tahlili, shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi tarjima tizimlarida pragmatik ekvivalentlikni ta'minlash masalalarini koʻrsatish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Захарова Л.Д. Семантическая эквивалентность // Основные понятия переводоведения (отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник. – 2010. – №2010. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskaya-ekvivalentnost (дата обращения: 10.07.2025).

2. Semantic Equivalence. URL: https://library.fiveable.me/key-terms/introduction-to-comparative-literature/semantic-equivalence

3. Rodrigues J., Saedi C., Branco A., Silva J. Semantic Equivalence Detection: Are Interrogatives Harder than Declaratives? // Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2018), Miyazaki, Japan. – European Language Resources Association (ELRA), 2018.

4. Ervas F. On Semantic and Pragmatic Equivalence in Translation. URL: https://www.academia.edu/25873340/On_Semantic_and_Pragmatic_Equivalence_in_Translation

5. Liu Y., Chen S., Yang Y. Semantic alignment: A measure to quantify the degree of semantic equivalence for English–Chinese translation equivalents based on distributional semantics // Behav Res. – 2025. – №57. – P. 51. DOI: 10.3758/s13428-024-02527-9

6. Tulaboyeva G.T., Gafforov S. Semantic equivalence and its importance in translation. – 2025. DOI: 10.5281/zenodo.15568083

7. Новоселова Ю.А. Семантическая эквивалентность оригинала и перевода // Синергия Наук. – 2020. – №47. URL: http://synergy-journal.ru/archive/article5395

UO‘K 81

O‘ZBEK TILI LEKSIKASINI O‘QITISHDA SEMANTIK YONDASHUVNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Nazarova Dilnoza G‘ulomovna,
Buxoro viloyati Peshku tumani
28-maktab o‘qituvchisi, p.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tili leksikasini o‘qitish jarayonida semantik tahlildan foydalanishning lingvodidaktik imkoniyatlari tadqiq etiladi. Leksik birliklarning lug‘aviy va kontekstual ma’nolarini aniqlash, ko‘p ma’nolilik, sinonimiya, antonimiya, omonimiya hamda o‘z va ko‘chma ma’no munosabatlarini tahlil qilishning o‘quvchilarda lug‘aviy kompetensiyani shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqotda semantik, kontekstual, qiyosiy va lingvometodik tahlil usullaridan foydalanilgan. Semantik tahlilning o‘quvchilarning so‘z ma’nosini anglash, leksik birliklar o‘rtasidagi ma’no munosabatlarini farqlash, nutqiy vaziyatga mos so‘z tanlash hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari asoslab beriladi. Shuningdek, leksik materiallarni kontekst asosida tahlil qilish orqali ona tili ta’limining lingvistik va kommunikativ samaradorligini oshirish yo‘llari ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili leksikasini o‘qitish metodikasini takomillashtirish va semantik yondashuv asosida amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etishda muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, leksika, leksik ma’no, semantik tahlil, lingvodidaktika, leksik birlik, lug‘aviy kompetensiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya.*

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ ЛЕКСИКЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В данной статье исследуются лингводидактические возможности использования семантического анализа в процессе обучения лексике узбекского языка. Раскрывается значение определения лексического и контекстуального значений лексических единиц, а также анализа полисемии, синонимии, антонимии, омонимии и отношений между прямым и переносным значениями в формировании у учащихся лексической компетенции. В исследовании использованы методы семантического, контекстуального, сравнительного и лингвометодического анализа. Обосновываются возможности семантического анализа в развитии у учащихся навыков понимания значения слов, разграничения смысловых отношений между лексическими единицами, выбора слов в соответствии с речевой ситуацией и самостоятельного мышления. Кроме того, показаны пути повышения лингвистической и коммуникативной эффективности обучения родному языку посредством анализа лексического материала на основе контекста. Результаты исследования имеют важное теоретическое и практическое значение для совершенствования методики обучения лексике узбекского языка и организации практических занятий на основе семантического подхода.*

Ключевые слова: *узбекский язык, лексика, лексическое значение, семантический анализ, лингводидактика, лексическая единица, лексическая компетенция, полисемия, синонимия, антонимия, омонимия.*

LINGUODIDACTIC FOUNDATIONS OF THE SEMANTIC APPROACH TO TEACHING UZBEK LANGUAGE LEXICON

Abstract. *This article examines the linguodidactic potential of using semantic analysis in the process of teaching the lexicon of the Uzbek language. It highlights the importance of identifying the lexical and contextual meanings of lexical units and analyzing polysemy, synonymy, antonymy, homonymy, as well as the relationships between literal and figurative meanings in developing students’ lexical competence. The study employs semantic, contextual, comparative, and linguomethodological analysis methods. The potential of semantic analysis in developing students’ skills in understanding word meanings, distinguishing semantic relationships between lexical units, selecting appropriate words according to communicative situations, and developing independent thinking is substantiated. Furthermore, the article identifies ways to improve the linguistic and communicative effectiveness of native language education through context-based analysis of lexical materials. The findings of the study are of significant theoretical and practical importance for*

improving the methodology of teaching Uzbek language lexicon and organizing practical lessons based on a semantic approach.

Keywords: *Uzbek language, lexicon, lexical meaning, semantic analysis, linguodidactics, lexical unit, lexical competence, polysemy, synonymy, antonymy, homonymy.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda milliy tilning ijtimoiy hayotdagi mavqeyini mustahkamlash, uning boy lug‘aviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish hamda yosh avlodning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish ona tili ta’limining muhim vazifalaridan biridir. Ayniqsa, o‘quvchining so‘z boyligini kengaytirish, so‘zlarning lug‘aviy va kontekstual ma’nolarini farqlash, ma’no munosabatlarini anglash va nutqiy vaziyatga mos leksik birliklardan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish zamonaviy ona tili ta’limining dolzarb masalalaridan sanaladi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik tahlildan foydalanish nafaqat nazariy lingvistik bilimlarni o‘zlashtirish, balki o‘quvchilarning amaliy nutqiy faoliyatini takomillashtirish imkonini beruvchi samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur yo‘nalish O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni bilan yanada izchil davom ettirildi. Ushbu Farmon bilan 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlanib, o‘zbek tilining ijtimoiy hayotdagi va xalqaro miqyosdagi nufuzi hamda mavqeini oshirish, tilning zamonaviy ilmiy va texnologik imkoniyatlarini rivojlantirish, ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni muntazam ravishda muomalaga kiritish kabi vazifalar belgilandi.

Mazkur vazifalarning amaliy ro‘yobga chiqishi, avvalo, ta’lim tizimida o‘zbek tilining lug‘aviy boyligi va semantik imkoniyatlarini chuqur o‘rgatishni taqozo etadi. Chunki tilning ijtimoiy nufuzi faqat uning rasmiy maqomi bilan emas, balki jamiyat a’zolarining undan to‘g‘ri, mazmunli va maqsadga muvofiq foydalanish darajasi bilan ham belgilanadi. Bunda leksik birliklarning ma’nosini anglash, ular o‘rtasidagi semantik munosabatlarni farqlash va mazmuniy jihatdan eng maqbul birlikni tanlay olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi ham aynan shundan iboratki, zamonaviy ona tili ta’limida o‘quvchiga tayyor lingvistik ma’lumotlarni berishdan ko‘ra, uni til birliklarining mazmuniy xususiyatlarini mustaqil tahlil qilishga yo‘naltirish, so‘zning ma’nosini kontekst orqali anglash va turli semantik munosabatlarni farqlashga o‘rgatish muhimdir. Bu esa o‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik tahlilning metodik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslash zaruratini yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda o‘zbek tilining leksik-semantik tizimini tadqiq etishga bo‘lgan ilmiy qiziqish yanada kuchayib, leksemaning semantik tabiati, leksik ma’noning tarkibi, semantik munosabatlar hamda til birliklarining mazmuniy xususiyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlar o‘zbek tili leksikasini ta’lim jarayonida semantik tahlil asosida o‘rgatish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Jumladan, M. U. Kushkarbekova tadqiqotida leksikologiyaning tilshunoslikdagi o‘rni, uning semasiologiya, semantika, frazeologiya, leksikografiya va etimologiya kabi sohalar bilan aloqasi hamda so‘zning til birligi sifatidagi mohiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda leksikologiyaning ichki tarkibi va so‘z ma’nosini o‘rganish masalalariga e’tibor qaratilgani semantik tahlilning nazariy asoslarini belgilashda muhimdir. Muallifning mazkur qarashlari bizning tadqiqotimiz uchun leksik birlikni faqat shakliy jihatdan emas, balki uning semantik xususiyatlari asosida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Yana bir olima S. S. Bobojonovaning o‘zbek tilidagi “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasining “axloq” umumiy semali atov birliklari tizimiga bag‘ishlangan PhD tadqiqoti zamonaviy o‘zbek tilshunosligida leksik birliklarni semantik kategoriya va umumiy sema asosida tadqiq etishning muhim namunalaridan biridir. Tadqiqotning ahamiyatli jihati shundaki, unda leksemalar alohida birlik sifatida emas, balki umumiy semantik belgilar asosida tizimlashtiriladi. Bu yondashuv maktab ta’limida sinonimik, tematik va leksik-semantik guruhlarni o‘rgatishda samarali metodik asos bo‘la oladi.

K. Rixsiyeva tadqiqotida ham zamonaviy o‘zbek leksikologiyasining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur tadqiqot leksemalarning shakllanishi va tarixiy taraqqiyotini tadqiq etishga qaratilgan bo‘lsa-da, undagi leksik birliklarning genezisi va semantik xususiyatlarini kuzatish usuli o‘quvchilarga so‘z ma’nosining shakllanishi va taraqqiyotini tushuntirishda metodik imkoniyat yaratadi.

Shuningdek, D. B. Abdullayeva o‘z tadqiqotida o‘zbek tilidagi so‘z ma’nosining tarkibi va rivojlanish qonuniyatlari, ma’noning kengayishi, torayishi va ko‘chishi, shuningdek, sinonimiya, antonimiya, omonimiya va polisemiya kabi semantik munosabatlar tahlil qilingan. Tadqiqotning bizning mavzuga bevosita aloqador jihati shundaki, unda leksik birliklarning mazmuniy munosabatlarini qiyosiy va semantik

tahlil asosida o‘rganish imkoniyatlari ko‘rsatilgan. Bu esa mazkur lingvistik yondashuvlarni maktab ona tili darslariga tatbiq etish, xususan, o‘quvchilarni so‘z ma’nosini kontekst va semantik munosabatlar asosida aniqlashga o‘rgatish uchun nazariy zamin yaratadi.

Yuqoridagi zamonaviy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda o‘zbek tilining leksik sathi semantik kategoriya, sema, leksema, ma’no taraqqiyoti va leksik-semantik munosabatlar nuqtayi nazaridan faol tadqiq qilinmoqda. Biroq mazkur tadqiqotlarda aniqlangan lingvistik qonuniyatlarni umumiy o‘rta ta’limda o‘zbek tili leksikasini o‘qitish metodikasi bilan bog‘lash, semantik tahlilni o‘quvchilarning lug‘aviy kompetensiyasini shakllantirish vositasi sifatida tizimli qo‘llash masalasi yetarlicha alohida tadqiqot obyekti sifatida yoritilmagan. Mazkur maqolaning ilmiy yo‘nalishi aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda o‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik tahlilning lingvodidaktik imkoniyatlarini aniqlash maqsadida semantik, kontekstual, qiyosiy va lingvodidaktik tahlil metodlaridan foydalanildi. Semantik metod orqali leksik birliklarning lug‘aviy va kontekstual ma’nolari, sinonimik, antonimik, omonimik hamda ko‘p ma’nolilik munosabatlari o‘rganildi. Kontekstual tahlil asosida so‘z ma’nosining nutqiy vaziyatda voqelanish xususiyatlari aniqlandi. Qiyosiy metod yordamida semantik jihatdan yaqin va zid birliklarning farqli belgilari ochib berildi. Lingvodidaktik tahlil orqali mazkur usullarning o‘quvchilarda lug‘aviy kompetensiya, mustaqil fikrlash va nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi imkoniyatlari baholandi. Tadqiqotda o‘zbek tili darsliklari, ilmiy adabiyotlar va leksikologik mazmundagi o‘quv topshiriqlari tahlil qilindi.

Natija. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik tahlildan foydalanish o‘quvchilarning leksik birliklar mohiyatini chuqur anglashiga, so‘z boyligini faol o‘zlashtirishiga va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishiga xizmat qilishini ko‘rsatdi. An’anaviy yondashuvda o‘quvchidan so‘zning ma’nosini izohlash, sinonim yoki antonimini topish talab qilinsa, semantik tahlil asosidagi yondashuvda o‘quvchi so‘zning ma’nosi, ma’no tarkibi, kontekstdagi vazifasi va boshqa birliklar bilan semantik munosabatini mustaqil aniqlashga yo‘naltiriladi. Shu jihatdan semantik tahlil leksikologik bilimlarni amaliy nutq faoliyati bilan bog‘lash imkonini beradi.

Tadqiqot davomida leksik birliklarni o‘rgatishda kontekstual-semantik yondashuv samarali ekani aniqlandi. So‘z ma’nosini alohida holda emas, balki gap va matn tarkibida o‘rganish o‘quvchiga bir leksemaning turli nutqiy vaziyatlarda turlicha mazmun ifodalashini anglash imkonini beradi. Masalan, *“oltin uzuk”*, *“oltin kuz”*, *“oltin qo‘l”* birikmalaridagi oltin leksemasi turli semantik vazifalarda qo‘llangan. Birinchi birikmada u predmetning tarkibiy xususiyatini, ikkinchisida mavsumning obrazli belgisini, uchinchisida esa shaxsning mahoratini ifodalovchi ko‘chma ma’noni anglatadi. Bunday tahlil o‘quvchini tayyor izohni yodlashdan ko‘ra, ma’noni kontekst asosida mustaqil aniqlashga o‘rgatadi.

Semantik tahlilning yana bir muhim natijasi ko‘p ma’noli so‘zlarni o‘rgatish jarayonida kuzatildi. O‘quvchilarga bir leksemaning turli ma’nolarini alohida-alohida yodlatishdan ko‘ra, ularning o‘zaro semantik bog‘liqligini ko‘rsatish maqsadga muvofiq. Masalan, *bosh* leksemasining *“odamning boshi”*, *“ishning boshi”*, *“tog‘ning boshi”*, *“guruh boshlig‘i”* kabi qo‘llanishlari tahlil qilinganda, o‘quvchi mazkur ma’nolarning shakllanish mexanizmini anglaydi. Natijada polisemiya hodisasi abstrakt nazariy tushuncha emas, balki real nutqiy material asosida o‘zlashtiriladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sinonimik munosabatlarni semantik tahlil asosida o‘rganish ham alohida metodik imkoniyatlarga ega. Sinonimlarni faqat “ma’nodosh so‘zlar” sifatida belgilash o‘quvchining ularni amaliy nutqda to‘g‘ri qo‘llashi uchun yetarli emas. Shu sababli sinonimik qatordagi birliklarning ma’no darajasi, uslubiy bo‘yoqdorligi va qo‘llanish doirasini qiyoslash zarur. Masalan, *chiroyli – go‘zal – suluv* birliklarini tahlil qilish orqali ularning umumiy semantik belgisi bilan birga, ifoda kuchi va uslubiy xususiyatlaridagi farqlarni aniqlash mumkin. Bunday mashqlar o‘quvchining leksik tanlov kompetensiyasini shakllantiradi.

Antonimik birliklarni o‘rganishda ham semantik tahlil samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. *Yaxshi – yomon, katta – kichik, issiq – sovuq* kabi birliklar o‘rtasidagi zidlik munosabatini aniqlash bilan birga, ularning kontekstda qanday mazmuniy qarama-qarshilik hosil qilishi tahlil qilinadi. Bu usul o‘quvchilarda semantik munosabatlarni tizimli idrok etish va til birliklarini guruhlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Tadqiqotda omonimlarni kontekst asosida farqlash ham muhim natijalardan biri sifatida belgilandi. Shaklan bir xil, ammo ma’nosi boshqa bo‘lgan birliklarni o‘rganishda kontekst asosiy aniqlovchi omil vazifasini bajaradi. Masalan, *“Yoz fasli boshlandi”* va *“Xatni daftarimga yoz”* gaplaridagi *yoz* shaklining turli grammatik va leksik xususiyatlarini qiyoslash orqali o‘quvchi shakliy o‘xshashlik bilan ma’noviy farqni

ajrata oladi. Shu tariqa semantik tahlil omonimik birliklarni mexanik ravishda yodlashdan ko‘ra, ularni nutqiy vaziyat orqali anglash imkonini beradi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, semantik tahlil asosida tashkil etilgan mashqlar o‘quvchining mustaqil fikrlash faoliyatini ham faollashtiradi. Xususan, “So‘zning ma’nosini kontekstdan aniqlang”, “Bir leksemaning turli ma’nolarini qiyoslang”, “Sinonimlar orasidagi ma’no nozikligini izohlang”, “Berilgan so‘zning o‘z va ko‘chma ma’noda qo‘llanishiga misol keltiring” kabi topshiriqlar o‘quvchini tayyor javobni takrorlash emas, balki lingvistik dalil asosida xulosa chiqarishga undaydi.

Shuningdek, semantik tahlilning matn bilan ishlashdagi imkoniyatlari ham aniqlandi. Badiiy, publitsistik va ilmiy-ommabop matnlardan olingan leksik birliklarni semantik jihatdan tahlil qilish orqali o‘quvchi so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki uning matndagi uslubiy va kommunikativ vazifasini ham anglaydi. Ayniqsa, badiiy matnlarda ko‘chma ma’no, metaforik qo‘llanish, obrazlilik va kontekstual ma’no kabi hodisalarni tahlil qilish o‘quvchilarning til sezgirligini rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalari asosida semantik tahlilning lingvodidaktik imkoniyatlarini quyidagi yo‘nalishlarda umumlashtirish mumkin (1-jadval).

1-jadval.

Semantik tahlilning imkoniyati

Leksik ma’no	So‘zning lug‘aviy va kontekstual ma’nosini aniqlash
Polisemiya	Bir leksemaning o‘zaro bog‘liq ma’nolarini farqlash
Sinonimiya	Ma’no nozikligi va uslubiy farqlarni aniqlash
Antonimiya	Semantik zidlik munosabatlarini ochish
Omonimiya	Shakliy bir xil birliklarni kontekst orqali farqlash
O‘z va ko‘chma ma’no	Ma’no ko‘chishi va obrazlilikni anglash
Matn tahlili	Leksik birlikning kontekstual va uslubiy vazifasini aniqlash
Nutqiy kompetensiya	Vaziyatga mos va aniq leksik birlik tanlash

Umuman, tadqiqot natijalari semantik tahlilni o‘zbek tili leksikasini o‘qitishning faqat yordamchi usuli emas, balki o‘quvchilarning lingvistik tafakkuri va lug‘aviy kompetensiyasini shakllantiruvchi asosiy metodik vositalardan biri sifatida qarash mumkinligini ko‘rsatdi. Semantik tahlil orqali o‘quvchi so‘zning ma’nosini bilish bilan cheklanmay, uning boshqa birliklar bilan munosabatini aniqlash, kontekstual mazmunini anglash, nutqiy vaziyatga mos qo‘llash va o‘z fikrini aniq ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa leksikologiya ta’limining nazariy bilim berishdan amaliy-kommunikativ yo‘nalishga o‘tishini ta’minlaydi.

Muhokama. Olingan natijalar o‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik tahlildan foydalanishning lingvodidaktik jihatdan samarali ekanini ko‘rsatadi. Semantik tahlil o‘quvchining leksik birlik haqidagi bilimini faqat uning lug‘aviy izohi bilan cheklab qo‘ymasdan, so‘zning kontekstual mazmuni, semantik tarkibi, boshqa birliklar bilan munosabati va nutqiy vaziyatdagi funksiyasini anglashga yo‘naltiradi. Shu jihatdan mazkur yondashuv zamonaviy ona tili ta’limining o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki til hodisasini kuzatuvchi va tahlil qiluvchi subyekt sifatida shakllantirishga qaratilgan talablari bilan hamohangdir.

Avvalo, semantik tahlilning samaradorligi “so‘z – ma’no – kontekst” munosabatini yaxlit holda o‘rganish imkoniyati bilan belgilanadi. So‘zning lug‘aviy ma’nosi uning nutqdagi barcha mazmuniy imkoniyatlarini to‘liq namoyon qilmaydi. Muayyan kontekstda leksema o‘zining asosiy ma’nosini saqlashi, ma’nosini kengaytirishi, toraytirishi yoki ko‘chma ma’noda qo‘llanishi mumkin. Shu sababli o‘quvchiga so‘z ma’nosini tayyor izoh shaklida berishdan ko‘ra, uni turli kontekstlarda kuzatish va qiyoslashga yo‘naltirish samaraliroqdir. Masalan, *“oltin uzuk”*, *“oltin kuz”* va *“oltin qo‘l”* birikmalarini qiyoslash orqali o‘quvchi bir leksemaning predmet, obrazli va ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishini anglaydi. Demak, kontekstual tahlil leksik ma’noni abstrakt tushuncha sifatida emas, balki real nutqiy hodisa sifatida o‘zlashtirishga yordam beradi.

Mazkur yondashuv ko‘p ma’nolilik hodisasini o‘qitishda ham alohida ahamiyatga ega. Polisemiya o‘quvchilar uchun nisbatan murakkab leksik hodisalardan biri bo‘lib, uni faqat ta’rif va misollar orqali tushuntirish ko‘pincha yetarli natija bermaydi. Bir leksemaning turli ma’nolari o‘rtasidagi semantik bog‘liqlikni ko‘rsatish esa o‘quvchida yaxlit tasavvur hosil qiladi. Masalan, *bosh* leksemasining *“odamning boshi”*, *“ishning boshi”*, *“tog‘ning boshi”*, *“guruh boshlig‘i”* kabi qo‘llanishlarini qiyoslash orqali ma’no

taraqqiyoti va ma’no ko‘chishi mexanizmlarini ko‘rsatish mumkin. Bunda o‘quvchi faqat ma’nolarni sanab bermaydi, balki ular o‘rtasidagi semantik aloqani izohlashga harakat qiladi.

Tadqiqot natijalarini zamonaviy o‘zbek tilshunosligidagi qarashlar bilan qiyoslash ham muhim. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda o‘zbek tili leksikasi sema, semantik kategoriya, leksema, leksik-semantik munosabatlar va ma’no taraqqiyoti nuqtayi nazaridan tadqiq qilinmoqda. Jumladan, M.U.Kushkarbekovaning leksikologiya va so‘z mohiyatiga oid qarashlari, S.S. Bobojonovaning leksik-semantik kategoriyalarni semalar asosida o‘rganishga doir tadqiqoti hamda D.B. Abdullayevaning semasiologik munosabatlarga bag‘ishlangan ishlari leksik birliklarning mazmuniy tabiatini tizimli o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur ilmiy qarashlarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish esa semantik tahlilni lingvodidaktik vosita sifatida qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Semantik tahlilning sinonimlarni o‘rgatishdagi imkoniyatlari ham alohida e’tiborga loyiq. Maktab amaliyotida sinonimlar ko‘pincha “bir xil yoki yaqin ma’noli so‘zlar” sifatida izohlanadi. Biroq bunday yondashuv sinonimik birliklarning ma’no darajasi, uslubiy bo‘yoqdorligi va nutqiy qo‘llanishidagi farqlarni to‘liq ochib bermaydi. Masalan, *chiroyli, go‘zal, suluv* birliklari umumiy “ijobiy tashqi ko‘rinish” semasiga ega bo‘lsa-da, ularning qo‘llanish doirasi va ekspressivligi bir xil emas. Shuning uchun sinonimik qatorlarni semantik va uslubiy jihatdan qiyoslash o‘quvchining so‘z tanlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa leksik bilimni kommunikativ ko‘nikmaga aylantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Antonimik munosabatlarni o‘rganishda ham semantik yondashuv o‘quvchining til tizimini anglashiga xizmat qiladi. *Yaxshi – yomon, katta – kichik, baland – past* kabi birliklarni qarama-qarshi qo‘yishning o‘zi yetarli emas. Ularning qaysi semantik belgi asosida zidlik hosil qilayotganini aniqlash o‘quvchining tahliliy tafakkurini rivojlantiradi. Bundan tashqari, antonimlarning badiiy va publitsistik matnlardagi uslubiy vazifalarini tahlil qilish orqali qarama-qarshilikning nafaqat leksik, balki matniy va kommunikativ xususiyatlarini ham ochish mumkin.

Omonimiyani o‘rgatishda esa kontekstual tahlilning ahamiyati yanada ortadi. Shakliy jihatdan bir xil bo‘lgan birliklarning turli ma’nolarini faqat lug‘aviy ta’rif orqali tushuntirish o‘quvchida chalkashlik tug‘dirishi mumkin. Masalan, *“Yoz fasli boshlandi”* va *“Daftarga yoz”* gaplaridagi *yoz* shaklining ma’no va grammatik xususiyatlarini qiyoslash orqali o‘quvchi bir xil shaklning turli mazmun va vazifada qo‘llanishini anglaydi. Bunday mashqlar semantik farqlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, semantik tahlilni matn asosida tashkil etish uning lingvodidaktik samaradorligini yanada oshiradi. Alohida so‘z yoki gapdan ko‘ra, yaxlit matn o‘quvchiga leksik birlikning real kommunikativ vazifasini ko‘rish imkonini beradi. Badiiy matnlarda ko‘chma ma’no va obrazlilik, publitsistik matnlarda baholovchi birliklar, ilmiy matnlarda terminlarning aniq ma’noda qo‘llanishi semantik tahlil uchun turli materiallarni taqdim etadi. Natijada o‘quvchi so‘z ma’nosining uslub va kommunikativ maqsad bilan bog‘liqligini ham anglay boshlaydi.

Shu o‘rinda semantik tahlilni kompetensiyaviy yondashuv bilan bog‘lash zarur. Leksikologiyani o‘rganishdan ko‘zlangan maqsad o‘quvchining “polisemiya”, “sinonimiya”, “antonimiya”, “omonimiya” kabi terminlarni bilishi bilangina belgilanmasligi kerak. Muhimi, o‘quvchi ushbu bilimlarni amalda qo‘llay olishi, so‘zning ma’nosini mustaqil aniqlashi, ma’no munosabatlarini farqlashi va nutqiy vaziyatga mos leksik birlikni tanlay olishidir. Shu nuqtayi nazardan semantik tahlil nazariy bilimni amaliy nutqiy kompetensiyaga aylantiruvchi mexanizm sifatida qaralishi mumkin.

Biroq semantik tahlilni ta’lim jarayoniga tatbiq etishda ayrim muammolar ham mavjud. Birinchidan, barcha leksik birliklarni bir xil darajada chuqur semantik tahlil qilish dars vaqtining cheklanganligi sababli amaliy jihatdan qiyin. Ikkinchidan, o‘quvchilarning lingvistik tayyorgarligi turlicha bo‘lgani sababli murakkab semantik topshiriqlar ayrim o‘quvchilar uchun qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Uchinchidan, semantik tahlil haddan tashqari nazariylashtirilsa, uning kommunikativ mohiyati susayishi ehtimoli mavjud. Shu sababli topshiriqlarni oddiy kuzatishdan murakkab tahlilga tomon bosqichma-bosqich tashkil etish maqsadga muvofiq. Masalan, semantik topshiriqlarni quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin: 1) so‘z ma’nosini aniqlash; 2) ma’noni kontekst asosida izohlash; 3) boshqa birlik bilan qiyoslash; 4) semantik munosabatni aniqlash; 5) mustaqil gap yoki matn yaratishda qo‘llash. Bunday izchillik o‘quvchining oddiy reproduktiv faoliyatidan tahliliy va ijodiy faoliyatga o‘tishini ta’minlaydi.

Shuningdek, zamonaviy ta’lim sharoitida semantik tahlilni raqamli va interaktiv vositalar bilan uyg‘unlashtirish ham istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Masalan, o‘quvchilarga bir leksemaning turli kontekstlardagi qo‘llanishlarini taqqoslash, sinonimik qatorlarni semantik belgilar asosida guruhlash yoki matndagi ko‘chma ma’noli birliklarni aniqlash kabi interaktiv topshiriqlar berish mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchini til hodisasini mustaqil izlash va tahlil qilishga undaydi.

Umuman, muhokama qilingan natijalar semantik tahlilning o‘zbek tili leksikasini o‘qitishdagi imkoniyatlari uch asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi: birinchidan, u leksik hodisalarning lingvistik mohiyatini chuqur o‘zlashtirishni ta’minlaydi; ikkinchidan, o‘quvchilarning tahliliy va mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi; uchinchidan, olingan bilimlarni real nutqiy vaziyatlarda qo‘llash imkonini beradi. Demak, semantik tahlilni leksikologiya ta’limining markaziy metodik vositalaridan biri sifatida qo‘llash o‘quvchining nafaqat til haqidagi bilimlarini, balki til bilan ishlash, fikrni aniq ifodalash va kommunikativ vaziyatga mos so‘z tanlash kompetensiyasini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu asosda mazkur tadqiqot natijalarini umumlashtirib aytish mumkinki, o‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik tahlil lingvistik nazariya va amaliy nutq faoliyati o‘rtasidagi bog‘lovchi mexanizm sifatida qaralishi lozim. Uning kontekstual, qiyosiy va kommunikativ yo‘nalishlarda tashkil etilishi leksikologiya darslarining mazmunini boyitib, o‘quvchilarning lug‘aviy kompetensiyasini izchil rivojlantirish uchun samarali metodik imkoniyat yaratadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari o‘zbek tili leksikasini o‘qitishda semantik tahlildan foydalanish o‘quvchilarning lug‘aviy bilimlarini chuqurlashtirish, semantik tafakkurini rivojlantirish va nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda samarali lingvodidaktik vosita ekanini ko‘rsatdi. Semantik tahlil orqali o‘quvchi so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini o‘zlashtirish bilan cheklanmay, uning kontekstdagi mazmuni, semantik tarkibi va boshqa leksik birliklar bilan munosabatini anglash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tadqiqot davomida polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, o‘z va ko‘chma ma’no kabi leksik-semantik hodisalarni kontekst va qiyoslash asosida o‘rgatish o‘quvchilarning mustaqil kuzatish, tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishi aniqlandi. Ayniqsa, “so‘z–ma’no–kontekst” munosabatiga asoslangan mashqlar o‘quvchilarning so‘z ma’nosini nutqiy vaziyatdan kelib chiqib anglashiga yordam beradi.

Semantik tahlilning lingvodidaktik samaradorligi uni kompetensiyaviy va kommunikativ yondashuv bilan uyg‘unlashtirish orqali yanada oshadi. Bunda leksikologik bilimning natijasi termin va ta’riflarni yod bilish bilan emas, balki o‘quvchining so‘zlarni mazmun va vaziyatga mos tanlashi, ulardan to‘g‘ri va ta’sirchan foydalanishi bilan belgilanadi.

Shuningdek, leksik birliklarni matn asosida semantik tahlil qilish o‘quvchilarning so‘z ma’nosining uslubiy va kommunikativ xususiyatlarini anglashiga imkon beradi. Shu sababli ona tili darslarida alohida so‘z va gaplar bilan bir qatorda, badiiy, publitsistik hamda ilmiy-ommabop matnlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Umuman, semantik tahlilni o‘zbek tili leksikasini o‘qitish jarayoniga tizimli joriy etish nazariy lingvistik bilimlarni amaliy nutq faoliyati bilan bog‘lash, o‘quvchilarning lug‘aviy kompetensiyasini rivojlantirish va ona tili ta’limining kommunikativ samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shu bois kelgusida semantik tahlilga asoslangan topshiriqlar tizimini takomillashtirish, ularni o‘quvchilarning yosh va lingvistik tayyorgarlik darajasiga moslashtirish hamda raqamli ta’lim vositalari bilan integratsiyalash istiqbolli metodik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son Farmoni, 2020-yil 20-oktabr.

2. Kushkarbekova M. U. Leksikologiya tushunchasi va unda so‘zning mohiyati // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2022. – Vol. 2, Issue 3. – B. 175–180.

3. Bobojonova Sh. Sh. O‘zbek tili “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasining “axloq” umumiy semali atov birliklari tizimi. PhD dissertatsiyasi, 10.00.01 – O‘zbek tili. – Qarshi davlat universiteti.

4. Rixsiyeva K. Qap asosli leksemalar genezisi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2022.

5. Abdullayeva D. B. O‘zbek tili semasiologiyasi: ma’no tizimi va uning rivojlanish qonuniyatlari // Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali. – 2025. – 63-son, 3-qism. – B. 271–275.

6. Nazarova D. O‘zbek tili leksikasining mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti// Pedagogik mahorat. – Buxoro, 2021-yil, 2-son.–152-154-b. (13.00.00; № 23)

7. Nazarova D.G. Unconventional ways of teaching students’ morphological features of nouns// European journal of research and reflection in educational sciences, UK, ISSN 2056-5852 VOL.8.NO.10, 2020. 92-98 –p. (Impact Factor: SJIF = 6.630)

UDC 81

ELECTRONIC SYSTEMATIZATION AND LEXICOGRAPHIC MODELING OF ENGLISH-UZBEK PEDAGOGICAL TERMINOLOGY

Niyazova Feride Seyful qizi,
Senior Lecturer of the Department of Foreign Language at Shahrisabz State Pedagogical Institute,
Independent researcher at the Uzbekistan State World Languages University
feridenіyazova93@gmail.com
Under the Review of Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor Allayarova Zebiniso

Abstract. *This article examines the linguistic and lexicographic characteristics of the electronic systematization of pedagogical terminology in the context of the digitalization of modern education. Particular attention is paid to identifying the structural, semantic, and functional features of pedagogical terms and to the ways in which they can be represented within an electronic terminological database. The study comparatively analyzes the structural and semantic characteristics of pedagogical terms in English and Uzbek and proposes a terminological entry model for their representation in an electronic system. The findings of the study may provide a theoretical and practical basis for organizing pedagogical terminology in a digital environment, identifying inter-term relationships, and developing a bilingual electronic pedagogical dictionary.*

Key words: *pedagogical terminology, electronic terminological system, electronic lexicography, terminology management, digitalization of education, linguistic characteristics, structural-semantic analysis, semantic classification, terminological database, terminological entry, bilingual electronic dictionary.*

INGLIZ-O‘ZBEK PEDAGOGIK TERMINOLOGIYASINI ELEKTRON TIZIMLASHTIRISH VA LEKSIKOGRAFIK MODELLASHTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim jarayonini raqamlashtirish sharoitida pedagogik terminlarni elektron tizimlashtirishning lingvistik va leksikografik xususiyatlari tadqiq etiladi. Pedagogika sohasiga oid terminlarning struktur, semantik va funksional xususiyatlarini aniqlash hamda ularni elektron terminologik bazada ifodalash masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqotda ingliz va o‘zbek tillaridagi pedagogik terminlarning struktur-semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinib, ularni elektron tizimda tavsiflash uchun terminologik karta modeli taklif etiladi Tadqiqot natijalari pedagogik terminologiyani raqamli muhitda tartibga solish, terminlararo munosabatlarni aniqlash va ikki tilli elektron pedagogik lug‘at yaratish uchun nazariy hamda amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik terminologiya, pedagogik terminlar, elektron terminologik tizim, elektron leksikografiya, terminologik ma’lumotlar bazasi, terminologik tizimlashtirish, ta’limni raqamlashtirish, raqamli lingvistika, lingvistik xususiyatlar, struktur-semantik tahlil, semantik tasnif, terminologik karta, terminlararo munosabatlar, ikki tilli elektron lug‘at.*

ЭЛЕКТРОННАЯ СИСТЕМАТИЗАЦИЯ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ АНГЛО-УЗБЕКСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. *В статье исследуются лингвистические и лексикографические особенности создания электронной системы педагогической терминологии в условиях цифровизации современного образования. Особое внимание уделяется выявлению структурных, семантических и функциональных характеристик педагогических терминов, а также вопросам их систематизации и репрезентации в электронной терминологической базе данных. Данная модель предусматривает отражение таких параметров, как номинативная форма термина, его английский или узбекский эквивалент, дефиниция, часть речи, структурный тип, семантическая группа, синонимические варианты, сфера употребления, источник и семантические связи с другими терминами. Результаты исследования могут служить теоретической и практической основой для систематизации*

педагогической терминологии в цифровой среде, выявления межтерминологических отношений и создания двуязычного электронного педагогического словаря.

Ключевые слова: *педагогическая терминология, педагогические термины, электронная терминологическая система, электронная лексикография, терминологическая база данных, систематизация терминологии, цифровизация образования, цифровая лингвистика, лингвистические особенности, структурно-семантический анализ, семантическая классификация, терминологическая карточка.*

Introduction. The rapid digitalization of contemporary education necessitates the systematic organization and presentation of pedagogical knowledge not only in traditional formats but also within electronic environments. The continuous development of such areas as language teaching methodology, pedagogical technologies, assessment, competency-based education, inclusive education, and educational management has contributed to the constant expansion and diversification of pedagogical terminology. The emergence of new concepts, the incorporation of foreign-language terms into Uzbek, and the acquisition of new meanings by existing terminological units have created a growing need for the systematic linguistic investigation, classification, and digital organization of pedagogical terminology.

The study of pedagogical terminology is based on terminology theory, conceptual analysis, and lexicographic sources. J. C. Sager [2] explored the principles of terminology processing and systematization, while E. Wüster [3] established the relationship between terms and concepts and developed the theory of terminological systems. R. Temmerman [4] examined terminology from a sociocognitive perspective, emphasizing its cultural and conceptual characteristics. D. Crystal [5] and *Oxford Learner's Dictionaries* [6] serve as important sources for identifying the meanings and usage of English linguistic terms. In studying the semantic and normative features of Uzbek terminology, *The Explanatory Dictionary of the Uzbek Language* [8], A. Hojiyev's terminological dictionary [9], and A. Madvaliyev's orthographic dictionary [10] are significant sources. M. B. Nizomova [1] investigated the axiological and conceptual characteristics of pedagogical terms in English and Uzbek. These sources provide a theoretical foundation for the systematic, conceptual, and lexicographic analysis of pedagogical terminology.

Research methodology. The methodological framework of the study is based on an integrated combination of terminological, structural, semantic, comparative, lexicographic, and quantitative approaches. The application of these approaches makes it possible to examine pedagogical terminology not merely as a collection of individual lexical units, but as a systematically organized linguistic subsystem characterized by structural, semantic, functional, and inter-term relationships. Particular emphasis is placed on the interaction between linguistic analysis and electronic representation, since the development of a digital terminological system requires the systematic identification of those linguistic features that can be formally encoded as searchable and interconnected data fields. The empirical material of the study consists of pedagogical terms used in English and Uzbek. At the initial stage of the research, the collected terminological units are subjected to **descriptive analysis**, which is used to identify and systematically characterize their formal, grammatical, structural, semantic, and functional properties [3].

The **structural analysis** is employed to identify the formal models through which pedagogical terms are constructed in English and Uzbek. Particular attention is paid to one-component and multi-component terms, combinations of adjective and noun, noun and noun, participial and nominal structures, as well as other productive structural patterns. The analysis makes it possible to determine the degree of structural complexity of pedagogical terminology and to identify similarities and differences in term-formation patterns across the two languages [4].The **semantic analysis** focuses on the conceptual and meaning-based organization of pedagogical terminology. In this process, terms are grouped according to their semantic features and their relationship to specific conceptual domains within pedagogy. The **componential analysis** is applied to reveal the constituent semantic features of selected terms and to identify common and distinctive semantic components [5]. This approach is particularly useful for distinguishing closely related terms, determining semantic boundaries, and establishing hierarchical or associative relationships between terminological units. The **lexicographic analysis** is employed to determine the principles and parameters required for the electronic representation of pedagogical terms. Unlike conventional dictionary entries, which primarily provide a headword and its definition, an electronic terminological entry is designed as a multidimensional data structure in which several types of linguistic and encyclopedic information can be interconnected. An important methodological component of the research is the **modeling of the electronic terminological system [7]**. On the basis of the linguistic and lexicographic analysis, a standardized terminological entry is conceptualized as an interconnected set of parameters:

Term → Equivalent → Definition → Part of Speech → Structural Type → Semantic Group → Synonym(s) → Field of Application → Source → Related Terms.

Results and discussion. The analysis of the selected material indicates that pedagogical terminology in English and Uzbek is characterized by considerable structural diversity. This diversity is reflected in the morphological composition, number of components, and word-formation patterns of terminological units. From a structural perspective, the identified pedagogical terms can generally be classified into simple, derived, compound, multi-word terminological units, and abbreviated forms. Such classification is significant for the development of an electronic terminological system because the structural type of a term constitutes one of the essential parameters required for its linguistic description and subsequent digital organization.

Structural Characteristics of Pedagogical Terms. Simple terms represent the most basic structural category and are expressed through a single lexical unit. In Uzbek pedagogical terminology, examples include *ta'lim* (education), *tarbiya* (upbringing), *metod* (method), *dars* (lesson), *bilim* (knowledge), and *ko'nikma* (skill). Derived terms, in contrast, are formed through morphological processes and include such examples as *kompetentlik* (competence), *tarbiyalanuvchi* (learner), and *o'qituvchilik* (teaching). Compound formations, such as *ta'lim-tarbiya* (education and upbringing) and *o'quv-metodik* (educational-methodological), represent another structural pattern in which two lexical components combine to express a more specific pedagogical concept. In addition, multi-word terminological units constitute a particularly productive category, including expressions such as *pedagogik texnologiya* (pedagogical technology), *ta'lim sifati* (quality of education), *interfaol metod* (interactive method), *shakllantiruvchi baholash* (formative assessment), and *kompetensiyaviy yondashuv* (competency-based approach). The English pedagogical terminology examined in the study likewise demonstrates a high frequency of multi-component terminological combinations. Units such as *formative assessment, summative assessment, inclusive education, teacher education,* and *pedagogical technology* illustrate the productivity of multi-word structures in the nomination of pedagogical concepts. A comparison of English and Uzbek demonstrates that corresponding pedagogical terms may exhibit both structural similarity and language-specific differences. In Uzbek, many multi-component equivalents are realized through the *modifier + head* pattern, as observed in *shakllantiruvchi baholash*, *inklyuziv ta'lim*, *o'qituvchi ta'limi*, and *pedagogik texnologiya*. English equivalents such as *formative assessment*, *inclusive education*, *teacher education*, and *pedagogical technology* also display a predominantly attributive relationship between the components, although the grammatical and lexical realization of the relationship differs according to the structural characteristics of each language.

Equivalence of English and Uzbek Pedagogical Terms

Bilingualism is considered one of the key features of an electronic pedagogical terminology system. In such a system, English pedagogical terms are systematically linked with their corresponding Uzbek equivalents, ensuring semantic, structural, and functional correspondence between the two languages. This approach enables the creation of a unified terminological database that supports comparative linguistic analysis and enhances the accuracy of pedagogical communication in multilingual educational environments.

For instance, the following examples illustrate the equivalence relations between English and Uzbek pedagogical terms, taking into account their structural types:

Table 1. Examples illustrate the equivalence relations between English and Uzbek pedagogical terms

English term	*Uzbek equivalent*	*Structural type*
education	*ta'lim*	*simple term*
upbringing	*tarbiya*	*simple term*
assessment	*baholash*	*derived term*
formative assessment	*shakllantiruvchi baholash*	*terminological phrase*
summative assessment	*yakuniy baholash*	*terminological phrase*

Incorporating these units into an electronic terminological system requires more than the mere provision of translation equivalents. It is also essential to represent each term's semantic properties, structural formation, and functional usage within the pedagogical discourse. Such a multidimensional representation ensures a more accurate reflection of terminological relationships and significantly enhances the efficiency of electronic lexicographic resources in the field of education.

Electronic Terminological Entry Model

The results of the study indicate that an electronic pedagogical terminology system should represent each term through a set of interconnected linguistic and lexicographic parameters. The proposed model combines the basic information required to identify, define, classify, and relate a terminological unit to other concepts within the system.

Core parameters of the electronic terminological entry:

- Term: the nominative form of the pedagogical concept
- English equivalent: the corresponding English term
- Uzbek equivalent: the corresponding Uzbek term
- Definition: a concise scientific explanation of the concept
- Part of speech: grammatical classification of the term
- Structural type: simple, derived, compound, or multi-word term
- Semantic group: the conceptual category to which the term belongs
- Synonyms: synonymous or terminological alternatives
- Variants: lexical or formal variants of the term
- Field of application: the area of pedagogical use
- Source: the dictionary, textbook, scholarly work, or other source
- Related terms: semantically or conceptually connected units
- Terminological relations: hyperonymic, hyponymic, synonymous, or associative relations

▪ **Example of an electronic entry**

Term: Formative assessment Uzbek equivalent: Shakllantiruvchi baholash Part of speech: Multi-word terminological unit Semantic group: Assessment terminology Definition: A type of assessment used during the learning process to identify learners' current progress and provide information for improving subsequent learning. Related terms: Summative assessment, diagnostic assessment, assessment criteria Terminological relations: Hyperonymic and associative relations

The proposed model presents a pedagogical term not as an isolated lexical item but as a multidimensional and interconnected unit of terminological information. Such organization makes it possible to combine definition, bilingual equivalence, structural and semantic classification, and inter-term relations within a single electronic entry. Consequently, the model provides a practical linguistic basis for developing a bilingual electronic pedagogical dictionary and a searchable terminological database.

Discussion. The findings indicate that the electronic systematization of pedagogical terminology differs from traditional lexicographic practice in both structure and functionality. While a conventional dictionary primarily focuses on presenting a term and its definition, an electronic terminological system can additionally represent the structural, semantic, and conceptual relationships between terms. This makes the electronic format more suitable for describing pedagogical terminology as an interconnected and developing system. At the same time, several methodological challenges should be considered. Some pedagogical terms may have multiple equivalents, while English-derived terms can occur in different translation or adaptation forms. The parallel use of synonymous variants and the absence of established equivalents for newly emerging concepts may also create inconsistencies within the database. These issues demonstrate the need for clear criteria governing term selection, normalization, definition, equivalence, classification, and source verification. Therefore, the development of an electronic pedagogical terminological system should be based on consistent linguistic and lexicographic principles. In particular, attention should be given to maintaining terminological accuracy, distinguishing established terms from variant forms, documenting the sources of equivalents, and regularly updating the database. Such an approach would ensure that the electronic system remains not only a convenient reference resource but also a reliable platform for the systematic study and further development of English–Uzbek pedagogical terminology.

Conclusion. The findings of the study demonstrate that the electronic systematization of pedagogical terminology represents a promising direction in contemporary Uzbek terminology and lexicography. The digital representation of pedagogical terms requires consideration not only of their nominative forms but also of their structural, semantic, functional, and lexicographic characteristics. Such an approach allows pedagogical terminology to be represented as an organized and interconnected system rather than as a simple collection of individual lexical units. The comparative analysis of pedagogical terms in English and Uzbek provides an important basis for identifying their common and language-specific features, determining patterns of terminological equivalence, and establishing principles for the development of a bilingual electronic pedagogical dictionary. The proposed approach also demonstrates the importance of considering structural and semantic correspondence alongside direct lexical equivalence when representing pedagogical

concepts in two languages. The terminological entry model proposed in the study makes it possible to integrate essential information about a term within a single electronic structure, including its nominative form, equivalent, definition, structural type, semantic group, synonymous variants, field of application, source, and related terms. This model can facilitate systematic classification, retrieval, comparison, and cross-referencing of pedagogical terminology in a digital environment. As a further stage of the research, the proposed model can serve as a basis for developing an English–Uzbek electronic pedagogical terminological database containing approximately 200–250 terms. Future development may also include the creation of a semantic network linking related pedagogical concepts and the formation of a national electronic corpus of pedagogical terminology. Such resources could contribute to the standardization of pedagogical terminology, support bilingual lexicographic practice, and provide a reliable digital foundation for further linguistic and pedagogical research.

REFERENCES:

1 Nizomova M. B. Ingliz va o‘zbek tillarida pedagogik terminlarning aksiologik va konseptual xususiyatlari // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026. – № 2(4). – B. 45–52.

2 Sager J. C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990. – 258 p.

3 Wüster E. Introduction to the General Theory of Terminology and Terminological Lexicography. – Vienna: Springer, 1979. – 236 p.

3 Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. – Amsterdam: John Benjamins, 2000. – 258 p.

4 Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008. – 529 p.

5 Oxford University Press. Oxford Learner’s Dictionaries. – Oxford: Oxford University Press, 2026.

6 O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.

7 O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.

8 Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.

9 Xujamurodova F. Ingliz va o‘zbek tillarida saxiylikning lingvistik ifodalanishi: taqqoslash va tahlil // “Xorijiy tillarni o‘qitishning zamonaviy tendensiyalari” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2024. – B. 355–358.

UO‘K 81

STILISTIK KONVERGENSIYALARNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Ochilova Dilafruz Baxramovna,
Qarshi davlat universiteti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti (PhD)
odilafruz3@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Jon Draydenning “Avrangzeb” dramasida qo’llanilgan stilistik konvergensiya xususiyatlari bayon etilgan. Maqolada stilistik konvergensiyalarning turlari, pragmatik funksiyalariga izoh berilib, misollar orqali tahlil qilingan. Stilistik konvergensiya badiiy adabiyotda matnning ma’nosini chuqurroq anglashga, matn ichidagi g’oyani boshqa fikrlar bilan bog’lab, yangi ma’noni kitobxon idrokiga talqin qilishda ahamiyatli ekanini ifoda etilgan. Adibning dunyoqarashi, his-tuyg’ulari turli ifoda vositalari va troplari orqali ifodalanishi o’ziga xos usul sifatida namoyon etilgan. Mazkur maqolada stilistik konvergensiyani faqat lingvistik jihatdan o’rganish maqsad qilingan.*

Kalit so‘zlar: *drama, restavratsiya, konvergensiya, metafora, o’xshatish, pragmatik funksiya, paradoks*

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТИЛИСТИЧЕСКИХ КОНВЕРГЕНЦИЙ

Аннотация*. В данной статье рассматриваются особенности стилистической конвергенции, использованной Джоном Драйденом в драме «Аурангзеб». В статье раскрываются виды стилистической конвергенции и объясняются её прагматические функции, которые анализируются на конкретных примерах. Отмечается, что стилистическая конвергенция в художественной литературе имеет важное значение для более глубокого понимания смысла текста, поскольку позволяет соотносить содержащуюся в тексте идею с другими мыслями и тем самым интерпретировать новое значение в восприятии читателя. Мировоззрение и эмоциональные переживания писателя проявляются через различные выразительные средства и тропы, что представляет собой особый способ художественного выражения. В данной статье стилистическая конвергенция рассматривается исключительно с лингвистической точки зрения.*

Ключевые слова*: драма, реставрация, конвергенция, метафора, сравнение, прагматическая функция, парадокс.*

LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF STYLISTIC CONVERGENCES

Abstract. *This article examines the features of stylistic convergence employed by John Dryden in his drama “Aureng-Zebe.” The article identifies the types of stylistic convergence and explains their pragmatic functions, which are analyzed through specific examples. It is emphasized that stylistic convergence in literature plays an important role in achieving a deeper understanding of the meaning of a text, as it enables the ideas expressed within the text to be associated with other ideas and thus allows new meanings to be interpreted in the reader’s perception. The writer’s worldview and emotional experiences are expressed through various expressive means and tropes, which constitute a distinctive method of artistic expression. The present article aims to examine stylistic convergence exclusively from a linguistic perspective.*

Keywords: *drama, Restoration literature, convergence, metaphor, simile, pragmatic function, paradox.*

Kirish. Stilistik konvergensiya har qanday badiiy matnning muhim omili hisoblanib, adibning his-tuyg‘ulari va dunyoqarashlarini kitobxonga yetkazib berishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Stilistik konvergensiya (lotincha convergere – yaqinlashish, moslashish) – bitta stilistik uslubni bajarish natijasida bir yoki bir qancha stilistik vositalarining o‘zaro ta’siriga asoslangan murakkab uslubiy birikma hisoblanadi. (Konvergensiyaga ta’rif berganda, uni kontaminasiya tushunchasi bilan adashtirish mumkin emas, ya’ni konvergensiya bu bir necha stilistik troplarning bir joyda to’planishi bo’lsa, kontaminasiya bir necha iboralarni qo’shilib, o’zgacha ma’no ifoda etilishidir).

Konvergensiya xususiyati jihatdan *bir yadroli* (odnofokusniy) konvergensiya (bunda muayyan bir trop asosiy ma'no anglatuvchilik vazifasini bajaradi) va *yadrosiz (mnogofokusniy)* konvergensiyalarga ajratiladi (bu turdagi konvergensiyada barcha stilistik vositalar bir xil mavqega ega bo'lib, dominant trop yoki obraz mavjud emas) [1, 136].

Yadrosiz stilistik konvergensiyada barcha stilistik vositalar bir xil mavqega ega bo'lib, dominant trop yoki obraz mavjud emas. Bunday konvergensiya matning bir qismida to'planib, obrazlilikni yuzaga keltirish va ma'noni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunos M.Riffaterning [2, 88] ta'kidlashicha, "konvergensiya – bir necha stilistik vositalarning bir joyda to'planishi, biroq har biri alohida vosita bo'lsa-da, birgalikda matnga qo'shimcha ekspressivlikni ifoda etadi".

Rus olimi A.P.Skovorotnikov [3,149]ning fikriga ko'ra, *"stilistik konvergensiya – bir necha stilistik vositalarning hamkorligi orqali yagona vazifa bajarishi", demakdir*. Tilshunos konvergensiyani yaxlit (bir gapda bir necha stilistik vositalarning uchrashi) va tarqoq (bir matnning turli qismlarida qo'llanilgan stilistik vositalar)ga ajratgan.

I.V. Arnold [4, 100] o'z o'rnida konvergensiyaga quyidagicha ta'rif berib o'tgan: *"konvergensiya deb, bir joyda bir necha stilistik vositalarning to'planib, barchasi birgalikda yagona stilistik funksiyani bajarishiga aytiladi. Bunda stilistik vositalar bir-birini to'ldirib, ma'no jihatdan kuchaytirganligi sabab bu kabi stilistik kombinatsiya tinglovchi (kitobxon) e'tiboridan chetga qolishining imkoni bo'lmaydi".*

Tilshunoslar stilistik konvergensiyani tuzilishi jihatidan to'rt turga ajratishgan*:*

1) *leksik;*
2) *leksik-sintaksik;*
3) *fono-leksik;*
4) *aralash konvergensiya*.

Soni jihatdan esa binar va ko'p turkumli (troplik) konvergensiyalarga ajratilgan [3, 254]. V.M.Nikelbaum [1, 139] stilistik konvergensiyalarning joylashgan o'rniga qarab, ularni *zanjirsimon*, ya'ni bir matnda yoki asarda ketma-ket bir-biriga bog'lanib ketgan konvergensiya va *uzilishli (tarqoq)* konvergensiya – bir matn yoki asarning turli qismlarida alohida uchrab, o'zaro bog'liq bo'lmagan konvergensiya turlariga bo'lgan.

Shuningdek, olim o'z o'rnida stilistik konvergensiyani bajarayotgan vazifasi jihatidan quyidagilarga ajratgan:

1) ma'lumotning muhim bo'lgan qismini ajratib ko'rsatuvchi;
2) matnning bir qancha qismlarini bir-biriga bog'lab, ular o'rtasida yaxlitlikni ta'minlovchi;
3) matnning estetik va ekspressivlik xususiyatlarini kuchaytiruvchi.

S.A. Kuzmenko [5, 13] stilistik konvergensiyalarning bir qancha pragmatik funksiyalarini ajratib ko'rsatgan:

1) tasviriy (muayyan joy yoki obyektni tasvirlovchi);
2) xarakterlovchi (personaj yoki subyektni tasvirlovchi);
3) emotsional (his-tuyg'u, kayfiyatni ifoda etuvchi);
4) munosabatlarni izohlovchi (baholovchi pragmatik xususiyatli stilistik konvergensiya);
5) dolzarblikni ko'rsatib beruvchi pragmatik xususiyatli (matnda dolzarb qism yoki qismlarini ajratib ko'rsatuvchi).

Muhokama. Jon Drayden "Avrangzeb" pyesasi syujetida dramaturg yuksak aql, ma'naviyat, aniqroq aytganda, intellektual nuqtayi nazaridan o'ziga xos falsafiy, ma'naviy, siyosiy va ijtimoiy g'oyani tomoshabinga yetkazib berishni ko'zlagan. Shu sabab, yuqorida sanab o'tilgan stilistik konvergensiyalarning pragmatik funksiyalari misollar orqali ko'rsatib beriladi.

1. Tasviriy pragmatik funksiyali stilistik konvergensiya matnda badiiy obrazni yanada aniqroq tasvirlashga, matndagi muhim elementlarni, kichik detallarni ham kitobxon nigohidan qochirmay, yetkazib berishga xizmat qiladi. Fojiada o'ziga xos falsafiy, siyosiy va ijtimoiy g'oyani tomoshabinga yetkazib berish maqsadida Jon Drayden stilistik vositalardan ustalik bilan foydalanib, siyosiy, tarixiy voqealar rivojiga hamda har bir obrazga mohirona ta'rif berib o'tgan. Shu bilan birga, Drayden o'sha davrni, davlatdagi hamda saroydagi holatni qalamga olar ekan, yillar va asrlar o'tsa-da, kitobxonga o'sha davr vaziyatini aniq yetkazib berishga erishgan.

Tahlillar va natijalar. Jon Draydenning "Avrangzeb" fojiasida tasviriy pragmatik funksiyali stilistik konvergensiya g'oyaviy konsepsiyasiga binoan *urush va jang maydonlarini; siyosiy vaziyatni; davlatdagi vaziyatni tasvirlovchi; dramadagi har bir obrazga ta'rif beruvchi* bo'limlarga bo'lib tahlil qilindi.

A. Urush va jang maydonlari tasviri.

Mazkur parchada dramaturg urush vahimasi hammani sarosimaga solganligini, xalqning tun-u kun halovati yo‘qolganligini va xalq boshidan o‘tkazayotgan azob va jafoni badiiy vositalar orqali yetkazib berishga harakat qilgan.

Indamora.

The night seems doubled with the fear she brings,
And o'er the Citadel new-spreads her wings.
The morning, as mistaken, turns about,
And all her early fires again go out.
Shouts, cries, and groans first pierce my ears, and then
A flash of lightning draws the guilty scene,
And shows me arms and wounds and dying men.
Ah, should my Aureng-Zebe be fighting there,
And envious winds distinguished to my ear
His dying groans, and his last accents bear! [6.95]

Indamora.

Qo‘rquv tufayli tun ikki hissa cho‘zilgandek.
Va go‘yo qo‘rg‘on qal’a uzra qanotlarin yoygandek.
Tong otardi xuddi xato qilganidek,
Uning barcha mash’alalari bo‘ldi yoqilgandek,
Motamlar, qichqiriqlar va nolalar teshib yuborguday quloqlarni.
Yorug‘lik nuri ko‘tarilib, ko‘rsatdi bu mash’um manzarani,
Qurol-yarog‘lar, yaradorlar, halok bo‘lganlarni ko‘rsatdi menga.
Voh, mening Avrangzebim ham o‘sha yerdamikan,
Go‘yo badbin shamol menga keltirayotganidek
O‘limi oldidan so‘nggi vidolashuv nolasin [7, 211].

Dramaning bu qismida jang maydoni, insonlar his-tuyg‘usi va o‘sha yerdagi holat stilistik vositalar orqali yaqqol tasvirlangan. Bu bir yadroli stilistik konvergensiya, garchi antitezaga asoslangan *“The night”* va *“The morning”* kabi so‘zlarga nisbatan jonlantirish ishlatilgan bo‘lsa-da, metafora butun matnda dominantlik qilgan. Joylashuvi nisbatan zanjirsimon SK bo‘lib, son jihatidan ko‘p tropli hisoblanadi.

“*And shows me arms and wounds and dying men”* misrasida gradatsiya ishlatilib, ma’no kuchaytirilgan.

“And envious winds distinguished to my ear
His dying groans, and his last accents bear”

Bu qatorlarda *envious/hasadgo‘y* va *winds/shamol* so‘zlari turli kollokatsiyalarga mansub bo‘lib, epitet hamda jonlantirish stilistik vosita sifatida matnda kuchli ekspressivlik vazifasini bajargan.

B. Siyosiy vaziyatning tasvirlanishi.

Dramaning I pardasida Avrangzeb sohibjamol asira qiz (to‘qima obraz) Indamorani sevib qoladi. Sevishganlar birga bo‘lishni orziqib kutadilar. Shu orada to‘ng‘ich farzandlar Doro Shukuh va Shujo shoh toj-u taxtni egallash niyatida poytaxtga yurish qilishadi. Shahzoda Avrangzeb ukasi Murodbaxsh bilan ota tarafida bo‘lib, akalariga qarshi qo‘shin tortadi. Jangda to‘ng‘ich shahzodalar qo‘shini mag‘lub bo‘ladi. Avrangzeb poytaxtga, otasi va muhabbati oldiga oshiqadi. Saroyda ham vaziyat chigal, fitna, xufiyona rejalar tuzayotgan saroy a’yonlari vaziyatni yanada keskinlashishiga sabab bo‘lganligi quyidagicha ta’riflangan:

The ministers of state, who gave us law,
In corners, with selected friends, withdraw;
There, in deaf murmurs, solemnly are wise,
Whisp’ring like winds ere hurricanes arise.
The most corrupt are most obsequious grown,
And those they scorned, officiously they own [6, 19].

Davlat vazirlari bizga qonunlarni belgilashgan,
Ittifoqdosh (do‘st) tanlab, o‘zlari burchaklarga bekinishgan.
O‘sha yerda kar-soqov bo‘lib, o‘zlaricha donoliklar qilishar.
Shivirlashi shamoldek bo’lsa-da , katta to‘fonlarni yetaklar.
Poraxo‘rlik oshgan sari laganbardorlikni ham orttirar.
Kimdan nafratlanishsa, shular ustidan hukmlarin o‘tkazar [7, 25].

Ushbu drama parchasida keltirilgan stilistik konvergensiya tarkibi troplarga bo‘lib tahlil qilindi:

There, in deaf murmurs, solemnly are wise, - ironiya (irony)

Whisp'ring like winds ere hurricanes arise – gradatsiya, o‘xshatish (gradation, simile). Hurricane – to‘fon so‘zi orqali, saroyda uyushtirilgan xufiyona fitnalar oxiri to‘fonga, ya’ni aka-ukalar o‘rtasida xunrezliklar, taxt uchun jang-u jadallarga olib kelgani nazarda tutilgan.

Dramaning bu qismida Drayden Hindistondagi real tarixiy voqealarni qalamga olgan. Yetmish yoshni qarshilagan Shoh Jahon betob bo‘lib to‘shakka mixlanib qolishi to‘rtala o‘g‘ilning o‘zaro taxt uchun kurashlariga sabab bo‘ladi, shu sabab saroy a’yonlari har tomonga bo‘linib, xufiyona rejalar tuzishga kirishadi va bu keyinchalik og‘a-inilar o‘rtasida shafqatsiz xunrezliklarga olib keladi.

“There, in deaf murmurs, solemnly are wise, Whisp’ring like winds ere hurricanes arise” – *O‘sha yerda (saroy a’yonlari) kar-soqov bo‘lib o‘zicha donoliklar qilishar, shivirlashi shamoldek, katta to‘fonlarni yetaklar*. Dramaning bu qismida Drayden mahorat bilan ironiya stilistik vositasi orqali saroy a’yonlarini harakatlarini tasvirlar ekan, keyingi qatorda ularni burchaklarda xufiyona pichirlashi avval shamolga, keyin to‘fonga o‘xshatilgan, ya’ni adib kun sayin vaziyat chigallashib, katta talafotlarga olib kelganligini gradatsiya orqali majoziy ma’noda ifoda etib, matnga kuchli stilistik bo‘yoqdorlik baxsh etgan.

V. Davlatdagi (tarixiy real) vaziyat tasviri

Bernye ma’lumotlariga qaraganda, keksayib qolgan Shoh Jahon to‘rtala o‘g‘li o‘rtasida nizo chiqqandan keyin ularni to‘rt viloyatni boshqarish uchun Hindistonning chor tarafiga yuboradi. Biroq otasining xastaligini eshitgan og‘a-inilar qo‘shin to‘plab, poytaxtga yo‘l oladilar. Bernye talqinida, to‘rt nafar shahzoda hokimiyat uchun kurash olib boradi, uchinchi o‘g‘il sifatida Avrangzebda ikki nafar raqib bor edi. Drayden talqinida esa hokimiyat uchun uch nafar shahzoda kurashadi, Avrangzeb esa otasi tarafida bo‘lib, kasalmand podshohning qonuniy hokimiyatini o‘zining shuhratparast aka-ukalaridan himoya qiladi. Ushbu tarixiy vaziyat Drayden tomonidan quyidagicha qalamga olingan:

Asaph.

Four several armies to the field are led,
Which, high in equal hopes, four princes head.
Indus[1] and Ganges, our wide empire’s bounds,
Swell their ded currents with their natives’ wounds;
Each purple river winding, as he runs,
His bloody arms about his slaughtered sons [6, 17]

Asafxon.

To‘rt o‘g‘lon chor tarafda ulkan qo‘shin tashkil etar,
Yagona umid ila ular uzoq yo‘lga otlanar.
Hind va Ganga, keng imperiya chegaralari qonga botdi,
Toshqin daryolar vatandoshlar xuni bilan to‘ldi.
Har bir irmog‘i jigarrang tus olar, oqqan sari,
Qo‘llari qonga belangan, bu uning o‘g‘lonlarin xuni bari [7, 21].

Parchada muallif tomonidan Ganga va Hind daryolariga nisbatan jonlantirish qo‘llanilib, he –(u) mujskoy roddagi olmosh bilan daryoni otaga qiyoslanmoqda. “*Swell their ded currents with their natives’ wounds”* – bu qatorda (daryo)ga nisbatan jonlantirish stilistik vositasi qo‘llanilib, irmoqlarini qardoshlari xuni bilan to‘ldirgan (bo‘yagan), bu misolda metafora jonlantirish bilan uyg‘unlikda qo‘llanilgan. Keyingi qatorda **“*His bloody arms* *about his slaughtered sons”*** daryoga nisbatan jonlantirish davom ettirilgan. Shuningdek, misrada kesim tashlab ketilib, ellipsis hosil qilingan. Ingliz tili grammatikasi me’yorlariga binoan, *His arms <u>are</u> bloody about his slaughtered sons* bo‘lishi kerak edi.

Muallif tomonidan qo‘llanilgan stilistik konvergensiya davlatdagi notinch vaziyatni emotsional, badiiy vositalar orqali yanada bo‘yoqdor etib tasvirlab, bir yurt farzandlarini bir-biriga qilich ko‘tarib, og‘a-inilar bir-birining qotiliga aylanayotgani tasvirlagan. Daryo so‘zi jonlantirilib, Drayden uni otaga qiyoslaydi, ya’ni chorasiz qolgan padar o‘z o‘g‘lonlarining jasadlarini quchgani sari qo‘llari qonga belangan manzarani metafora orqali tomoshabin (kitobxon) tasavvurida gavdalantirgan.

G. Obrazga ta’rif beruvchi

Stilistik konvergensiyani tasvirlovchi pragmatik tur obrazni va davr suratini tasvirlab, tasavvurda butun (o‘sha davr va shaxslar) portretni, vaziyatni gavdalantirib beruvchi xususiyatga ega. Hind zaminida

[1] Hind daryosi – Janubiy Osiyodagi yirik daryo bo‘lib, Xitoydan Himolay tog‘laridan asosan Hindiston va Pokiston shimoli-g‘arbiy qismidan oqib o‘tadi. (elektron resurs) https://ru.wikipedia.org/wiki

bo‘lib o‘tgan talato‘plarni qog‘ozga tushirgan Bernye ta’rifini Drayden tasviriy pragmatik stilistik konvergensiyasi orqali tarixiy voqelik hamda obrazlarga mahorat bilan ta’rif bergan hamda Yevropa tomoshabini tasavvurida suratini gavdalantirishga erishgan.

F.Bernyening “Mo‘g‘ullar saltanatiga sayohat kundaligi” kitobi bilan J.Draydenning “Avrangzeb” dramasi syujeti o‘rtasidagi uyg’unlik mavjud. Ushbu tarixiy ma’lumot Drayden tomonidan “Avrangzeb” fojiasida quyidagicha yoritilgan:

Arimant.
What Heav’n decrees, no prudence can prevent.
To cure their mad ambition they were sent
To rule a distant province, each alone.
What could a careful father more have done?
He made provision against all but fate,
While, by his health, we held our peace of state.
The weight of seventy winters pressed him down;
He bent beneath the burthen of a crown.
Sickness, at last, did his spent body seize,
And life almost sunk under the disease;
Mortal ‘twas thought, at least by them desired,
Who impiously into his years inquired.
As at a signal, straight the sons prepare
For open force, and rush to sudden war;
Meeting, like winds broke loose upon the main,
To prove by arms whose fate it was to reign [6, 18].

Arimant.
Falak buyurganini hech qanday aql-idrok o‘zgartirolmas
Padari ularning harakatlarin to‘g‘ri yo‘naltirolmas.
Yolg‘iz boshqarishga buyurdi o‘z qo‘rg‘on-u zaminini.
G‘amxo‘r otaning qo‘lidan yana nima ham kelar?
U barchasin oldindan o‘ylab qo‘ygan, ammo taqdir ekan.
Uning sog‘lig‘i davlatimiz tinchligi garovi bo‘lgan ekan,
Yetmish qahraton qishni bosib qoldi yoshi uni,
O‘z toji og‘irlik qilib, bukib qo‘ydi qomatini.
Dard zaif tanasini egallab olayotir,
Va shu tufayli hayoti so‘nib boryotir.
Otaning o‘limi, shu ular xayoli, kamida ular istagi.
Kim va qanday, uning yoshida saltanatni boshqara olar.
Ishorani, vaziyatni kutgandek tayyorlangan farzandlar
O‘t ochishdi va birdaniga toj-u taxt uchun jangga kirishdi
Tutqunlikdan chiqqan shamoldek yoyib, o‘zaro muhokamalar boshlashdi.
Bahslar kim taxtga egalik qilishi haqida qilich ila hal qilishdi [7, 23].

Jon Draydenning “Avrangzeb” tarixiy dramasida Shoh Jahon va taxt vorislari bo‘lgan shahzodalar Doro Shukuh, Sulton Shujo, Avrangzeb, Murodbaxsh va saroy a’yonlarining obrazlari gavdalantirilgan. Shoh Jahon yetmish yoshni qarshilagani, bir yil mobaynida xastalanib to‘shakka mixlanib qolgani va bu aka-ukalar o‘rtasida taxt uchun ayovsiz jang-u jadallarga sabab bo‘lgani, keksayib qolgan ota bu noxushliklarning oldini olish maqsadida to‘rtala o‘g‘ilini Hindistonning turli viloyatlariga hukmronlik qilish uchun yuborganiga qaramay, bu urushni endilikda to‘xtata olmagani ta’riflangan.

Bu aralash (leksik-sintaktik) stilistik konvergensiya turiga mansub bo‘lib, unda bir qancha troplar ishtirok etib, metafora asosiy yadro (dominant) trop sifatida qo‘llanilgan, joylashish jihatidan tarqoq shaklda, son jihatdan ko‘p turkumli konvergensiya sifatida kelgan. *What Heav'n decrees, no prudence can prevent* misrasi so‘zma-so‘z tarjima qilinganida, *falak buyurganini hech qanday aql-idrok o‘zgartirolmas* degan ma’noni anglatadi. Heaven/falak, Alloh ma’nosida kelib, **prudence/**aql-idrok, ehtiyotkorlik ma’nosini anglatib, bu kabi abstrakt tushunchalarga nisbatan jonlantirish qo‘llangan. “**What could a careful father more have done?”** – ritorik so‘rog‘i otaning ojiz holatini tasavvur qilishni tomoshabin (kitobxon)ning o‘ziga havola etadi. Emotsionallikni oshirish maqsadida keyingi qatorlar Shoh Jahon obrazini kitobxon ko‘z oldida gavdalantirib, uning hasratini his etishga yanada ko‘proq undaydi: “While, by his health, we held our peace

of state" – metafora orqali davlatimiz tinchligi uning (Shoh Jahon nazarda tutilgan) sog‘lig‘i evaziga bo‘lgan ekan "The weight of seventy winters pressed him down" misrasida "seventy" – metonimiya, "winters" – metafora orqali shahanshoh yoshi ko‘rsatilgan. "He bent beneath the **burthen of a crown"** – misrasi toj metonimiyasi (davlat ishlarini boshqarish mashaqqatlari nazarda tutilgan) otaning qaddini bukib, zaiflashtirgani aks ettirilgan. "Sickness, at last, did his spent body seize, And life almost sunk under the disease" misralarini quyidagicha ta'riflash mumkin: **Sickness**/dard so‘ziga nisbatan jonlantirish qo‘llanilib, parchada muallif ma'no jihatdan turli kontekstlarga oid so‘zlarni (life-hayot (absrakt ot), sunk – cho‘kmoq, suvga g‘arq bo‘lmoq, *disease/*kasallik absrakt tushunchasi *under* predlogi bilan qo‘llanilganda (ostida) jism, predmetga qiyoslangan), barchasini bir-biriga bog‘lab, majoziy ma'noda *dard zaif tanasini egallab oldi va shu tufayli hayoti so‘nib boryapti* kabi fikrni kitobxon tasavvuriga aniqroq yetkazib berishga harakat qilgan. "Meeting, like winds broke loose upon the main,To prove by arms whose fate it was to reign" misralarida Drayden aka-ukalarning o‘zaro uchrashuvini hamda munozaralarini jilovlab bo‘lmaydigan, hamma joyni vayron etuvchi shamolga qiyoslab, g‘isht qolipdan ko‘chganligini, taxt vorisligini qo‘lga kiritish uchun aka o‘z ukalari bilan ayovsiz kurashga kirishgan mudhish sahnani tasvirlagan.

2. **Xarakterlovchi pragmatik funksiyali** stilistik konvergensiya orqali badiiy asardagi subyektning xatti-harakatlari, tabiati hamda psixologik holati tasvirlanib, bunda ichki monolog yoki uchinchi shaxs tomonidan obrazga beriladigan ta'rif yordamida amalga oshiriladi [5.16].

Tasvirlovchi pragmatik funksiyali stilistik konvergensiya obrazning tashqi qiyofasini kitobxon tasavvurida gavdalantirgan bir vaqtda xarakterlovchi pragmatik funksiyali stilistik konvergensiya obrazning shaxsiyatini, tabiatini, fe'l-atvorini ifoda etadi. Dramada har bir qahramonga alohida ta'rif berilgan. Keksayib qolgan Shoh Jahon kitobxon nigohida quyidagicha gavdalantirilgan:

He promised in his east a glorious race;
Now, sunk from his meridian, sets apace.
But as the sun, when he from noon declines,
And with abated heat less fiercely shines,
Seems to grow milder as he goes away [6, 18].

Endi buncha tez so'nib bormoqda u o‘z ufqida.
Xuddi namozshomda botayotgan quyosh kabi atrofni ravshan qilmas;
Issig‘i ham yondirmaydi, nuri ham yoritmas.
Uning yoshi o‘tib borishi bilan barchasi ketayotgandek [7, 27].

Yuqorida keltirilgan matndagi stilistik konvergensiyani struktur tahlil qiladigan va troplarni nomlaydigan bo‘lsak, quyidagilarga ajratish mumkin:

Mazkur parchada muallif Shoh Jahonning o‘rta yoshdan o‘tib, keksalikka yetib kelgan pallasini tasvirlar ekan, metafora va o‘xshatish stilistik vositalaridan samarali foydalanadi. "Sunk from his meridian" metaforasi orqali Shoh Jahon jismoniy va aqliy jihatdan eng yuqori cho‘qqisi, metaforik tilda, tezlik bilan "ufqdan" pasayib, "so'nib boryapti" deb ataydi. Biroq muallif uni quyoshga o‘xshatadi. Botib borayotgan bo‘lsa-da, kamroq nur taratsa-da, uni quyoshga mengzab, ko‘klarga ko‘taradi.

Parchada muallif tomonidan qo'llanilgan istiora va o‘xshatishlarning tuzilishini kuzatadigan bo‘lsak, ularni quyidagicha sharhlash mumkin. Ingliz tilida "to sink" (cho‘kmoq), "meridian" (meridian) so‘zlari alohida olinganda, ular tamoman boshqa kontekstda, bir-biriga mos tushmaydigan kollokatsiya bo‘lib, biri suv va suzish bilan bog‘liq, ikkinchisi geografiyaga oid konseptlar hisoblanadi. Lekin har ikkisi birikib, badiiy kontekstda yangi obrazni yaratib bergan. Kitobxon bu orqali navqironligi o‘tmishda qolgan, salobati va hukmronligi tanazzulga yuz tutgan hukmdor sifatida tushunadi. Xuddi shunday holatni quyoshga o‘xshatishida kuzatish mumkin. Botayotgan quyoshga o‘xshatish "But as the sun, when he from noon declines" orqali unga xos jihatlar ham Shoh Jahon obraziga nisbatan qo'llanilgan. "Abated heat less fiercely shines"ning tagma'nosi Shoh Jahonning qudrati zaiflashgani quyosh nurlariga taqqoslanib, avvalgidek yorqin emasligi misolida darg‘azablikdan tushishini ko‘rsatib bergan. Ko‘rinib turibdiki, ingliz tilining jozibasi va estetik bo‘yoqdorligiga erishish uchun muallif troplardan mahorat bilan foydalangan.

Xulosa. Xullas, Jon Drayden o‘z asarida *stilistik konvergensiya, jonlantirish, kinoya, troplar, gradatsiya, antiteza, epitet, inversiya* va boshqa stilistik vositalardan mahorat bilan foydalanganki, natijada asarni o‘qish davomida kitobxonga hissiy ta'sir qilish va o‘quvchi ongiga asar g‘oyasining chuqur singishiga yordam bergan.

Drama nutqida eng ko‘p uchraydigan stilistik konvergensiya jonlantirish bo‘lib, asosan, Drayden o‘z qahramonlarining ruhiy holatlarini tasvir etishda foydalangan. Xususan, Jon Draydenning "Avrangzeb" fojiasida ko‘proq mavhum tushunchalar (sevgi, taqdir, jasorat, o‘lim, guzallik, tun, kun), samo jismlari

(quyosh, yulduz, oy, osmon), tabiiy obyektlar (dengiz, daryo) hamda o‘simliklar shaxslantirilganligi aniqlandi. Shu bilan birga stilistik konvergensiyada jonlantirish tropi boshqa stilistik vositalar: metafora, giperbola, kinoya va ramzlar bilan hamohang kelgan.

Tasviriy (muayyan joy yoki obyektni tasvirlovchi), xarakterlovchi (personaj yoki subyektni tasvirlovchi), emotsional (his-tuyg‘u, kayfiyatni ifoda etuvchi), munosabatlarni izohlovchi (baholovchi pragmatik xususiyatli stilistik konvergensiya) hamda dolzarblikni ko‘rsatib beruvchi pragmatik xususiyatli (matnda dolzarb qism yoki qismlarini ajratib ko‘rsatuvchi) xususiyatli stilistik konvergensiyalar tahlil qilindi hamda har bir tematika bo‘yicha qo‘llanilgan stilistik konvergensiyalar sinchilab o‘rganib chiqildi. Xususan, tasviriy pragmatik funksiyali stilistik konvergensiya g‘oyaviy konsepsiyasiga binoan dramaturg urush va jang maydonlari tasviri, siyosiy vaziyatning tasvirlanishi, davlatdagi (tarixiy real) vaziyat tasviri va obrazga ta’rif beruvchi bo‘limlarga bo‘lib, ushbu tasnif doirasida voqelik tasvirida uchraydigan stilistik konvergensiyalarning lingvopragmatik xususiyatlari tadqiqot davomida ko‘rib o‘tildi. Har bir tasvirda xususiyatlariga ko‘ra qo‘llangan stilistik konverensiyalar voqelikning ta’sirchanligini oshirgan.

Jon Drayden dramasida stilistik konvergensiyalar adib maqsadini to‘laqonli ochib berishda xizmat qilgan. Adib dramada barcha stilistik vositalarni qahramonlari nutqida aks etttirib, ularning ruhiy holati va iztiroblari, alamlari, sevgisi va nafratini ifodalab bera olgan. Drama g‘oyasi ushbu badiiy-stilistik vositalar bilan mahorat bilan Draydencha uslubda ochib berilgan va bu bilan dramaturg jahon adabiyotshunosligida o‘z uslubini yarata olgan.

ADABIYOTLAR:

1. Нелькенбаум В.М. Особенности стилистической конвергенции в художественном тексте // Вестник Башкирского университета. – Т. 21. – 2016. – № 1. – С. 136–139. URL. https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-stilisticheskoy-konvergentsii-v-hudozhestvennom-tekste

2. Риффатер М. Критерии стилистического анализа // НЗЛ. Вып. IX Лингвостилистика. – Москва, 1980. – С. 88-89.

3. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. – Томск, 1981. – 149 с.

4. Арнольд И.В. Стилистка современного английского языка: (Стилистика декодирования): Учеб.пособие. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – 100 с.

5. Кузьменко С.А. Лингвопрагматические свойства конвергенции стилистических средств: Автореф. дисс. канд. филол.наук. – Ставропольский государственный университет, 2006. – С.13-17.

6. Drayden J. Aureng-Zebe. Act V, 1-10 lines. Ed. by Frederick M. Link, University of Nebraska Press. Lincoln, 1971. – P.95.

7. Очилова Д. Жон Драйденнинг “Аврангзеб” трагедияси. Таржима. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2014. – 275 б.

UO‘K 801.81

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MA’DAN NOMLARINING TIBBIY XUSUSIYATI VA FIZIK XOSSALARIGA KO‘RA QIYOSIY TAHLILI

Radjabova Dilnoza Anvarovna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti dotsenti, f.f.f.d (PhD)
dilnozaradjabova064@gmail.com

Annotatsiya*. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi qimmatbaho toshlar hamda ma’danlar nomlarining fizik xossalari va tibbiy xususiyatlariga ko‘ra shakllanishi qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot davomida tosh va ma’dan nomlarining rang, shakl, kimyoviy tarkib, mustahkamlik kabi fizik belgilar hamda litoterapiya va xalq tabobati bilan bog‘liq tibbiy xususiyatlar asosida nomlanishi o‘rganilgan. Shuningdek, nominatsiya jarayonida metafora, o‘xshatish va assotsiativ tafakkurning o‘rni yoritilgan. Tadqiqot natijasida ingliz va o‘zbek tillarida ma’dan nomlarining shakllanish tamoyillarida umumiyliklar bilan bir qatorda milliy-madaniy xususiyatlar ham mavjudligi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *qimmatbaho toshlar, ma’danlar, nominatsiya, fizik xossalar, tibbiy xususiyatlar, gemmologiya, litoterapiya, qiyosiy tahlil.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF MINERAL NAMES IN ENGLISH AND UZBEK ACCORDING TO THEIR MEDICINAL PROPERTIES AND PHYSICAL CHARACTERISTICS

Abstract. *This article presents a comparative analysis of the names of gemstones and minerals in English and Uzbek according to their physical properties and medicinal characteristics. The study examines the nomination principles based on color, shape, chemical composition, hardness, and other physical features, as well as names associated with lithotherapy and traditional healing practices. Particular attention is given to the role of metaphor, analogy, and associative thinking in the naming process. The findings reveal both universal and culture-specific patterns in the formation of mineral names in English and Uzbek, reflecting linguistic, historical, and cultural perspectives.*

Keywords: *gemstones, minerals, nomination, physical properties, medicinal characteristics, gemology, lithotherapy, comparative analysis.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ МИНЕРАЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ ПО ИХ ЛЕЧЕБНЫМ СВОЙСТВАМ И ФИЗИЧЕСКИМ ХАРАКТЕРИСТИКАМ

Аннотация. *В данной статье представлен сравнительный анализ названий драгоценных камней и минералов в английском и узбекском языках с точки зрения их физических свойств и лечебных характеристик. Исследуются принципы номинации, основанные на цвете, форме, химическом составе, твёрдости и других физических признаках, а также названия, связанные с литотерапией и народной медициной. Особое внимание уделяется роли метафоры, сравнения и ассоциативного мышления в процессе наименования. Результаты исследования показывают, что в английском и узбекском языках существуют как общие, так и национально-культурные особенности формирования названий минералов и драгоценных камней.*

Ключевые слова: *драгоценные камни, минералы, номинация, физические свойства, лечебные свойства, геммология, литотерапия, сравнительный анализ.*

Kirish. Til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik tabiatdagi narsa-hodisalarni nomlash jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Xususan, qimmatbaho toshlar va ma’danlarning nomlanishi ularning fizik, kimyoviy hamda funksional xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Gemmologik terminologiya nafaqat geologiya va mineralogiya fanlarining muhim tarkibiy qismi, balki tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham qimmatli tadqiqot obyektidir. Turli xalqlar va tillarda ma’dan hamda qimmatbaho toshlarning nomlanishida ularning rangi, shakli, mustahkamligi, porlashi, kimyoviy tarkibi yoki inson salomatligiga ta’siri asosiy nominativ omil sifatida xizmat qiladi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi ma’dan nomlarini qiyosiy o‘rganish ushbu birliklarning semantik xususiyatlarini, madaniy va tarixiy asoslarini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, fizik xossalarga va tibbiy xususiyatlarga asoslangan nomlanishlar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va tabiat haqidagi tasavvurlarini aks ettiradi. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida uchraydigan qimmatbaho tosh hamda ma’dan nomlarining fizik va tibbiy belgilar asosida shakllanishi qiyosiy tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilimizda har bir so‘zlar guruhining o‘ziga xos nomlanish tizimi mavjud. Shulardan biri – gemmologiya bo‘lib, bu guruhga kiruvchi ayrim so‘zlar tarkibida ularning shaklini ifodalovchi sifatlar ham ishtirok etganiga guvohi bo‘lamiz: **“*Katta uchburchak”, “Olti qirrali yulduz”, “Mitti farishta”*** kabi. Bundan tashqari tosh va ma’danlarni nomlashda ularning shaklini ifodalab beruvchi *ellips – ellipse, kubik – cube, kichkina – small, burchakli – angular, qirrali – edged, ulkan – huge, oval – oval, to‘rtburchak – square, uchburchak – triangle, oltiburchak – hexagon* va shu kabi o‘nlab sifatlar ishlatiladi. Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, shakl bilan bog‘liq nomlanishlar kishilarda tosh va ma’dan haqida oson va aniq tasavvur paydo qilishga yordam beradi.

Abadiyat yuragi – ***Heart of Eternity.*** Janubiy Afrikadagi olmos koni – ushbu noyob ko‘k rangli fantastik toshning vatani. Olmos yurak shaklida ekanligi nomi uchun asos bo‘lgan. Dunyodagi eng qimmat olmoslardan biri. Bu qimmatbaho olmos vazni 27,64 karat bo‘lib, bahosi jihatdan dunyoda 7-o‘rinda turadi.

Agat zargarlik dunyosida faol qo‘llanadigan yarim qimmatbaho toshdir. Asosan, o‘ymakorlik uchun bezak materiali sifatida keng qo‘llanadi. Ular ichida ko‘z shaklidagi namunalar ham mavjud. Bu toshlar shakli ko‘zni eslatib turgani uchun ***“Allohning ko‘zi”*** – ***“The Eyes of Allah”*** deya nomlangan. Uning turli ranglardagi namunalari mavjud.

“*Kapalak”* – *“Butterfly”* deb nom olgan jozibali sardoniks. Ushbu tosh moviy, yashil, qora va sarg‘ish ranglarning uyg‘unligini namoyon etuvchi, kapalak qanotlari shaklidagi noyob ko‘rinishga ega. Uning nomlanishiga ham aynan kapalakka o‘xshash shakldaligi sabab bo‘lgan. Qadimdan bu tosh o‘rnatilgan zeb-ziynat buyumlari o‘z egalarini balo-qazolardan asraydi degan fikrlar bo‘lgan [1].

“Yo‘lbars ko‘zi” – “Tiger’s Eye” (sarg‘ish agat), “*Katta uchburchak” – “Big triangle” (*dunyodagi eng katta oltin bo‘laklaridan biri**), “****Ummon yuragi” – “The Heart of the Ocean”*** (yurak shaklidagi, o‘tkir ko‘k rangga ega bo‘lib, uning shakli va rangi nomi uchun asos bo‘lgan eng qimmat va taniqli olmos bo‘lib, mashhur “Titanik” filmini suratga olish jarayonida foydalanilgan taqinchoq kloni ushbu olmosning aynan taqlididir), shuningdek, *“Vazalar malikasi” – “Queen of vases”, Anor – Garnet, Krokoit – Crocoite, Nefrit – Nefrite, “Yong‘in agat” – “Fire Agate”, “Ayozli agat” – “Ice Agate”,* kabi qator mashhur tosh va ma’danlar shakl bilan bog‘liq nomlanishlarga ega bo‘lib, shu xususiyati bilan assotsiatsiya hosil qilib, inson lisoniy olam manzarasidan o‘rin olgan. (“5-ilova”)

Dunyoda o‘xshash narsa va hodisalar, hattoki, o‘xshash insonlar juda ko‘p, ammo shuni unutmaslik kerakki, ularning hech qaysisi bir-birini aynan takrorlamaydi. Hattoki, biz ilg‘ay olmagan, ko‘zimiz bilan ko‘ra olmaydigan shunday farqli jihatlar mavjudki, buni faqat soha mutaxassislarining maxsus tekshiruvlari orqali aniqlash mumkin. Tabiatda uchraydigan qimmatbaho toshlar va ma’danlar orasida bir-biriga shakli, rangi, yarqiroqligi, massasi, mustahkamligi, qarshilik, issiqlik o‘tkazish, porlashi jihatdan o‘xshash bo‘lgan ma’danlar ko‘plab uchraydi.

Qimmatbaho tosh va ma’danlar olamida ularning kimyoviy xossalari nihoyatda muhim sanaladi. Ma’lum tosh yoki ma’danning o‘ziga xos kimyoviy xossasi uning nomini shakllantirishga asos bo‘ladi. Biz quyida kimyoviy tarkibi bo‘yicha nomlangan bir qancha qimmatbaho tosh, ma’dan nomlarini ko‘rib chiqdik. Ulardan biri – *olmos (diamond).*

Olmos – yunoncha *“**adamas**”* so‘zidan olingan bo‘lib, “*buzilmas, mustahkam”* degan ma’nolarni anglatadi. Toshga bu nom bejizga berilmagan, chunki olmoslar qattiq va kimyoviy barqaror birikma, barcha minerallar ichida olmos eng katta qattiqlikka egadir [2]. Olmos so‘zini hind tilidan tarjima qilinganda *“sinmaydi*” degan ma’noni anglatishi ham bevosita toshning kimyoviy xususiyati bilan bog‘liq.

“*Tosh kristali”* nomi so‘zma-so‘z tarjima qilinganda *“muzlagan tosh*” degan ma’noni anglatadi. Tosh – yaxlit massa yoki bo‘lak-bo‘lak holda uchraydigan qattiq, mo‘rt tog‘ jinslarining umumiy nomi. “Kristall” so‘zi yunoncha *“kristallos*” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “**muz”, “tog‘ billuri**” degan ma’noni anglatadi. Qadimda odamlar bu tosh haqiqatda g‘alati tarzda saqlanib qolgan muz tosh ekanligiga ishonishgan.

Qadimgi Yunonistonda **ftorit** qimmatbaho tosh hisoblangan. Ulardan murrin vazalari yasalgan. Ftorit lotincha “*flure”* so‘zidan olingan bo‘lib, “**suyuqlik”, “oqmoq**” degan ma’noni anglatadi.

Dunyoning eng noyob va mashhur javohirlarini qalbakilashtirish hodisalari ko‘plab uchrab turadi, bu kabi jarayonlarda kimyoviy tekshiruvlar asosidagina bir-biriga ikki tomchi suvday o‘xshaydigan toshlar va ma’danlar qaysi jihati bilan farqlanayotganliklari ko‘rsatib beriladi. Va bu o‘z navbatida ularning

nomlanishiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi, ya’ni ma’lum tosh yoki ma’danning o‘ziga xos kimyoviy xossasi uning nomini shakllantirishga asos bo‘ladi.

Rangiga ko‘ra nomlanishlar. Qimmatbaho tosh va ma’dan nomlari, odatda, biron qo‘shimchasiz yoki aniqlovchisiz atoqli otga aylanmaydi. Masalan, yer yuzida fanga ma’lum 2000 dan ortiq tosh va ma’danlar bo‘lsa, shularning har biri o‘z nomiga ega. Ko‘pincha, nomlash jarayonida tosh va ma’dan so‘zi oldidan ularning o‘ziga xos belgisini ifodalovchi so‘z qo‘llaniladi. Jumladan**,** *“Sutli kvarts*” (sut rangida bo‘lgani uchun), **“***Oq nefrit”, “Tutunli kvarts”, “Ulkan marvarid”, “Sintetik korunt”, “Boyitilgan turkuaz”, “Qora opal”* yoki *“Blue topaz”, “Synthetic sapphire”, “Milky opal” “Black pearl”,”White onyx”,”Foamy amber”* kabi. Nomlanishdagi bunday holat, ko‘pincha, har bir qimmatbaho va yarim qimmatbaho tosh hamda ma’danning ayricha – uni boshqa bir tosh va ma’dandan farqlashga xizmat qiluvchi belgisini ifodalab keladi. Bunday belgilardan yana biri ularning o‘ziga xos ranglar olamidir.

Aytish mumkinki, javohirlar qadimdan o‘zlarining turfa va betakror ranglari bilan insonlarni o‘ziga maftun etib kelgan. Eng hayratlanarlisi, tabiatda minerallar qanchalik ko‘p bo‘lmasin, ularning hech biri rangi jihatdan bir-birini aynan takrorlamaydi. Bir qarashda qanchalik o‘xshash ko‘rinsalar-da, ranglardagi ko‘z ilg‘amas nozik farqlanish nafaqat zargarlar va kimyogarlar, balki, tilshunos olimlar ishi uchun ham ancha yengillik tug‘diradi. Toshlar va ma’dan ranglari ularning nomlanishidagi asosiy unsurlardan biri ekanligi shu bilan daxldordir. Tadqiqot ishimiz jarayonida rang bilan bog‘liq nomlanishlarda 40 ga yaqin namuna izohlab ko‘rsatilganligining o‘ziyoq so‘zimiz isbotini ko‘rsatadi.

Melanit – Melanite shaffof bo‘lmagan qora rangli tosh bo‘lib, u shartli ravishda anorlarning eng kichik turlaridan biridir, deyish mumkin. Tosh o‘z nomini rangi tufayli olgan: ushbu so‘z yunon tilidan tarjima qilinganda “*qora*” degan ma’noni anglatadi.

Bronza so‘zi fransuzcha “bronze”, “birinj” so‘zlaridan olingan bo‘lib, “*sariq mis”* degan ma’noni anglatadi [2].

Akvamarin – Aquamarine tabiatda eng ko‘p tarqalgan minerallardan biri. Tosh nomining kelib chiqishi mineralning rangi bilan bog‘liq**.** Bu so‘z *lotincha “aqua marina”* so‘zidan hosil bo‘lgan va “*dengiz suvi*” degan ma’noni anglatadi. Mineral rangi xuddi dengiz kabi yashil-moviy ranglarning uyg‘unligidan iborat [3].

Feruza – Turquoise fors tilidagi “firuze” so‘zidan olingan bo‘lib, “*yashil rangli qimmatbaho tosh”* degan ma’noni anglatadi. Sharq mamlakatlarida nihoyatda jozibador, qimmatbaho nodir tosh sifatida qadrlanadi, hattoki, xotin-qizlarga atoqli ot sifatida *Feruza* otidan foydalaniladi. G‘arb mamlakatlarida ***“Sharq toshi”*** deb ham nomlanadi. Bu ot tojik tilida “firo‘za” shaklida keltirilgan. O‘zbek tiliga esa fors tilidagi shakli (firuze) *e* tovushi *a* tovushiga almashtirilib qabul qilingan. Har ikki lug‘atda bu birlik ot sifatida kiritilib, “biryuza” deb izohlangan: O‘zbek tilining etimologik lug‘atida ham bu ma’no bosh ma’no sifatida berilib, moviy, havorang sifat ma’nosi ikkinchi o‘rinda keltirilgan [4]. Asli bu qimmatbaho toshga ism uning rangi asosida berilgan, demak, bu birlik bosh ma’nosiga ko‘ra sifat, ko‘chma ma’nosiga ko‘ra ot.

Malaxit – malachite **(**to‘q yashil, och yashil rangli mineral**), *gematit – hematite*** **(**qizil rangli mineral, “*qon*” degan ma’noni anglatadi), ***“mushukning ko‘zi” – “Cat’s Eye”*** (tosh ba’zan pushti, ba’zan yashil kabi jilolanadi), ***ruby*** (yorqin qizil, binafsha qizil, quyuq qizil kabi turlari eng ko‘p tarqalgan), ***“kaptar qoni”*** **–** ***“pegion blood”*** (binafsha rang va sof qizilning uyg‘unligidan hosil bo‘lgan rangda jilolanadi), ***safir – sapphire (***pushti, ko‘k, yashil, to‘q sariq, binafsha, jigarrang va hatto qora ranglarda ham bo‘lishi mumkin*), “oy toshi” – “moonstone”* (shaffof ko‘k-kumush rangli noyob mineral) kabilar ham rangiga ko‘ra nominatsiyalangan minerallar sanaladi.

Kumush – silver (oq-ko‘kish rangli qimmatbaho ma’dan), ***quyosh toshi – sunstone*** (o‘z rangi bilan samodagi quyoshni ifodalab, uning nurlarini esga solgani uchun ham uni “Q*uyosh toshi”* deb atashadi), ***ko‘k anor – blue garnet*** (anor turkumidagi minerallarning eng noyob vakili hisoblanadi), ***qizil olmos – red diamond*** (uning qimmat baholanishiga noyob qizil rangga egaligi sabab), ***gagat – gagate*** (yunoncha “*gagates*” so‘zidan olingan bo‘lib, *“qora qahrabo”* degan ma’noni anglatadi), ***farishta terisi – angel skin*** (marjon och pushti rangda bo‘lib, nihoyatda kam uchraydigan noyob toshlardan biri hisoblanadi, bu tosh o‘z nomini nozik rangi uchun olgan bo‘lib, nafis pushti rang farishtaning terisiga qiyos qilingan), **la’l** (arab tilidagi so‘z bo‘lib, ot so‘z turkumiga oid, “*qimmatbaho qizil rangli tosh*” degan ma’noni anglatadi) kabi tosh nomlari ham rangiga asoslangan ma’dan nomlaridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning obyekti ingliz va o‘zbek tillarida qo‘llaniladigan qimmatbaho toshlar va ma’danlar nomlaridir. Tadqiqot jarayonida fizik xossalari (rang, shakl, qattiqlik, kimyoviy tarkib va boshqa tashqi belgilar) hamda tibbiy xususiyatlari asosida nomlangan ma’dan va qimmatbaho toshlarning ingliz va o‘zbek tillaridagi nominativ birliklari o‘rganildi. Shuningdek, ushbu nomlarning semantik, etimologik va lingvokulturologik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqotni amalga oshirishda qiyosiy-tahliliy metod, semantik tahlil metodi, etimologik tahlil metodi, lingvokulturologik tahlil metodi, klassifikatsiya (tasniflash) metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turganidek, qimmatbaho tosh va ma’danlarning fizik xususiyatlarini ko‘rsatish maqsadida, ularni nomlashda olimlar asosan ilm-fan tili lotin va grek tilidan foydalanishgan. Misol uchun, ***albit*** toshining nomlanishi uning rangi bilan bog‘liq bo‘lib, u lotincha *“albus”* so‘zidan olingan bo‘lib, *“oq”* degan ma’noni anglatadi. Taroziga o‘xshagan mineral esa ***“lepidolit”*** deb nomlanadi, ya’ni grekcha lepis *“tarozi”*, lithos esa *“tosh”* ma’nosini bildiradi.

Qadimiy mashhur tabiblar bo‘lmish Galen bilan Gippokrat ko‘pgina tosh va minerallardan foydalanib, Sharq tabiblarining kasallarni davolash tajribalarini yig‘ib, javohirlarning xususiyatlarini o‘rganib chiqib, ularning ko‘pchiligidan tabobatda foydalansa bo‘ladi, deb xulosa chiqarganlar. Hattoki, Misr malikasi Kleopatra ham bu xususida izlanishlar olib borib, o‘zi uchun pardoz ashyolarini tayyorlagan, yuz qiyofasini parvarishlagan. Minerallarni katta e’tibor bilan o‘rganib chiqqan Abu Rayhon Beruniy ularga shunday mehr qo‘yganki, o‘zining “Mineralogiya” va “Saydana” nomli asarlarida bu minerallarning foydali tomonlarini ochib bergan. Mashhur hakim Ibn Sino ham shu xususida to‘xtalib, qaysi javohirning qaysi dardga davo ekanligini yoritib bergan. Bir muddat tabiblik faoliyati bilan shug‘ullangan mashhur shoir-u allomalar – Umar Xayyom va Al-Farobiylar ham tosh va ma’danlarning tibbiy xususiyatlaridan samarali foydalanganlar.

Muhokama. Hozirda tibbiyotda bemorlarni toshlar bilan davolash rasmiy tizimga kiritildi va u “Litoterapiya” deb nom oldi. Tibbiyotning bu yo‘nalishi kun sayin ommalashib bormoqda. Bugungi kunga kelib “Litoterapiya” Rossiya, Fransiya, Germaniya, Hindiston, Italiya, Xitoy, Tibet, Nepal kabi Osiyo va Yevropa mamlakatlarining tan olgan davolash usullaridir. Aslida, biz o‘rganib qolgan tibbiyot ham o‘zining kundalik faoliyatida tuz, mum yod, ohak, kaolinit, qum, kvarts, simob, azokerit, surma va boshqa ko‘pgina minerallardan foydalanadiki, bularning barchasi konlarda tosh sifatida qazib olinadi.

Toshlarning kuchi natijasida inson ko‘pgina kasalliklardan tuzalishi, atrofdagi dunyo bilan uyg‘unlikka kirishishi, shu bilan birgalikda kuchli ruhiy zo‘riqishlardan, stress va depressiyalardan xalos bo‘lishi mumkin. Mana shunday xususiyatga ega bo‘lgan toshlardan biri ***“Tinchlantiruvchi tosh”*** deb ataladi. Bu tosh xotirjamlik va tafakkur toshi hisoblanadi. Bu tosh ko‘pincha kishilarga depressiyadan xalos bo‘lishga yordam beradi, kayfiyatni yaxshilaydi.

Ushbu soha mutaxassislarining ta’kidlashicha, toshlar va minerallar inson organizmiga quvvatni “tuhfa etadi”. Tabiatda tabiiy holda uchraydigan har bir toshning o‘z energiya manbayi mavjud. Shuning uchun ham turli insonlarga turli kasalliklarda bir xildagi toshlar yoki minerallar tavsiya etiladi. Olingan energiya inson organizmiga ta’sir qilib, uning hayotiy quvvatini oshiradi. Bunday xususiyatga ega bo‘lgan tosh va ma’danlar qadimdan juda qadrlangan, hattoki, insonlar ularni o‘zlarining doimiy “hamrohlari” qilib olishgan. Misr fir’avnlari o‘zlari vafot etganlarida tiriklik vaqti foydalangan toshlarini o‘zlari bilan birga ko‘mishni buyurganlar, bu sehrli toshlar u dunyoda ham o‘z egalariga sog‘lik va baxt olib kelishiga ishonilgan.

Qadimdan Xitoy mamlakatida *nefrit* toshiga nisbatan alohida shifolovchi xususiyat berilgan. Bu toshlar o‘z shakli jihatdan inson tana a’zosi – buyrakka o‘xshab ketgani uchun uni buyrak kasalliklarini davolashda foydali deb hisoblashgan, shu sababli bu yarim qimmatbaho toshga ***“Hayot toshi”*** deb nom berishgan. Qadimgi turkiy xalqlarda oq va dumba yog‘idek keladigan silliq nefrit toshini kaftingda bir necha daqiqa ushlab tursa, tinchlanishga yordam beradi deb hisoblangan. Shuning uchun ham turkiylarda bu tosh ***“Osoyishtalik toshi”*** deb nomlangan [1].

Anor toshi guruhiga kiruvchi maftunkor qora tosh o‘zining ko‘plab ajoyib xususiyatlari bilan zargarlik sohasida ham, kimyo sohasi va litoterapiyada ham alohida o‘ringa ega. Toshga *melanit* nomi kimyogarlar tomonidan unga qora rangga egaligi uchun berilgan bo‘lsa, litoterapiya sohasida o‘zining shifobaxsh xususiyatlari evaziga ***“Salomatlik toshi”*** deb yuritiladi.

Tog‘li Badaxshondan topilgan, ishlov berilmagan, tabiiy holda saqlangan *qizil shpaniyellar*. Bu tosh Turkiston xalqlarining eng sevimli toshi bo‘lib, uni tabiiy holda saqlashga katta e’tibor berilgan. Buning sababi toshning o‘ziga shifobaxsh xususiyatga egaligidir. Toshni bir muddatgina qo‘lida ushlab turgan odam o‘zida kuchli quvvatni his etadi va hislari junbushga keladi. Shu sababli ham bu toshga *“**Yurak toshi”**,* ***“Sevgi toshi”*** deb nom berishgan [1].

“Shodlik toshi”. Turkiston, Hindiston va Xitoy kabi qadimiy Sharq mamlakatlarida moviy rangli *kalsedon* sehrli tosh sifatida qadrlangan. Unga sof “Ilohiy kuch” ning ramzi deb qaralgan. Bu ma’danning “sehrli” xususiyati shundan iboratki, u insonga doimo ijobiy ta’sir qilib, kayfiyatini yaxshilashga yordam bergan. Bu, ayniqsa, xasta bemorlar kayfiyatini ko‘tarishda juda qo‘l kelgan. Shu sababli ham bu toshga “Shodlik toshi” deb nom berishgan.

Inglizlarda qimmatbaho tosh va ma’danlar insonlar salomatligiga ijobiy ta’sir etishiga ishonishadi va ba’zi toshlardan kasalliklarni davolashda va oldini olishda samarali foydalanishadi. O‘tgan asrlarda qimmatbaho toshlardan to‘rttasi: olmos, yoqut, sapfir va zumrad zaharga qarshi eng zo‘r vosita deb hisoblangan.

Insonlar hayvonlar tishlashi natijasida, oziq-ovqatdan, jodugarlarning afsuni sabab ko‘p zaharlanishgan va XVI – XVIII asrda yashagan ingliz xalqi uchun “zaharlanish” juda katta muammo edi. Angliyada tibbiyot hali to‘liq rivojlanmagan paytda, shifokorlar ko‘p kasalliklarning etiologiyasidan bexabar edi va shu sababli ular kasalliklarning sababi “zahar” deb o‘ylashgan. O‘sha davrlarda zaharni oldini olish, uni aniqlash yoki inson tanasidan uni olib tashlash usullarini ishlab chiqish juda muhim edi va eng qimmatbaho toshlar shu vazifalarni bajarish uchun qo‘llanilgan.

Kembrij Universiteti professori, XVII asr olimi Tomas Nikols o‘zining toshlar haqidagi kitobida ***“sapfirlar”*** haqida shunday deydi: “Sapfir – ***Zaharga qarshi dori***, agar bir idishga o‘rgimchak bilan shu tosh qo‘yilsa, o‘rgimchak darhol halok bo‘ladi”[5]. “Yoqut” va “zumrad” ham shunday kuchga ega deb hisoblashgan qadimda ingliz olimlari. Agar “yoqut” tumor sifatida taqilsa, yoki maydalanib suvga qo‘shilib ichilsa, zaharlanishni oldini olgan.

“Umrni uzaytiradigan dori” nomi bilan mashhur bo‘lgan marvarid va zumrad toshlari XVII asr olimi va faylasufi Frensis Bekonning “Hayot va o‘lim tarixi” kitobida tilga olingan bo‘lib, bu toshlar kukun holida qabul qilinsa yoki yashil limon sharbatiga qo‘shib ichilsa umrni uzaytirish xususiyatiga ega deb ta’riflanadi.

Toshlarning kuchi natijasida inson ko‘pgina dardlaridan, xastaliklardan xalos bo‘lishi, atrofdagi dunyo bilan uyg‘unlikka kirishishi, shu bilan birga kuchli zo‘riqishdan xalos bo‘lishi mumkin. To‘g‘ri tanlangan tosh insonga ijodiy izlanishlar, shaxsiy hayotda va ishda muvaffaqiyatlarga erishishda yordam berish bilan birgalikda, o‘z sohiblariga omad keltiruvchi, yomon ko‘zlardan asrovchi, sog‘liqni yaxshilashga yordam beruvchi xususiyatlarga ega. Faqatgina tosh tanlashda adashmaslik kifoya. Har kim o‘ziga mos toshni tanlay olishi zarur, aks holda salbiy ta’sirlarga ham olib kelishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillarida ma’dan hamda qimmatbaho toshlar nomlanishida fizik, kimyoviy va tibbiy xususiyatlar asosiy motivatsion omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Fizik xossalarga oid nomlanishlarda shakl, rang, porlash darajasi va tashqi ko‘rinish asosiy o‘rin tutadi. Rang bilan bog‘liq nominatsiyalar eng sermahsul qatlamni tashkil etib, toshlarning boshqa minerallardan farqlanishini ta’minlaydi.

Tibbiy xususiyatlarga asoslangan nomlar esa xalq tabobati, litoterapiya va tarixiy-madaniy qarashlar bilan bog‘liq bo‘lib, insonlarning qimmatbaho toshlarga bo‘lgan munosabatini aks ettiradi. Har ikki tilda uchraydigan ko‘plab nomlar metaforik va assotsiativ xarakterga ega bo‘lib, insonning tabiatni idrok etish jarayonini ifodalaydi.

Umuman olganda, ingliz va o‘zbek tillaridagi ma’dan nomlari semantik jihatdan o‘xshash nominativ tamoyillar asosida shakllangan bo‘lsa-da, ularning ayrimlari milliy madaniyat, tarixiy tajriba va xalqona tasavvurlar ta’sirida o‘ziga xos xususiyat kasb etgan. Bu esa gemmologik terminologiyani lingvistik va lingvokulturologik jihatdan o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. *A’zam A. Javohirlar hukmi ostida. – Toshkent: Zarqalam, 2004. – B. 394.*
2. *Begmatov E., Madvaliyev A., Mahkamov N. va boshqalar. O‘zbek tilining izohli lug’ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008. – B. 115.*
3. *O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2000 –2005. – B. 774.*
4. *Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug’ati. – Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2009. – B. 233.*
5. *Harris N.E. The Idea of Lapidary Medicine: Its circulation and practical applications in Medieval and Early Modern England, 1000–1750: A diss. for the degree of Doctor of Philosophy. – New Jersey, 2009. – P. 121-122.*

UO‘K 81

TIL VA OLAMNING RUHIY SHAKLLANISHI: LEO VAYSGERBER KONSEPSIYASINING LINGVOFALSAFIY TAHLILI

Olaf Günther,
Berlin Humboldt universiteti professori,
filologiya fanlari doktori, Germaniya
guenther@mauritianum.de
Ro‘ziyev Yarash Bozorovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti
filologiya fanlari doktori(DSc)
y.b.ruziev@buxdu.uz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yosh Humboldt chilar maktabining yirik vakili Leo Vaysgerberning Til va olamning ruhiy shakllanishi nomli maqolasi lingvofalsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Unda Vilhelm fon Humboldt ning Energeia haqidagi ta’limoti asosida ishlab chiqilgan lisoniy quvvat konsepsiyasi, olamni tilda ifodalash, olam lisoniy manzarasi, lisoniy olam hamda oraliq olam tushunchalarining nazariy mohiyati yoritiladi. Shuningdek tilning inson tafakkuri, ruhiy faoliyati va olamni konseptuallashtirishdagi o‘rni ochib berilib, L.Vaysgerber qarashlarining zamonaviy antropotsentrik va kognitiv tilshunoslik rivojidagi ahamiyati asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *lisoniy quvvat, ona tili, til hamjamiyati, olamni tilda ifodalash, olam lisoniy manzarasi, lisoniy olam, ruhiy shakllanish, antropotsentrik tilshunoslik.*

ЯЗЫК И ДУХОВНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ МИРА: ЛИНГВОФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ ЛЕО ВАЙСГЕРБЕРА

Аннотация. *В данной статье с лингвофилософской точки зрения анализируется статья крупного представителя школы неогумбольдтианцев Лео Вайсгербера ”Язык и духовное формирование мира». В ней освещается теоретическая сущность концепции языковой энергии (energeia), разработанной на основе учения Вильгельма фон Гумбольдта, а также понятий языкового видения мира, языковой картины мира, языкового мира и промежуточного мира. Также раскрывается роль языка в человеческом мышлении, духовной деятельности и концептуализации мира, обосновывается значимость взглядов Л. Вайсгербера для развития современного антропоцентрического и когнитивного языкознания.*

Ключевые слова: *языковая энергия, родной язык, языковое сообщество, языковое видение мира, языковая картина мира, языковой мир, духовное формирование, антропоцентрическое языкознание.*

LANGUAGE AND THE SPIRITUAL SHAPING OF THE WORLD: A LINGUISTIC-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF LEO WEISGERBER’S CONCEPTION

Abstract. *This article provides a linguo-philosophical analysis of “The Spiritual Formation of Language and the World”, an article by Leo Weisgerber, a major representative of the Young Humboldtian school. It illuminates the theoretical essence of the linguistic energy concept, developed based on Wilhelm von Humboldt’s doctrine of “Energeia”, as well as the concepts of expressing the world in language, the linguistic world-picture, the linguistic world, and the intermediate world. Furthermore, the role of language in human thought, mental activity, and the conceptualization of the world is revealed, substantiating the significance of L. Weisgerber’s views in the development of modern anthropocentric and cognitive linguistics.*

Keywords: *linguistic energy, native language, language community, expressing the world in language, linguistic world-picture, linguistic world, spiritual formation, anthropocentric linguistics.*

Kirish. Mazkur maqola mashhur nemis tilshunos olimi, yosh Humboldt chilar oqimining yirik vakili Leo Vaysgerberning (1899-1985) 1964-yilda e’lon qilgan *Sprache und geistige Gestaltung der Welt* [5] maqolasi asosida yozilgan. L. Vaysgerber umumiy va nazariy tilshunoslik asoschisi V.

fon Humboldt ning tilga oid ta’limotini rivojlantirdi, V. Humboldt inson til bilan insondir va u borliq va olamni til orqali idrok etadi desa, L. Vaysgerber uning g‘oyasini rivojlantirib olamni idrok etish *lisoniy quvvat* (Sprachkraft) va *ona tili* orqali amalga oshishini ta’kidlaydi. Zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlaridan bo‘lgan antropotsentrik paradigmada keng qo‘llanayotgan *olamning lisoniy manzarasi* (sprachliches Weltbild) tushunchasi ham aynan L. Vaysgerberga tegishlidir. Binobarin u yaratgan nazariya hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Mavzuga doir adabiyot tahlili. Olam manzarasining barcha zamonaviy lingvistik talqinlari, avvalo XIX–XX asrlar nemis tilshunosligi yutuqlariga, xususan, Vilhelm fon Humboldt ishlariga tayanadi. Yevropa nazariy tilshunosligi an’anasida V. Humboldt til falsafasining asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning lingvofalsafiy konsepsiyasi turli nuqtayi nazarlardan – tipologik, sinxron va onomasiologik jihatdan — tilshunoslik adabiyotlarida batafsil tahlil qilingan [6; 9; 13; 15]. Biz esa faqat V. Humboldt ning XX–XXI asr tilshunoslari tomonidan ishlab chiqilgan olam manzarasi konsepsiyasiga asos bo‘lgan g‘oyalariga to‘xtalamiz.

V. Humboldt o‘zining lingvofalsafiy konsepsiyasida tilni xalq xarakterini anglash mumkin bo‘lgan eng muhim hodisalardan biri deb hisoblaydi: xalqning fikrlash tarzi, falsafasi, ilmi – bularning barchasi tilda o‘z aksini topadi. Nutq tovushlari vositasida chuqur ichki va izsiz kechadigan ruhiy-aqliy faoliyat “moddiylashadi va hissiy idrok uchun ochiq holga keladi” [8, 96]. Olimning fikricha, til faoliyat mahsuli emas, balki xalq ruhining “uzluksiz faoliyati” bo‘lib, u “tovushni fikr ifodasiga aylantirish”ga intiladi [8, 87–88, 91]. V. Humboldt da tilning tabiati tashqi va ichki shakllardan, boshqacha aytganda tovush va mazmun shakllaridan tashkil topadi. Tadqiqotchining asosiy e’tibori tilning ichki shakliga qaratilgan bo‘lib, u aynan tilda mujassamlangan dunyoqarash sifatida talqin qilinadi. Zero har bir til muayyan olamni ko‘rish tarzining yaxlitligini hosil qiladi, o‘zida millatning olam haqida shakllantirgan barcha tasavvurlarini va olam unda uyg‘otgan barcha his-tuyg‘ularni ifoda etadi [9, 27].

Demak, til olamni uni yaratgan xalq qanday nuqtayi nazardan ko‘rsa, xuddi shu nuqtayi nazardan aks ettiradi.

Dunyoqarash va til o‘rtasidagi munosabat haqida boshqa nemis faylasuf va filologlari ham mulohaza yuritganlar. Jumladan Yohann Gotfrid Herder til, san’at va she’riyatni xalq ongi va milliy madaniyat ifodasi sifatida talqin qilgan; Heyman Shteyntal etimologiyani muayyan til jamoasidagi dastlabki nomlash tamoyillarini ochib berish uchun alohida ahamiyatga ega deb hisoblagan; Vilhelm Maks Vundt psixologiya va tilshunoslik munosabatlariga qiziqqan; Frans Nikolaus Fink til kategoriyalari bilan lingvomadaniy jamoa vakillarining xarakter xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikka urg‘u bergan; Karl Fossler esa tilni madaniyat vositasi sifatida ta’riflagan [7; 10; 11].

Biroq V. Humboldt nazariyasini eng izchil rivojlantirgan olim Xarkov lingvistik maktabi vakili Aleksandr Afanasyevich Potebnya bo‘ldi. U V. Humboldt intuitiv tarzda ilgari surgan milliy tilning “ichki shakli” va “xalq ruhi” muammosini til va fikr o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasiga ko‘chirdi hamda uni madaniy-genetik evolyutsionizm nuqtayi nazaridan talqin qildi:

“Ma’lumki ko‘plab avlodlar mehnati bilan qo‘lga kiritilgan haqiqat keyinchalik hatto bolalarga ham osonlik bilan o‘zlashadi, taraqqiyotning mohiyati ham ana shundadir; biroq inson bu taraqqiyot uchun tildan qarzdor ekanligi kamroq anglanadi. Til xalqlar taraqqiyotining sharti bo‘lgani kabi, alohida shaxs tafakkurining ham organidir. Avlodlar uchun ajdodlar tomonidan tayyorlab qo‘yilgan faoliyatning keng asosi na fiziologik irsiyatda, na o‘tmish hayotining moddiy yodgorliklaridadir. Shubhasiz inson yovvoyi holda qolgan bo‘lar edi…” [12, 182–183].

XX asr boshida V. Humboldt g‘oyalarining davomiy rivoji Germaniyadagi yosh Humboldt chilar asarlarida namoyon bo‘la boshladi. 1920–1940-yillarda L. Vaysgerber, Y. Trir, V. Porsig, G. Ipsen, H. Gyuntert, F. Shtro, G. Shmidt-Ror, H. Brinkman va boshqalar, 1950-yillarda esa H. Gipper, O. Buxman, Y. Knoblox va boshqa olimlar bu yo‘nalishda faoliyat olib bordilar. AQShda E. Sepir va B. Uorf, shuningdek, yevropalik faylasuf olimlardan E. Kassirer, H. Yunker va A. Firkandt tadqiqotlarida ham ushbu qarashlar rivojlantirildi. Mazkur olimlarni tilning gnoseologik vazifasini umumiy tarzda tushunish birlashtirib turardi.

Umuman olganda yosh Humboldt chilar termini XX asrning 20-yillari boshida Germaniya tilshunosligida yuzaga kelgan va V. Humboldt ning ilmiy-ma’naviy merosiga, ayniqsa, muayyan tilni shu tilga ega bo‘lgan til jamoasi amal qiladigan olamni bilishning o‘ziga xos yo‘li sifatida tushunish haqidagi ta’limotiga ilmiy qiziqishni qayta tiklashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan lingvofalsafiy yo‘nalishni anglatadi [15, 5].

Biroq “Humboldt renessansi” [14, 141] nafaqat Germaniyada, balki AQShda ham kechganini hisobga olib, tilshunoslikda yosh Humboldt chilikning ikki tarmog‘i, nemis va amerika tarmog‘i mavjudligi haqida gapirila boshlandi. Olamning lisoniy manzarasi konsepsiyasining shakllanishida yosh Humboldt chilikning

nemis va amerika tarmoqlaridagi asosiy namoyandalar bo‘lgan Yohann Leo Vaysgerber, Edvard Sepir va Benjamin Li Uorfning asarlari muayyan rol o‘ynadi.

Ta’kidlash kerakki, L. Vaysgerber V. Humboldt ning eng “ortodoksal shogirdi” hisoblanadi [9, 90]. U yangi falsafiy ta’limot yaratishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymagan, aksincha V. Humboldt ning tilning ichki shakli haqidagi asarlaridan o‘zlashtirilgan til mazmunining idioetnik xususiyati g‘oyasini izchil rivojlantirgan [9; 17–20].

Tadqiqot metodologiyasi. Til ruhiy hayotning bir ko‘rinishi ekanligi hamda uning barcha tarkibiy qismlari aynan shu jihatdan, ya’ni ruhiy hodisa sifatida o‘rganilishi lozimligi bugungi kunda tilshunoslikda yana e’tirof etilmoqda. Bu biroz keskin tuyulishi mumkin, biroq haqiqat shundaki, uzoq vaqt mobaynida Yevropa tilshunosligida ushbu asosiy tamoyil yetarli darajada e’tiborga olinmadi. Hatto so‘nggi yillargacha Amerika tilshunosligida (va u bilan birga xalqaro tilshunoslikning katta qismida) *mohiyat (meaning),* ya’ni tilning ruhiy tomoni, tadqiqotning bevosita predmeti sifatida emas, balki *metalingvistika* doirasiga mansub hodisa sifatida tadqiq etildi. Faqat yaqindagina bu qarash o‘zgardi va mohiyat yana tilshunoslik tadqiqotining markaziy obyekti sifatida tan olina boshlandi. Tilshunoslik sohasiga bunday munosabat tabiiy ravishda tilning boshqa fanlar qatorida, ijtimoiy hayotda va ayniqsa, ta’lim tizimida qanday baholanishini belgilaydi.

Shunday ekan, tovush tizimini o`rganishga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlar hamda tildan uzoqlashgan strukturalizm o‘z chegaralarini anglay boshlagan bir paytda tilning ruhiy markaziga eltuvchi ilmiy yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqish va yanada boyitish uchun hozir ayni qulay imkoniyatdir [5, 5].

Bu yo‘nalishni shakllantirish uchun qariyb qirq yillik ilmiy izlanish va bahs-munozaralar zarur bo‘ldi. Tilning ruhiy olamini ochib berishning dastlabki bosqichida umumiy tarzda bayon etilgan ko‘plab masalalar endi yanada chuqur va differensial tahlil qilinadi. Shu munosabat bilan *Sprache – Schlüssel zur Welt* (o‘zb. Til - olamni anglash kaliti) nomli to‘plamda ilgari surilgan g‘oyalar biz uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [4]. Ayniqsa, E. Rothakker, J. Derbolav, E. Hayntel, H. Glinz va H. Shorerning ishlarida ko‘rsatilgan yechimini kutayotgan asosiy nazariy masalalarga e’tibor qaratiladi.

Tilning ruhiy mohiyatiga asoslangan nazariyaning markazida quyidagi oltita asosiy qoida turadi:

1. Til - insonga ato etilgan ruhiy quvvatdir;
2. Ushbu lisoniy quvvatning asosiy faoliyat shakli - olamni tilda ifodalashdir (*Worten der Welt*);
3. Olamni tilda ifodalashning tarixiy shakli alohida xalq va til jamoalarining ona tillari hisoblanadi;
4. Har bir ona tilining asosiy yutug‘i o’ziga xos *olamning lisoniy manzarasi* (*sprachliches Weltbild*)ni yaratishdan iboratdir;
5. Olam lisoniy manzarasi bashariyat ijtimoiy hayoti, uning tarixi va madaniyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchidir;
6. Inson o‘zining lisoniy quvvati bilan ona tilida shakllangan “haqiqiy” olam manzarasi o‘rtasidagi o‘zaro munosabat jarayonida tarixiy faoliyat yurita oladigan yagona mavjudotdir [5, 6].

Ma’lum bo‘ladiki, ushbu tamoyillar boshdan oxirigacha olamning ruhiy shakllanishi muammosi bilan chambarchas bog‘liq. Mazkur olti qoida tilshunoslikning umumiy tadqiqot ko‘lamini, shu bilan birga uning yo‘nalishlari hamda olingan natijalarni qanday talqin qilishi kerakligini ham belgilab beradi. Biroq mazkur qoidalardagi deyarli har bir tushuncha yanada aniqroq izohlanishga muhtoj. Ayrim holda terminning mazmunini ochib berish, boshqa hollarda esa uning mavjud ilmiy atamalar (jumladan boshqa fanlarda qo‘llanadigan terminlar) bilan munosabatini aniqlash zarur bo‘ladi. Shu bois biz ushbu muammolarning eng muhimlarini ko‘rib chiqishni maqsad qilamiz. Bundan ko‘zlangan maqsad tilshunoslik, falsafa va pedagogika o‘rtasidagi ilmiy muloqotni rivojlantirish, shuningdek ushbu nazariy g‘oyalar bilan til haqidagi bilimlar hamda til o‘qitish amaliyoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada jonlantirishdir.

Bunday yondashuv avvalo *tilni insonning ruhiy quvvati* sifatida tushunish g‘oyasidan boshlanadi. Biz insonning jismoniy, hissiy va ruhiy quvvati haqida bemalol gapiramiz. Ammo *lisoniy quvvat* (*Sprachkraft*) haqida so‘z borganda, kutilmaganda ayrim mulohaza paydo bo‘ladi. Aslida bu muammo xuddi Vilhelm fon Humboldt ning tilni *Energeia* deb talqin qilgan g‘oyasi [2, 176] mashhur iqtibos sifatida e’tirof etildi-yu, biroq sezilarli turtki bo‘lmaganiga o`xshaydi. Bu yerda V. Humboldt qo‘llagan *Energeia* tushunchasini shunchaki *quvvat* (*Kraft*) tushunchasi bilan almashtirish maqsad qilinmaydi. Aksincha ushbu ikki tushunchani yagona chiziqqa birlashtirib til hodisasining uch xil ko`rinishini farqlash lozim: til insoniyat hayotida, til jamiyat hayotida va til alohida shaxs hayotida. Agar biz insoniyat nuqtayi nazaridan *insonning lisoniy quvvati* haqida gapirsak, bu til qobiliyati, til salohiyati yoki til iste’dodi kabi iboralardan foydalanishdan ko‘ra ancha maqsadga muvofiqdir. Chunki bu atama nafaqat ayrim tushunchadagi noaniqliklarni bartaraf etadi, balki til hodisasining barcha ko‘rinishlarini ularning eng muhim mohiyati nuqtayi nazaridan tushuntirish imkonini beradi.

Agar til inson hayotini shakllantiruvchi, faqat insongagina xos bo‘lgan *ruhiy quvvat* bo‘lsa, u holda tilning barcha namoyon bo‘lish shakllari ham aynan shu asosiy xususiyatni o‘zida mujassam etgan bo‘lishi kerak. Bu esa quyidagilarni anglatadi: Yer yuzidagi mavjud tillar mohiyatiga ko‘ra xalqlar umumiy til quvvatining tarixiy “haqiqat”ga aylangan ifodasidir. Ayni shu fikr V. Humboldt ning tilni *Ergon* (faoliyat mahsuli) va *Energeia* (faoliyat) sifatida qarama-qarshi qo‘ygan mashhur g‘oyasining asl mazmunini tashkil etadi. Shu bilan birga har bir insonning nutqiy faoliyati ham uning insoniy til quvvatiga asoslanadi; u muayyan ona tilidagi faoliyati jarayonida yuzaga keladi hamda shaxsning tabiiy imkoniyatlari va hayotiy taqdiri bilan to‘ldiriladi. Ana shunday yondashuv Humboldt ning *Energeia* tushunchasini faqat alohida shaxsning nutqiy faoliyati sifatida talqin qilish mutlaqo yetarli emasligini yaqqol ko‘rsatadi. Bularning barchasi dastlab nazariy mulohaza bo‘lib tuyulishi mumkin. Ammo aynan shu nuqtai nazarga asoslangan *tilning ruhiy talqini* mazkur asosiy g‘oyaning eng nozik jihatlarigacha qanday ta`sirga ega ekanligini juda tez namoyon qiladi [5, 7].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Avvalo lisoniy quvvat haqidagi g‘oya inson uning yordamida nimaga erishishi mumkinligi haqida o‘ylashga undaydi. Bizda shunday taxmin qilish uchun yetarli asoslar mavjud, chunki faqat odamga xos bo‘lgan til inson hayotini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan muayyan vazifani bajaradi. Biz bu vazifani *“olamni tilda ifodalash”* (*Worten der Welt*)[2] tushunchasi orqali izohlashga harakat qilamiz. Endi aynan shu yerda masalani batafsil ko‘rib chiqish zarur. Chunki “*olamni tilda ifodalash”* tushunchasi dunyoning ruhiy shakllanishi bilan bevosita bog‘liqdir. Shuning uchun ham bu iboraning mazmunini mutlaqo aniq ochib berish lozim. Buning uchun avvalo *worten* va *Welt* tushunchalarini alohida tahlil qilish kerak.

Worten atamasining mazmunini tushunish nisbatan osonroqdir. Buning sababi shundaki, u yangi yaratilgan termin hisoblanadi. Taxminan besh yil avval men “Worten der Welt” iborasini qo‘llay boshlaganimda, bu yangi terminning ilmiy muomalada qanday qabul qilinishini vaqt ko‘rsatishini yaxshi anglagan edim [5, 8]. Albatta, e’tirozlar ham bo‘ldi. Hatto mashhur olim G. Storz ham *worten* fe’lini juda “noqulay” yoki “noo‘rin” so‘z deb talqin qilgan edi. Biroq vaqt o‘tishi bilan ushbu termin ilmiy muomalada o‘z o‘rnini topa boshladi. Uni saqlab qolish uchun esa ikki asos mavjud. Birinchidan bu termin inson mavjudligining juda murakkab va jiddiy shartini ifodalaydi. Shu sababli uni ifodalash uchun kuchli va ta’sirchan so‘z ishlatilishi tabiiydir. Ikkinchidan avvalgi tajribalar shuni ko‘rsatdiki, aynan esda qoladigan, hatto bir oz noodatiy tuyuladigan termin orqaligina nazarda tutilayotgan hodisani ilmiy ongda aniq shakllantirish mumkin. *Worten* deganda *biror narsani so‘zga, ya’ni tilga aylantirish* tushuniladi. Bu yerda gap oddiy ma’noda "so‘z bilan ifodalash" (*mit Worten ausdrücken*) haqida emas, aksincha bu biror narsani til hodisasiga aylantirish, unga til orqali mavjudlik baxsh etish jarayonidir. Bu hol nemis tilidagi boshqa fe’llar bilan ham qiyoslanishi mumkin. Masalan, *Knecht – xizmatkor, qul; knechten - biror kishini qulga aylantirmoq*; *Münze – tanga, münzen – tanga zarb qilmoq* degan ma’noni anglatadi. Xuddi shunga o‘xshab *worten* ham *biror narsani so‘z orqali ifodalash,* ya’ni uni til olamiga olib kirishni bildiradi. Aynan mana shu - bir holatdan ikkinchi holatga o‘tkazish ma’nosi – lisoniy quvvat ifodasining asl mohiyatini eng aniq ko‘rsatadi.

Vilhelm fon Humboldt o`zining klassik asarlarida insonning lisoniy quvvati haqidagi mashhur qarashlarini qayta-qayta ta’kidlagan. Bunda u tilning tashqi olamni g‘oyaga aylantiruvchi ideal tabiati, olamni ruhiy mulkka aylantiruvchi ichki kuchi, hamda borliqni fikrga aylantiruvchi fundamental-tayanch amalini (Act der Verwandlung der Welt in Gedanken) nazarda tutadi [2, 471]. Men ham ushbu qarashlarga tayangan holda tilni insonning olamni ruhiy anglash yo‘li, ya’ni borliqni inson ong-shuurida mavjudlikka aylantiruvchi vosita sifatida izohlashga harakat qildim. Bularning barchasi shubhasiz nihoyatda muhim ilmiy xulosalardir. Shunga qaramasdan ular hanuz bizning ruhiy olamimizni shakllantiruvchi ushbu jarayonning mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Eng avvalo bu ta’riflar lisoniy quvvat amalga oshiradigan faoliyatning faqat bir tomonini, ya’ni tashqi olamni tafakkur qilish jarayoninigina ifodalaydi. Holbuki, “olamni tilda ifodalash” tushunchasi bundan ancha kengroqdir. U nafaqat lisoniy quvvatning barcha namoyon bo‘lish shakllarini o‘z ichiga oladi, balki til orqali shakllangan ushbu ruhiy quvvatni insonning yashash muhiti hamda keyingi yaratish, ijodkorlik va bunyodkorlik faoliyatining manbai sifatida ham talqin qiladi. Shu bois V. Humboldt ilgari surgan “tashqi olamni fikrga aylantirish” g‘oyasini yanada kengroq mazmunda tushunish zarur. Keyingi o‘rinlarda buning sabablari yanada yaqqol namoyon bo‘ladi.

Yangi terminning yaratilishi zarur va asosli ekanligi shu tariqa oydinlashadi. Biroq *olam (Welt)* tushunchasini lisoniy quvvatning ta’sir doirasiga kiritish bilan ancha murakkab muammo yuzaga keladi. *Olamni tilda ifodalash (Worten der Welt)* deganda ko‘p qirrali “olam” tushunchasining aynan qaysi tomoni

[2] Yoki *olamni so‘zda ifodalash*

nazarda tutiladi? Bu yerda kundalik tildagi “olam, dunyo” tushunchasi ko‘zda tutilganmi yoki muayyan falsafiy konsepsiyami? Tashqi dunyo (*Außenwelt*) va ichki dunyo (*Innenwelt*) o‘rtasidagi keng ma’nodagi farqni til nazariyasida ham qo‘llash mumkinmi? Tilning *ruhiy olami, olamni tilda ifodalash, olam lisoniy manzarasi* kabi tushunchalar bu yerda turli ma’nolar aralashib ketishi hamda chalkashlikka sabab bo‘lmaydimi? Ernst Rothakker haqli ravishda tilshunoslarni aynan shu masalada aniq ilmiy pozitsiyani egallashga chaqirgan edi. Uning fikricha, hech bo‘lmaganda hal qiluvchi nazariy masalalarda noaniqlikka yo‘l qo‘ymaslik zarur. E. Rothakkerning o‘zi *olam* deb til mazmunan talqin qilgan, yaratgan va ifodalagan *voqelik*ni tushunadi. U bunday olamni insondan mustaqil mavjud bo‘lgan “voqelik” (Wirklichkeit) tushunchasidan farqlaydi. Natijada u quyidagi xulosaga keladi: “Biz yashayotgan butun olam va uning qoidalariga tayanadigan faoliyatimiz tilning mohiyatini tashkil etadi, boshqacha aytganda u til orqali shakllantirilgan olamdir” [3, 39]. Inson *olami* va insondan mustaqil mavjud *voqelik*ni bir-biridan farqlash zarur. Bunday tafovut ilgari ham turli terminlar yordamida u yoki bu darajada ifodalangan.

E. Rothakker nazariyasining yangiligi shundaki, u *olam* terminini izchil ravishda *inson yashaydigan olam* ma’nosida qo‘llaydi va uni insonning *lisoniy quvvati* bilan uzviy bog‘laydi. Natijada til va olam o‘rtasidagi munosabat quyidagicha tushuniladi: borliqning biz biladigan barcha hodisalari til orqali ifodalanadi, boshqacha aytganda lisoniy quvvat orqali inson borliqni idrok etadi, uning mavjudligini anglaydi.

Ayrim murakkab masalalarni yuzaga chiqarsa-da, nazarimda E. Rothakkerning bu taklifini jiddiy o‘ylab ko‘rish lozim. Agar uning *olam* tushunchasini faqat inson yashaydigan olam bilan bog‘lash maqsadi amalga oshsa, unda *olamni tilda ifodalash* tushunchasini haqiqatan ham olamning ruhiy-ma’naviy shakllanishining eng muhim ifodasi sifatida qabul qilsa bo`ladi. Shunga qaramay ikki muhim masala ochiq qoladi. Birinchi masala shundaki, kundalik tilda *olam* so‘zi ko‘proq insonning ichki olamiga ishora qiladimi yoki tashqi olamiga? Agar ko‘pchilik uni tashqi olam ma’nosida tushunsa, bu ilmiy terminning mazmunini anglashni murakkablashtirishi mumkin. Bu borada *olam* so‘zining tarixiy taraqqiyoti ma’lum darajada yordam beradi. Yohannes Erben 1954-yilda *Grimm lug‘ati* uchun yozgan “Welt” maqolasida qadimgi yuqori nemis tilidagi *wer-alt* shaklida *wer* komponenti avvalo inson ma’nosini anglatganini ko‘rsatadi. Keyinchalik lotin tilidagi *saeculum* va *mundus* so‘zlarining ta’siri ostida mazkur terminning ma’nosi kengaygan bo‘lsa-da, *inson yashaydigan dunyo* haqidagi tasavvur saqlanib qolgan. Agar Immanuel Kantning “kopernikcha burilish” g‘oyasi izchil davom ettirilganida, aynan *insonning ruhiy olami* uning haqiqiy yashash muhiti sifatida markaziy o‘rinni egallashi kerak edi. Shu nuqtayi nazardan E.Rothakkerning “olam” va “voqelik” tushunchalarini qat’iy farqlashi ilmiy jihatdan asoslangan hisoblanadi. Y. Erben keltirgan ko‘plab misollar ham bunday yondashuvning samaradorligini ko‘rsatadi. Ammo bunday qo‘llanish hali umumxalq tilida ustuvorlik kasb etmagan. Shunga qaramay falsafa va tilshunoslik nuqtayi nazaridan qat’iy nazar, kundalik tilda ham “olam” va “voqelik” tushunchalarini aniq farqlash ko‘nikmasini shakllantirish insoniyat tafakkuri uchun nihoyatda muhim vazifa bo‘lib qolmoqda. Bundan tashqari yana ikkinchi masala ham mavjud. Agar E. Rothakker *inson yashaydigan dunyo*sini *tilda ifodalangan olam*ga tenglashtirsa, eski muammo yana boshqa shaklda yuzaga chiqadi. Ya’ni insondan mustaqil mavjud *voqelik* bilan inson yashaydigan *olam* o‘rtasidagi qarama-qarshilik saqlanib qoladi. Shu sababli muammoning yechimi ehtimol *olam* tushunchasini ichki jihatdan ikki qismga ajratishda bo‘lsa kerak:

- inson yashaydigan dunyo (*gelebte Welt*);
- tilda ifodalangan olam (*gewortete Welt*).

Garchi inson til degan xilqatga ega bo‘lguncha davridagi idrok va tafakkurini uning lisoniy quvvatidagidan qat’iy ajratish amalda juda mushkul bo’lsa-da, nazariy jihatdan bunday farqlash zarurdir. Bu holda *tilda ifodalangan olam* tarkibida bir tomondan insonning tilga ega bo‘lguncha tajribasi, ikkinchi tomondan esa inson ichki dunyosida jo bo‘lgan tilning ruhiy quvvati qanday uyg‘unlashishini alohida tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu turdagi ajratishning o‘zi ham mazkur "olam" tushunchasining murakkab tabiatini to‘liq tushuntirib bera olmaydi. Shu sababli biz hech bo‘lmaganda *tilda ifodalangan olam* (*gewortete Welt*) tarkibida *insondan avval mavjud bo‘lgan voqelik, tilgacha bo‘lgan insonning hayotiy tajribasi* va *tilning o‘ziga xos ruhiy faoliyati*ning qay darajada ishtirok etishini tizimli ravishda farqlashga harakat qilishimiz lozim. Insondan mustaqil mavjud bo‘lgan *voqelik* (*Wirklichkeit*) inson ongida ikki idrok etiladi. Birinchi bosqichda u insonning sezgi organlari orqali idrok qilinadi va shundan keyingina inson uchun olamning tarkibiy qismiga aylanadi. Ikkinchi bosqichda esa ushbu idrok etilgan olam tilning ruhiy jarayonidan o‘tib, *tilda ifodalangan olam*ning tarkibiga kiradi. Bu murakkab jarayonda yana bir muhim savol tug‘iladi: insonning lisonga bog‘liq bo‘lmagan boshqa qobiliyatlari obyektiv voqelikni idrok etishda qanday vazifasini bajaradi va qay darajada faol ishtirok etadi? Bundan tashqari insonning tilgacha mavjud bo‘lgan ijtimoiy olami ham mavjud. Bu olam insonning tarixiy hayotiy tajribasini o‘z ichiga oladi va u ham til

yordamida idrok etilishi zarur, chunki faqat shundagina u tilda ifodalangan olamning tarkibiga kirishi mumkin. Va nihoyat uchinchi omil – lisoniy quvvatning faoliyat tarzidir. Chunki til nafaqat mavjud voqelikni ifodalaydi, balki o‘zi ham mustaqil ravishda *ruhiy olamni yaratish* qobiliyatiga ega. Shunday qilib, birinchi ikki omil *til orqali ifodalangan* (*verwortet*) *olam*ni tashkil etsa, uchinchi omil bevosita *til tomonidan yaratilgan* (*erwortet*) *ruhiy olam*ni hosil qiladi. Bu mulohazalar ancha murakkab tuyulishi mumkin, biroq E.Rothakker ilgari surgan g‘oyalarni shu tarzda ma`lum darajada izohlash va terminologik farqlarni tushunish imkonini beradi.

Lisoniy olam (*Sprachwelt*) tushunchasi bilan bog‘liq holda yana ikki muhim nazariy tushunchani ko‘rib chiqish lozim. Aynan ular keyinchalik *tilning oraliq olami* (*sprachliche Zwischenwelt*) va *olam lisoniy manzarasi* (*sprachliches Weltbild*) tushunchalarining shakllanishiga asos bo‘lgan. Tilning oraliq olami g‘oyasi avvalo uzoq tarix davomida shakllangan tabiiy tillarni kuzatish natijasida paydo bo‘lgan. Mazkur g‘oya ham zamonaviy tadqiqot metodlari sinovidan o‘tishi lozim. Uning kelib chiqishida Vilhelm fon Humboldt ning quyidagi g‘oyasi turtki bo‘lgan: „*Agar inson qalbida til faqat o‘zaro tushunish uchun muloqot vositasi emas, balki inson ruhi o‘z quvvatining ichki faoliyati yordamida o‘zi bilan tashqi dunyo o‘rtasida bunyod etadigan haqiqiy olam ekanligi haqidagi tuyg‘u uyg‘onsa, shunda u tobora ko‘proq narsani tilning o‘zidan topib o‘ziga qaytarish orqali uni tobora boyitish yo‘lidan borayotganligi anglashiladi.“* Ushbu fikrdan muhim xulosa shuki, tilning oraliq olami hech qachon alohida shaxs tomonidan yaratilmaydi, balki faqat xalq yo insonlar hamjamiyatining umumiy ijodi sifatida mavjud bo‘ladi. Unda har bir xalq yoki insonlar jamoasining ona tilisi oraliq olamni hosil qilib umumiy ruhiy faoliyat tarzida namoyon bo‘ladi. Tilning bunday *ruhiy olami* muayyan insonlar guruhi bilan uzviy munosabatda bo‘lganligi sababli uning mavjudligi haqidagi savol tabiiy ravishda yuzaga keladi va unga sotsiologik yondashuv orqali javob topish mumkin. Sotsiologik nuqtai nazarga ko‘ra, ona tili barcha boshqa *madaniy qadriyatlar* singari o‘ziga xos mavjudlik shakliga ega bo‘lgan *ijtimoiy obyektiv hodisa*dir. Bunday mavjudlik avvalo uning jamiyat hayotiga ko‘rsatadigan ta’siri orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli *ona tilining haqiqiy mavjudligi* (*Wirklich-Sein der Muttersprache*) haqida gapirish taklif etilgan edi. Bu fikr bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Biroq endilikda uni bevosita lisoniy quvvat g‘oyasi orqali sodda tushuntirish mumkin: insonning lisoniy quvvati tarixiy taraqqiyot davomida umuminsoniy va individual tarzda to‘liq namoyon bo‘lmaydi, balki u xalqlar va insonlar jamoasining o‘zaro hamkorligi natijasida rivojlanadi. Har bir til jamoasi o‘z a’zolarining individual lisoniy quvvatini yagona umumiy ruhiy quvvatga birlashtiradi. Mana shu umumiy lisoniy quvvatning tarixiy shakli *ona tili* hisoblanib aynan u *olam lisoniy manzarasi*ni belgilab beradi. Ona tili o‘z mohiyatiga ko‘ra muayyan xalqlar lisoniy quvvatining namoyon bo‘lishidir. Lisoniy quvvatning namoyon bo‘lishi esa olamni tilda ifodalashdan iborat bo‘lganligi sababli, “konkret” kuchli til nazariyasining asosiy qoidasi har bir ona tilini, xoh u nemis, xoh fransuz yoki yapon tili bo‘lsin, ayni shu tilda so‘zlashadiganlar jamoasi tomonidan olamni so‘z vositasida shakllantirish jarayoni sifatida belgilash mumkin. Boshqacha aytganda, lisoniy quvvatning doimiy faoliyati sifatida dunyoni so‘z orqali ifodalash, ya’ni til hamjamiyati tomonidan yashab idrok qilinayotgan olamning lisoniy manzarasini barpo etilishidir. Bu jarayon makon va zamon doirasida insonlar guruhining to‘plangan lisoniy quvvatiga tayangan holda amalga oshadi.

Muhokama. Olamning ruhiy shakllanishidagi tilning o‘rni avvalo ona tili, ya’ni tilning ijtimoiy mavjudligi nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilinishi zarur edi. Chunki aynan xalqlarning ona tillari Yer yuzidagi lisoniy hayotning asosiy oqimlarini tashkil etadi. Biroq bu yondashuv alohida shaxsning lisoniy qobiliyatiga soya solmasligi lozim. Har qanday ulkan daryoni son-sanoqsiz tomchilar tashkil etgani kabi, til jamoasi ham alohida shaxslardan iborat. Shuning uchun endi lisoniy quvvat va olamning ruhiy shakllanishi g‘oyasi asosida lisoniy shaxs (*sprachliche Persönlichkeit*) qanday tushunilishini ko‘rib chiqish zarur. Bu yerda alohida shaxs ikki xil maqomda namoyon bo‘ladi:

1. til jamoasining a’zosi;
2. lisoniy qobiliyatga ega individual shaxs.

Mazkur ikki omil o‘rtasidagi muvozanatni to‘g‘ri belgilash oson emas. Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, har bir inson tug‘ilganidan boshlab ona tili qonuniyatlari ta’siri ostida shakllanadi. Tilni egallash jarayonida u asta-sekin ona tilining ruhiy olamini o‘zlashtiradi. Bu olam unga shu qadar tabiiy bo‘lib qoladiki, u uni hayotining ajralmas qismi sifatida qabul qiladi va odatda umrining oxirigacha shu ruhiy makon doirasida yashaydi. Demak mazkur jarayonning mohiyati ona tilida shakllangan ruhiy olamning individual ongda voqelanishidir. Bu yerda ustuvorlik aniq, har bir yangi tug‘ilgan bolaning vazifasi ona tilini imkon qadar mukammal egallash, ya’ni amalda mavjud bo‘lgan til me’yorlariga imkon qadar to‘liq moslashishdan iborat. Shaxsning ruhiy-ma’naviy shakllanishida ona tilining ahamiyati inson hayotining eng asosiy qonuniyatlaridan biridir. Hatto alohida shaxsning ruhiy hayoti ham taqdirida bitilgani kabi til

tomonidan belgilanadi va uning ta’siri insonning barcha nutqiy va til bilan bog‘liq faoliyatida namoyon bo‘ladi. Ming yillar davomida millionlab insonlar tomonidan bir tilda shakllangan umumiy lisoniy quvvat ona tilining ulkan tarixiy kuchi sifatida ko`rinadi. Shunga qaramasdan har bir insonning lisoniy shaxs sifatida mustaqilligini ta’minlovchi jihatlarga ham e’tibor qaratish lozim. Tan olish kerakki, inson ona tili ta’siri ostida yashaydi. Ammo u tug‘ma ravishda insonga xos lisoniy quvvatga ega va uni, albatta, til jamoasining umumiy faoliyatiga qo‘shadi. Shu tarzda u lisoniy quvvatini faqat o‘z shaxsiy qobiliyati, iste’dodi va taqdiriga muvofiq rivojlantiradi.

Shu tariqa individual hayotning asosiy lisoniy hodisalari sifatida farqlanadigan an`anaviy tilni o‘zlashtirish (Spracherlernung), tilni egallash (Sprachbesitz) va tildan foydalanish (Sprachverwendung) lisoniy ne’matning namoyon bo‘lishi, ya’ni insonning lisoniy quvvatini shaxsiy hayot shart-sharoitlariga muvofiq ravishda ona tilining ruhiy olamida ro‘yobga chiqarish jarayoni sifatida tushunilishi lozim. Bunda ushbu manzara zamiridagi asosiy holat yanada ravshanlashadi: bu − individual hayotning shakllanishida ham til bilan ruhiy olam o‘rtasidagi uch tomonlama uzviy bog‘liqlikdir. Ana shu nuqtayi nazardan insonning lisoniy shaxs sifatidagi barcha masalalarini, ya’ni uning tilni egallashidan boshlab lisoniy faoliyatining turfa shakllarigacha o‘rganish lozim.

Inson individual va jamoaviy lisoniy rivojlanish o‘rtasidagi ana shu dialektik munosabatlar jarayonida, garchi u lisoniy jihatdan faqat o‘z holiga tashlab qo‘yilgan bir kunlik mavjudot bo‘lib qolganda ham, tarixiy faoliyat yuritishga qodir shaxs bo‘ladi.

Mazkur mulohazalar yakunida ularning pedagogik ahamiyatiga ham nazar tashlash maqsadga muvofiqdir. Bu g‘oyalarni ishlab chiqishda til o‘qitish amaliyotidan olingan tajribalar ham muhim o‘rin tutganligi sabab ularning alohida asosiy jihatlarini yoritishda ushbu g‘oyalardan kelib chiqadigan pedagogik xulosalarni e’tibordan chetda qoldirish mutlaqo mumkin emas. Bu yerda ko‘rsatib o‘tilgan asosiy g‘oyalarning har biri til ta’limining maqsadlari, rejalari va tadbig`iga singdirilishini talab etadi. Bular insonning lisoniy quvvati, olamni tilda ifodalash (*Worten der Welt*), ona tilining til hamjamiyati jamlagan lisoniy quvvatning voqelanishi sifatida, ona tiliga xos olamning lisoniy manzarasi, tilning tarix va madaniyatga ta’siri, lisoniy shaxsning shakllanishi va rivojlanishidir. Mazkur nuqtayi nazardan hatto bittasining o‘ziyoq ona tili ta’limining ko‘plab jihatlarini qayta tashkil etish zaruratini yuzaga keltiradi. Ushbu g‘oyalar yaxlit holda til ta’limida shunday tub o‘zgarishni yuzaga keltiradiki, uning ko‘lami tilshunoslikning o‘zida shakldan ruhiy mohiyatga yo‘naltirilgan yondashuvga o‘tishdan kam emas.

Xulosa. Leo Vaysgerberning mazkur konsepsiyasi tilni insonning ruhiy faoliyati va madaniy mavjudligining asosiy shakli sifatida talqin etishga xizmat qiladi. Uning lisoniy quvvat, olamni tilda ifodalash va olam lisoniy manzarasi haqidagi nazariyalari bugungi kunda kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, psixolingvistika hamda antropotsentrik tilshunoslikning metodologik asoslaridan biri sifatida o‘z ilmiy ahamiyatini saqlab qolmoqda. Mazkur g‘oyalar til va tafakkur, til va madaniyat, til va borliq o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglashga xizmat qilishi bilan birga, zamonaviy lingvistik tadqiqotlar va xorijiy tillarni o‘qitish metodikasini rivojlantirish uchun ham muhim nazariy manba bo‘lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. *Erben J. Wörterbuch des Unmenschen. Muenchen. DeGruyter, 1954. S. 104.*
2. *Humboldt W. Gesammelte Schriften. Band VII. Erste Abteilung: Werke VII. Erste Hälfte .− Berlin: B. Behr´s Verlag, 1907.*
3. *Rothacker E. Ontologische Voraussetzungen des Begriffs Muttersprache. Festschrift zu L.Weisgerber, 1959. S. 39.*
4. *Sprache – Schlüssel zur Welt. Festschrift für Leo Weisgerber. Hrsg. von H. Gipper. Düsseldorf, 1959.*
5. *Weisgerber L. Sprache und geistige Gestaltung der Welt. In: Zeitschrift für Pädagogik. 3. Auflage. Düsseldorf: Schwann Verlag, 1964. S. 5-17.*
6. *Гехтляр С. Я. Вильгельм фон Гумбольдт: путь лингвистической концепции сквозь века: к построению и содержанию университетского курса лекций по истории и теории языкознания // Проблемы русского и общего языкознания: межвузовский сборник научных трудов, посвящённый Году русского языка. Елец: ЕГУ им. И. А. Бунина, 2008. Вып. 6. С. 11-22.*
7. *Гришаева Л. И., Попова М. К. Картина мира как проблема гуманитарных наук // Картина мира и способы её репрезентации: научные доклады конференции «Национальные картины мира:*

язык, литература, культура, образование» /ред. Л. И. Гришаева, М. К. Попова. Воронеж: ВГУ, 2003. С. 13-38.

8. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода: извлечения // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. М.: Просвещение, 1964.Ч. 1. С. 85-105.

9. Даниленко В. П. Вильгельм фон Гумбольдт и неогумбольдтианство. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 216 с.

10.Демьяненко М. А. Концепция языка Франца Николауса Финка (1867–1910) // Вестник СамГУ. 2006. № 5/1 (45). С. 191-197.

11.Жирмунский В. М. Жизнь и творчество Гердера // Гердер И. Г. Трактат о происхождении языка. Изд-е 2-е. М.: Издательство ЛКИ, 2007. С. 7-132.

12. Потебня А. А. Мысль и язык. 4-е изд. Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. 185 с.

13.Радченко О. А. Лингвофилософские опыты В. фон Гумбольдта и постгумбольдтианство // Вопросы языкознания. 2001. № 3. С. 96-125.

14.Радченко О. А. Понятие языковой картины мира в немецкой философии языка XX века // Вопросы языкознания. 2002. № 6. С. 140-160.

15.Радченко О. А. Язык как миросозерцание: лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. Изд-е 3-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2006. 312 с.

UO‘K 372.881.1

NUTQIY KOMPETENSIYA TUSHUNCHASI, UNING TARKIBIY KOMPONENTLARI VA ILMIY-PEDAGOGIK TALQINI

Sulaymonova Nafisa Sattorovna,
Navoiy davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nutqiy kompetensiya tushunchasining ilmiy-pedagogik mazmuni, uning zamonaviy ta’lim jarayonidagi o‘rni hamda tarkibiy komponentlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Nutqiy kompetensiyaning shaxsning fikrini og‘zaki va yozma shaklda aniq, mantiqiy, mazmunli hamda kommunikativ vaziyatga muvofiq ifodalash qobiliyati sifatidagi xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, uning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlari o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tavsiflanib, har bir tarkibiy unsurining nutq faoliyatini rivojlantirishdagi funksional ahamiyati ochib beriladi. Ilmiy-pedagogik yondashuvlar asosida nutqiy kompetensiyaning bilim, ko‘nikma, malaka, kommunikativ tajriba va mustaqil fikrlash imkoniyatlarini integratsiyalovchi murakkab kompetensiyaviy tuzilma ekanligi asoslanadi. Mazkur yondashuv nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan ta’lim mazmuni, metodlari va pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish uchun nazariy asos vazifasini bajaradi.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, lingvistik kompetensiya, kognitiv komponent, diskursiv kompetensiya, pragmatik kompetensiya, refleksiv kompetensiya, kreativ kompetensiya, nutq faoliyati, ilmiy-pedagogik yondashuv, kompetensiyaviy ta’lim.*

ПОНЯТИЕ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ, ЕЁ СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. *В статье теоретически анализируются научно-педагогическое содержание понятия речевой компетенции, её место в современном образовательном процессе, а также основные структурные компоненты. Раскрываются особенности речевой компетенции как способности личности ясно, логично, содержательно и в соответствии с коммуникативной ситуацией выражать свои мысли в устной и письменной форме. Лингвистический, коммуникативный, когнитивный, дискурсивный, прагматический, рефлексивный и креативный компоненты речевой компетенции рассматриваются как взаимосвязанная система, определяется функциональное значение каждого из них в развитии речевой деятельности. На основе научно-педагогических подходов обосновывается положение о том, что речевая компетенция представляет собой сложную интегративную структуру, объединяющую знания, умения, навыки, коммуникативный опыт и способность к самостоятельному мышлению. Данный подход служит теоретической основой для совершенствования содержания образования, методов обучения и педагогических технологий, направленных на развитие речевой компетенции.*

Ключевые слова: *речевая компетенция, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция, когнитивный компонент, дискурсивная компетенция, прагматическая компетенция, рефлексивная компетенция, креативная компетенция, речевая деятельность, научно-педагогический подход, компетентностное обучение.*

THE CONCEPT OF SPEECH COMPETENCE, ITS STRUCTURAL COMPONENTS AND SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL INTERPRETATION

Abstract. *This article provides a theoretical analysis of the scientific and pedagogical content of the concept of speech competence, its role in the modern educational process, and its structural components. Speech competence is examined as an individual’s ability to express thoughts clearly, logically, meaningfully, and appropriately in accordance with a given communicative situation in both oral and written forms. Its linguistic, communicative, cognitive, discursive, pragmatic, reflective, and creative components are described as an interconnected system, and the functional significance of each component in the development of speech activity is revealed. Based on scientific and pedagogical approaches, speech competence is substantiated as a complex integrative structure that combines knowledge, skills, abilities, communicative experience, and the capacity for independent thinking. This approach provides a theoretical*

foundation for improving educational content, teaching methods, and pedagogical technologies aimed at developing speech competence.

Keywords: *speech competence, communicative competence, linguistic competence, cognitive component, discursive competence, pragmatic competence, reflective competence, creative competence, speech activity, scientific-pedagogical approach, competency-based education.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim paradigmasida o‘quvchining egallagan bilimlarini amaliy nutqiy faoliyatda qo‘llay olishi ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim mezonlardan biriga aylanmoqda. Axborot oqimining jadallashuvi, kommunikativ muhitning kengayishi, raqamli muloqot shakllarining rivojlanishi hamda shaxsdan mustaqil va tanqidiy fikrlash talabining ortishi nutqiy kompetensiyani rivojlantirish masalasining pedagogik ahamiyatini kuchaytirmoqda.

Nutqning grammatik jihatdan to‘g‘ri shakllantirilishi o‘quvchining samarali muloqotga tayyorligini to‘liq belgilamaydi; fikrni mantiqiy izchillikda bayon etish, kommunikativ vaziyatni anglash, mazmunga mos lisoniy vositalarni tanlash, suhbatdosh pozitsiyasini hisobga olish, matn yaratish va o‘z nutqini tahlil qila bilish ham mazkur kompetensiyaning muhim ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Shu sababli nutqiy kompetensiyaning mohiyati va tarkibiy tuzilishini ilmiy-pedagogik jihatdan aniqlashtirish, uning komponentlari o‘rtasidagi funksional aloqalarni asoslash bugungi til va adabiyot ta’limining dolzarb nazariy-metodik masalalaridan biridir.

Nutqiy va kommunikativ kompetensiya muammosi xalqaro ilmiy adabiyotlarda bir necha nazariy bosqichlarda rivojlangan. N.Chomsky tomonidan ilgari surilgan “lingvistik kompetensiya” konsepsiyasi til tizimiga oid bilimlarni markazga qo‘ygan bo‘lsa, D.Hymes mazkur yondashuvni kengaytirib, til birliklarini muayyan ijtimoiy-kommunikativ vaziyatda maqsadga muvofiq qo‘llash qobiliyatini “kommunikativ kompetensiya” doirasida izohladi. Keyinchalik M.Canale va M.Swain ushbu tushunchani grammatik, sotsiolingvistik hamda strategik tarkiblar asosida tizimlashtirdi, L.F.Bachman esa til kompetensiyasi va undan kommunikativ faoliyatda foydalanish mexanizmlarini yanada kengroq funksional modelda talqin qildi.

Zamonaviy xalqaro yondashuvlarda esa til o‘rganuvchi faqat lisoniy bilimlarni egallovchi subyekt emas, balki turli vaziyatlarda nutq yaratadigan, muloqotga kirishadigan va ma’noni vositachilik orqali yetkazadigan “ijtimoiy agent” sifatida qaralmoqda. Xususan, Yevropa Kengashining CEFR konsepsiyasida kommunikativ til kompetensiyasi lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalar bilan bog‘lanib, nutqiy faoliyat esa qabul qilish, yaratish, interaksiya va mediatsiya jarayonlari orqali tavsiflanadi.

O‘zbekiston ilmiy-pedagogik tadqiqotlarida ham nutqiy kompetensiyani shakllantirish masalasi ona tili va adabiyot o‘qitish metodikasi, kommunikativ ta’lim, psixolingvistika hamda kompetensiyaviy yondashuv doirasida tadqiq etib kelinmoqda. B.To‘xliyev, M.Shamsiyeva, T.Ziyodova kabi metodist olimlarning ishlarida o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirish, mustaqil matn yaratish va til birliklaridan nutqiy vaziyatga mos foydalanish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Keyingi tadqiqotlarda ushbu muammo yanada differensiallashib, nutqiy kompetensiyaning yosh xususiyatlari, psixolingvistik mexanizmlari, o‘qish va yozish bilan integratsiyasi hamda interfaol metodlar orqali rivojlantirilishi o‘rganilmoqda.

Jumladan, B.Sulaymanova boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyasini o‘qish va yozish ko‘nikmalari bilan bog‘liq holda, N.Normatova va S.Nazarov esa nutqiy kompetensiya rivojlanishining psixolingvistik asoslari nuqtayi nazaridan tahlil qilgan; O.Qayumova tadqiqotida kommunikativ, lingvistik va nutqiy kompetensiyalar o‘rtasidagi munosabat hamda ularni ta’lim jarayonida shakllantirish metodikasi yoritilgan. Mazkur tadqiqotlar nutqiy kompetensiya muammosining mamlakatimiz pedagogikasida faol o‘rganilayotganini ko‘rsatsa-da, uning tarkibiy komponentlarini yagona ilmiy-pedagogik tizim sifatida belgilash va ularning o‘zaro funksional aloqalarini aniqlashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Fikrimizcha, nutqiy kompetensiyani faqat to‘g‘ri gapirish yoki yozish malakasi doirasida talqin qilish uning mazmunini toraytiradi. U shaxsning til haqidagi bilimlari, kommunikativ vaziyatni idrok etishi, mazmunni mantiqiy tashkil qilishi, nutqiy maqsadga mos strategiyani tanlashi, yaratilgan nutqni baholashi hamda yangi kommunikativ vaziyatlarda ijodiy yechim ishlab chiqishini birlashtiruvchi ko‘p komponentli pedagogik hodisadir. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy kompetensiyaning *lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlarini* o‘zaro bog‘liq funksional tizim sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv nutqiy kompetensiyaning nazariy chegaralarini aniqlashtirish bilan birga, uni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim mazmuni, metodlari, topshiriqlar tizimi va baholash mezonlarini ilmiy asosda shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqot metodikasi. Tadqiqotda nutqiy kompetensiya tushunchasining ilmiy-pedagogik mohiyati, tarkibiy komponentlari va ularning o‘zaro funksional bog‘liqligini aniqlash maqsadida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimli-strukturaviy yondashuv, umumlashtirish hamda tasniflash metodlaridan foydalanildi. Nutqiy va kommunikativ kompetensiyaga oid mahalliy hamda xorijiy ilmiy qarashlar o‘rganilib, ularning mazmuniy o‘xshash va farqli jihatlari qiyoslandi.

Tizimli tahlil asosida nutqiy kompetensiyaning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlari ajratildi hamda ularning nutqiy faoliyatdagi funksiyalari aniqlashtirildi. Olingan nazariy natijalarni umumlashtirish orqali nutqiy kompetensiyaga mualliflik ta’rifi taklif etildi va uning tarkibiy modeli ilmiy-pedagogik jihatdan asoslandi.

Adabiyotlar tahlili. Nutqiy kompetensiya tushunchasining nazariy shakllanishi tilshunoslikda “kompetensiya” kategoriyasining talqini bilan bog‘liq. N.Chomsky kompetensiyani individning til tizimi haqidagi ichki bilimlari sifatida izohlab, grammatik qoidalarni egallashni asosiy mezon sifatida belgilagan [1]. D.Hymes esa ushbu qarashning lisoniy bilim bilan cheklanishini tanqid qilib, kommunikativ kompetensiya konsepsiyasini ilgari surdi hamda tilni ijtimoiy vaziyat va kommunikativ maqsadga mos qo‘llash qobiliyatiga urg‘u berdi [2]. M.Canale va M.Swain mazkur nazariyani grammatik, sotsiolingvistik va strategik tarkiblar asosida rivojlantirgan bo‘lsa [3], L.F.Bachman kompetensiyaning tashkiliy va pragmatik jihatlarini kengaytirdi [4]. Ushbu qarashlar nutqiy kompetensiyaning til bilimidan kommunikativ vaziyatda maqsadga muvofiq nutq yaratish qobiliyatigacha rivojlanganini ko‘rsatadi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda nutqiy kompetensiya alohida bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi emas, balki lisoniy, ijtimoiy, pragmatik, diskursiv va strategik jarayonlarning funksional birligi sifatida talqin qilinadi. CEFR konsepsiyasida kommunikativ til kompetensiyasi lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik tarkiblar orqali izohlanib, ularning real nutqiy faoliyatdagi o‘zaro bog‘liqligi ta’kidlanadi. Shu bilan birga, nutq yaratish va qabul qilish bilan bir qatorda interaksiya hamda mediatsiyaga alohida e’tibor qaratilishi kompetensiya mazmunining kengayganini ko‘rsatadi [5]. Bunday yondashuv nutqiy faoliyatni grammatik jihatdan to‘g‘ri fikr bildirish emas, balki ma’no yaratish, hamkorlik qilish, kommunikativ strategiyani tanlash va axborotni vaziyatga mos qayta ifodalash jarayoni sifatida tushunishga imkon beradi.

O‘zbekiston pedagogik tadqiqotlarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish ona tili va adabiyot ta’limi, kommunikativ yondashuv, psixolingvistika hamda interfaol metodlar bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Tadqiqotlarda uning og‘zaki va yozma nutq, lingvistik bilim, muloqot ko‘nikmalari va pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyasi yoritilgan. Jumladan, M.Xoliqova kommunikativ yondashuv asosida og‘zaki va yozma nutq hamda muloqot ko‘nikmalarining yaxlitligini [6], M.Nasimova esa lingvistik va psixolingvistik jihatlarni grammatika, leksika, fonetika hamda interfaol metodlar bilan bog‘liq holda tahlil qiladi [7]. Mavjud izlanishlarda muammoning ayrim jihatlari yoritilgan bo‘lsa-da, nutqiy kompetensiyaning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlarini yagona ilmiy-pedagogik tizim sifatida tadqiq etish zarurati saqlanib qolmoqda.

Tahlillar va natijalar. Nutqiy kompetensiya tushunchasiga oid nazariy yondashuvlarning qiyosiy tahlili ushbu hodisani faqat til me’yorlarini bilish yoki grammatik jihatdan to‘g‘ri nutq tuzish qobiliyati bilan chegaralash yetarli emasligini ko‘rsatdi. Nutqiy kompetensiya shaxsning lisoniy bilimlarini kommunikativ vaziyatda maqsadga muvofiq qo‘llashi, mazmunni mantiqiy tashkil etishi, suhbatdosh bilan samarali muloqotga kirishishi, nutq strategiyasini tanlashi hamda o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda mustaqil ifodalashi bilan tavsiflanadigan integrativ pedagogik hodisadir. Tahlil natijasida nutqiy kompetensiyaning bilim, amaliy faoliyat va kommunikativ tajribani birlashtiruvchi ko‘p bosqichli tuzilishga ega ekanligi aniqlandi.

Nutqiy kompetensiyaning tarkibiy tuzilishini o‘rganish uning *lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlar* orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Lingvistik komponent fonetik, leksik va grammatik me’yorlarni egallashni; kommunikativ komponent muloqot sharoitiga mos fikr almashishni; kognitiv komponent axborotni anglash, tahlil qilish va qayta ishlashni ta’minlaydi. Diskursiv komponent fikrlarning mazmuniy va mantiqiy yaxlitligini shakllantirsa, pragmatik komponent nutqiy maqsad, vaziyat va adresat xususiyatlarini hisobga olish bilan bog‘liq. Refleksiv komponent o‘z nutqini nazorat qilish, baholash va tuzatishni, kreativ komponent esa mavjud bilim va nutqiy tajribadan foydalangan holda yangi mazmun yaratishni ifodalaydi.

Tarkibiy komponentlarning funksional tahlili nutqiy kompetensiya yagona va o‘zaro bog‘liq mexanizm asosida shakllanishini ko‘rsatadi. Masalan, grammatik jihatdan to‘g‘ri fikr lingvistik komponentga, uning vaziyatga mosligi pragmatik, izchil bayoni diskursiv, samarali muloqotga yo‘naltirilishi esa kommunikativ komponentga tayanadi. Mazmunni mustaqil tahlil qilish kognitiv, nutqdagi kamchiliklarni aniqlash refleksiv, yangicha ifoda yaratish kreativ komponent orqali namoyon bo‘ladi. Shu bois nutqiy

kompetensiyaning rivojlanganlik darajasi alohida ko‘rsatkichlar emas, balki ushbu komponentlarning funksional uyg‘unligi asosida baholanishi lozim.

Ilmiy-pedagogik jihatdan olib borilgan tahlil nutqiy kompetensiyani shakllantirish jarayoni bilim berishdan amaliy nutqiy faoliyatni tashkil etishga yo‘naltirilishi zarurligini ko‘rsatdi. Bunda o‘quvchining tayyor qoida va namunalarni o‘zlashtirishi bilan cheklanmasdan, muammoli vaziyatlarda fikr bildirish, matnni tahlil qilish va qayta yaratish, munozarada dalillash, savol-javob olib borish, turli kommunikativ vaziyatlarga mos nutq shaklini tanlash kabi faoliyat turlariga ustuvorlik berish talab etiladi. Shunday yondashuv o‘quvchini bilimni takrorlovchi subyektdan mustaqil nutq yaratuvchi va kommunikativ vazifalarni hal qila oluvchi faol ishtirokchiga aylantiradi.

Tahlil natijalari nutqiy kompetensiya rivoji lisoniy bilimlarning amaliy muloqot bilan uyg‘unlashuvi, tarkibiy komponentlarning o‘zaro integratsiyasi hamda refleksiv va kreativ faoliyatning faollashuvi bilan belgilanadi. Shu bois nutqiy kompetensiya lingvistik bilim, tafakkur, kommunikativ tajriba va ijodiy faoliyat birligiga asoslangan uzluksiz pedagogik jarayon sifatida talqin etiladi.

O‘tkazilgan tahlil mavjud ilmiy yondashuvlarda nutqiy kompetensiyaning lingvistik, kommunikativ va pragmatik jihatlari yetarlicha yoritilgan bo‘lsa-da, uning kognitiv, diskursiv, refleksiv hamda kreativ tarkiblarining yagona pedagogik tizimdagi o‘rni to‘liq integratsiyalashmaganini ko‘rsatadi. Shundan kelib chiqib, **nutqiy kompetensiya** tushunchasiga quyidagi mualliflik ta’rifini taklif etamiz: *nutqiy kompetensiya - shaxsning lingvistik bilimlari, kommunikativ tajribasi, kognitiv faoliyati, diskursiv yaxlitlikni ta’minlash, pragmatik vaziyatni anglash, o‘z nutqini refleksiv baholash hamda mazmunni kreativ shaklda ifodalash imkoniyatlarining o‘zaro integratsiyasi asosida og‘zaki va yozma nutqni maqsadga muvofiq yaratish, tushunish va takomillashtirish qobiliyatidir.*

1-jadval.

Nutqiy kompetensiyaning tarkibiy komponentlari va ularning funksional natijalari

Tarkibiy komponent	Mazmuni	Asosiy funksiyasi	Kutiladigan nutqiy natija
Lingvistik	Fonetik, leksik, grammatik va uslubiy bilimlar	Til vositalaridan me’yoriy foydalanish	To‘g‘ri, aniq va savodli nutq
Kommunikativ	Muloqot vaziyati va suhbatdosh bilan munosabatni hisobga olish	Samarali fikr almashinuvini tashkil etish	Vaziyatga mos va tushunarli muloqot
Kognitiv	Axborotni anglash, tahlil qilish va qayta ishlash	Fikr mazmunini shakllantirish va asoslash	Mantiqiy va mazmunli fikr bayoni
Diskursiv	Nutq birliklarini mazmuniy va mantiqiy bog‘lash	Yaxlit nutq yoki matn yaratish	Izchil va strukturaviy nutq
Pragmatik	Nutqiy maqsad, adresat va kommunikativ sharoitni anglash	Mos nutq strategiyasini tanlash	Maqsadga yo‘naltirilgan ta’sirchan nutq
Refleksiv	O‘z nutqini kuzatish, baholash va tuzatish	Nutqiy faoliyatni nazorat qilish	Mustaqil takomillashtirilgan nutq
Kreativ	Bilim va tajriba asosida yangi mazmun yaratish	Nostandart va ijodiy ifodani yuzaga chiqarish	Mustaqil, original va ijodiy nutq

Shu asosda **nutqiy kompetensiyaning tarkibiy modeli** lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlarning o‘zaro funksional birligiga asoslangan pedagogik tizim sifatida talqin etiladi. Mazkur talqin nutqiy kompetensiyani faqat to‘g‘ri va ravon so‘zlash ko‘nikmasi bilan cheklamay, fikrni anglash, mantiqiy tashkil etish, kommunikativ vaziyatga mos ifodalash, asoslash, baholash va mustaqil nutqiy mahsulot yaratish jarayonlarini ham qamrab oladi. Natijada ushbu yondashuv nutqiy kompetensiyaning rivojlanganlik mezonlarini belgilash, uning tarkibiy komponentlarini baholash hamda ta’lim jarayonida mazkur kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan metodik mexanizmlarni ishlab chiqish uchun nazariy asos yaratadi.

Ushbu ma’lumotlari nutqiy kompetensiya alohida bilim yoki ko‘nikmalar yig‘indisi emas, balki o‘zaro funksional bog‘langan komponentlarning integrativ tizimi ekanligini ko‘rsatadi. Lingvistik komponent nutqning me’yoriy asosini, kognitiv va diskursiv komponentlar uning mazmuniy-mantiqiy yaxlitligini, kommunikativ hamda pragmatik komponentlar vaziyatga muvofiqligini ta’minlaydi. Refleksiv komponent nutqni nazorat qilish va takomillashtirishga, kreativ komponent esa mavjud bilim va tajriba asosida mustaqil nutqiy mahsulot yaratishga xizmat qiladi. Shu jihatdan nutqiy kompetensiyaning rivojlanganlik darajasi alohida komponentlarning mavjudligi bilan emas, balki ularning o‘zaro integratsiyasi va funksional uyg‘unligi bilan belgilanadi.

Jadvalda keltirilgan komponentlarning funksional birligi amaliy nutqiy vaziyatda yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘quvchiga *“Badiiy asardagi qahramon xatti-harakatiga munosabat bildiring va fikringizni dalillar bilan asoslang”* topshirig‘i berilganda, u avvalo lingvistik bilimlar asosida grammatik va leksik jihatdan to‘g‘ri jumlalar tuzadi. Mazmunni anglash va kerakli dalillarni tanlash kognitiv komponent, fikrlarni izchil va yaxlit bayon qilish diskursiv komponent orqali amalga oshadi. O‘z qarashini suhbatdosh yoki auditoriyaga tushunarli yetkazish kommunikativ, nutq maqsadiga mos ta’sirchan vositalarni tanlash pragmatik komponent bilan bog‘liq. O‘quvchining o‘z javobini qayta ko‘rib, kamchiliklarini tuzatishi refleksiv, fikrini noodatiy misol, qiyos yoki mualliflik munosabati bilan boyitishi esa kreativ komponentning namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Demak, bitta nutqiy topshiriqning muvaffaqiyatli bajarilishi barcha tarkibiy komponentlarning o‘zaro uyg‘un faoliyatiga tayanadi, bu esa jadvalda taklif etilgan modelning funksional jihatdan yaxlit ekanligini asoslaydi.

Xulosalar.

1. Olib borilgan nazariy tahlillar nutqiy kompetensiya faqat lisoniy bilim yoki to‘g‘ri nutq tuzish ko‘nikmasi bilan cheklanmasdan, kommunikativ vaziyatni anglash, fikrni mantiqiy tashkil etish, nutqiy strategiyani tanlash hamda mustaqil mazmun yaratishni qamrab oluvchi integrativ pedagogik hodisa ekanligini ko‘rsatdi.

2. Nutqiy kompetensiyaning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlari o‘zaro funksional bog‘langan tizimni tashkil etadi. Mazkur komponentlarning uyg‘unligi nutqning to‘g‘riligi, izchilligi, vaziyatga mosligi, ta’sirchanligi va mustaqilligini ta’minlaydi.

3. Tadqiqot natijasida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda lisoniy bilimlarni amaliy kommunikativ faoliyat bilan integratsiyalash, o‘quvchini tahlil, munozara, matn yaratish, refleksiya va kreativ topshiriqlarga jalb etish muhim pedagogik shart sifatida belgilandi.

4. Bizning fikrimizcha, nutqiy kompetensiyaning rivojlanganlik darajasini alohida bilim yoki ko‘nikmalar asosida emas, balki uning tarkibiy komponentlarining o‘zaro uyg‘un faoliyati orqali baholash maqsadga muvofiq. Ushbu yondashuv ta’lim jarayonida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish mezonlari, metodlari va baholash vositalarini takomillashtirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. - Cambridge, MA: M.I.T. Press, 1965. - 251 p.*
2. *Hymes D. H. On Communicative Competence // Sociolinguistics: Selected Readings / ed. by J. B. Pride, J. Holmes. - Harmondsworth: Penguin, 1972. - P. 269-293.*
3. *Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. - 1980. - Vol. I, No. 1. - P. 1-47. - DOI: 10.1093/applin/I.1.1.*
4. *Bachman L. F. Fundamental Considerations in Language Testing. - Oxford: Oxford University Press, 1990. - 408 p.*
5. *Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment - Companion Volume. - Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. - 278 p. - ISBN 978-92-871-8621-8.*
6. *Xoliqova M. M. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kommunikativ yondashuv asosida nutqiy kompetensiyani shakllantirish metodikasi // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. - 2026. - J. 8, № 5. - B. 1252-1258. - DOI: 10.70728/c.series.ped.v08i05.199.*
7. *Nasimova M. X. Nutqiy kompetensiya va interfaol ta’lim metodlari integratsiyasi // Yangi O‘zbekistonda tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. - 2026. - J. 4, № 4. - B. 26-29.*
8. *Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi: darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. – 400 b.*

UO‘K 81

O‘ZBEK, TURK VA INGLIZ MAQOLLARIDA “OILA VA QARINDOSHLIK” KONSEPTLARINING KOGNITIV-VERBALIZATSION XUSUSIYATLARI

Tosheva Dildora Abdumalikovna,
Osiyo xalqaro universiteti O‘zbek va rus filologiyasi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
ms.dildora07.88@gmail.com

Annotatsiya*. Mazkur maqolada o‘zbek, turk va ingliz tillari paremiologik fondida “Oila” va “Qarindoshlik” konseptlarining kognitiv-verbalizatsion xususiyatlari qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda tadqiq etiladi. Tadqiqot kognitiv tilshunoslik, konseptual tahlil hamda lingvokulturologiya tamoyillariga tayanadi. Tahlil natijasida ushbu uch tilda oila konseptining umumiy invariant yadrosi (birlik, mehr, himoya, tarbiya, davomiylik) mavjudligi, biroq ularning lisoniy verbalizatsiyasida etnomadaniy tafovutlar ustuvor ekani ko‘rsatib berilgan. Maqolada “oila”, “ota-ona”, “farzand”, “qarindoshlik”, “oilaviy birdamlik” va “nasl-davomiylik” kabi kognitiv submodellar ajratilib, ularning lisoniy obyektivlashuvi ilmiy asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, konsept, oila, qarindoshlik, paremiologiya, maqol, verbalizatsiya, kognitiv model, lingvomadaniyat.*

КОГНИТИВНО-ВЕРБАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТОВ “СЕМЬЯ И РОДСТВО” В УЗБЕКСКИХ, ТУРЕЦКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. *В данной статье в сравнительно-сопоставительном аспекте исследуются когнитивно-вербализационные особенности концептов «Семья» и «Родство» в паремиологическом фонде узбекского, турецкого и английского языков. Исследование опирается на принципы когнитивной лингвистики, концептуального анализа и лингвокультурологии. В результате анализа выявлено наличие общего инвариантного ядра концепта семьи (единство, любовь, защита, воспитание, преемственность) в трех языках, однако способы его языковой вербализации обусловлены национально-культурной спецификой. В статье выделены когнитивные субмодели «семья», «родители», «ребёнок», «родство», «семейное единство» и «преемственность поколений», а также научно обоснованы способы их языковой объективации.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концепт, семья, родство, паремиология, пословица, вербализация, когнитивная модель, лингвокультура.*

COGNITIVE-VERBALIZATION FEATURES OF THE CONCEPTS “FAMILY AND RELATIVITY” IN UZBEK, TURKISH, AND ENGLISH PROVERBS

Abstract. *This article provides a comparative analysis of the cognitive and verbalization characteristics of the concepts “family” and “kinship” within the proverbial frameworks of the Uzbek, Turkish, and English languages. The study relies on the principles of cognitive linguistics, conceptual analysis, and linguoculturology. The findings reveal a shared invariant core of the family concept (unity, affection, protection, upbringing, continuity) across all three languages; however, its linguistic verbalization is significantly shaped by ethno-cultural specifics. The paper outlines cognitive submodels such as “family”, “parents”, “child”, “kinship”, “family unity”, and “intergenerational continuity”, demonstrating their specific modes of linguistic objectification.*

Key words: *cognitive linguistics, concept, family, kinship, paremiology, proverb, verbalization, cognitive model, linguoculture.*

Kirish. Til birliklari insonning borliq haqidagi bilimlarini shunchaki nomlabgina qolmay, ularni muayyan konseptual tizimlar asosida tartibga soladi. Ayniqsa, maqollar xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari, axloqiy me’yorlari va qadriyatlarini ixcham lisoniy shaklda mujassamlashtirganligi sababli kognitiv tadqiqotlar uchun muhim material hisoblanadi. Maqolning mazmuni uning tarkibidagi alohida so‘zlarning yig‘indisidan iborat bo‘lmay, nutq egasi va tinglovchining umumiy madaniy hamda tajribaviy bilimlarini ham faollashtiradi. Shu ma’noda parema muayyan konseptual tuzilmani ixchamlashtirib, uni

kommunikativ vaziyatda qayta faollashtiruvchi lisoniy birlik sifatida qaralishi mumkin. Oila va qarindoshlik insonning biologik, ijtimoiy va madaniy mavjudligini belgilovchi universal sohalardan biridir. Shuning uchun mazkur konseptlar turli xalqlar paremiologik fondida keng ifodalanadi. Biroq universal ijtimoiy hodisaning barcha tillarda bir xil tarzda konseptuallashtirilishi shart emas. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, qarindoshlik tizimi, nikoh va oilaviy munosabatlari, avlodlararo aloqalari hamda ijtimoiy qadriyatlari ushbu konseptlarning lisoniy shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. O'zbek xalq maqollari oilani inson va jamiyat munosabatlarining muhim markazi sifatida aks ettiradi. "O'zbek xalq maqollari" to'plamining so'zboshi qismida maqollar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, turmush tarzi, inson, oila va jamiyat haqidagi qarashlarini aks ettiruvchi folklor birliklari sifatida tavsiflanadi[1]. Demak, oila konseptining paremiologik verbalizatsiyasi xalqning ijtimoiy xotirasi bilan bevosita bog'liq. *"Qush uyasida ko'rganini qiladi", "Bolali uy – bozor, bolasiz uy – mozor", "Bir bolaga yetti mahalla ota-ona"* maqollari umumiy mazmun jihatidan **oilaning inson tarbiyasi, ma'naviy shakllanishi va ijtimoiy hayotidagi muhim o'rnini** ifodalaydi. Turk paremiologiyasida ham oila va qarindoshlik alohida mazmuniy qatlamni tashkil etadi. Tadqiqotlarda turk maqollarida ota, ona, farzand, aka-uka, opa-singil, amaki, tog'a, xola, qaynota, qaynona, kelin va boshqa qarindoshlik nomlari orqali turli ijtimoiy rollarning modellashtirilishi qayd etilgan [2]. Xususan, qarindoshlik nomlarining maqollarda qo'llanishi nafaqat qarindoshlik aloqasini bildiradi, balki mazkur shaxsga nisbatan jamiyatning baholovchi munosabatini ham ifodalaydi [3]. *"Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz", "Oğlan dayıya, kız halaya çeker", "Et tırnaktan ayrılmaz"* maqollari turk paremiologiyasida ona–farzand, qarindoshlararo o'xshashlik va qarindoshlik rishtalarining mustahkamligi kabi munosabatlarni aks ettiradi. Ularda *ana, oğlan, dayı, kız, hala* kabi qarindoshlik nomlari bevosita verbalizatsiya vositasi bo'lsa, *et–tırnak* munosabati qarindoshlikni ajralmas birlik sifatida metaforik tarzda konseptuallashtiradi. Ingliz paremiologiyasida esa *family, home, blood, father, mother, child, son, daughter, kin* kabi birliklar oila va naslga oid konseptual maydonni shakllantiradi. *"Blood is thicker than water", "Charity begins at home", "Like father, like son", "East, west, home is best"* kabi paremalar oilaviy yaqinlik, uy, nasliy davomiylik va tarbiya kabi tushunchalarni turli kognitiv modellar orqali ifodalaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek, turk va ingliz tillaridagi maqollarda "oila" va "qarindoshlik" konseptlarining kognitiv tuzilishi hamda ularning verbalizatsiya usullarini qiyosiy jihatdan aniqlashdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifalari "oila" va "qarindoshlik" konseptlarining kognitiv mazmunini aniqlash, uch til paremiologik fondida mazkur konseptlarni verbalizatsiya qiluvchi asosiy birliklarni ajratish, oila va qarindoshlikning kognitiv submodellarini belgilash, o'zbek, turk va ingliz maqollarida mazkur submodellar qanday obrazlar orqali ifodalanishini aniqlash hamda universal va etnomadaniy komponentlarni qiyoslashdan iborat. Tadqiqot materiali o'zbek, turk va ingliz tillarining maqol to'plamlari hamda ushbu mavzuga bag'ishlangan paremiologik tadqiqotlarda qayd etilgan birliklardan tashkil topdi [1; 2; 4]. Tahlilda konseptual, kognitiv-semantik, qiyosiy-tipologik va interpretativ metodlardan foydalanildi. Mazkur metodlar maqollarning nafaqat lug'aviy ma'nosini, balki ular asosida shakllangan bilim modeli va baholash tizimini aniqlash imkonini beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Kognitiv tilshunoslikda konsept inson ongida shakllangan, muayyan obyekt yoki hodisa haqidagi bilim, tasavvur, assotsiatsiya, baho va tajribalarni birlashtiruvchi mental birlik sifatida talqin qilinadi. A. Askoldov konseptni inson tafakkurida so'zga bog'langan fikriy birlik sifatida izohlagan bo'lsa, zamonaviy kognitiv yondashuvlarda konseptning tuzilishi uning turli bilim qatlamlari va tajribaviy komponentlari orqali ochib beriladi [5]. J. Lakoff va M. Johnson esa konseptual tizim insonning kundalik tajribasi hamda metaforik tafakkuri bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi [6]. Oila konsepti ushbu nuqtayi nazardan bitta "family" yoki "oila" leksemasi bilan chegaralanmaydi. U ota, ona, farzand, er, xotin, aka, uka, opa, singil, uy, mehr, tarbiya, himoya, mas'uliyat, nasl va davomiylik kabi ko'plab semantik-kognitiv komponentlarni birlashtiradi. Shu bois uni konseptual maydon sifatida tasavvur qilish maqsadga muvofiq. Qarindoshlik konsepti esa oila konseptiga nisbatan kengroq ijtimoiy munosabatlar tizimini qamrab oladi. Bunda qon-qarindoshlik, nikoh orqali yuzaga kelgan aloqalar, avlodlararo munosabatlar, qarindoshlar o'rtasidagi o'zaro majburiyat va ijtimoiy yaqinlik kabi komponentlar mavjud bo'ladi. Shu asosda tadqiqotda "oila" konseptining yadrosini **ota – ona – farzand – er – xotin – uy** birliklari tashkil etishi, "qarindoshlik" konseptining esa **aka-uka – opa-singil – amaki – tog'a – xola – amma – qarindosh – quda – kelin – kuyov – avlod** kabi kengroq birliklar orqali konkretlashishi kuzatiladi.

Mazkur konseptlarning paremiologik verbalizatsiyasida yana bir muhim jihat mavjud: maqol ko'pincha qarindoshlik nomini bevosita ishlatmasdan ham oilaviy munosabatni ifodalashi mumkin. Masalan, "Qush uyasida ko'rganini qiladi" maqolida "oila" yoki "ota-ona" so'zlari bevosita mavjud emas. Biroq **uya → qush → bola → kuzatish → taqlid → tarbiya** zanjiri orqali oila va ijtimoiylashuv freymi faollashadi.

Demak, konsept verbalizatsiyasi nominativ emas, balki obrazli va bilvosita xarakterga ham ega bo‘lishi mumkin. O‘zbek paremiologik fondida oila konsepti, avvalo, birlik va osoyishtalik, ota-onaga hurmat, farzand tarbiyasi, uy va ro‘zg‘or, avlod davomiyligi kabi kognitiv komponentlar orqali ifodalanadi. “*Oila tinch – yurt tinch*” maqolida oila va jamiyat o‘rtasidagi konseptual bog‘liqlik bevosita ifodalanadi. Bu parema asosida **oila → jamiyat** konseptual metonimik modeli yotadi. Oiladagi tinchlik kengroq ijtimoiy osoyishtalikning kichik modeli sifatida ko‘rsatiladi. Demak, oila faqat shaxsiy hayot makoni emas, balki jamiyat barqarorligining boshlang‘ich nuqtasi sifatida konseptuallashtiriladi. “Onali uy bozor, bolasiz uy mozor” maqolida esa **ona → hayot → uy → baraka** munosabati shakllanadi. “Bozor” va “mozor” obrazlarining qarama-qarshi qo‘yilishi orqali onali uyning hayotiyligi, harakat va fayzga egaligi, bolasiz uyning esa bo‘shliq va sokinlik bilan bog‘lanishi ifodalanadi. Bu yerda oila konsepti faqat qarindoshlik munosabati emas, balki hayotiy makon sifatida modellashtirilgan. “*Ota rozi – udo rozi”* maqolida ota obrazi diniy-axloqiy baho bilan birlashadi. Ota roziligi insonning ijtimoiy va ma’naviy maqomini belgilovchi omil sifatida konseptuallashtiriladi. Bunda **ota → hurmat → rozilik → ezgulik** kognitiv modeli shakllanadi. Mazkur modelda qarindoshlik munosabati aksiologik mazmun bilan boyitiladi. “*Qush uyasida ko‘rganini qiladi*” maqoli esa farzand tarbiyasi bilan bog‘liq eng muhim kognitiv modellaridan birini namoyon qiladi. Qush va uya haqidagi konkret tajriba inson oilasiga ko‘chiriladi. **Uya → oila, qush bolasi → farzand, ko‘rish → o‘rganish**, **taqlid → xulq** konseptual mosliklari yuzaga keladi. Natijada oila bolaning xulq-atvorini shakllantiruvchi birlamchi ijtimoiy muhit sifatida konseptuallashtiriladi. “*Bir bolaga yetti mahalla ota-ona”* maqolida oila konsepti biologik ota-onadan tashqari keng jamoaviy tarbiya modeliga kengayadi. Bu paremada **bola → oila → mahalla → jamoaviy mas’uliyat** zanjiri shakllanadi. Shunday qilib, o‘zbek paremiologik tafakkurida farzand tarbiyasi faqat individual ota-onaning vazifasi emas, balki keng ijtimoiy muhitning mas’uliyati sifatida ham namoyon bo‘ladi. Demak, o‘zbek maqollarida oila konseptining kognitiv yadrosi **birlik, hurmat, tarbiya, mehr, mas’uliyat va ijtimoiy davomiylik** komponentlari bilan belgilanadi. Bu komponentlar ko‘pincha *uy, uya, ota-ona, bola, bozor, mozor, mahalla* kabi konkret obrazlar orqali verbalizatsiya qilinadi.

Turk paremiologiyasida oila va qarindoshlik munosabatlari qarindoshlik nomlari, oilaviy rollar va avlodlararo munosabatlar orqali faol verbalizatsiya qilinadi. Tadqiqotlarda turk maqollarida qarindoshlik nomlari alohida baholovchi va emotsional mazmun kasb etishi ko‘rsatilgan [2, 3]. Xususan, *anne, baba, çocuk, kardeş, amca, dayı, teyze, hala, gelin, kaynana, eş* kabi birliklar turli ijtimoiy rollarni konseptuallashtiradi. “*Ana gibi yar olmaz*” maqolida **ona → beqiyos mehr → himoya** kognitiv modeli mavjud. Ona obrazi inson hayotidagi o‘rnini boshqa ijtimoiy munosabatlar bilan almashtirib bo‘lmaydigan shaxs sifatida ko‘rsatadi. O‘zbek tilidagi “Onaning o‘rnini hech kim bosa olmaydi” mazmunidagi paremalar bilan qiyoslaganda, ikki til o‘rtasida konseptual invariant yaqqol ko‘rinadi. “*Dişi kuş yapar yuvayı*” maqolida ayolning oila tashkil etish va uni saqlashdagi roli “uya” metaforasi orqali ifodalanadi. Bu yerda **qush uyasi → oila, uyani qurish → oilani barpo etish** konseptual xaritasi shakllanadi. Ushbu model o‘zbek tilidagi “*Qush uyasida ko‘rganini qiladi*” maqolidagi “uya” obraziga yaqin bo‘lsa-da, konseptual funksiyasi boshqa: o‘zbek maqolida *uya* tarbiya makoni bo‘lsa, turk maqolida u oilani barpo etish makonini modellashtiradi. “*Et tırnaktan ayrılmaz*” maqolida qarindoshlik aloqasi **tana qismlari → ajralmaslik → qarindoshlik** metaforik modeli asosida ifodalanadi. Et va tirnoqning biologik jihatdan bir-biriga bog‘liqligi qarindoshlar o‘rtasidagi ajralmaslikni konseptuallashtirish uchun manba sohaga aylanadi. “*Oğlan dayıya, kız halaya çeker*” maqolida esa nasliy va oilaviy o‘xshashlik qarindoshlik munosabatlari orqali modellashtiriladi. Bu parema **nasl → qarindoshlik → o‘xshashlik** kognitiv modelini faollashtiradi. Unda bolaning xususiyatlari faqat ota-onaga emas, balki kengroq qarindoshlik tizimiga bog‘lanadi. Turk paremiologiyasida qaynona-kelin, elti, görümce kabi nikoh orqali shakllanadigan munosabatlarning ham faol aks etishi oila konseptining faqat “ota–ona–farzand” uchligidan iborat emasligini ko‘rsatadi [2]. Shu jihatdan turk maqollarida **qarindoshlik** konsepti nikohdan keyingi ijtimoiy munosabatlarni ham o‘z ichiga oluvchi keng tarmoqli kognitiv model sifatida namoyon bo‘ladi.

Ingliz paremiologiyasida oila konsepti *family, home, blood, father, mother, son, daughter, child, tree* kabi birliklar orqali verbalizatsiya qilinadi. Ushbu birliklar asosida oilaviy yaqinlik, nasliy davomiylik, tarbiya, uy va shaxsiy mas’uliyat kabi kognitiv mazmunlar shakllanadi. “*Blood is thicker than water*” maqolida **qon → qarindoshlik, suv → begona aloqa** konseptual oppozitsiyasi yuzaga keladi. Qon biologik yaqinlikning, suv esa umumiy va zaifroq aloqaning metaforik manbai sifatida ishlatiladi. Natijada biologik yoki qarindoshlik aloqalari boshqa munosabatlardan kuchliroq ekanligi haqidagi baholovchi model shakllanadi. “*Charity begins at home*” maqolida oila insonning axloqiy faoliyati boshlanadigan makon sifatida konseptuallashtiriladi. **home → axloqiy tarbiya → ijtimoiy xulq** modeli orqali insonning boshqalarga nisbatan mehribonligi va yordam ko‘rsatishi avvalo o‘z uyidan boshlanishi kerakligi haqidagi

konseptual xulosa ifodalanadi. "*Like father, like son*" maqolida esa ota va farzand o‘rtasidagi o‘xshashlik **ota → namuna → o‘g‘il → xulq** modeli orqali ifodalanadi. Ushbu model o‘zbek va turk tillaridagi farzandning ota-onaga o‘xshashi haqidagi paremalar bilan konseptual jihatdan yaqin. Biroq uning ingliz tilidagi verbalizatsiyasi qisqa parallel konstruktsiya asosida shakllangan. "*The apple doesn't fall far from the tree*" maqolida daraxt va meva obrazlari orqali nasliy davomiylik konseptuallashtiriladi. **daraxt → ota-ona, meva → farzand, masofa → xulqiy farq** kabi konseptual mosliklar shakllanadi. Bu model o‘zbek va turk tillaridagi "*bola ota-onasidan o‘rnak oladi*" mazmunidagi paremalar bilan qiyoslanganda, turli xalqlarda nasliy va tarbiyaviy davomiylikni tabiat obrazlari orqali ifodalashning universal kognitiv imkoniyatini ko‘rsatadi. "*East, west, home is best*" maqolida esa **uy → xavfsizlik → komfort → shaxsiy farovonlik** modeli ustuvor. Bunda oila va uy shaxs uchun eng maqbul va xavfsiz makon sifatida konseptuallashtiriladi. O‘zbek maqollarida ham *uy* ko‘pincha *osoyishtalik, fayz va ijtimoiy birlik* bilan bog‘lanadi. Demak, **home/uy** obrazi uchala tilda ham oila konseptining muhim verbalizatori bo‘la oladi.

Muhokama. O‘zbek, turk va ingliz maqollarini qiyoslash natijasida *"oila*" va "*qarindoshlik*" konseptlarining bir qator umumiy kognitiv komponentlari aniqlanadi. Ularning eng asosiylari *ota-ona va farzand munosabati, oilaviy yaqinlik, tarbiya, avlodlar davomiyligi, uy va xavfsizlik, qarindoshlik rishtalari hamda oilaviy mas'uliyatdir*. Biroq ushbu invariant komponentlarning verbalizatsiyasi uchala tilda turlicha. O‘zbek maqollarida oila ko‘pincha keng ijtimoiy muhit bilan bog‘lanadi. *"Mahalla", "ota-ona", "uy", "bola", "qush uyasi"* kabi obrazlar oilaviy munosabatning jamoaviy va tarbiyaviy tabiatini kuchaytiradi. Bu holat oilani individual birlikdan ko‘ra kengroq ijtimoiy tizimning bir qismi sifatida konseptuallashtirish imkonini beradi. Turk maqollarida esa qarindoshlik tizimining ichki rollari nisbatan aniqroq verbalizatsiya qilinadi. *Anne, baba, dayı, hala, teyze, amca, gelin, kaynana, görümce* kabi birliklarning faol qo‘llanishi qarindoshlik munosabatlarining rollarga bo‘lingan kognitiv tuzilishini ko‘rsatadi [2; 3] Bunday xususiyat turkiy paremiologik an'ananing umumiy jihatlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq mazkur o‘xshashlikni faqat til qarindoshligi bilan izohlash to‘g‘ri emas; umumiy tarixiy-madaniy tajriba va ijtimoiy institutlar ham muhim omil hisoblanadi. Ingliz maqollarida esa *family* va *home* birliklari ko‘pincha *shaxsning axloqiy tajribasi, nasliy o‘xshashlik va individual mas'uliyat* bilan birgalikda konseptuallashtiriladi. Biroq bundan ingliz paremiologiyasi faqat individualistik xarakterga ega, degan qat'iy xulosa chiqarish metodologik jihatdan asosli emas. Chunki ingliz maqollarida ham oilaviy birdamlik, ota-ona qadri va qarindoshlik aloqalarini ulug‘lovchi ko‘plab birliklar mavjud.

Demak, kognitiv jihatdan **oila** konseptining invariant modeli **oila → yaqinlik → himoya → tarbiya → mas'uliyat → davomiylik, qarindoshlik** konseptining umumiy modeli esa **qarindoshlik → qon/nikoh → aloqa → o‘zaro majburiyat → ijtimoiy yaqinlik → baho** tarzida ifodalanishi mumkin. Mazkur modellar uchala til materialida turli leksik, metaforik va grammatik vositalar orqali verbalizatsiya qilinadi.

Oila va qarindoshlik konseptlarining paremiologik ifodasida metaforik modellashtirish alohida ahamiyatga ega. J. Lakoff va M. Johnson konseptual metaforani insonning abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglash mexanizmi sifatida izohlaydi [6]. Paremalarda ham qarindoshlik va oilaviy munosabatlar ko‘pincha tana, tabiat, makon va predmetlar orqali ifodalanadi. Masalan, turk tilidagi "*Et tırnaktan ayrılmaz*" hamda ingliz tilidagi "*Blood is thicker than water*" paremalarida biologik tajriba ijtimoiy munosabatni anglash uchun manba sohaga aylanadi. O‘zbek tilida "*Qush uyasida ko‘rganini qiladi*" maqolida esa *qush va uya* obrazi *inson oilasidagi tarbiya jarayoni*ni modellashtiradi. Shunday qilib, oilaviy munosabatlarni ifodalovchi asosiy metaforik modellarni **oila – uya, qarindoshlik – qon, farzand – meva, oila – makon, tarbiya – ko‘rish/taqlid, nasl – daraxt** tarzida umumlashtirish mumkin. Bu modellar oila va qarindoshlik haqidagi abstrakt bilimlarni kundalik tajriba bilan bog‘laydi. Natijada maqolning kommunikativ ta'siri kuchayadi va murakkab ijtimoiy munosabat qisqa, obrazli hamda yodda qoladigan shaklda ifodalanadi.

Kognitiv-verbalizatsion tahlilni faqat nominativ birliklar bilan chegaralash yetarli emas. Oila va qarindoshlik konseptlarining maqollardagi muhim xususiyatlaridan biri ularning aksiologik, ya'ni baholovchi tabiatidir. O‘zbek maqollarida *ota-ona, oila, farzand va qarindoshlik* ko‘pincha ijobiy baholanadi. *Hurmat, mehr, birlik, sadoqat, tarbiya va o‘zaro yordam* asosiy ijobiy qadriyatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda oila shaxsning axloqiy shakllanishi va jamiyatdagi munosabatlarning barqarorligini ta'minlovchi asosiy institut sifatida ko‘rsatiladi. Turk maqollarida ham qarindoshlikning ijobiy bahosi kuchli, biroq qarindoshlar o‘rtasidagi ziddiyat va ijtimoiy masofa ham paremiologik materialda aks etadi. Masalan, qarindoshlik aloqasining yaqinligi bilan bir qatorda, *gelin–kaynana, elti–görümce* kabi munosabatlarning murakkabligi ham verbalizatsiya qilinadi.[2] Demak, turk paremiologik konseptualizatsiyasi oilani faqat ideal munosabatlar tizimi sifatida emas, balki *turli rollar va manfaatlar kesishadigan ijtimoiy makon* sifatida ham tasvirlaydi. Ingliz maqollarida ham oila ijobiy qadriyat sifatida aks etadi, biroq ayrim paremalarda *shaxsiy*

tajriba, ehtiyotkorlik va mustaqillik bilan bog‘liq baholashlar ustuvor bo‘lishi mumkin. Bu holat oila konseptining mutlaq bir xil emasligini, balki muayyan madaniy diskurs doirasida turli qiymat komponentlarini birlashtirishini ko‘rsatadi. Shunday qilib, “OILA” konseptining aksiologik yadrosini uchala tilda ham **mehr, yaqinlik, himoya, tarbiya, hurmat va davomiylik** tashkil etadi. Farq esa ushbu qadriyatlarning qaysi biri ko‘proq faollashishi va qanday obrazlar orqali ifodalanishida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari *“oila”* va *“qarindoshlik*” konseptlarini bitta semantik maydon sifatida birlashtirish bilan birga, ularning ichki iyerarxiyasini ham farqlash zarurligini ko‘rsatdi. “*Oila*” konsepti asosan birlamchi ijtimoiy guruh va uy-makon bilan bog‘liq bo‘lsa, “*qarindoshlik*” konsepti oila chegarasidan tashqariga chiqib, nasl, nikoh, qarindoshlararo majburiyat va ijtimoiy aloqalarni qamrab oladi. O‘zbek, turk va ingliz tillarida oila konseptining universal yadrosi mavjud bo‘lsa-da, uning kognitiv periferiyasi turlicha shakllanadi. O‘zbek tilida **mahalla va keng qarindoshlik**, turk tilida **qarindoshlik rollari va nikoh orqali shakllangan munosabatlar**, ingliz tilida esa **home, blood, ancestry va personal responsibility** kabi birliklar konseptual maydonning faol komponentlari sifatida ko‘zga tashlanadi. Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shundaki, konseptning verbalizatsiyasi bevosita nomlash bilan cheklanmaydi. *“Oila”* so‘zi mavjud bo‘lmagan maqolda ham oila konsepti *“uy”, “uya”, “daraxt”, “meva”, “qon”, “ota”, “ona”, “bola”* kabi obrazlar orqali faollashishi mumkin. Demak, paremiologik konseptualizatsiyada **to‘g‘ridan-to‘g‘ri verbalizatsiya** bilan bir qatorda **bilvosita obrazli verbalizatsiya** ham mavjud. Mazkur natija oila va qarindoshlik konseptlarini kognitiv tahlil qilishda quyidagi modelni taklif etish imkonini beradi: **Leksik verbalizator → obraz → kognitiv belgi → konseptual model → aksiologik baho → paremiologik xulosa.** Masalan, **“uya” → oilaviy makon → tarbiya → OILA → ijobiy baho → farzand oilada ko‘rganini takrorlaydi** yoki **“qon” → biologik yaqinlik → qarindoshlik → QARINDOSHLIK → yuqori qiymat → qarindoshlik rishtalari boshqa aloqalardan ustun.** Shu jihatdan kognitiv-verbalizatsion tahlil maqolning lug‘aviy tarkibi, metaforik qurilishi, konseptual mazmuni va aksiologik yo‘nalishini yagona metodologik tizimda ko‘rish imkonini beradi.

Xulosa. Qiyosiy tahlil natijasida “OILA” konseptining universal kognitiv modeli **yaqinlik → himoya → tarbiya → mas’uliyat → davomiylik**, “QARINDOSHLIK” konseptining modeli esa **qon/nasab yoki nikoh → aloqa → o‘zaro majburiyat → ijtimoiy baho** ko‘rinishida umumlashtirildi. Ushbu invariant modellar turli tillarda turlicha verbal va obrazli vositalar yordamida konkretlashadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, qarindosh tillar bo‘lgan o‘zbek va turk tillaridagi o‘xshashliklarni faqat genetik qarindoshlik bilan izohlash yetarli emas. Bunda umumiy tarixiy-madaniy tajriba, ijtimoiy institutlar va uzoq muddatli madaniy aloqalar ham hisobga olinishi lozim. Ingliz tili materiallari esa oila va qarindoshlik kabi universal konseptlarning boshqa madaniy muhitda qanday kognitiv va lisoniy vositalar bilan modellashtirilishini ko‘rsatadi. Shunday qilib, maqollarda “Oila” va “Qarindoshlik” konseptlarining verbalizatsiyasi uch darajada amalga oshadi: **bevosita nominativ verbalizatsiya** (“ota”, “ona”, “family”, “anne”, “baba”); **obrazli-metaforik verbalizatsiya** (“uya”, “qon”, “daraxt”, “meva”); **konseptual-pragmatik verbalizatsiya**, bunda butun maqol muayyan oilaviy yoki qarindoshlik tajribasini umumlashtiruvchi kognitiv model sifatida xizmat qiladi. Mazkur xulosalar o‘zbek, turk va ingliz tillari paremiologik fondini konseptual-semantik va kognitiv jihatdan tizimlashtirish, shuningdek, kelgusida **“oila → qarindoshlik → nikoh → tarbiya → nasl → ijtimoiy mas’uliyat”** konseptual zanjiri asosida kengroq qiyosiy tadqiqotlar olib borish uchun metodologik asos bo‘la oladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.*
2. *Yılmaz Y., Sarı H. Türk atasözlerinde akrabalık adlarının kullanımı // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. – 2015. – № 2. – S. 163–182.*
3. *Hirik E. Türkiye Türkçesi atasözlerinde akrabalık bildiren kelimeler ve duygo değerleri // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. – 2017. – C. 6. – № 3. – S. 1742–1764.*
4. *Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. I–II. – İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988.*
5. *Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. – Москва: Academia, 1997. – С. 267–279.*
6. *Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.*
7. *Fillmore C.J. Frame semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982. – P. 111–137.*

8. Minsky M. A framework for representing knowledge // The Psychology of Computer Vision / ed. P.H. Winston. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211–277.

9. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport, CT: Greenwood Press, 2004. – 304 p.

10. Norrick N.R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – Berlin; New York: Mouton, 1985. – 216 p.

11. Honeck R.P. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – 312 p.

12. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.

13. Çelik A. Türk atasözlerinde soy ve akrabalık // Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi. – 2021. – C. 11. – № 4. – S. 1630–1645.

14. Güngör Ergan N. Türk atasözleri ve deyimlerinde aile ve akrabalık anlayışı // Türkoloji Dergisi. – 2018. – № 2. – S. 45–58.

15. Belkhir S. (Ed.). Proverbs within Cognitive Linguistics: State of the Art. – Amsterdam: John Benjamins, 2024. – 280 p.

UO‘K 81'27:355:811.111/811.512.133

O‘ZBEK VA INGLIZ HARBIY DISKURSIDA MUROJAAT BIRLIKLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Xasanova Shahlo Kamildjanovna,
O‘zbekiston Milliy universiteti doktoranti,
ingliz tili o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz harbiy diskursida qo‘llanadigan murojaat birliklarining lingvistik, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Harbiy diskurs institutsional muloqotning o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida qat’iy iyerarxiya, xizmat intizomi, rasmiylik, bo‘ysunish va kommunikativ standartlashuv tamoyillariga asoslanadi. Tadqiqotda harbiy unvon, lavozim, familiya, Sir, Ma’am kabi birliklar hamda o‘zbek tilidagi unvon + familiya, unvon + ism va egalik qo‘shimchasi bilan shakllangan murojaat modellari lingvomadaniy nuqtayi nazardan o‘rganiladi. Tahlil natijasida murojaat birliklari har ikki tilda adresatning ijtimoiy maqomi va xizmatdagi o‘rnini belgilash bilan birga, hurmat, masofa, birdamlik, bo‘ysunish va institutsional identifikatsiyani ifodalashi aniqlandi. Ingliz harbiy diskursida murojaat ko‘proq professional status va institutsional masofani kodlasa, o‘zbek harbiy diskursida ushbu funksiyalar bilan bir qatorda milliy nutq odobi, katta-kichiklik va hurmat kategoriyalari ham faol namoyon bo‘ladi. Maqolada murojaat birliklarining tarjimadagi pragmatik ekvivalentligi masalasi ham yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *harbiy diskurs, murojaat birliklari, lingvomadaniyat, harbiy unvon, nutq etiketi, pragmatika, iyerarxiya, hurmat, ingliz tili, o‘zbek tili, madaniyatlararo kommunikatsiya.*

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЕДИНИЦ ОБРАЩЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ВОЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *В статье проводится сопоставительный лингвокультурологический анализ единиц обращения в узбекском и английском военном дискурсе. Военный дискурс рассматривается как специфический тип институциональной коммуникации, основанный на строгой иерархии, служебной дисциплине, официальности, подчинении и стандартизации речевого поведения. Анализируются обращения, основанные на воинском звании, должности, фамилии, а также английские единицы Sir и Ma’am и различные модели обращений в узбекском языке. Установлено, что обращения в обоих языках выполняют не только идентифицирующую и коммуникативную функции, но и выражают уважение, социальную дистанцию, подчинение, профессиональную солидарность и институциональную идентичность. В английском военном дискурсе обращения преимущественно акцентируют профессиональный статус и институциональную дистанцию, тогда как в узбекском дискурсе эти функции взаимодействуют с национальными представлениями о почтении, старшинстве и социальных отношениях. Особое внимание уделяется проблеме прагматической эквивалентности военных обращений при переводе с английского языка на узбекский и наоборот.*

Ключевые слова: *военный дискурс, единицы обращения, лингвокультура, воинское звание, речевой этикет, прагматика, иерархия, уважение, английский язык, узбекский язык, межкультурная коммуникация.*

LINGUOCULTURAL FEATURES OF ADDRESS UNITS IN UZBEK AND ENGLISH MILITARY DISCOURSE

Abstract. *This article provides a comparative linguocultural analysis of address terms used in Uzbek and English military discourse. Military discourse is viewed as a specific type of institutional communication characterized by strict hierarchy, service discipline, formality, subordination, and standardized communicative behavior. The study examines address forms based on military rank, position, surname, as well as such English forms as Sir and Ma’am and corresponding address patterns in Uzbek. The analysis demonstrates that address terms in both languages perform not only communicative and identifying functions but also encode respect, social distance, subordination, professional solidarity, and institutional identity. In English military discourse, address forms primarily emphasize professional status and institutional distance, whereas in Uzbek military discourse these functions interact with culturally specific*

concepts of respect, seniority, and social relations. Particular attention is paid to the problem of pragmatic equivalence in translating military address terms between English and Uzbek. The results demonstrate that effective intercultural military communication requires consideration of both linguistic form and the cultural-pragmatic meaning encoded in address terms.

Keywords: *military discourse, address terms, linguoculture, military rank, speech etiquette, pragmatics, hierarchy, respect, English, Uzbek, intercultural communication.*

Kirish. Til jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, madaniy qadriyatlari va kommunikativ tajribasini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Insonlar o‘rtasidagi muloqotda qo‘llanadigan murojaat birliklari ushbu tizimning ayniqsa muhim qismlaridan biri hisoblanadi. Murojaat shakli orqali so‘zlovchi nafaqat adresatni chaqiradi yoki uning e’tiborini tortadi, balki uning ijtimoiy maqomini tan oladi, unga nisbatan munosabatini bildiradi va kommunikativ vaziyatning rasmiylik darajasini belgilaydi. Shu sababli murojaat birliklari tilning grammatik va leksik imkoniyatlari bilan bir qatorda, xalqning tarixiy-madaniy tajribasi va ijtimoiy qadriyatlarini ham namoyon etadi.

Murojaat birliklarining lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganish ayniqsa institutsional diskurs doirasida muhimdir. Harbiy diskurs shunday institutsional kommunikatsiya turlaridan biri bo‘lib, unda kommunikantlarning ijtimoiy va xizmat maqomi oldindan belgilangan bo‘ladi. Harbiy xizmatda shaxslararo munosabatlar oddiy fuqarolik muloqotidagiga qaraganda ancha qat’iy tartibga solinadi. Harbiy unvon, lavozim, xizmat tajribasi va bo‘ysunish darajasi nutqiy xatti-harakatning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [1, 59].

Harbiy diskursdagi murojaat birliklari shuning uchun oddiy murojaat vositasi emas. Ular hokimiyat va bo‘ysunish munosabatlarini belgilash, xizmat iyerarxiyasini namoyish etish, harbiy intizomni mustahkamlash va institutsional identifikatsiyani yuzaga chiqarish vazifalarini bajaradi. Harbiy murojaat birliklari bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda ular rasmiylik, unvon, hokimiyat, iyerarxiya va protokolni ifodalovchi muhim vositalar sifatida tavsiflangan.

Mavzuning dolzarbligi ingliz va o‘zbek tillari harbiy diskursining xalqaro harbiy hamkorlik, harbiy tarjima va xorijiy tillarni maxsus maqsadlarda o‘qitish sharoitida tobora ko‘proq aloqaga kirishayotgani bilan ham belgilanadi. Harbiy kommunikatsiyada noto‘g‘ri murojaat shaklining tanlanishi nafaqat til xatosi, balki kommunikativ maqomning noto‘g‘ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek va ingliz harbiy diskursida qo‘llanadigan murojaat birliklarini lingvomadaniy jihatdan qiyoslash, ularning strukturaviy shakllari, pragmatik vazifalari va madaniy-semantik xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Murojaat birliklari masalasi pragmatika, sotsiolingvistika, nutq etiketi va lingvomadaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida joylashadi. Murojaatning kommunikativ tabiatini tushuntirishda nutq aktlari nazariyasi muhim nazariy asoslardan biridir. J. L. Austin nutqning nafaqat axborot uzatish, balki muayyan harakatni amalga oshirish xususiyatiga ega ekanligini ko‘rsatgan bo‘lsa, J. Searle nutq aktlarini tizimlashtirib, ularning kommunikativ maqsadlarini aniqlashtirdi [7, 153]. Murojaat birliklari ham muayyan kommunikativ harakatni yuzaga keltiruvchi vosita sifatida qaralishi mumkin.

P. Brown va S. Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi murojaat shakllarini ijtimoiy “yuz”ni saqlash, ijtimoiy masofani boshqarish va kommunikativ bosimni kamaytirish mexanizmlari bilan bog‘laydi. G. Leech esa xushmuomalalikni pragmatik tamoyillar asosida tahlil qilib, muloqotdagi hurmat va ijtimoiy muvozanatning til orqali ifodalanishiga e’tibor qaratadi.

R. Wardhaugh murojaat shakllarini tilning hokimiyat, birdamlik, rasmiylik va ijtimoiy masofani kodlovchi vositalaridan biri sifatida izohlaydi. Shu jihatdan harbiy diskurs murojaat birliklarining ijtimoiy indeksatsiya xususiyatlarini kuzatish uchun juda qulay material beradi [9, 57].

Ingliz va o‘zbek nutq etiketi bo‘yicha qiyosiy tadqiqotlarda ushbu tillarda hurmat, murojaat va xushmuomalalikning turli lingvistik vositalar orqali ifodalanishi ko‘rsatilgan. Xususan, ingliz tilida *Sir, Madam, Mr, Mrs, Dr* kabi birliklar, o‘zbek tilida esa ism, qarindoshlik atamalari, hurmat bildiruvchi birliklar va turli affiksal vositalar ijtimoiy munosabatlarni ifodalashga xizmat qilishi qayd etiladi.

O‘zbek va rus tillaridagi murojaat hamda salomlashuv shakllarining lingvomadaniy xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar ham murojaatning ijtimoiy va madaniy kontekst bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Harbiy diskursga oid maxsus tadqiqotlarda esa murojaat birliklarining boshqa institutsional diskurs turlaridan farqli ravishda qat’iy protokol asosida qo‘llanishi ta’kidlanadi. D. Nasirdinovaning tadqiqotida harbiy xizmatchilar o‘rtasida murojaat birliklari intizom, hokimiyat, rasmiylik va ierarxik munosabatlarni aks

ettirishi qayd etilgan. Tadqiqotda G‘arb harbiy amaliyotida *rank + surname* hamda *Sir/Ma’am* modellarining, o‘zbek harbiy muhitida esa *rank + surname* modelining muhimligi ko‘rsatilgan.

Shuningdek, ingliz va o‘zbek harbiy diskursining umumiy lingvistik xususiyatlari bo‘yicha tadqiqotlarda aniqlik, standartlashuv, rasmiylik va institutsional xarakter har ikki tilda muhim umumiy belgilar sifatida ko‘rsatilgan.

Shunga qaramay, o‘zbek va ingliz harbiy murojaat birliklarining aynan **lingvomadaniy** xususiyatlarini, ya’ni ularning shakli ortida turgan milliy madaniy kodlar, hurmat konsepti va ijtimoiy qadriyatlarni kompleks ravishda qiyoslash masalasi hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mazkur maqola ana shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan [10, 46].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifat jihatidan qiyosiy-lingvomadaniy va lingvopragmatik yondashuvlarga asoslanadi. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek va ingliz harbiy diskursida qo‘llanadigan murojaat birliklari tanlandi.

Tahlil jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Qiyosiy metod – ingliz va o‘zbek tillaridagi murojaat birliklarining strukturaviy va funksional o‘xshash hamda farqli jihatlarini aniqlash uchun;

Lingvopragmatik tahlil – murojaat birliklarining kommunikativ vazifasi, adresant va adresat o‘rtasidagi munosabat hamda ijtimoiy masofani belgilash xususiyatlarini aniqlash uchun;

Lingvomadaniy tahlil – murojaat shakllarida aks etuvchi milliy qadriyatlar, hurmat, katta-kichiklik, xizmatga sadoqat va ijtimoiy iyerarxiya kabi konseptlarni aniqlash uchun;

Diskursiv tahlil – murojaat birliklarini alohida so‘z sifatida emas, balki muayyan kommunikativ vaziyat va institutsional muhit tarkibida o‘rganish uchun;

Kontekstual tahlil – bir xil murojaat birligining turli vaziyatlarda qanday pragmatik ma’no kasb etishini aniqlash uchun foydalanildi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek harbiy diskursiga oid ilmiy adabiyotlar, harbiy kommunikatsiya namunalari, murojaat shakllari va mavjud tadqiqotlarda keltirilgan misollar tahlil qilindi. Harbiy murojaatlarning lingvomadaniy mazmunini aniqlashda birlikning lug‘aviy shakli bilan bir qatorda uning kommunikativ vaziyati, adresant-adresat munosabati va institutsional maqomi hisobga olindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalari o‘zbek va ingliz harbiy diskursida murojaat birliklarining birinchi navbatda **ijtimoiy maqomni indeksatsiya qilish** vazifasini bajarishini ko‘rsatadi.

Ingliz harbiy diskursida eng xarakterli modellardan biri **harbiy unvon + familiya** shaklidir:

Captain Smith
Lieutenant Brown
Colonel Johnson
Sergeant Williams

Mazkur birliklarda familiya shaxsning individual identifikatorini, harbiy unvon esa uning institutsional maqomini belgilaydi. Demak, adresatning shaxsiy nomidan ko‘ra, uning xizmatdagi statusi kommunikativ vaziyat uchun muhimroq bo‘ladi.

Bundan tashqari, ingliz harbiy muloqotida **Sir** va **Ma’am** shakllari alohida pragmatik yuklamaga ega. Masalan:

Yes, Sir.
No, Sir.
Understood, Sir.
Yes, Ma’am.

Bu shakllar nafaqat hurmatni, balki adresatning yuqori xizmat maqomini tan olishni ham bildiradi. *Sir* va *Ma’am* birliklarining harbiy diskursdagi vazifasi umumiy ingliz nutq etiketidan ko‘ra ancha institutsional xarakterga ega.

O‘zbek harbiy diskursida ham **unvon + familiya** modeli muhim hisoblanadi:

kapitan Karimov
mayor Aliyev
polkovnik Rahmonov

Mazkur model ingliz tilidagi *Captain Smith* yoki *Colonel Johnson* shakllari bilan funksional jihatdan yaqin. Har ikki holatda ham harbiy unvon shaxsning xizmat maqomini oldingi o‘ringa chiqaradi.

Biroq o‘zbek tilida murojaatning lingvomadaniy xususiyatlari yanada murakkab ko‘rinishga ega. Xususan, kapitanim, polkovnigim, serjantim kabi shakllar bunga misol bo‘la oladi. Bunday birliklarda *-im* affiksi grammatik jihatdan egalik ma’nosini ifodalasa-da, harbiy kommunikatsiya kontekstida u oddiy egalik ma’nosidan kengroq pragmatik vazifa bajarishi mumkin.

Masalan:

Xo‘p bo‘ladi, kapitanim.

Buyruq bajariladi, polkovnigim.

Ushbu shakllarda adresatning harbiy maqomi bilan birga unga nisbatan hurmat va xizmat munosabati ham ifodalanadi. Bu xususiyat o‘zbek tilining lingvomadaniy tizimida shaxslararo munosabatlarning grammatik vositalar orqali ham kodlanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Harbiy murojaat birliklari bo‘yicha tadqiqotlarda aynan *polkovnigim, kapitanim, serjantim* kabi shakllar o‘zbek harbiy muloqotining o‘ziga xos vositalari sifatida qayd etilgan.

Bu jihatdan ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi muhim farqni ko‘rish mumkin. Ingliz tilida murojaatning ijtimoiy ma’nosi ko‘proq mustaqil leksik birliklar orqali ifodalanadi. O‘zbek tilida esa leksik vositalar bilan bir qatorda morfologik vositalar ham murojaatning pragmatik va lingvomadaniy mazmunini shakllantiradi.

Yana bir muhim natija shundan iboratki, harbiy murojaatlarda hurmat va iyerarxiya tushunchalari bir-biridan ajralmas holda namoyon bo‘ladi. Oddiy kundalik muloqotda hurmat shaxsning yoshi, qarindoshligi yoki ijtimoiy mavqei bilan belgilanadigan bo‘lsa, harbiy muhitda unga harbiy unvon va lavozim ham qo‘shiladi.

Masalan, o‘zbek madaniyatida katta yoshli kishiga *aka* yoki *opa* kabi qarindoshlik atamalari orqali murojaat qilish mumkin. Biroq rasmiy harbiy vaziyatda bunday birliklar o‘rnini protokolga mos harbiy unvon egallaydi. Bu holat harbiy diskursda milliy nutq odobi umumiy qoidalari institutsional me’yorlar bilan qayta tashkil etilishini ko‘rsatadi.

Ingliz tilida esa kundalik muloqotdagi norasmiy murojaatlar harbiy muhitda *rank + surname*, *Sir* yoki *Ma’am* kabi institutsional birliklar bilan almashtirilishi mumkin. Demak, har ikki tilda harbiy diskurs umumiy milliy nutq madaniyatiga nisbatan o‘ziga xos “maxsus kommunikativ kod”ni shakllantiradi.

Murojaat birliklarining yana bir muhim xususiyati — institutsional identifikatsiya. Harbiy xizmatchi adresatga uning ismi bilan emas, unvoni bilan murojaat qilganida, aslida uning individual shaxsidan ko‘ra harbiy institutdagi rolini kommunikativ jihatdan faollashtiradi. Shu sababli *Captain* yoki *kapitan* murojaati nafaqat shaxsni chaqirish, balki uning vakolatini tan olish vositasi hisoblanadi.

Shuningdek, murojaat birliklari buyruqning pragmatik kuchini ham belgilaydi. Masalan:

Captain, report to the command post.

Kapitan, qo‘mondonlik punktiga boring.

Bu yerda murojaat birliklari buyruqning o‘zidan oldin kelib, adresatning identifikatsiyasini amalga oshiradi. Harbiy diskursda buyruqning samarali bajarilishi ko‘p jihatdan kommunikativ rollarning aniq belgilanishiga bog‘liq.

1-jadval.

Murojaat birliklarining lingvomadaniy mazmuni asosiy kategoriyalari

Lingvomadaniy kategoriya	Ingliz harbiy diskursi	O‘zbek harbiy diskursi
Iyerarxiya	Rank, Sir/Ma’am	Unvon, unvon + familiya
Hurmat	Sir, Ma’am, rank	Unvon, -im shakllari
Rasmiylik	Rank + surname	Unvon + familiya
Institutsional maqom	Rank/position	Harbiy unvon/lavozim
Ijtimoiy masofa	Sir/Ma’am	Unvon asosidagi murojaat
Birdamlik	Professional identity	Xizmat va jamoaviylik
Milliy-madaniy komponent	Individual status va professional role	Katta-kichiklik, hurmat, xizmatga sadoqat

Ushbu taqqoslash ingliz va o‘zbek harbiy murojaat birliklarining umumiy funksional asosga ega ekanligini, biroq ularning lingvomadaniy mazmuni turli vositalar orqali shakllanishini ko‘rsatadi.

Muhokama. Harbiy murojaat birliklarini faqat grammatik yoki leksik birlik sifatida o‘rganish ularning haqiqiy kommunikativ imkoniyatlarini to‘liq ochib bermaydi. Chunki murojaatning ma’nosi uning shaklidan tashqari, kommunikativ vaziyat va ijtimoiy munosabatlarga ham bog‘liq.

Masalan, ingliz tilidagi *Sir* birligi umumiy fuqarolik muloqotida ham hurmat ifodasi bo‘lishi mumkin. Harbiy diskursda esa uning mazmuni yanada institutsionallashadi: u xizmat iyerarxiyasini va buyruq beruvchi shaxsning maqomini ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, o‘zbek tilidagi *kapitanim* shakli ham harbiy

kontekstdan tashqarida boshqa mazmun kasb etishi mumkin, harbiy diskursda esa uning pragmatik yuklamasi ancha aniq bo‘ladi.

Bu holat murojaat birliklarining kontekstual polisemiya xususiyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bir xil shakl turli diskurslarda turlicha ijtimoiy ma’no kasb etadi.

Ikkinchi muhim masala – lingvomadaniy ekvivalentlik. Ingliz tilidagi *Sir* birlikni o‘zbek tiliga har doim bitta so‘z bilan tarjima qilish mumkin emas. Chunki tarjima jarayonida so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda, uning institutsional va pragmatik funksiyasi ham qayta yaratilishi kerak. Kontekstga qarab *janob, kapitanim, janob kapitan, xo‘p bo‘ladi, kapitanim* kabi variantlar yuzaga kelishi mumkin.

Xuddi shu muammo o‘zbek tilidan ingliz tiliga tarjimada ham mavjud. Masalan, *polkovnigim* shaklini oddiy *Colonel* deb tarjima qilish grammatik jihatdan mumkin bo‘lsa-da, o‘zbekcha shakldagi qo‘shimcha hurmat va xizmatga oid yaqinlik komponenti qisman yo‘qolishi mumkin. *My Colonel* shakli esa ingliz harbiy nutqining tabiiy protokoliga to‘liq mos kelmasligi mumkin.

Demak, harbiy tarjimada formal ekvivalentlikdan ko‘ra funksional-pragmatik ekvivalentlik muhimroq. Tarjimon adresatning maqomi, kommunikativ vaziyat, xizmat iyerarxiyasi va milliy nutq odobini hisobga olishi zarur.

Yana bir muhim jihat – globallashuv jarayonida harbiy kommunikatsiya tillarining o‘zaro ta’siridir. Ingliz tili xalqaro harbiy hamkorlikda muhim kommunikativ vosita sifatida qo‘llanayotganligi sababli, uning murojaat modellari boshqa tillardagi harbiy kommunikatsiyaga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq bunday ta’sir milliy harbiy nutq etiketi va lingvomadaniy an’analarni to‘liq siqib chiqarmaydi. Aksincha, xalqaro harbiy kommunikatsiyada universal protokol birliklari bilan milliy nutq madaniyati o‘rtasida muayyan muvozanat yuzaga keladi.

Shu sababli harbiy ingliz tilini o‘qitishda faqat *Captain, Lieutenant, Sir, Ma’am* kabi birliklarning lug‘aviy ma’nolarini o‘rgatish yetarli emas. O‘rganuvchi ushbu birliklarning qachon, kimga, qanday vaziyatda va qanday intonatsiya bilan ishlatilishini ham bilishi lozim.

Bu masala o‘zbek harbiy xizmatchilarining ingliz tilidagi professional kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun ham muhim. Til o‘rganuvchi ingliz tilidagi harbiy murojaatni o‘zbek tilidagi shakl bilan avtomatik ravishda tenglashtirmasligi kerak. Chunki tillar o‘rtasidagi formal moslik pragmatik moslikni doimo ta’minlamaydi.

Shunday qilib, harbiy murojaat birliklari til va madaniyat o‘rtasidagi aloqaning yaqqol ko‘rsatkichi sifatida namoyon bo‘ladi. Ular orqali jamiyatning hokimiyat, hurmat, tartib, katta-kichiklik va institutsional munosabatlarga bo‘lgan qarashlari tilga ko‘chadi.

Xulosa. O‘zbek va ingliz harbiy diskursidagi murojaat birliklarini qiyosiy lingvomadaniy tahlil qilish natijasida ularning bir vaqtning o‘zida bir necha kommunikativ va ijtimoiy vazifalarni bajarishi aniqlandi. Birinchi navbatda, ular adresatning harbiy maqomini belgilaydi va xizmat iyerarxiyasini kommunikativ jihatdan mustahkamlaydi. Ikkinchidan, murojaat shakllari hurmat, rasmiylik, ijtimoiy masofa va bo‘ysunish munosabatlarini ifodalaydi. Uchinchidan, ular harbiy institutga mansublik va professional identifikatsiyani namoyon etadi.

Ingliz harbiy diskursida *rank + surname*, *rank*, *Sir* va *Ma’am* kabi birliklar asosiy murojaat modellarini tashkil qiladi. Ularning lingvomadaniy mazmunida professional maqom, institutsional masofa va rasmiy hurmat ustuvorlik qiladi. O‘zbek harbiy diskursida esa *unvon + familiya* modeli bilan bir qatorda *kapitanim, polkovnigim, serjantim* kabi shakllar ham muhim o‘rin tutadi. Ushbu birliklarda harbiy maqom bilan birga hurmat, xizmatga sadoqat va milliy nutq odobiga xos munosabat komponentlari ham namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek harbiy murojaat tizimlari funksional jihatdan yaqin bo‘lsa-da, ularning lingvomadaniy asoslari bir xil emas. Ingliz tilida professional va institutsional statusni bevosita nomlash ustun bo‘lsa, o‘zbek tilida bu status milliy hurmat, katta-kichiklik va ijtimoiy munosabatlarning boshqa ko‘rsatkichlari bilan o‘zaro bog‘lanadi.

Shu bois harbiy tarjima va madaniyatlararo kommunikatsiyada murojaat birliklarini so‘zma-so‘z tarjima qilish emas, balki ularning lingvomadaniy va pragmatik funksiyasini qayta yaratish muhim hisoblanadi. Ayniqsa, ingliz tilidagi *Sir/Ma’am* hamda o‘zbek tilidagi *-im* affiksli murojaat shakllari funksional-pragmatik ekvivalentlik nuqtayi nazaridan alohida tadqiqotni talab qiladi.

Umuman olganda, harbiy murojaat birliklari tilning milliy-madaniy xususiyatlarini institutsional kommunikatsiya bilan bog‘lovchi muhim lingvistik vositadir. Ularni chuqur o‘rganish harbiy diskurs nazariyasini rivojlantirish, professional tarjima sifatini oshirish, harbiy xizmatchilarning xorijiy tillardagi kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish hamda xalqaro harbiy-madaniy muloqot samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Austin, J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.

2. Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

3. Blum-Kulka, S., House, J., Kasper, G. (eds.). Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. Norwood, NJ: Ablex, 1989.

4. Crystal, D. English as a Global Language. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

5. Holmes, J. An Introduction to Sociolinguistics. 4th ed. London: Routledge, 2013.

6. Leech, G. The Pragmatics of Politeness. Oxford: Oxford University Press, 2014.

7. Searle, J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

8. Scollon, R., Scollon, S. W. Intercultural Communication: A Discourse Approach. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 2001.

9. Wardhaugh, R. An Introduction to Sociolinguistics. 6th ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.

10.Safarov, Sh. Pragmatika. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2013.

11.Jo‘rayeva, G. A comparative rhetorical study of speech etiquette formulas in English and Uzbek. The Lingua Spectrum, Vol. 4, 2024.

УДК 811.111

ИНТЕРАКТИВНЫЕ СРЕДСТВА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЯХ

Бушуй Татьяна Анатольевна,
профессор Самаркандского государственного института иностранных языков, доктор филологических наук
tanya.bushuy@mail.ru, info@samdchti.uz

Аннотация. *В статье исследуются интерактивные средства представления лексикографической информации в современных электронных словарях. Рассматриваются поисково-навигационные, гипертекстовые, аудиовизуальные, корпусно-контекстуальные, семантико-визуализационные и персонализирующие механизмы. Определяются их структурные и функциональные особенности, раскрывается роль интерактивности в трансформации традиционной словарной статьи. Установлено, что интерактивные технологии обеспечивают нелинейность, многоуровневость и адаптивность представления языковых данных, способствуя формированию пользовательски ориентированной модели электронной лексикографии и расширению функционального потенциала цифровых словарных ресурсов.*

Ключевые слова: *электронная лексикография, электронный словарь, интерактивность, лексикографическая информация, гипертекст, мультимодальность, персонализация.*

ELEKTRON LUG‘ATLARDA LEKSIKOGRAFIK AXBOROTNI TAQDIM ETISHNING INTERAKTIV VOSITALARI

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy elektron lug‘atlarda leksikografik ma’lumotlarni taqdim etishning interaktiv vositalari tadqiq qilinadi. Unda qidiruv-navigatsiya, gipermatn, audiovizual, korpus-kontekst, semantik-vizualizatsiya va personallashtirish mexanizmlari ko‘rib chiqiladi. Ularning tuzilmaviy va funksional xususiyatlari aniqlanadi, an’anaviy lug‘at maqolasining o‘zgarishida interaktivlikning o‘rni ochib beriladi. Interaktiv texnologiyalar til ma’lumotlarini taqdim etishda chiziqli bo‘lmaganlik, ko‘p bosqichlilik va moslashuvchanlikni ta’minlashi, elektron leksikografiyaning foydalanuvchiga yo‘naltirilgan modelini shakllantirishga hamda raqamli lug‘at resurslarining funksional salohiyatini kengaytirishga xizmat qilishi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *elektron leksikografiya, elektron lug‘at, interaktivlik, leksikografik ma’lumot, gipermatn, multimodallik, personallashtirish.*

INTERACTIVE TOOLS FOR PRESENTING LEXICOGRAPHIC INFORMATION IN ELECTRONIC DICTIONARIES

Abstract. *The article examines interactive tools for presenting lexicographic information in modern electronic dictionaries. Search and navigation, hypertext, audiovisual, corpus-contextual, semantic visualization, and personalization mechanisms are considered. Their structural and functional characteristics are identified, and the role of interactivity in transforming the traditional dictionary entry is revealed. It is established that interactive technologies ensure non-linearity, multi-level organization, and adaptability in the presentation of linguistic data, contributing to the development of a user-oriented model of electronic lexicography and expanding the functional potential of digital dictionary resources.*

Keywords: *electronic lexicography, electronic dictionary, interactivity, lexicographic information, hypertext, multimodality, personalization.*

Введение. Современная лексикография развивается в условиях интенсивной цифровизации языковых ресурсов, обусловившей существенное изменение принципов организации, представления и использования словарной информации. Электронный словарь перестаёт функционировать исключительно как цифровой аналог печатного издания и приобретает свойства динамической информационной системы, обеспечивающей активное взаимодействие пользователя с лексикографическими данными. Особую значимость в данном процессе получают интерактивные средства, включающие гипертекстовую навигацию, поисковые механизмы, аудиовизуальные

компоненты, корпусные ссылки, семантические сети, пользовательские настройки и адаптивные инструменты [16, 202-206]. Их применение изменяет традиционную структуру словарной статьи и способствует многоуровневому представлению значения, формы и функционирования языковой единицы [12, 21-25]. Актуальность исследования определяется необходимостью систематизации интерактивных механизмов электронной лексикографии и установления их функциональной роли в организации словарного знания. Цель статьи состоит в выявлении основных типов интерактивных средств и определении их значения для совершенствования способов репрезентации лексикографической информации в современной цифровой среде.

Обзор литературных источников. Исследования современной электронной лексикографии характеризуются переходом от анализа технических преимуществ цифрового формата к изучению пользовательски ориентированной организации словарного содержания [13, 16-18; 14, 99-104]. В работах, посвящённых мультимодальной и учебной лексикографии 3, 37-78; 4, 11-13; 9, 19–28; 10, 23–26], интерактивность рассматривается во взаимосвязи с гипертекстуальностью, мультимедийностью, корпусными технологиями и персонализацией доступа к языковым данным [5, 10-11; 20, 89; 17, 29]. Особое внимание уделяется электронным ресурсам, объединяющим дефиниции, аудиопроизношение, примеры, визуальные материалы, коллокационные модели и перекрёстные ссылки [15, 59-67, 11, 22]. Исследователи подчёркивают, что цифровая среда трансформирует словарную статью из линейно организованного текста в многоуровневую информационную структуру [6, 99-101]. Вместе с тем интерактивные средства нередко описываются преимущественно как технические дополнения [7, 15-18]. Это обусловливает необходимость их системного лексикографического анализа с точки зрения функций, способов представления значения и характера пользовательского взаимодействия.

Методология исследования. Методология исследования основывается на комплексном функционально-лексикографическом подходе к изучению электронных словарей. В качестве основных применяются описательный, классификационный, структурно-функциональный и сопоставительный методы. Описательный метод используется для характеристики интерактивных компонентов цифровой словарной статьи; классификационный – для систематизации средств взаимодействия пользователя с лексикографическими данными; структурно-функциональный анализ позволяет установить связь между формой представления информации и выполняемой ею функцией. Сопоставительный метод применяется при выявлении различий между линейной организацией печатного словаря и многоуровневой архитектурой электронного ресурса. Дополнительно используется пользовательски ориентированный анализ, учитывающий поисковые сценарии, навигацию, персонализацию и вариативность доступа к данным. Такой методологический комплекс позволяет рассматривать интерактивность одновременно как технологическое свойство цифровой среды и как самостоятельный принцип современной лексикографической репрезентации.

Анализ полученных результатов. Проведённый анализ позволяет определить интерактивность как один из системообразующих признаков современного электронного словаря. Если в традиционном печатном издании пользователь взаимодействует преимущественно с заранее установленной последовательностью текстовых компонентов, то цифровая среда предоставляет возможность самостоятельно определять траекторию обращения к информации. В результате словарная статья приобретает нелинейную структуру: отдельные её компоненты могут раскрываться, дополняться, фильтроваться, сопоставляться и связываться с внешними или внутренними информационными модулями. Следовательно, интерактивность затрагивает не только интерфейс словаря, но и принципы структурирования лексикографического знания.

В рамках исследования целесообразно разграничивать несколько взаимосвязанных типов интерактивных средств: поисково-навигационные, гипертекстовые, аудиальные и аудиовизуальные, корпусно-контекстуальные, семантико-визуализационные, персонализирующие, дидактические и пользовательско-коммуникативные [8, 62-67]. Такое разграничение основывается не столько на технической форме элемента, сколько на его функциональной роли в процессе получения и интерпретации словарной информации. Один и тот же цифровой механизм способен выполнять несколько функций. Например, гиперссылка одновременно обеспечивает навигацию, раскрывает системные отношения между единицами и расширяет информационное пространство словарной статьи.

Первую группу образуют поисково-навигационные средства [18, 337-341]. Электронный поиск принципиально изменяет способ доступа к словарному материалу. Пользователь получает возможность обращаться к лемме непосредственно, не просматривая алфавитную

последовательность словарных статей. При этом современный поиск может учитывать не только точное графическое совпадение, но и словоформы, варианты написания, орфографические ошибки, фрагменты слова и связанные единицы. Автоматические подсказки при вводе запроса выполняют ориентирующую функцию: система предлагает возможные леммы ещё до завершения пользовательского запроса. С лексикографической точки зрения подобный механизм имеет более глубокое значение, чем простое ускорение поиска. Он частично преодолевает зависимость пользователя от знания исходной формы единицы. В печатном словаре успешный поиск предполагает владение определёнными метаязыковыми навыками: необходимо установить лемматизированную форму, знать алфавитный принцип расположения материала и правильно определить предполагаемое написание. Электронная система способна компенсировать часть этих трудностей посредством автоматической лемматизации, прогнозирования и коррекции запроса. Тем самым поиск становится компонентом самой лексикографической интерпретации [19, 355-359].

Второй значимой группой являются гипертекстовые средства представления информации. Гипертекст разрушает жёсткую линейность традиционной словарной статьи и формирует сеть взаимосвязанных информационных объектов. Пользователь может переходить от заголовочного слова к синонимам, антонимам, производным единицам, фразеологизмам, коллокациям, тематически близким словам, грамматическим комментариям и дополнительным примерам. Вследствие этого отдельная статья перестаёт быть изолированной микроструктурой и включается в общую систему словарных связей. Особенно важна роль гипертекста при репрезентации лексико-семантических отношений. В печатном словаре указания типа «см.», «ср.» или отсылочные дефиниции фиксируют отношения между единицами, однако требуют самостоятельного поиска соответствующей статьи. В электронном ресурсе такая связь реализуется непосредственно. Нажатие на выделенную единицу переводит пользователя к релевантной информации, благодаря чему парадигматические и деривационные отношения становятся операционально доступными. Таким образом, гипертекст выполняет одновременно структурирующую, навигационную и когнитивную функции.

Отдельное направление представляет интерактивная репрезентация произносительной информации. Аудиозапись позволяет пользователю перейти от условного графического представления фонетической формы к непосредственному восприятию звучащей речи. Особенно значимым является наличие нескольких вариантов произношения, например британского и американского, а также возможности многократного воспроизведения звукового образца. В этом случае фонетическая характеристика леммы перестаёт быть статической частью статьи и превращается в доступный для повторного обращения аудиальный объект. Интерактивность аудиокомпонента проявляется также в возможности регулировать взаимодействие с материалом: пользователь самостоятельно инициирует воспроизведение, повторяет его необходимое количество раз, сопоставляет варианты и соотносит аудиоформу с транскрипцией. В учебных электронных словарях перспективным является дополнение подобного механизма записью собственного произношения и его последующим сопоставлением с нормативным образцом. Следовательно, аудиосредства расширяют функции словаря от фиксации произносительной нормы до организации активного взаимодействия с ней.

К аудиальным средствам примыкают визуальные и аудиовизуальные компоненты. Изображение, анимация, схема или видеоматериал способны уточнять значение единицы там, где исключительно вербальная дефиниция оказывается недостаточной либо когнитивно сложной. Особенно эффективно визуальное представление конкретной лексики, пространственных отношений, предметов, действий, процессов и культурно маркированных реалий. Видеофрагмент, в свою очередь, позволяет продемонстрировать не только денотативное содержание слова, но и ситуацию его реального функционирования. Однако визуальный компонент приобретает собственно интерактивный характер только тогда, когда пользователь может осуществлять с ним определённые действия: выбирать элементы изображения, раскрывать подписи, переходить к связанным леммам, воспроизводить видеоматериал или получать дополнительный комментарий. Поэтому следует разграничивать мультимедийность и интерактивность. Само наличие изображения или аудиофайла свидетельствует о мультимодальности словаря, тогда как интерактивность предполагает управляемое пользователем взаимодействие с представленными модальностями.

Следующую группу составляют корпусно-контекстуальные средства. Одним из наиболее существенных преимуществ электронного словаря является возможность динамического расширения иллюстративного материала. Традиционная словарная статья ограничивает количество примеров объёмом издания, тогда как цифровой ресурс способен связывать лемму с корпусом и предоставлять

дополнительные контексты употребления. Пользователь получает возможность наблюдать единицу в разнообразных синтаксических конструкциях, жанрах, регистрах и типичных сочетаниях. Интерактивная работа с контекстами особенно важна при описании полисемии. Значение многозначного слова раскрывается не только через дефиницию, но и через распределение по характерным окружениям. Если система позволяет выбирать отдельное значение и получать относящиеся именно к нему примеры, возникает функциональная связь между семантической структурой статьи и корпусными данными. Такой принцип обеспечивает переход от статического иллюстрирования к динамической контекстуализации значения.

С корпусными технологиями тесно связана интерактивная репрезентация коллокаций. Для пользователя важна информация не только о том, что означает слово, но и о том, с какими единицами оно регулярно сочетается. В электронной среде коллокационные связи могут представляться в виде раскрывающихся списков, тематических групп, частотных моделей или сетевых структур. Возможность перехода от коллокации к контекстам позволяет объединить системную и речевую информацию. В результате словарь отражает не изолированную лексему, а её комбинаторный потенциал.

Особый интерес представляет визуализация семантических отношений. Традиционная словарная статья преимущественно вербализует отношения между значениями и единицами, тогда как цифровая лексикография получает возможность представлять их графически. Семантические карты, сетевые модели, интерактивные графы и древовидные структуры демонстрируют взаимосвязи между синонимами, антонимами, гиперонимами, гипонимами, дериватами и тематически сопряжёнными словами. Пользователь может выбирать отдельный узел сети и переходить к соответствующей словарной статье. Подобная визуализация способствует переходу от линейного к реляционному представлению лексики. Значение воспринимается не только как совокупность признаков, зафиксированных в дефиниции, но и как позиция единицы внутри системы отношений. Особенно перспективно использование интерактивных семантических карт при представлении тематических групп, терминологических систем и словообразовательных гнёзд. Они позволяют одновременно реализовать семасиологическую траекторию «от слова к значению» и элементы ономасиологической организации «от понятия к совокупности средств его выражения».

Отдельную группу образуют средства многоуровневого раскрытия словарной статьи. Электронный формат снимает необходимость одинаково подробно показывать всю информацию каждому пользователю. Базовая статья может содержать лемму, часть речи и основное значение, тогда как дополнительные сведения – этимология, редкие значения, специальные пометы, расширенный грамматический комментарий, история употребления, коллокации – открываются по запросу. Такая архитектура реализует принцип информационной стратификации. Преимущество многоуровневого представления заключается в сочетании полноты словаря с удобством восприятия. Чрезмерно насыщенная статья затрудняет быстрое получение ответа, тогда как чрезмерное сокращение приводит к потере лингвистически значимых данных. Интерактивное раскрытие позволяет разрешить это противоречие: информация сохраняется в структуре ресурса, но её визуальная актуализация определяется конкретным пользовательским действием. Следовательно, микроструктура словаря приобретает вариативный характер.

Значительным потенциалом обладают персонализирующие средства. Традиционный словарь адресован относительно обобщённому пользователю, тогда как электронная система технически способна учитывать его уровень владения языком, историю запросов, профессиональные интересы и цели обращения. Персонализация может выражаться в сохранении избранных слов, создании пользовательских списков, истории поиска, настройке сложности определений, выборе языка интерфейса и организации повторения ранее просмотренной лексики. С лексикографической позиции персонализация означает переход от единой формы представления данных к вариативной пользовательской модели [1, 103; 2, 21]. Одна лексема может требовать различного информационного сопровождения для начинающего изучать язык, профессионального переводчика или специалиста определённой предметной области. Электронная архитектура позволяет потенциально формировать разные маршруты доступа к единой лексикографической базе. В результате адаптивность становится важным направлением развития словаря нового поколения.

К интерактивным механизмам относятся также дидактические средства, особенно характерные для учебной лексикографии. Упражнения, тестовые задания, карточки, квизы и механизмы интервального повторения превращают словарь из средства получения справочной информации в инструмент закрепления лексического материала. Существенно, что упражнения могут

автоматически формироваться на основе содержания конкретной словарной статьи: значений, примеров, коллокаций, грамматических характеристик и произносительных моделей. Подобная функциональность изменяет традиционное соотношение словаря и учебного пособия. Если печатный словарь преимущественно отвечает на уже возникший информационный запрос, интерактивный ресурс способен инициировать последующую деятельность пользователя. После ознакомления с леммой система может предложить определить значение по контексту, выбрать нормативную коллокацию, восстановить пропущенную единицу или проверить понимание семантических различий. Тем самым справочная функция дополняется тренировочной и контролирующей.

Особую разновидность представляют пользовательско-коммуникативные средства. Электронная среда допускает участие пользователей в уточнении и расширении словарного содержания посредством комментариев, предложений новых единиц, сообщений об ошибках и оценки полезности информации. В ресурсах с вики-моделью взаимодействие может распространяться на непосредственное редактирование материала.

Показательным примером реализации интерактивного принципа в современной англоязычной электронной лексикографии является Cambridge Dictionary. Его анализ позволяет установить, что цифровая форма словаря не ограничивается переносом традиционной словарной статьи в электронную среду. Лексикографическая информация организуется как многоуровневая система взаимосвязанных компонентов, доступ к которым определяется действиями пользователя. В структуре ресурса объединяются поисковые, гипертекстовые, аудиальные, корпусно-контекстуальные, семантико-навигационные и персонализирующие инструменты. Cambridge Dictionary объединяет несколько лексикографических баз, включая Cambridge Advanced Learner’s Dictionary, Cambridge Academic Content Dictionary и Cambridge Business English Dictionary, а его английская база основывается на данных Cambridge English Corpus.

Наиболее очевидным интерактивным механизмом выступает поисково-навигационная система. В отличие от печатного словаря, где пользователь должен самостоятельно определить исходную форму слова и найти её в соответствии с алфавитным принципом, электронный интерфейс обеспечивает непосредственный переход от запроса к соответствующей словарной статье. Тем самым поиск становится не внешней процедурой обращения к словарю, а частью архитектуры лексикографического ресурса. Дополнительное значение имеет возможность перехода между различными словарными базами и переводными направлениями. В результате одна поисковая единица может рассматриваться с нескольких лексикографических позиций: общеязыковой, учебной, академической, профессиональной и переводной.

Второй интерактивный компонент связан с аудиальным представлением произношения. В большинстве словарных статей Cambridge Dictionary представлены отдельные аудиозаписи британского и американского вариантов произношения, активируемые пользователем посредством соответствующих значков. Они сопровождаются транскрипцией в Международном фонетическом алфавите. Таким образом, произносительная характеристика слова существует одновременно в графической и аудиальной формах. Существенно, что аудиокомпонент обладает именно интерактивной природой: пользователь самостоятельно выбирает вариант, инициирует воспроизведение и может многократно обращаться к звуковому образцу. В традиционной словарной статье фонетическая информация декодируется через транскрипцию, тогда как электронная статья предоставляет возможность непосредственного восприятия обозначаемого транскрипцией звукового объекта.

Особенно значимым интерактивным средством является система «Smart Vocabulary». В словарных статьях она объединяет рассматриваемую единицу с семантически и тематически связанными словами и выражениями. Панель может раскрываться или скрываться пользователем; функция «See more results» предоставляет расширенный набор единиц соответствующей тематической области, причём размер слов в облаке зависит от частоты их употребления. Следовательно, традиционная словарная статья дополняется элементами тезаурусной и ономасиологической организации материала. Показательна в этом отношении статья smart. Помимо разграничения значений и частей речи, она содержит блоки «Smart Vocabulary», связывающие лексему с тематическими группами, например со словами, характеризующими интеллектуальные способности, внешний вид, эффективность и другие семантические области. Статья также включает тезаурусные связи и дополнительные примеры употребления. В результате пользователь движется не только вертикально – от леммы к её значениям, но и горизонтально – от исходной единицы к семантически связанным лексемам. Можно говорить о формировании сетевой модели словарного

значения, при которой лексема репрезентируется одновременно как самостоятельная единица и как элемент определённого лексико-семантического пространства.

Следующий уровень интерактивности формируют корпусно-контекстуальные средства. Cambridge Dictionary характеризует свою английскую словарную базу как основанную на Cambridge English Corpus и подчёркивает наличие большого количества примеров реального употребления. В отдельных статьях пользователь получает не только дефиницию, но и серию контекстов, позволяющих установить синтагматическое окружение лексемы. Например, статья *interactive* содержит определения, маркировку уровней B2 и C1, британскую и американскую транскрипцию и аудиопроизношение, типичные сочетания и примеры, а также отдельный блок примеров из Cambridge English Corpus. С лексикографической точки зрения принципиально важно, что подобная организация материала способствует переходу от дефиниционной к дефиниционно-контекстуальной модели значения. Значение устанавливается пользователем не исключительно посредством чтения словесного определения, но и посредством сопоставления дефиниции с речевыми реализациями единицы. Особенно существенна такая организация при анализе полисемии: разные значения получают собственные дефиниционные и контекстуальные блоки, благодаря чему семантическая структура становится визуально сегментированной и функционально доступной.

Отдельным средством организации информации являются *guidewords* – слова-ориентиры, которые Cambridge Dictionary характеризует как инструмент перехода к требуемому значению многозначной единицы. Их функция особенно важна в объёмных полисемантических статьях. Вместо последовательного чтения всей статьи пользователь получает возможность быстро идентифицировать необходимый семантический блок. Следовательно, метаязыковая маркировка одновременно приобретает навигационную функцию: элемент микроструктуры словаря становится инструментом управления траекторией поиска.

Ещё одним уровнем интерактивности выступает пользовательская персонализация. «Cambridge Dictionary +Plus» предоставляет возможности создания пользовательских списков слов и выполнения викторин; ресурс непосредственно предлагает создавать, сохранять и использовать такие списки для дальнейшей работы с лексикой. В данном случае происходит существенное функциональное расширение словаря: лексикографическая система не только отвечает на единичный запрос, но позволяет пользователю формировать собственную выборку из общей лексикографической базы. Таким образом, универсальный словарь частично трансформируется в индивидуализированный лексикографический ресурс.

Проведённый анализ позволяет представить интерактивную организацию Cambridge Dictionary в виде следующей функциональной модели: поисковый запрос → выбор словарной статьи → разграничение значений → аудиальное воспроизведение → контекстуализация → переход к семантически связанным единицам → расширение тематического поля → сохранение лексемы в индивидуальной пользовательской системе. Данная последовательность принципиально отличается от линейной модели печатного словаря «поиск леммы → чтение статьи». Пользователь электронного словаря получает возможность самостоятельно конструировать маршрут работы с лексикографической информацией.

Следовательно, анализ Cambridge Dictionary подтверждает необходимость разграничения понятий мультимедийность и интерактивность. Наличие транскрипции, текста, аудио или иных форм информации само по себе характеризует мультимодальность ресурса. Интерактивность возникает тогда, когда пользователь получает возможность управлять этими компонентами: инициировать аудиовоспроизведение, раскрывать тематические панели, переходить между семантически связанными единицами, выбирать необходимое значение, обращаться к дополнительным результатам и формировать собственные списки слов. Именно действие пользователя превращает совокупность цифровых компонентов в интерактивную лексикографическую систему.

Таким образом, на материале Cambridge Dictionary выявляются шесть основных групп интерактивных средств: 1) поисково-навигационные; 2) гипертекстовые и семантико-навигационные; 3) аудиальные; 4) корпусно-контекстуальные; 5) семантико-тезаурусные; 6) персонализирующие и дидактические. Их интеграция обусловливает трансформацию традиционной микроструктуры словаря. Словарная статья перестаёт представлять собой завершённый линейный текст и приобретает свойства динамического лексикографического узла, посредством которого пользователь получает доступ к взаимосвязанным семантическим, фонетическим, синтагматическим, парадигматическим и учебным данным.

Заключение. Проведённое исследование позволяет заключить, что интерактивные средства представления лексикографической информации являются одним из определяющих факторов трансформации современного электронного словаря. Если в традиционной лексикографии словарная статья преимущественно выступала как завершённая и статичная форма репрезентации языковых сведений, то в цифровой среде она приобретает динамический, многоуровневый и пользовательски ориентированный характер. Интерактивность при этом следует рассматривать не только как технологическое дополнение к традиционной словарной структуре, но и как особый принцип организации, систематизации и интерпретации лексикографической информации.

Анализ показал, что интерактивный потенциал электронных словарей реализуется посредством гипертекстовой навигации, аудиовизуального сопровождения, корпусных примеров, интеллектуального поиска, системы перекрёстных ссылок, интерактивной визуализации семантических отношений, пользовательской персонализации и адаптивных механизмов представления материала. Совокупность указанных инструментов изменяет характер взаимодействия между пользователем и словарём: пользователь получает возможность самостоятельно определять глубину поиска, последовательность обращения к информационным блокам и необходимый объём лингвистических сведений.

Особое значение имеет установление функциональной взаимосвязи между интерактивностью и нелинейностью словарной структуры. Электронная среда позволяет преодолеть ограничения линейного расположения материала и представить лексическую единицу как компонент разветвлённой системы парадигматических, синтагматических, деривационных, семантических и прагматических связей. Благодаря этому словарная статья постепенно трансформируется из изолированной информационной единицы в динамический информационно-семантический узел, связанный с другими элементами лексикографической базы.

Результаты исследования также свидетельствуют о расширении функций электронного словаря. Наряду со справочной и нормативной функциями всё большую значимость приобретают навигационная, коммуникативная, когнитивная, образовательная и адаптивная функции. Интерактивные инструменты способствуют не только ускорению поиска необходимых сведений, но и более глубокому осмыслению системных отношений между лексическими единицами.

Перспективы дальнейшего развития данного направления связаны с интеграцией электронных словарей с корпусными технологиями, системами искусственного интеллекта, автоматической обработкой естественного языка и механизмами персонализированной выдачи информации. Представляется перспективным дальнейшее исследование принципов адаптивной лексикографии, при которой структура и содержание словарной статьи могут динамически изменяться с учётом поискового поведения, языковой компетенции и коммуникативных задач конкретного пользователя. Таким образом, интерактивность становится системообразующим свойством электронной лексикографии, определяющим переход от цифрового воспроизведения традиционного словаря к принципиально новой модели лексикографического представления языкового знания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бушуй Т. А. Контрастивная лексикография в уровневой интерпретации фразеологии исходного языка: дис. – Ташкент, 2000. – С.102-108

2. Бушуй Т. А., Сафаров Ш. С. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси //Тошкент: Фан. – 2007. – Т. 274.

3. Бушуй Т. А. Язык в истории развития человеческой мысли //Т.:«Фан. – 2011. С. 37-78

4. Бушуй Т. А. Соотношение нового и старого в развитии семантики иносказательности (на материале немецкого языка) // Замонавий филология ва лингводидактика масалалари. Илмий маколалар туплами, 2014. – С. 11-13.

5. Бушуй Т. А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // Ilm-fan yangiliklari konferensiyasi. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10-11.

6. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского ЯЗЫКА //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.

7. Bushuy T. Til va insoniyat tarixi // Til va jamiyat. Xalqaro ilmiy-nazariy konferentsiya materiallari.(Samarqand sh., 2003 yil 28-30 may) Samarqand. – 2003. B 15-18

8. Bushuy T.A. The Emergence of Language Multitude // Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – Т. 1. – №. 3. – С. 62-67.

9. Bushuy T., Khayrullaev K. Life of word during coronavirus //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2022. – Т. 2. – №. 8. P. 19–28. URL:https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/2613.

10.Bushuy T.A. (2023). Language in Modern Linguistics. Miasto Przyszłości, 39, P. 23–26. Retrieved from https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1678

11.Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – 22 с.

12.Bushui Tatyana Anatolievna, and Urunova Nasiba Kakhramonovna. "Peculiarities of modification of medical terminology in connection with the emergence of new technologies" International scientific review, no. XCIX, 2024, pp. 21-25.

13.Bushuy Tatyana Anatolyevna The Problem of Word Meaning and Phraseologically Related Meaning in Linguistic Science // Современные инновации. 2025. №1 (47). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/the-problem-of-word-meaning-and-phraseologically-related-meaning-in-linguistic-science. - pp 16-18.

14.Faleyeva A.V. Derivational peculiarities of colloquial words in modern English dictionaries // Язык и культура. – 2021. – С. 99-104.

15.Faleeva A.V. Investigation of the Colloquial Formation of Modern English Language // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 59-67.

16.Faleeva A.V. Grammatical, Semantic and Structural Features of English Colloquial Words and Expressions // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 202-206.

17.Faleeva A. Theoretical and Practical Research of the Formation of Colloquialistics of the English Language in Level Interpretation // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 28-36.

18.Faleeva A.V. Traditions and Innovations in the Study of English Colloqualistics in the Perspective of Modern Printed and Electronic Lexicographical Sources // Academic research in educational sciences. – 2024. – Т. 5. – №. CSPU Conference 1. – С. 337-341.

19.Vadimovna, Faleeva Anastasiya. "Theoretical Experience and Representation of English Colloquial Lexis in Dictionary Interpretation (Based on the Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English)." Miasto Przyszłości 56 (2025): 355-359.

20.Фалеева Е.В. Неологопроцессы современного английского языка // Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 39. – С. 88-92.

21.

УДК 811.512.133’34

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ И ПОЗИЦИОННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ КОНСОНАНТНЫХ КЛАСТЕРОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Панжиев Нормахмат Панжиевич,
доцент кафедры Русского языкознания
Термезского государственного университета,
кандидат филологических наук,
Термез, Узбекистан
panjiev.ruslit@gmail.com

Аннотация. *В статье исследуется соотношение исконного и заимствованного компонентов в системе консонантных кластеров современного узбекского языка. Материал составили словарные перечни инициальных и финальных сочетаний, подвергнутые последовательной фонологической фильтрации. Разграничены генетический источник лексемы, степень её фонетической интеграции и структурный вклад кластера. Установлено, что исконная фонотактика допускает ограниченные финальные модели, тогда как персидско-таджикский и арабский пласты расширяют код, а русский и интернациональный слои формируют сложный приступ. После исключения геминат выделено 178 финальных моделей; инициальная зона представлена 73 двучленными реализациями и восемью трёхчленными моделями. Выявлена устойчивая позиционная асимметрия исторического ядра и контактной периферии системы.*

Ключевые слова: *консонантный кластер, узбекский язык, фонотактика, заимствование, генетическая стратификация, инициальная позиция, финальная позиция, адаптация, эпентеза, сонорность.*

O‘ZBEK TILIDAGI UNDOSH KLASTERLARNING GENETIK STRATIFIKATSIYASI VA POZITSION TUZILISHI

Annotatsiya. *Maqolada hozirgi o‘zbek tili undosh klasterlari tizimida o‘z va o‘zlashgan qatlamlarning o‘zaro munosabati tahlil qilinadi. Material boshlang‘ich va so‘nggi undosh birikmalarining lug‘aviy ro‘yxatlaridan olinib, izchil fonologik filtrlashdan o‘tkazildi. Leksemaning genetik manbayi, fonetik integratsiya darajasi va klasterning strukturaviy hissasi farqlandi. O‘z qatlam fonotaktikasi cheklangan so‘nggi modellarni saqlashi, fors-tojik va arab qatlamlari kodani, rus hamda baynalmilal qatlamlar esa murakkab boshlanishni kengaytirishi aniqlandi. Geminatlar chiqarilgach, 178 so‘nggi model, 73 ikki a’zoli va sakkiz uch a’zoli boshlang‘ich model ajratildi. Tarixiy yadro bilan kontakt periferiyasi o‘rtasidagi barqaror pozitsion asimmetriya ilmiy va amaliy jihatdan to‘liq asoslandi.*

Tayanch so‘zlar: *undosh klaster, o‘zbek tili, fonotaktika, o‘zlashma, genetik stratifikatsiya, boshlang‘ich pozitsiya, so‘nggi pozitsiya, moslashuv, epenteza, sonorlik.*

GENETIC STRATIFICATION AND POSITIONAL ORGANIZATION OF CONSONANT CLUSTERS IN UZBEK

Abstract. *The article examines native and borrowed components in the consonant-cluster system of modern Uzbek. The dataset consists of dictionary-based inventories of initial and final sequences subjected to phonological filtering. The genetic source of a lexeme, its degree of phonetic integration, and the structural contribution of its cluster are distinguished. Native phonotactics preserves restricted final patterns; Persian-Tajik and Arabic loans enlarge the coda, while Russian and international vocabulary develops complex onsets. After geminates are excluded, 178 final patterns, 73 two-member initial realizations, and eight three-member initial patterns are identified. A positional asymmetry between the historical core and contact-induced periphery is demonstrated.*

Keywords: *consonant cluster, Uzbek language, phonotactics, borrowing, genetic stratification, initial position, final position, adaptation, epenthesis, sonority.*

Введение. Консонантные кластеры относятся к тем участкам фонологической системы, в которых особенно отчётливо взаимодействуют типологические ограничения языка и результаты

многовековых контактов. Для узбекского языка это взаимодействие принципиально: агглютинативная морфология и исторически преобладающая слоговая структура CV не создают продуктивной модели сложного начала корня, однако современный словарь содержит многочисленные CC- и CCC-последовательности. Их нельзя считать ни случайным набором исключений, ни однородным заимствованным массивом. Одни сочетания принадлежат древнему тюркскому фонду, другие вошли вместе с персидско-таджикской и арабской лексикой, третьи закрепились под воздействием русского языка и международной терминологии.

Актуальность исследования определяется необходимостью описать современную узбекскую фонотактику как систему с исторически неоднородными, но синхронно взаимодействующими уровнями. В традиционных характеристиках обычно подчёркивается нехарактерность начальных стечений для исконной лексики и отмечается их появление в заимствованиях [1; 2]. Однако само противопоставление «исконное — заимствованное» недостаточно. Давнее заимствование do‘st или vaqt полностью включено в узбекское словоизменение, тогда как новое слово skrining может сохранять структурную маркированность. Следовательно, этимология слова не тождественна его месту в синхронной системе.

Цель статьи — выявить генетическую и позиционную организацию узбекских консонантных кластеров и установить, какие пласты лексики формируют историческое ядро и контактную периферию системы. Для достижения цели решаются задачи: разграничить буквенное сочетание, звуковую реализацию и фонологическую модель; сопоставить инициальный и финальный инвентари; определить вклад основных генетических пластов; описать механизмы адаптации; интерпретировать количественные расхождения, возникающие после исключения геминат и однофонемных реализаций.

Научная новизна состоит в совместном применении генетического, позиционного и фонологического критериев к одному сводному материалу. В отличие от простого перечня сочетаний, предлагается трёхпараметрическая модель, в которой учитываются источник лексемы, степень интеграции и структурная функция кластера. Такой подход позволяет показать, что заимствованные последовательности не образуют единой периферии: часть из них стала устойчивым элементом нормы, а часть продолжает варьировать между сохранением и адаптацией.

Объект, материал и методы исследования. Объектом исследования являются сочетания двух и более согласных в абсолютном начале и конце узбекского слова. Материалом послужили три авторские таблицы: перечень инициальных двучленных кластеров, таблица трёхчленных начальных сочетаний и пересмотренный инвентарь финальных кластеров. Словарная выборка соотнесена с данными «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» и описаниями фонетики современного узбекского литературного языка [1; 2]. При интерпретации учитывались результаты структурно-статистического исследования узбекских кластеров [3] и специального анализа конечных сочетаний узбекского и таджикского языков [4].

Основной метод — структурно-фонетическое моделирование. Буквенная последовательность рассматривается как графическая форма; звуковая последовательность — как реально или нормативно предполагаемая реализация; модель — как обобщение по числу и типу компонентов. В описании способа образования применены обозначения T «смычный шумный», S «щелевой», N «сонорный», Aff «аффриката». Такой принцип согласуется с представлением о сонорности как одном из факторов слоговой организации, но не сводит допустимость кластера к единственной универсальной шкале [5; 6].

Использованы также позиционный, этимологический, количественный и дистрибутивный методы. Позиционный анализ противопоставляет приступ и коду; этимологический распределяет материал между тюркским, персидско-таджикским, арабским, русско-интернациональным и новейшим глобальным пластами. Количественный анализ различает число буквенных сочетаний, число звуковых реализаций и число лексем. Дистрибутивный анализ устанавливает сохранение последовательности при присоединении узбекских аффиксов.

Фонологическая фильтрация имела решающее значение для финальной статистики. Удвоенные буквы бб, кк, лл, мм, нн, пп, рр, ққ исключены, если реализуются как одна геминированная фонема. Сочетание нг в гурунг трактуется как [ŋ] и потому не включается в бесспорный двухфонемный инвентарь. В звуковой колонке учитывается оглушение конечных шумных б → п, д → т, г → к и связанная с ним регрессивная ассимиляция. Редкие формы, требующие орфоэпической проверки, не используются как единственное основание для общих выводов.

Результаты исследования. Инициальная зона. Для исконной узбекской лексики начальные последовательности двух самостоятельных согласных непродуктивны. В исследованном материале зафиксировано 73 двучленных звуковых реализации, представленных преимущественно русскими и интернациональными словами. Совпадение графической формы не всегда означает совпадение звуковой модели: бл реализуется как [бл] в бланк и [бл’] в блиндаж; гр — как [гр] в градус и [гр’] в грейдер. Поэтому число звуковых реализаций превышает число уникальных буквенных пар.

Таблица 1. Структурные типы инициальных двучленных кластеров

Тип	Состав	Примеры	Генетическая характеристика
SN	щелевой + сонорный	фл-, фр-, сл-, шл-	преимущественно русско-интернациональный слой
ST	щелевой + смычный	ск-, сп-, ст-, шт-	заимствованные слова; высокая частотность
SS	щелевой + щелевой	св-, сф-, сх-, шв-	периферийные и терминологические модели
SAff	щелевой + аффриката	сц-, сч-	редкие; возможна слитная реализация
TN	смычный + сонорный	бл-, бр-, гр-, кл-, тр-	широко освоенные заимствования
TS	смычный + щелевой	дв-, гв-, кв-	ограниченный набор заимствований

Наиболее разнообразны модели «смычный + сонорный» и «щелевой + смычный». Это соответствует распространённым типам сложного приступа в языках-источниках, однако в узбекском они сохраняют контактную маркированность. Особый случай представляет сч: при произношении [сч] имеется двучленный кластер, а при [ш’:] последовательность нейтрализуется в одной долгой мягкой согласной. В слове съезд буква ъ не является компонентом; сочетание анализируется как [cj]. Эти примеры показывают, почему графическая статистика без фонетической проверки завышает или искажает инвентарь.

Трёхчленные начальные кластеры ещё более отчётливо принадлежат заимствованной периферии. Выявлено восемь конкретных моделей: [взв], [взн], [скв’], [скл], [скр’], [стр], [стр’], [штр’], объединяемых в четыре типа SSS, SSN, STS и STN. Они представлены в 26 словах выборки, среди которых взвод, взнос, сквер, склад, скрипка, стратегия, стрелка, штрих. Самостоятельные нормативные модели из четырёх согласных в начале слова не выявлены. Тем самым современная норма допускает CCC, но не демонстрирует неограниченного роста компонентности.

Финальная зона. После фильтрации в материале остаётся 165 двучленных и 13 трёхчленных кластеров, всего 178 моделей. Первоначальная статистика публикации — 185 двучленных и 14 трёхчленных сочетаний — отражала графический подсчёт и включала геминаты; построчный перечень содержал 173 двучленных единицы. Разница между 199 и 178 не является случайной ошибкой: она показывает зависимость результата от принятой единицы анализа. Для фонологической типологии корректнее считать последовательности самостоятельных сегментов.

Таблица 2. Количественная структура исследованного инвентаря

Позиция и компонентность	До фильтрации	После фильтрации	Комментарий
Инициальные CC	73 звуковые реализации	73	геминаты отсутствуют; варианты твёрдости/мягкости разведены
Инициальные CCC	8 моделей / 26 слов	8	все относятся к заимствованной лексике
Инициальные CCCC+	0	0	нормативные модели не выявлены

Позиция и компонентность	До фильтрации	После фильтрации	Комментарий
Финальные CC	185 по итоговой статистике источника	165	исключены 8 геминат; 12 заявленных пар отсутствовали в перечне
Финальные CCC	14	13	ҳмм интерпретировано как [ҳм:]
Финальные CCCC+	0	0	в исследованном материале не зафиксированы

Генетическая стратификация кластеров

Исконный тюркский слой задаёт базовые ограничения системы. В абсолютном начале корня CC не является продуктивным, тогда как финаль допускает небольшой набор устойчивых сочетаний: /rt/ в to‘rt, yurt, /rq/ в qirq, /rk/ в erk, /lk/ в ilk, /nt/ в ont. Преобладает структура «сонорный + шумный», соответствующая нисходящему сонорностному профилю коды. Модель CVCC, следовательно, не чужда узбекскому языку, но в исконном фонде лексически ограничена.

Персидско-таджикский пласт расширил главным образом финальную позицию: /st/ в do‘st, /xt/ в baxt, daraxt, /ʃt/ в go‘sht, g‘isht, /nd/ в farzand. Высокая интеграция видна в производных do‘stlik, baxtli, daraxtzor, farzandlar: кластер сохраняется перед аффиксом и становится частью морфологически активной основы. Это позволяет отнести такие модели к освоенной зоне системы, не объявляя их генетически исконными.

Арабская лексика внесла особенно разнообразные финали: ilm /lm/, fikr /kr/, hukm /km/, sabr /br/, qadr /dr/, matn /tn/, naqsh /qʃ/, mashq /ʃq/, vaqt /qt/, aql /ql/. Здесь представлены контакты сонорных, смычных, фрикативных и увулярных сегментов. В разговорной речи возможны эпентетические варианты типа fikir, hukum, sabir, qadir. Для фонологического описания исходным остаётся нормативный кластер, а вставной гласный фиксируется как реализационный механизм, обнаруживающий давление более привычной слоговой структуры.

Русский и русско-опосредованный интернациональный пласт радикально изменил инициальную фонотактику. Он закрепил /sp-/, /st-/, /sk-/, /tr-/, /dr-/, /kr-/, /gr-/, /pr-/, /br-/, /pl-/, /bl-/, /kl-/, /fl-/ и трёхкомпонентные /str-/, /skr-/: sport, stadion, traktor, kredit, professor, plan, blok, klub, strategiya, skripka. В финали появились bank, grant, punkt, fakt, tekst, spektr, filtr с моделями /nk/, /nt/, /kt/, /kst/, /ktr/, /ltr/. Таким образом, контакт изменил максимальную компонентность и обе границы фонологического слова.

Новейший глобальный пласт продолжает уже сформированную тенденцию: brend, trend, startap, smartfon, sprint, skrining поддерживают /br-/, /tr-/, /st-/, /spr-/, /skr-/. Их особенность — конкуренция письменного и устного каналов: латинская графика способствует сохранению последовательности, но реальный нормативный статус должен определяться узбекским употреблением. Этот пласт представляет динамическую периферию, в которой степень освоенности ещё меняется.

Таблица 3. Генетические пласты и их вклад в узбекскую фонотактику

Лексический пласт	Позиционный вклад	Типичные модели и примеры
Исконный тюркский	ограниченные финальные CC; отсутствие продуктивного начального CC	qirq /rq/, to‘rt, yurt /rt/, erk /rk/, ilk /lk/
Персидско-таджикский	устойчивое расширение коды	do‘st /st/, baxt /xt/, go‘sht /ʃt/, farzand /nd/
Арабский	разнообразные финальные CC, часть с эпентезой	ilm /lm/, fikr /kr/, hukm /km/, matn /tn/, vaqt /qt/
Русско-интернациональный	главный источник начальных CC/CCC и сложных финалей	sport /sp/, plan /pl/, strategiya /str/, tekst /kst/, spektr /ktr/
Новейший	поддержание периферийных	brend, trend, startap, sprint, skrining

Лексический пласт	Позиционный вклад	Типичные модели и примеры
глобальный	моделей	

Обсуждение. Полученные данные подтверждают позиционную асимметрию системы. Историческое ядро и старые восточные заимствования сосредоточены в коде, а европейские заимствования расширяют прежде всего приступ. Асимметрия имеет не только количественный, но и качественный характер: финальные CC могут быть глубоко интегрированы и морфологически активны, тогда как начальные CCC остаются структурно маркированными даже в нормативных терминах.

Основными механизмами приспособления выступают сохранение, эпентеза, протеза, упрощение и субституция. При сохранении число компонентов не меняется, хотя артикуляция подстраивается под узбекскую систему. Эпентеза преобразует CC в CVC; протеза создаёт гласный перед начальным стечением; упрощение уменьшает компонентность; субституция заменяет непривычный сегмент. Исторически описанные ishkop при shkaf, istakon при stakan, tiromvoy при tramvay и pilon при plan иллюстрируют направленность адаптации, но не могут автоматически считаться современной литературной нормой.

Для оценки освоенности предлагаются четыре уровня. Полностью интегрированные слова имеют стабильный кластер и свободно принимают узбекские аффиксы. Периферийно устойчивые формы сохраняют нетипичную структуру, но нормативно закреплены. Вариативно освоенные единицы допускают конкуренцию кластерной и эпентетической реализаций. Новые термины находятся на стадии первичной адаптации. Такое членение лучше бинарной схемы: генетически заимствованное слово способно войти в синхронное ядро, а структурно редкая модель — остаться периферийной при высокой морфологической освоенности.

Сонорностный принцип помогает объяснить устойчивость исконных финалей типа /rt/, /rk/, /lk/, однако не предсказывает весь заимствованный инвентарь. В финальном перечне встречаются контакты шумных и сонорных разных классов, а трёхчленные /kst/, /ktr/, /nkt/, /ltr/ сохраняются лексически. Это согласуется с типологическим выводом о том, что универсальные предпочтения слоговой структуры взаимодействуют с языковой спецификой, морфемной границей, частотностью и историей заимствования [5–7].

Важным результатом является методологическое различение модели и лексической представленности. Восемь начальных CCC-моделей обнаружены в 26 словах, тогда как отдельная глубоко освоенная финальная модель может встречаться в большом числе производных. Поэтому структурная значимость не измеряется только количеством слов. Для дальнейшего исследования необходим корпусный подсчёт частотности и экспериментальная орфоэпическая проверка вариативных финалей, особенно сочетаний с конечными з, в и редкими словарными единицами.

Заключение. Современная система консонантных кластеров узбекского языка представляет собой взаимодействие исторического ядра и нескольких контактных слоёв. Исконная фонотактика сохраняет ограниченный набор финальных CC и практически не формирует сложного начального приступа. Персидско-таджикская и арабская лексика расширяет прежде всего коду; русская, интернациональная и новейшая глобальная лексика становится главным источником начальных CC/CCC и многокомпонентных финалей.

Количественная картина зависит от единицы анализа. После исключения графических геминат и однофонемных реализаций в финальной позиции выделено 178 моделей — 165 двучленных и 13 трёхчленных. Инициальный инвентарь содержит 73 двучленные звуковые реализации и восемь трёхчленных моделей; нормативные четырёхчленные начальные и конечные кластеры в исследованном материале не установлены.

Противопоставление «исконное — заимствованное» следует понимать историко-функционально. Положение конкретного кластера определяется не одним происхождением, а совокупностью признаков: частотностью, нормативной устойчивостью, морфологической активностью, вариативностью произношения и структурной типичностью. Предложенная модель создаёт основу для последующей корпусной и экспериментально-фонетической проверки узбекских кластеров.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Джамолхонов Х. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Тошкент: Talqin, 2005.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 2 жилдли. Москва: Рус тили, 1981.

3. Panjiyev N. P. Исследование структурно-статистических характеристик консонантных кластеров в узбекском языке // Educational Research in Universal Sciences. 2023. T. 2, № 7. C. 38–46.

4. Раджапова Н. Б. Структура конечных консонантных сочетаний узбекского и таджикского языков // Современное педагогическое образование. 2019. № 10. С. 184–187.

5. Clements G. N. The Role of the Sonority Cycle in Core Syllabification // Papers in Laboratory Phonology I / ed. by J. Kingston, M. E. Beckman. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 283–333.

6. Greenberg J. H. Some Generalizations Concerning Initial and Final Consonant Clusters // Universals of Human Language. Vol. 2: Phonology / ed. by J. H. Greenberg, C. A. Ferguson, E. A. Moravcsik. Stanford: Stanford University Press, 1978. P. 243–279.

7. Vennemann T. Preference Laws for Syllable Structure and the Explanation of Sound Change. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1988.

УДК 811.111

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ФИКСАЦИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ КОЛЛОКВИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ

Фалеева Анастасия Вадимовна,
доцент Самаркандского государственного института иностранных языков, DSc
faleyevanastya97@mail.ru, info@samdchti.uz

Аннотация. *В статье исследуется лексикографическая фиксация семантических изменений современной английской коллоквиальной лексики. Рассматриваются основные механизмы семантической динамики: метафоризация, метонимизация, расширение значения, оценочная модификация и прагматическая переориентация. Определяются способы словарной кодификации инновационных значений посредством дефиниций, стилистических помет, контекстов и коллокационных моделей. Установлена взаимосвязь между узуализацией новых значений и их последующей репрезентацией в электронных лексикографических ресурсах современного английского языка.*

Ключевые слова: *коллоквиальная лексика, семантическая динамика, лексикографическая фиксация, семантический сдвиг, электронная лексикография, лексико-семантический вариант, кодификация.*

ZAMONAVIY KOLLOKVIAL LEKSIKADAGI SEMANTIK O‘ZGARISHLARNING LEKSIKOGRAFIK QAYD ETILISHI

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy ingliz tili kollokvial leksikasidagi semantik o‘zgarishlarning leksikografik qayd etilishi tadqiq etiladi. Semantik dinamikaning asosiy mexanizmlari: metaforizatsiya, metonimizatsiya, ma’no kengayishi, baholash xususiyatining modifikatsiyasi va pragmatik qayta yo‘nalish ko‘rib chiqiladi. Innovatsion ma’nolarni definitsiyalar, stilistik belgilar, kontekstlar va kollokatsion modellar vositasida lug‘atlarda kodifikatsiya qilish usullari aniqlanadi. Yangi ma’nolarning uzuslashuvi bilan ularning zamonaviy ingliz tilining elektron leksikografik resurslarida keyinchalik aks ettirilishi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *kollokvial leksika, semantik dinamika, leksikografik qayd etish, semantik siljish, elektron leksikografiya, leksik-semantik variant, kodifikatsiya.*

LEXICOGRAPHIC RECORDING OF SEMANTIC CHANGES IN MODERN COLLOQUIAL VOCABULARY

Abstract. *The article examines the lexicographic recording of semantic changes in modern English colloquial vocabulary. The major mechanisms of semantic dynamics are considered, including metaphorization, metonymization, semantic broadening, evaluative modification, and pragmatic reorientation. The study identifies the ways in which innovative meanings are codified in dictionaries through definitions, stylistic labels, contextual examples, and collocational patterns. A correlation is established between the conventionalization of new meanings and their subsequent representation in contemporary electronic lexicographic resources of the English language.*

Keywords: *colloquial vocabulary, semantic dynamics, lexicographic recording, semantic shift, electronic lexicography, lexico-semantic variant, codification.*

Введение. Современная английская коллоквиальная лексика представляет собой динамичный пласт языковой системы, наиболее непосредственно реагирующий на изменения коммуникативных практик, социальных отношений и цифрового дискурса. Высокая вариативность разговорных единиц проявляется не только в появлении новых номинаций, но и в преобразовании семантики уже существующих слов [13, 192-199]. Расширение и сужение значения, метафоризация, метонимизация, прагматическая переориентация и развитие новых оценочных компонентов обусловливают необходимость регулярного обновления их лексикографического описания [14, 128-136].

Электронные словари благодаря оперативности обновления становятся важнейшим источником наблюдения за данными процессами. Актуальность исследования определяется необходимостью установить, каким образом современные лексикографические ресурсы фиксируют семантическую динамику коллоквиализмов и разграничивают традиционные и инновационные значения. Цель статьи состоит в выявлении основных типов семантических изменений современной английской коллоквиальной лексики и определении принципов их репрезентации в словарных статьях с учётом дефиниционных, стилистических, прагматических и контекстуальных характеристик исследуемых единиц.

Обзор литературных источников. Проблема семантической динамики рассматривается в лексикологии в связи с полисемией, метафоризацией, метонимизацией, расширением и специализацией значения. Исследования коллоквиальной лексики дополнительно акцентируют её экспрессивность, оценочность, коммуникативную вариативность и зависимость от социальной среды [1, 25; 2, 232]. В современной электронной лексикографии особое значение приобретают словарная кодификация инновационных значений, использование корпусных данных и регулярное обновление дефиниций. Материалы Cambridge Dictionary, Oxford English Dictionary, Merriam-Webster и Collins Dictionary показывают, что разговорная семантика может развиваться значительно быстрее, чем происходит её окончательная нормативная стабилизация [16, 81, 17, 62-67]. Поэтому словарь выступает не только источником закреплённого значения, но и инструментом наблюдения за процессами семантической конвенционализации [9, 10; 27, 337-341]. Перспективным представляется комплексное исследование того, как новые лексико-семантические варианты получают дефиниционное, стилистическое и контекстуальное оформление в современной цифровой лексикографии [21, 355-359].

Методология исследования. Методология исследования основывается на комплексном лексико-семантическом и лексикографическом подходах. Материал рассматривается посредством дефиниционного, компонентного, контекстуального, сопоставительного и структурно-семантического методов. Дефиниционный анализ позволяет сопоставить исходные и инновационные значения коллоквиальных единиц; компонентный метод используется для выявления сохранённых, утраченных и приобретённых сем. Контекстуальный анализ устанавливает функционально-прагматические условия реализации нового значения. Сопоставление словарных статей применяется для определения различий в степени кодификации семантических инноваций различными электронными ресурсами. Дополнительно учитываются стилистические и прагматические пометы, примеры употребления, коллокационные связи и хронология фиксации значений. Семантические изменения классифицируются по направлению преобразования значения: расширение, сужение, метафоризация, метонимизация, оценочная модификация и прагматическая переориентация. Такой методологический комплекс позволяет соотнести собственно языковую динамику с механизмами её лексикографического отражения.

Анализ полученных результатов. Проведённый анализ показывает, что лексикографическая фиксация современной коллоквиальной лексики представляет собой динамический процесс, в котором словарь регистрирует не только появление новых единиц, но и изменение семантической структуры уже существующих слов [25, 45-48]. Для коллоквиализмов данное положение имеет принципиальное значение, поскольку разговорная коммуникация характеризуется высокой степенью семантической подвижности. Лексическая единица может сохранять исходное значение и одновременно приобретать дополнительный разговорный лексико-семантический вариант, который постепенно распространяется за пределы первоначальной коммуникативной среды [23, 59-67]. Поэтому современная словарная статья становится своеобразной моделью семантической динамики: посредством дефиниций, стилистических помет, хронологических сведений, контекстов и примеров она отражает различные стадии закрепления нового значения.

Одним из наиболее продуктивных механизмов является метафорическое переосмысление. Показательна семантическая динамика английского *ghost*. Традиционно существительное обозначает призрак, однако в современной разговорной коммуникации на его основе сформировался глагол *to ghost* – неожиданно прекратить общение с человеком, прежде всего, перестать отвечать на сообщения и другие попытки установить контакт. Семантическая связь между исходным и новым значениями основывается на концептуальном признаке «исчезновение»: физическая невидимость призрака переосмысливается как коммуникативное исчезновение человека. В результате метафорического переноса предметное значение преобразуется в обозначение модели социального поведения [3, 70-73].

С лексикографической позиции особенно существенно, что подобное изменение предполагает перестройку не только семантики, но и грамматической характеристики единицы [18, 19–28]. Существительное *ghost* становится производящей базой глагольного употребления, а новое значение приобретает самостоятельность и получает отдельное словарное описание. Таким образом, словарь фиксирует результат взаимодействия семантической и функционально-грамматической динамики. Возникновение производных *ghosting* и *ghoster* дополнительно свидетельствует о закреплении новой семантики в языковой системе. Следовательно, степень лексикографической освоенности коллоквиализма может определяться не только наличием отдельной дефиниции, но и формированием вокруг нового значения собственного деривационного пространства.

Сходный процесс обнаруживается у прилагательного *salty*. Его исходное значение связано с наличием или вкусом соли, тогда как в современной неформальной речи слово употребляется применительно к человеку, который раздражён, обижен или недоволен, особенно вследствие незначительной неудачи или критики. Здесь наблюдается перенос характеристики из сферы физического восприятия в эмоционально-оценочную область. Семантическая трансформация сопровождается изменением сочетаемости: если прямое значение предполагает преимущественно характеристику пищи или вещества, разговорное значение ориентировано на человека, его реакцию и эмоциональное состояние [4, 46-48].

Именно изменение лексической сочетаемости выступает важным показателем семантического сдвига [5, 48-50]. Новое значение становится заметным не изолированно, а через изменение типичных контекстов. Поэтому электронная лексикография, располагающая значительными массивами корпусного материала, получает дополнительные возможности для разграничения традиционного и инновационного употреблений [6, 14]. Систематическое появление единицы в новом синтагматическом окружении позволяет обнаруживать семантическое изменение ещё до его окончательной кодификации. Следовательно, корпусный контекст выполняет не только иллюстративную, но и диагностическую функцию.

Другую модель представляет разговорное употребление *sick*. Первоначально слово обозначает состояние болезни, однако в молодёжной и неформальной речи оно развивает положительно-оценочное значение «очень хороший, впечатляющий, превосходный». Семантический процесс здесь основан на энантиосемическом преобразовании оценочного компонента: отрицательная семантика исходной единицы сменяется положительной прагматической оценкой [26, 28-36]. Подобный тип особенно показателен для коллоквиальной лексики, поскольку демонстрирует способность разговорного дискурса преобразовывать традиционную аксиологическую структуру слова.

При лексикографическом описании подобных единиц особую роль играет стилистическая маркировка. Формальное включение нового значения без указания сферы его функционирования не обеспечивает адекватной репрезентации семантики. Пометы informal, slang, spoken и другие выполняют не вспомогательную, а семантико-прагматическую функцию: они устанавливают границы нормативного использования нового лексико-семантического варианта. Пользователь получает информацию не только о том, что означает единица, но и о том, в каких коммуникативных условиях данное значение является естественным. В современной лексикографии стилистическая маркировка поэтому становится механизмом моделирования социальной обусловленности значения [15, 540-543].

Интересную модель семантической динамики представляет *fire*. Наряду с традиционным существительным со значением огня и соответствующими глагольными значениями в современном сленге единица получила положительную оценочную семантику: ею характеризуется нечто исключительно хорошее, привлекательное или впечатляющее. В выражениях типа *That song is fire* предметное значение практически полностью уступает место оценочному. При этом образная основа остаётся интерпретируемой: интенсивность огня становится концептуальной базой для выражения высокой степени положительной оценки.

Подобные единицы свидетельствуют о развитии тенденции семантической прагматикализации. Лексема постепенно утрачивает необходимость непосредственно обозначать предмет, признак или действие и начинает выполнять преимущественно оценочную функцию. Для разговорной речи это особенно характерно, поскольку коммуникативная эффективность нередко предполагает не столько детализированное описание объекта, сколько выражение отношения говорящего к нему [7, 40-46]. Лексикографическая фиксация таких употреблений позволяет проследить переход от денотативно ориентированного значения к прагматически доминирующему.

Семантическая прагматикализация проявляется и в развитии разговорного значения iconic. В нейтральном употреблении слово связано с чем-либо широко узнаваемым, символически репрезентативным, тогда как в современной неформальной коммуникации оно может функционировать как усиленная положительная характеристика поступка, внешнего вида, высказывания или поведения [8, 9]. В таком употреблении сема «символическая значимость» ослабляется, а на первый план выходит экспрессивная оценка. Значение становится более зависимым от контекста и коммуникативной установки говорящего.

Отдельный тип семантических преобразований связан с расширением значения. Например, слово *vibe*, первоначально возникшее как сокращённая форма *vibration*, прошло значительный путь семантической эволюции. В современной разговорной речи оно обозначает атмосферу, эмоциональное впечатление, ощущение, создаваемое человеком, местом или ситуацией. Дальнейшее расширение приводит к появлению конструкций *good vibes, bad vibes, give off a vibe,* а также оценочного употребления *It's a vibe*. В последнем случае значение ещё более абстрагируется и может интерпретироваться как положительная характеристика определённой атмосферы, стиля или ситуации.

Лексикографическое описание *vibe* демонстрирует важную закономерность: семантическое изменение нередко сопровождается расширением референциального диапазона [10, 12-17]. Новое значение становится применимым к различным классам объектов. Если единица первоначально связана с конкретным физическим явлением, после метафоризации она способна характеризовать человека, помещение, музыку, событие, внешний вид или коммуникативную ситуацию [24, 202-206]. Следовательно, семантическое расширение можно устанавливать через увеличение числа типичных референтов и моделей сочетаемости [22, 99-104].

Особое место занимает развитие разговорной семантики слова *flex*. В исходном глагольном значении оно связано со сгибанием или напряжением мышц. В современном разговорном употреблении *to flex* означает демонстративно показывать собственные достижения, материальные возможности, статус или другие преимущества с целью произвести впечатление. Существительное *flex* также может обозначать сам акт подобной демонстрации. Семантический перенос основывается на образной модели демонстрации физической силы: напряжение мышц как видимая презентация физического преимущества становится основой для обозначения демонстрации социального или материального преимущества [11, 100].

В данном случае словарь должен учитывать сразу несколько уровней изменений: развитие нового значения, изменение объектной сочетаемости, появление новой прагматической характеристики и параллельное функционирование существительного и глагола [12, 73]. Это подтверждает, что семантический сдвиг коллоквиализма редко представляет собой изолированную замену одного значения другим. Чаще формируется комплексная семантико-прагматическая перестройка, затрагивающая валентность, оценочность, стилистическую принадлежность и деривационные возможности единицы.

Аналогичным образом функционирует *cringe*. Первоначально глагол обозначает физическую или эмоциональную реакцию – съёживаться, испытывать неловкость или отвращение. В современном разговорном дискурсе получает распространение употребление *cringe* в качестве оценочной характеристики чего-либо вызывающего сильное чувство неловкости или смущения [19, 24]. Особенно показательна его функциональная мобильность: единица способна выступать не только в исходной глагольной позиции, но и как существительное либо разговорная характеристика: *That's cringe*. Семантическое развитие сопровождается процессом функциональной транспозиции, в результате которой форма приобретает новые синтаксические возможности без обязательной морфологической модификации.

Следовательно, одним из существенных признаков современной коллоквиальной семантики является взаимодействие семантической деривации и конверсии. Новое разговорное значение способствует расширению грамматического поведения единицы, тогда как новая синтаксическая функция, в свою очередь, поддерживает её семантическую автономизацию. В электронных словарях подобная динамика может отражаться посредством выделения различных частей речи, самостоятельных дефиниций и соответствующих примеров.

Значительный пласт современной разговорной лексики формируется в цифровой коммуникации. Так, *cancel* наряду с общеязыковым значением отмены действия или события приобрело социально обусловленное значение, связанное с публичным отказом поддерживать определённого человека, организацию или культурный продукт вследствие осуждаемого поведения.

На этой основе развивается сочетание *cancel culture*. Семантическое изменение обусловлено метонимическим переносом: прекращение конкретного действия концептуализируется как прекращение социальной поддержки.

Данный пример демонстрирует особую роль дискурсивной среды в формировании новых значений. Социальные сети ускоряют тиражирование инновационного употребления, создавая высокую частотность за сравнительно короткий период. Для лексикографии возникает необходимость разграничивать временную дискурсивную моду и устойчивое семантическое изменение. Само наличие многочисленных употреблений ещё не означает полной лексикализации нового значения [20, 22]. Более существенными показателями являются его воспроизводимость в различных источниках, расширение круга пользователей, стабильность семантического ядра и проникновение за пределы исходной цифровой среды.

С этим связана проблема лексикографической кодификации. Между возникновением инновационного значения и его включением в словарь существует определённый временной интервал. Коллоквиальная единица первоначально может фиксироваться в социальных сетях, блогах, разговорных корпусах и медиатекстах, затем распространяться в более широком узусе и только после этого получать самостоятельное словарное описание. Электронные словари существенно сокращают данный интервал благодаря возможности регулярного обновления базы. В результате современная электронная лексикография становится не только пространством фиксации уже завершившихся семантических изменений, но и инструментом наблюдения за текущей языковой динамикой.

При этом следует разграничивать фиксацию употребления и кодификацию значения. Корпус способен показать, что определённое употребление существует, однако словарная дефиниция предполагает более высокий уровень обобщения. Лексикограф должен установить устойчивые семантические признаки, отличающие инновационный вариант от контекстуальной метафоры или индивидуального употребления. Для коллоквиальной лексики данная задача осложняется высокой экспрессивностью, вариативностью и зависимостью от конкретных социальных групп.

Результаты анализа позволяют выделить несколько основных параметров лексикографической репрезентации семантических изменений. Первым является дефиниционная дифференциация, при которой инновационное употребление получает самостоятельное толкование. Вторым выступает стилистическая маркировка, определяющая его разговорную, неформальную или сленговую принадлежность. Третьим параметром становится контекстуализация, обеспечивающая демонстрацию реального функционирования значения. Четвёртым является грамматическая дифференциация, необходимая в случаях функциональной транспозиции. Пятый связан с представлением синтагматических связей – характерных коллокаций и конструкций. Наконец, существенным параметром является хронологическая информация, позволяющая установить соотношение между традиционным и инновационным лексико-семантическими вариантами.

Таким образом, современная словарная статья может рассматриваться как многоуровневая модель семантической эволюции коллоквиализма. В ней взаимодействуют дефиниционный, стилистический, прагматический, грамматический, контекстуальный и хронологический уровни. Чем полнее представлены эти параметры, тем точнее словарь отражает реальное состояние разговорной единицы.

Особенно значимым результатом исследования является установление того, что семантические изменения современной коллоквиальной лексики преимущественно развиваются не посредством полного вытеснения исходных значений, а посредством наслоения новых лексико-семантических вариантов. Традиционное и инновационное значения сосуществуют, однако характеризуются различной сферой употребления, сочетаемостью и прагматической нагрузкой. Возникающая полисемия поэтому имеет выраженную дискурсивно-стилистическую организацию: выбор значения непосредственно зависит от регистра и коммуникативной ситуации.

На основании рассмотренного материала семантическую динамику современных английских коллоквиализмов можно представить следующей моделью: исходное значение → контекстуальное переосмысление → распространение в разговорном или цифровом дискурсе → стабилизация новой семантики → расширение сочетаемости → лексикографическая фиксация → стилистическая и прагматическая кодификация. Данная последовательность показывает, что словарь фиксирует не начальную точку инновации, а результат определённой степени её узуализации.

Следовательно, лексикографическая фиксация выступает важным индикатором перехода семантической инновации из уровня ситуативного употребления в относительно устойчивую область языковой системы. Современный электронный словарь при этом выполняет двойную функцию: с

одной стороны, нормативно описывает уже закрепившиеся значения, с другой – отражает наиболее динамичные процессы разговорного узуса. Именно взаимодействие этих функций превращает электронную лексикографию в один из наиболее информативных источников изучения семантической эволюции современной коллоквиальной лексики.

Заключение. Проведённое исследование позволяет заключить, что лексикографическая фиксация семантических изменений современной коллоквиальной лексики представляет собой многоуровневый процесс, отражающий взаимодействие системно-языковых, дискурсивных, прагматических и социокоммуникативных факторов. Динамичность разговорного узуса обусловливает регулярное возникновение новых лексико-семантических вариантов, которые первоначально функционируют в ограниченных коммуникативных пространствах, а по мере распространения и стабилизации получают отражение в современных лексикографических источниках.

Установлено, что семантическая динамика коллоквиализмов реализуется посредством метафорического и метонимического переноса, расширения значения, изменения оценочного компонента, прагматикализации и функционально-грамматической транспозиции. При этом формирование нового значения, как правило, не приводит к устранению исходного семантического варианта. Более характерным оказывается их параллельное функционирование, вследствие которого развивается стилистически и дискурсивно дифференцированная полисемия. Разговорное значение приобретает собственную сочетаемость, прагматическую направленность и коммуникативную сферу реализации.

Анализ также показал, что словарная кодификация семантической инновации осуществляется посредством совокупности взаимосвязанных инструментов: самостоятельной дефиниции, стилистических и прагматических помет, грамматической характеристики, контекстуальных иллюстраций, коллокационных моделей и разграничения отдельных лексико-семантических вариантов. В результате словарная статья выступает не только средством регистрации значения, но и моделью его функционального положения в языковой системе.

Особая роль принадлежит электронной лексикографии, обеспечивающей более оперативное наблюдение за изменениями разговорного узуса и позволяющей соотносить словарное описание с корпусными и контекстуальными данными. Это создаёт предпосылки для сокращения временного интервала между распространением семантической инновации и её лексикографическим отражением. Вместе с тем принципиально важным остаётся разграничение частотного инновационного употребления и устойчивого значения, достигшего необходимой степени узуализации. Таким образом, лексикографическую фиксацию следует рассматривать как существенный этап институционализации семантических изменений коллоквиальной единицы. Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка комплексной модели мониторинга семантической динамики, объединяющей данные электронных словарей, разговорных корпусов и цифрового дискурса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бушуй Т.А. Фразеографирование в контрастивном лексическом словаре методом гнездообразования // Филологические науки. - Тамбов: Грамота, 2010. - № 2 (6). - С. 25.

2. Бушуй Т.А. Язык в системной структурации. – Издательство "Fan", 2014. – 232 с.

3. Бушуй Т.А. Открытость и динамичность системы языка //Современные гуманитарные исследования. – 2015. – №. 2. – С. 70-73.

4. Бушуй Т.А. Опыт преподавания языковедческих дисциплин в вузах Узбекистана // European Research: Innovation in Science, Education and Technology. – 2018. – С. 46-48.

5. Бушуй Т.А. Проблема языка и нации в лингвокультурологическом аспекте // International scientific review. – 2019. – №. LVI. – С. 48-50.

6. Бушуй Т. Языкознание: прошлое, настоящее и будущее // Т.: Янги аср авлоди. – 2020. – 184 с.

7. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.

8. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.

9. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.

10.Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.

11.Фалеева А.В. Трансформационные возможности коллоквиального предложения в английском языке // Иностранная филология: язык, литература, образование. – № (62), 2017. – С. 99-105.

12.Фалеева А.В. Коллоквиалистика как источник пополнения эмоционально-экспрессивных ресурсов английского языка // International scientific review. – 2019. – №. LVI. – С. 72-74.

13.Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – №. 9 (455). – С. 192-199.

14.Фалеева А.В. Тематическая дифференциация коллоквиализмов с имплицитным значением в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2022. – №. 7 (465). – С. 128-136.

15.Фалеева А.В. Лексико-семантические и деривационные особенности коллоквиальных акронимов и бэкронимов в современных печатных и электронных лексикографических источниках // Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 35. – С. 540-543.

16.Bushuy T. Contextual actualization of phraseology in English expressions // Scientific Enquiry in the Contemporary World: Theoretical Basics and Innovative Approach. – 2015. – С. 81.

17.Bushuy T.A. The Emergence of Language Multitude // Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – Т. 1. – №. 3. – С. 62-67.

18.Bushuy T., & Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(8), 2022. – С. 19–28. URL: https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/2613.

19.Bushuy T.A. (2023). Language in Modern Linguistics. Miasto Przyszłości, 39, P. 23–26. Retrieved from https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1678

20.Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – 22 с.

21.Faleyeva A.V. Derivational peculiarities of colloquial words in modern English dictionaries Vadimovna, Faleeva Anastasiya. "Theoretical Experience and Representation of English Colloquial Lexis in Dictionary Interpretation (Based on the Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English)." Miasto Przyszłości 56 (2025): 355-359.

22.Faleyeva A.V. Derivational peculiarities of colloquial words in modern English dictionaries // Язык и культура. – 2021. – С. 99-104.

23.Faleeva A.V. Investigation of the Colloquial Formation of Modern English Language // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 59-67.

24.Faleeva A.V. Grammatical, Semantic and Structural Features of English Colloquial Words and Expressions // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 202-206.

25.Faleeva A.V. Theoretical Interpretation of American Colloquialistics in Lexicographical Sources // Ilm-fan yangiliklari konferensiyasi. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – P. 45-48

26.Faleeva A. Theoretical and Practical Research of the Formation of Colloquialistics of the English Language in Level Interpretation // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 28-36.

27.Faleeva A.V. Traditions and Innovations in the Study of English Colloqualistics in the Perspective of Modern Printed and Electronic Lexicographical Sources // Academic research in educational sciences. – 2024. – Т. 5. – №. CSPU Conference 1. – С. 337-341.

УЎК 81

КУЛИНАРИЯ ОЛАМИ МЕТАФОРИК МАНЗАРАСИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ТАВСИФИ

Толипова Шаҳноза Шуҳратовна,
Тошкент давлат тиббиёт университети
Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси
stolipova12@gmail.com

Аннотация. *Мазкур мақолада кулинария олами метафорик манзарасининг инглиз ва ўзбек тилларидаги лингвомаданий хусусиятлари тадқиқ этилади. Кулинария инсоннинг кундалик ҳаёти, миллий маданияти, урф-одатлари, анъаналари ва ижтимоий муносабатлари билан узвий боғлиқ бўлган маданий соҳалардан бири сифатида қаралади. Кулинарияга оид лексик бирликлар тилда нафақат таом, маҳсулот ва овқат тайёрлаш жараёнларини номлаш, балки инсоннинг ҳиссий ҳолати, характер хусусиятлари, ижтимоий муносабатлари ва ахлоқий қадриятларини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Тадқиқотда гастрономик метафораларнинг семантик, когнитив ва лингвомаданий хусусиятлари қиёсий таҳлил асосида ёритилади. Инглиз ва ўзбек тилларидаги "ширин", "аччиқ", "нон", "туз", "ош", "дастурхон" каби гастрономик концептларнинг метафорик қўлланиши таҳлил қилиниб, улардаги умуминсоний ва миллий-маданий хусусиятлар аниқланади. Тадқиқот натижалари кулинария олами метафоралари миллий дунёқараш, қадриятлар тизими ва маданий тажрибани тилда акс эттирувчи муҳим восита эканлигини кўрсатади.*

Калит сўзлар: *кулинария, гастрономия, метафора, метафорик манзара, лингвомаданият, гастрономик концепт, миллий дунёқараш, маданий қадрият, инглиз тили, ўзбек тили.*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТАФОРИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА КУЛИНАРИИ

Аннотация. *В данной статье исследуются лингвокультурологические особенности метафорической картины мира кулинарии на материале английского и узбекского языков. Кулинария рассматривается как одна из культурных сфер, неразрывно связанных с повседневной жизнью человека, его национальной культурой, обычаями, традициями и социальными отношениями. Лексические единицы, относящиеся к кулинарии, служат в языке не только для наименования блюд, продуктов и процессов приготовления пищи, но и для выражения эмоционального состояния человека, черт характера, социальных отношений и нравственных ценностей. В исследовании на основе сопоставительного анализа освещаются семантические, когнитивные и лингвокультурологические особенности гастрономических метафор. Анализируется метафорическое употребление таких гастрономических концептов, как "ширин" (сладкий), "аччиқ" (горький), "нон" (хлеб), "туз" (соль), "ош" (плов), "дастурхон" (скатерть, накрытый стол) в английском и узбекском языках, выявляются их универсальные и национально-культурные особенности. Результаты исследования показывают, что метафоры из мира кулинарии являются важным средством отражения в языке национального мировоззрения, системы ценностей и культурного опыта.*

Ключевые слова: *кулинария, гастрономия, метафора, метафорическая картина мира, лингвокультурология, гастрономический концепт, национальное мировоззрение, культурная ценность, английский язык, узбекский язык.*

A LINGUOCULTURAL DESCRIPTION OF THE METAPHORICAL LANDSCAPE OF THE CULINARY WORLD

Abstract. *This article investigates the linguocultural features of the metaphorical landscape of the culinary world in the English and Uzbek languages. The culinary sphere is regarded as one of the cultural domains inextricably linked to an individual's daily life, national culture, customs, traditions, and social relationships. Lexical units related to culinary arts serve not only to name dishes, products, and food preparation processes in the language, but also to express a person's emotional state, character traits, social interactions, and moral values. The study illuminates the semantic, cognitive, and linguocultural*

characteristics of gastronomic metaphors through a comparative analysis. The metaphorical usage of gastronomic concepts such as “sweet” (shirin), “bitter” (achchiq), “bread” (non), “salt” (tuz), “pilaf” (osh), and “tablecloth/spread” (dasturxon) in English and Uzbek is analyzed, and their universal and national-cultural specifics are identified. The research findings indicate that metaphors from the culinary world are an important means of reflecting the national worldview, value system, and cultural experience in language.

Keywords: *culinary, gastronomy, metaphor, metaphorical landscape, linguoculturology, gastronomic concept, national worldview, cultural value, English language, Uzbek language.*

Кириш. Замонавий тилшуносликда тил ва маданият муносабатларини ўрганиш муҳим илмий йўналишлардан бири ҳисобланади. Тил нафақат ахборот алмашиш воситаси, балки муайян халқнинг тарихи, маданий тажрибаси, урф-одатлари, қадриятлари ва дунёқарашини акс эттирувчи мураккаб тизимдир. Инсон тафаккурида шаклланган миллий-маданий тасаввурлар лексик бирликлар, фразеологизмлар, мақоллар, иборалар ва метафорик конструкциялар орқали тилда ўз ифодасини топади.Гастрономия ва кулинария инсон ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган универсал маданий соҳалардан биридир. Овқат тайёрлаш ва истеъмол қилиш инсоннинг физиологик эҳтиёжини қондириш билан бирга, ижтимоий муносабатлар, оилавий анъаналар, меҳмондўстлик, байрам ва маросимлар билан ҳам чамбарчас боғланган.

Шу сабабли гастрономик лексика муайян халқнинг миллий-маданий хусусиятларини ўзида мужассам этади.Кулинарияга оид лексик бирликларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг метафорик маъно ҳосил қилиш имкониятидир. Инсон конкрет гастрономик тажрибалар – таъм сезиш, овқат тайёрлаш, пиширириш, аралаштириш, истеъмол қилиш ва дастурхон атрофида мулоқот қилиш жараёнлари асосида абстракт тушунчаларни англайди ва ифодалайди.Масалан, инглиз тилида *piece of cake* ибораси «жуда осон иш» маъносини, *spill the beans* ибораси эса “сирни ошкор қилмоқ” маъносини ифодалайди.

Бу ерда кулинария соҳасига оид конкрет образлар абстракт тушунчаларни ифодалаш учун метафорик манба сифатида хизмат қилмоқда.Ўзбек тилида ҳам гастрономик концептлар метафорик ва лингвомаданий жиҳатдан фаол қўлланади. Хусусан, “нон-тузини оқламоқ”, “туз тотган жойини унутмаслик», “ошини ош, тошини тош қилмоқ” каби ибораларда нон, туз ва ош каби гастрономик бирликлар ўзининг тўғридан-тўғри маъносидан ташқари ҳурмат, садоқат, миннатдорлик, меҳмондўстлик ва саховат каби маданий маъноларни ҳам ифодалайди.

Шу нуқтаи назардан кулинария олами метафорик манзарасини лингвомаданий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш тилдаги метафораларнинг миллий-маданий хусусиятларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.Мақоланинг асосий мақсади – инглиз ва ўзбек тилларида кулинария оламига оид метафорик бирликларнинг семантик ва лингвомаданий хусусиятларини аниқлаш ҳамда уларда акс этган миллий дунёқараш ва маданий қадриятларни қиёсий таҳлил қилишдан иборат.

Мавзуга доир адабиётлар тахлили. Метафора масаласи замонавий тилшунослик, когнитив тилшунослик ва лингвомаданиятшуносликнинг муҳим тадқиқот объектларидан бири ҳисобланади. Метафоранинг когнитив хусусиятларини тадқиқ қилишда G. Lakoff ва M. Johnsonнинг илмий қарашлари муҳим ўрин тутади. Уларнинг концептуал метафора назариясига кўра, инсон абстракт тушунчаларни конкрет, кундалик тажриба асосида концептуаллаштиради.Кулинария соҳаси инсоннинг энг қадимий ва доимий тажрибаларидан бири бўлгани учун гастрономик образлар метафорик концептуаллаштиришда кенг қўлланади. Овқат, таъм, пиширириш, дастурхон каби тушунчалар инсоннинг ижтимоий ва эмоционал тажрибасини ифодалашда метафорик манба вазифасини бажаради.A. Wierzbickaнинг маданий семантика соҳасидаги тадқиқотлари ҳам мазкур мавзу учун муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади. Олиманинг қарашларига кўра, айрим лексик бирликларнинг мазмунини тўлиқ англаш учун уларни муайян маданий контекст билан биргаликда ўрганиш зарур. M.A.K. Halliday тилнинг ижтимоий табиатини таъкидлаб, тил бирликларининг маъноси улар қўлланадиган ижтимоий ва коммуникатив муҳит билан боғлиқлигини кўрсатади. Бу ёндашув гастрономик метафораларни ҳам муайян ижтимоий ва маданий контекстда ўрганиш имконини беради. Ўзбек тилидаги гастрономик лексика ҳам миллий маданиятнинг муҳим вербал кўринишларидан бири ҳисобланади. Ўзбек миллий таомлари ва уларга оид номлар миллий маданият, тарихий хотира ва ижтимоий анъаналар билан боғлиқ. Масалан, “ош”, “нон”, “чой”, “дастурхон” каби бирликлар ўзбек лингвомаданий манзарасида фақат озиқ-овқат тушунчаларини эмас, балки меҳмондўстлик, барака, ҳурмат ва ижтимоий бирдамликни ҳам ифодалайди.Аввалги тадқиқотларда ҳам гастрономик лексиканинг номинатив вазифадан ташқари

маданий ва прагматик функцияларни бажариши таъкидланган. Хусусан, гастрономик дискурс миллий анъаналар, маданий идентификация ва ижтимоий мулоқот билан узвий боғлиқ экани кўрсатилган. Шу билан бирга, кулинария олами метафорик манзарасининг инглиз ва ўзбек тилларидаги лингвомаданий хусусиятларини комплекс қиёсий тадқиқ этиш масаласи янада чуқур ўрганишни талаб қилади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг назарий ва методологик асосини когнитив тилшунослик, лингвомаданиятшунослик, семасиология ва қиёсий тилшунослик соҳаларида шаклланган илмий ёндашувлар ташкил этади. Тадқиқот жараёнида қуйидаги методлардан фойдаланилди:

1. Семантик таҳлил методи. Кулинарияга оид лексик бирликларнинг тўғри ва кўчма маънолари аниқланди.

2. Когнитив таҳлил методи. Гастрономик образлар орқали абстракт тушунчаларнинг қандай концептуаллаштирилиши ўрганилди.

3. Лингвомаданий таҳлил методи. Метафорик бирликларда акс этган миллий қадриятлар, урф-одатлар ва маданий символлар таҳлил қилинди.

4. Қиёсий таҳлил методи. Инглиз ва ўзбек тилларидаги кулинария метафораларининг умумий ва фарқли жиҳатлари аниқланди.

5. Контекстуал таҳлил методи. Метафорик бирликларнинг турли нутқий контекстлардаги маъно хусусиятлари ўрганилди.Тадқиқот материали сифатида инглиз ва ўзбек тилларидаги гастрономик фразеологизмлар, метафорик бирикмалар, мақол ва маталлар ҳамда кулинария дискурсида учрайдиган образли ифодалардан фойдаланилди. Шунингдек, гастрономик луғатлар, бадиий матнлар ва кундалик нутқ материаллари таҳлил объекти сифатида қаралди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Тадқиқот натижалари кулинария олами метафорик манзарасида бир нечта асосий концептуал моделлар мавжудлигини кўрсатди.

Таом - ҳаёт ва ижтимоий муносабатлар метафораси. Таом инсон ҳаётининг муҳим қисми бўлгани сабабли гастрономик образлар инсон ҳаёти ва ижтимоий муносабатларни концептуаллаштиришда кенг қўлланади.Ўзбек тилида “ош” концепти бунга яққол мисол бўла олади. “Ош” нафақат миллий таом номи, балки ўзбек маданиятида тўй, байрам, меҳмондорчилик ва жамоавий бирлик билан боғлиқ маданий концептдир. Миллий таомларнинг ижтимоий тадбирларда қўлланиши уларнинг оддий озиқ-овқатдан кенгроқ маданий маъно касб этишини кўрсатади. “Оши ош, тоши тош” каби бирликларда ҳам ош образи инсоннинг ижтимоий мавқеи ва фаровонлиги билан боғлиқ маъноларни ифодалайди. Инглиз тилида ҳам гастрономик образлар ижтимоий ва иқтисодий муносабатларни ифодалашда қўлланади. Масалан, *bring home the bacon* ибораси оила учун даромад топиш маъносини англатади.Бу ерда конкрет озиқ-овқат номи иқтисодий таъминот тушунчасини ифодаловчи метафорага айланган.

Таъм – эмоционал ҳолат метафораси. Кулинария метафорик манзарасида таъм концепти алоҳида ўрин тутади. Ширин, аччиқ, нордон ва шўр каби сенсор тушунчалар инсоннинг эмоционал ва психологик ҳолатларини ифодалаш учун метафорик тарзда қўлланади.

Ўзбек тилида:

• “ширин сўз”;

• “ширин хотира”;

• “аччиқ ҳақиқат”;

• “аччиқ гап” каби бирикмаларда таъмга оид лексемалар абстракт эмоционал маъноларни ифодалайди.

“Ширин” концепти ижобий ҳис-туйғу, ёқимлилик ва меҳр билан боғлиқ бўлса, “аччиқ” концепти кўп ҳолларда оғриқли ҳақиқат, салбий тажриба ёки эмоционал таъсирни англатади. Инглиз тилида ҳам *sweet* ва *bitter* лексемалари шундай метафорик хусусиятга эга: *sweet memory, sweet experience, bitter experience* каби бирикмаларда таъм эмоционал тажрибани концептуаллаштириш воситасига айланади.

Нон концептининг лингвомаданий хусусиятлари. Ўзбек лингвомаданий манзарасида “нон” энг муҳим гастрономик концептлардан бири ҳисобланади. Нон нафақат асосий озиқ-овқат маҳсулоти, балки ризқ, барака, меҳнат ва ҳурмат рамзи сифатида ҳам қабул қилинади. “Нон-тузини оқламоқ” иборасида “нон” ва “туз” конкрет озиқ-овқат номлари бўлишдан ташқари инсонга кўрсатилган яхшилик ва меҳрни ифодалайди. Шунинг учун мазкур бирликнинг мазмунини фақат луғавий маъно асосида эмас, балки ўзбек маданий контекси асосида англаш мумкин.Бу ҳолат гастрономик лексемаларнинг миллий маданий хотирани сақловчи бирликлар сифатидаги аҳамиятини кўрсатади.

Дастурхон концепти. “Дастурхон” ўзбек лингвомаданий манзарасида ўзига хос концептуал аҳамиятга эга. Дастурхон жисмоний буюм сифатидаги маъносидан ташқари, инсонлар йиғиладиган, меҳмон кутиб олинадиган ва мулоқот амалга ошириладиган ижтимоий-маданий маконни ҳам англатади. “Дастурхонга марҳамат” ифодаси бунга яққол мисол бўлиб, унинг коммуникатив мазмуни оддий таклифдан кўра кенгроқдир. Унда меҳмондўстлик, ҳурмат, очиқлик ва самимий муносабат каби миллий қадриятлар мужассамлашган. Гастрономик дискурснинг меҳмондўстлик ва ижтимоий бирдамликни ифодалашдаги роли аввалги тадқиқотларда ҳам таъкидланган.

Кулинария метафораларининг инглиз ва ўзбек тилларидаги қиёсий хусусиятлари. Инглиз ва ўзбек тилларида гастрономик метафораларнинг мавжудлиги инсоннинг овқатланиш тажрибаси асосида абстракт тушунчаларни англаш хусусиятининг универсаллигини кўрсатади. Бироқ уларнинг миллий-маданий мазмуни бир-биридан фарқ қилади.

Инглиз тилида:

• *piece of cake* – осон иш;

• *spill the beans* – сирни ошкор қилмоқ;

• *butter someone up* – хушомад қилмоқ;

• *have bigger fish to fry* – муҳимроқ иш билан шуғулланмоқ

каби метафорик бирликлар мавжуд. Бундай ифодаларда кулинария образлари инсон фаолияти, муносабатлар ва кундалик ҳаёт билан боғлиқ абстракт тушунчаларни ифодалайди.Ўзбек тилида эса гастрономик метафораларда миллий ахлоқий ва ижтимоий қадриятлар, айниқса меҳмондўстлик, садоқат, миннатдорлик ва ҳурмат компонентлари кучли намоён бўлади.Шундай қилиб, икки тилдаги метафоралар ўртасида умумий концептуал моделлар мавжуд бўлса-да, уларнинг миллий-маданий мазмуни ҳар бир халқнинг тарихий тажрибаси ва гастрономик маданияти билан белгиланади.

Муҳокама. Олинган натижалар кулинария олами инсон тафаккурида абстракт тушунчаларни ифодалаш учун муҳим концептуал манба эканини кўрсатди. Овқатланиш билан боғлиқ тажриба инсон учун универсал бўлгани сабабли гастрономик метафоралар турли тилларда учрайди.Шу билан бирга, метафоранинг конкрет мазмуни ва маданий коннотацияси муайян халқнинг дунёқараши билан белгиланади. Инглиз ва ўзбек тилларидаги материалларни қиёсий таҳлил қилиш бу ҳолатни яққол намоён этади.Ўзбек тилидаги “нон”, “туз”, “ош”, “дастурхон” каби концептлар миллий маданиятнинг муҳим белгиларини ифодалайди. Улар инсонлар ўртасидаги муносабатларни, меҳмондўстликни, барака ва ижтимоий бирдамликни концептуаллаштиришда иштирок этади. Ўзбек маданиятида дастурхон атрофида овқатланиш нафақат физиологик эҳтиёжни қондириш, балки инсонлар ўртасидаги ижтимоий алоқаларни мустаҳкамлаш воситаси сифатида ҳам намоён бўлади. Инглиз тилидаги гастрономик метафораларда эса кундалик фаолият, шахсий тажриба, муваффақият ва ижтимоий муносабатларнинг турли жиҳатлари акс этади. Бу метафоралар ҳам инсоннинг реал гастрономик тажрибасини абстракт тушунчалар билан боғлайди.

Демак, кулинария метафоралари бир вақтнинг ўзида икки хусусиятни намоён қилади: бир томондан, улар инсон тафаккурининг универсал когнитив механизмларига асосланади; иккинчи томондан, улар муайян халқнинг миллий-маданий тажрибасини акс эттиради.

Глобаллашув жараёни ҳам кулинария метафорик манзарасининг ривожига таъсир кўрсатмоқда. Турли миллий таомлар ва гастрономик тушунчалар тиллар ўртасида фаол тарқалмоқда. Инглиз тилида *sushi, ramen, taco, croissant* каби бирликларнинг оммалашуви, ўзбек миллий таомлари – *plov, samsa* каби номларнинг халқаро гастрономик дискурсда қўлланиши маданиятлараро таъсирнинг кучайиб бораётганини кўрсатади.

Шу нуқтаи назардан кулинария метафораларини ўрганиш нафақат тилшунослик, балки маданиятлараро коммуникация, таржима назарияси ва миллий концептларни тадқиқ қилиш учун ҳам муҳим илмий аҳамиятга эга.

Хулоса. Тадқиқот натижалари кулинария олами метафорик манзараси тил ва маданият ўртасидаги узвий муносабатни намоён этувчи муҳим лингвомаданий ҳодиса эканини кўрсатди.

Инглиз ва ўзбек тилларида кулинарияга оид лексик бирликлар ўзининг номинатив маъносидан ташқари, эмоционал, ижтимоий, ахлоқий ва маданий маъноларни ҳам ифодалайди. Таом, таъм, нон, туз, ош ва дастурхон каби концептлар абстракт тушунчаларни концептуаллаштиришда муҳим метафорик манба вазифасини бажаради.

Қиёсий таҳлил шуни кўрсатдики, инглиз ва ўзбек тилларида гастрономик метафораларнинг умумий когнитив асослари мавжуд. Масалан, “ширин” ва “аччиқ” таъмлар эмоционал ҳолатларни ифодалашда ҳар икки тилда ҳам метафорик манба сифатида иштирок этади.

Бироқ ўзбек тилидаги гастрономик метафораларда миллий-маданий компонент айниқса кучли намоён бўлади. “Нон”, “туз”, “ош” ва “дастурхон” каби концептлар ўзбек халқининг меҳмондўстлик, ҳурмат, садоқат, барака ва ижтимоий бирдамлик каби қадриятларини вербаллаштиради.

Шунингдек, кулинария метафоралари миллий дунёқараш ва маданий тажрибани авлоддан авлодга етказишда муҳим восита ҳисобланади. Улар халқнинг тарихий хотираси, урф-одатлари ва ижтимоий қадриятларини тилда сақлайди.

Умуман, кулинария оламининг метафорик манзарасини лингвомаданий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш тил, тафаккур ва маданият ўртасидаги муносабатларни чуқурроқ англаш имконини беради. Келгусида ушбу соҳани корпус лингвистикаси, когнитив лингвистика, социолингвистика ва маданиятлараро коммуникация методлари асосида янада кенг тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003.

2. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997.

3. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. – London: Edward Arnold, 1978.

4. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2010.

5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

6. Safarov Sh. Pragmatics. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2008.

7. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

8. Khudoyberganova D. O‘zbek milliy taomlari va ularning madaniy ahamiyati. – Toshkent, 2018.

9. Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

10. Charteris-Black J. Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

UO‘K 81

ZULFIYA MO‘MINOVA IJODIDA SO‘Z QO‘LLASH MAHORATI

Yusupova Dildora Yunus qizi,
Buxoro davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi doktoranti
dilyusupova3330@gmail.com
Hojiyeva Sadoqat Hamzayevna,
Buxoro davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek shoirasi Zulfiya Mo‘minova she’riyati lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoira ijodidagi milliy-madaniy xususiyatlarning fono-poetik, leksik-poetik, morfostilistik, sintaktik-stilistik hamda lingvomadaniy jihatlari yoritilib, ular she’riy matnda bajaradigan estetik-ekspressiv vazifalar aniqlanadi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Zulfiya Mo‘minova o‘zbek tilining boy ifoda imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangan, o‘ziga xos ijodiy MENiga ega va ta’sirchan poetik uslub yarata olgan ijodkordir.*

Kalit so‘zlar: *lingvopoetika, semantika, stilistika, milliy-madaniy xususiyat, fonopoetika, morfostilistika, sintaktik-stilistik vositalar, lingvomadaniyat, badiiy matn.*

МАСТЕРСТВО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЛОВА В ТВОРЧЕСТВЕ ЗУЛЬФИИ МУМИНОВОЙ

Аннотация. *В данной статье с лингвопоэтической точки зрения анализируется поэзия современной узбекской поэтессы Зульфии Муминовой. В исследовании освещаются фонопоэтические, лексико-поэтические, морфостилистические, синтактико-стилистические и лингвокультурологические аспекты национально-культурных особенностей в творчестве поэтессы, а также определяются их эстетико-экспрессивные функции в поэтическом тексте. Результаты анализа показывают, что Зульфия Муминова – это автор, мастерски использующий богатые выразительные возможности узбекского языка, обладающий самобытным творческим “Я” и сумевший создать впечатляющий поэтический стиль.*

Ключевые слова: *лингвопоэтика, семантика, стилистика, национально-культурная особенность, фонопоэтика, морфостилистика, синтактико-стилистические средства, лингвокультура, художественный текст.*

THE MASTERY OF WORD USAGE IN THE WORK OF ZULFIYA MO'MINOVA

Abstract. *This article analyzes the poetry of the contemporary Uzbek poet Zulfiya Mo'minova from a linguopoetic perspective. The research illuminates the phono-poetic, lexico-poetic, morpho-stylistic, syntactical-stylistic, and linguocultural aspects of the national-cultural features in the poet's work and identifies the aesthetic-expressive functions they perform within the poetic text. The results of the analysis show that Zulfiya Mo'minova is an artist who skillfully utilized the rich expressive potential of the Uzbek language, possesses a unique creative identity, and was able to create an impactful poetic style.*

Keywords: *linguopoetics, semantics, stylistics, national-cultural feature, phono-poetics, morpho-stylistics, syntactical-stylistic devices, linguoculture, literary text.*

Kirish. Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligi jahon tilshunosligi yutuqlariga tayanib, antroposentrik yo‘nalishda rivojlanib bormoqda. Shaxs nutqi orqali uning tiliga, shu nutq mansub bo‘lgan matn qurilishiga e’tibor kuchaymoqda. Bu jarayonda matn lingvistikasi, pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik qatorida lingvopoetika ham o‘zbek filologiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib bormoqda. Zulfiya Mo‘minova she’riyati boshqalarda takrorlanmas iliqligi, kishi ko‘ngliga tez yetib borishi bilan kitobxonlarni mahliyo qilib oladi, desak adashmaymiz. Assonans, alliteratsiya kabi qator lingvistik birliklarni ishlatish orqali so‘z o‘yinlari yaratib, har bir qofiyani joyiga keltirib ifodalash faqatgina adabiyot san`atkorlariningina qo‘lidan keladi. Biz bu o‘rinda qo‘rqmasdan Zulfiya Mo‘minova ijodini aytaolamiz. Badiiy matnda tovush takrori, unlilarning cho‘ziq talaffuzi kabi fonetik vositalar shoirning ichki

kechinmalarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Zulfiya Mo‘minova she’rlarida bunday vositalardan foydalanish alohida o‘rin tutadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mavzuga doir tadqiqotlarda badiiy matnning lingvostilistik va lingvopoetik xususiyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratilgan. Jumladan, S. Karimovning “Zulfiya asarlari lingvostilistikasi” monografiyasi, D.Y. Yusupovaning poetik nutqda unlilarning fonografik vosita sifatidagi xususiyatlariga oid tadqiqoti hamda Zulfiya Mo‘minova ning she’riy to‘plamlari, M.Yo‘ldoshevning “Badiiy matnning lisoniy tahlili” qo‘llanmalari semantik-stilistik va milliy-madaniy xususiyatlariga bag‘ishlangan ishlari mazkur yo‘nalish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda Zulfiya Mo‘minova she’riy matnlarining lingvopoetik xususiyatlarini aniqlash maqsadida fonografik, leksik-semantik, morfostilistik, sintaktik-stilistik va lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi. She’riy misollar kontekstual jihatdan tahlil qilinib, ularda qo‘llangan til birliklarining estetik-ekspressiv vazifasi va badiiy mazmunni shakllantirishdagi o‘rni aniqlandi.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Belgining ortiqligi: (Osvensimda urushning dahshatli guvohi, yondirilgan bolalarning tuflichalari saqlanadi.) Aytish zarurki, shoiraning yigirmadan ortiq she’rlari urushning dahshatli, og‘riqli oqibatlariga bag‘ishlangan. Ikkinchi jahon urushidan qariyib yetmish yil berida turib ham shoira manfur urushning oqibatlarini his etib turadi. Jumladan, urush mavzusidagi she’rlarida so‘zning cho‘zib yozilishi — masalan, “Tuflichala-a-ar...” shaklidagi ifoda — voqelikning og‘riqli, cho‘zilib ketuvchi ta’sirini his qildiradi:

Tuflichala-a-ar...
Biriga qirmizi qon dog‘i tekkan,
Birining poyi yo‘q, birin ipi yo‘q.
Yirtilgan, qonxo‘rning pichog‘i tekkan
Birining yonini shilib o‘tgan o‘q.

Tuflichala-a-ar...
O‘sha qora kunda, notinch hovlida
Bolalar oyog‘in o‘pi-ib yig‘ladi. (“Tuflichalar” she’ridan)

Shuningdek, unlilarning birdan ortiq yozilishi qahramonning hayrat, taajjub holatini ifodalashda ham qo‘llaniladi (“O-O, ko‘zyosh tomgan oshni ichib bo‘lmaydi”). Bunday fonografik vositalar — alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) — shoira she’rlarida lirik qahramon ruhiyatidagi xursandchilik, xafagarchilik, kinoya, hayratlanish, norozilik kabi holatlarni aynan berishda faol ishtirok etadi. Shoira ijodida leksik-semantik munosabatlar — matniy ma’nodoshlik, frazeologik ma’nodoshlik, giponimiya, zid ma’nolilik — badiiy tasvirni boyitishning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Mahoratli ijodkor sifatida Zulfiya Mo‘minova nafaqat tayyor sinonimlardan, balki matn ichida ma’nodosh bo‘lib qoladigan so‘zlardan ham foydalanadi:

Men titrayman, hozirgina o‘tovdan qaytdim,
Ko‘zimdagi og‘rig‘larni ko‘zga olmangiz. (“Yolg‘iz kampir” she’ridan)
Yoki:
Gulyor Xanjar bobo, gul boshingizdan,
Siz kechgan dunyodan kechib bo‘lmaydi.
Bir kosa qo‘yishdi g‘am oshingizdan,
O-O, ko‘zyosh tomgan oshni ichib bo‘lmaydi. (“Xanjar aravakash xotirasiga” she’ridan)

Shoira she’rlarida lirik qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo‘lish, xafa bo‘lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so‘roq, ta’kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo‘llab quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda fonografik vositalar(alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabilar)dan unumli foydalana olgan.

Giponimik munosabatlar orqali shoira umumiy tushunchani (giperonim) aniq turlar (giponimlar) bilan ochib beradi. Masalan, “oila” giperonimi “ota”, “ona”, “bola” giponimlari orqali; “inson” giperonimi esa “ayol”, “erkak”, “nasl” giponimlari orqali she’riy matnda badiiylashadi. Shuningdek, zid ma’noli so‘zlar (lisoniy, kontekstual va frazeologik antonimlar) yordamida qarama-qarshi tushuncha, holat va obrazlar zidlantirilib, tasvirning ta’sirchanligi oshiriladi:

To‘rtta bolasidan ayrilgan ayol,
Ishonmay titradi: «Tushimmi– o‘ngim?»
U og‘ir yo‘llarga og‘ir bir savol,
U mening o‘lanim, u mening mungim. 3 (“G‘alaba” she’ridan)

Frazeologik iboralarning ma’nodoshligidan ham unumli foydalaniladi: bunday holatda ibora shakli she’riy matnga moslashtiriladi, mazmun esa saqlanib qoladi. Masalan, [yelkasiga shamol tegmoq] iborasi [omadi chopmoq], [baxti kulmoq] iboralari bilan ma’nodosh holda qo‘llanadi:

Tanglayim hasrat-la bosganmi doya,
Bir umr yelkamga shamol tegmadi.
Dilimga cho‘kkanmi og‘ir tosh-qoya,
Ostonamga omad boshin egmadi.

Bu — shoiraning tilga bo‘lgan nozik didi va noyob iste’dodidan dalolat beradi. Shuningdek, shoira ijodida ko‘p ma’nolilik va yangi so‘z yasashlar ham alohida o‘rin tutadi: an’anaviy leksik birliklar yangi kontekstda qo‘llanib, matnda kutilmagan semantik qirralarini namoyon etadi. Bunday yondashuv she’riy tilning ifoda salohiyatini kengaytirish bilan birga, o‘quvchida so‘zga nisbatan yangicha estetik idrokni shakllantiradi. Zulfiya Mo‘minova she’riyatida atoqli otlardan — xususan, tarixiy shaxs va joy nomlaridan — foydalanish alohida uslubiy ahamiyat kasb etadi. Shoira Qutlug‘ Nigorxonim, Saroymulkxonim, Barchinoy kabi tarixiy-afsonaviy siymolar nomini keltirib, o‘zini ularning avlodi sifatida his qiladi:

Menkim, xonlar bergan, sultonlar bergan,
Qutlug‘ Nigorlarning zuryodidirman.
Sohibqiron sevgan Bibixonimning –
Saroymulkxonimning avlodidirman. (“Mening bobolarim” she’ridan)

O‘rin-joy otlaridan “Vatan”, “O‘zbekiston”, “Buxoro”, “Narpay”, “Qoratov” kabi nomlar shoira she’rlarida markaziy o‘rin egallaydi. Diqqatga sazovori shundaki, shoira “O‘zbekiston” so‘zini she’r davomida atigi bir marta qo‘llaydi, keyingi o‘rinlarda esa unga to‘g‘ridan to‘g‘ri “Ona” deb murojaat qiladi — bu usul vatanni onalik obraziga aylantirib, she’rga chuqur emotsional ma’no yuklaydi. *“Ona, sandig‘ingda qonli ko‘ylak bor”* yoki *“Ona, ko‘kragingda olov yurak bor”* misralaridagi **Ona** so‘zi atoqli ot **O‘zbekiston** ma’nosini tashiyveradi.

Ona– O‘zbekiston,
Uying to‘la bola, yelkangda ketmon,
Jilmayding ustingda yamoqlik chopon.
Sendan olma ortib ketgan eshelon,
Mehr olib keldi yigirma vagon. (“Qamalda olmalar” she’ridan)

O‘quvchi tasavvurida O‘zbekiston urush davrida barcha qiyinchiliklarni o‘zzimmasiga olgan, o‘zidan ko‘ra farzandlarini, urushda qon kechayotgan yurtdoshlarini o‘ylayotgan zahmatkash o‘zbek bobodehqoni siymosida gavdalanadi.

Yarador dunyoga suv olib chopgan
O‘zbekiston–serfarzand ona.
Orqasida bir etak bola,
Men ham chopib, yuragim to‘lib,
«Bir etak»ning bittasi bo‘lib
Tinchlik uchun ovoz beraman. (“Tinchlik uchun ovoz beraman” she’ridan)

“Tinchlik uchun ovoz beraman” she’rida esa O‘zbekiston serfarzand ona sifatida tasvirlanadi.

Shuningdek, emotsional gaplar, his-tuyg‘u ifodalovchi undovlar (oh, voy sho‘rim, eh attang, bay-bay-bay kabi) va munosabat ifodalovchi undalmalar nutqning ekspressivligini ta’minlovchi asosiy vositalar sifatida faol qo‘llaniladi:

Eshikka termulib turgan, bolajon
Aqldan ozaman, bunday qarama.
Sog‘inchin yashinlar urgan, bolajon,
Mendan she’r so‘rama, qo‘shiq so‘rama. (“Bolalar uyining bolalariga” she’ridan)

Ritorik so‘roq gaplar ham badiiy matnning emotsional-ekspressivligini ta’minlovchi muhim uslubiy vositalardan biri hisoblanadi. Tasdiq yoki inkor mazmuniga ega bo‘lib, tinglovchidan javob talab qilmaydigan bunday gap shakllari qahramonning hayrati, quvonchi, shubhasi, g‘azabi kabi holatlarini ifodalashda keng qo‘llaniladi hamda ichki va tashqi nutqda, monologik va dialogik matnlarda faol ishtirok etadi.

Shoira badiiy uslubining individualligini ta’minlashda sintaktik vositalardan mahorat bilan foydalanadi. Sintaktik parallelizm, inversiya, ellipsis, gradatsiya, antiteza va o‘xshatish kabi vositalar she’riy nutqning ta’sirchanligini oshirish, fikrni batafsil va atroflicha ifodalash, tasvir predmeti haqidagi ma’lumot ko‘lamini kengaytirish vazifasini bajaradi. Ritorik so‘roq gaplar esa lirik qahramonning hayrati, shubhasi, g‘azabi kabi ichki holatlarini ifodalashning muhim vositasiga aylanadi:

Men kimman?
Otam mening hozir dalada,
Sadolarim, aytgin, men kimman? (“Men kimman?” she’ridan)

O‘zbek tilida son kategoriyasini ifodalovchi [-lar] qo‘shimchasi Zulfiya Mo‘minova she’rlarida grammatik ko‘plik ma’nosidan tashqari kuchli emotsional-ekspressiv yuk ko‘tarib keladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, shoira bu qo‘shimchadan kamida olti xil semantik-stilistik ma’noni ifodalash uchun foydalanadi: hurmat bildirish, hurmatsizlik anglatish, jo‘shqinlik va ta’kidni kuchaytirish, baholashni yorqinlashtirish, noaniqlik-mavhumlik hamda tushkun ruhiy 5 holatni ifodalash. Masalan, “xayollarim”, “sog‘inchlarim” so‘zlaridagi [-lar] umumlashtirish va mubolag‘a ma’nosini yuzaga keltiradi.

Egalik kategoriyasi tahlilida ham qiziqarli holatlar kuzatiladi: shoira ba’zan II shaxs birlik qo‘shimchasini I shaxs ma’nosida qo‘llab, lirik qahramonning voqelikka bo‘lgan o‘ziga xos munosabatini ifodalaydi. I shaxs birlikdagi [-(i)m] qo‘shimchasi esa (“jonim”, “ko‘zim Vatan”, “bovrim”) mayinlik va erkalash ma’nosini kuchaytiradi. Kelishik kategoriyasi doirasida qaratqich va tushum kelishigi affikslarining qisqargan (belgisiz) shakllari she’riy vazn talabi bilan bog‘liq holda faol qo‘llanilishi kuzatiladi.Masalan:

Muzlayotgan suvga ma’yus termulib,
Yig‘ladim, “Ne bo‘lur, ne bo‘lur ertam?”
Sochimdagi qorni sidirib turib,
Sen deding: “Qo‘y, endi yig‘lama, erkam”.
Bilardim, bunisi so‘nggi erkalash,
Bilardim, g‘am yutar choralarimni.
Bilardim, bu ayoz muzga aralash,
Qo‘shib tuzlab ketar yaralarimni.
O‘ngimda borliqni yengdi oppoq tus,
Aytmading, aytmoqchi bo‘lgan so‘zingni.
Qadamlaring og‘ir, ortingdan ma’yus
Qor ko‘tarib ketdi bosgan izingni. (“Ketding” she’ridan)

Ushbu she’rda 3ta xalq maqoli shaklan o‘zgartirilib qo‘llangan. Bular:

1) Har kim o‘z boshiga yog‘gan qorni o‘zi sidiradi (Bu maqol mazmunan she’r mag‘ziga va lirik qahramonning ruhiy holatiga singdirilgan.);

2) Yarasini tuzladi (Azob berdi ma’nosida qo‘llangan.); 3) Qorlar yog‘di–izlar bosildi (Bunda lirik qahramonga aziyat yetkazgan “oshiq”ning ma’shuqa boshiga ayriliqni tashlab ketish holatini tasvirlaydi.)

Ijodkor izofalardan ham unumli foydalana olgan: tani devor, joni fido, baxti bekam,umri bayonim, devonayi dalli, sohibi kamol va b. Shoira she’riyatida sanoqli, biroq o‘ziga xos okkazional so‘zlar ham uchraydi. Masalan,

Mening hayratlarim gulzotlarimning
Jonidan jonimga o‘tgan ganjina.
Mening she’r yozishim nurzotlarimning
Qonidan qonimga o‘tgan xazina. (“Mening bobolarim” she’ridan)

Sheva so‘zlari. Ijodkorlar o‘z qahramonlarini o‘zlari yashaydigan hudud va

muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so‘zlarni ishlatadi. Sheva so‘zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o‘zida aniq aks ettirish bilan birga “badiiy nutqda muayyan estetik funktsiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me’yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo‘llanishi bilan bog‘liqdir. Zulfiya Mo‘minova she’rlarida sheva so‘zlari kam ishlatilganligini kuzatamiz.

Masalan,

Urush to‘xtar, to‘xtamaydi belanchak,
Enam, bir kun titrar bug‘doy poyalar,
Baxshi tug‘ib iymanar yosh kelinchak,
Suyunchiga yuguradi doyalar. (“Front uchun bug‘doy o‘rdi ayollar” she’ridan)
Bu qordagi qonli iz
Bovrim, sening izingma?
Mung qoplagan g‘amli ko‘z
Jon-jigarim, ko‘zingma? (“Narpaylik baxshi” she’ridan)
Shu turish ertaga yo‘qman yo borman,
Dardimni aytayin kima, Qoratov?!
Nega men to shu kun tirnoqqa zorman,

Ayt, yomonlik qildim kima, Qoratov?! (“Er kishi qarg‘ishi” she’ridan)

Shu o‘rinda aytish zarurki, shoira she’rlarining aksariyati o‘zbek ayolini kuylashga; urush asoratlarini ko‘rsatib berishga hamda oddiy insonlar mehnatiniulug‘lashga, his etishga qaratilganligi bilan e’tiborlidir. Balki shu boisdandir Zulfiya Mo‘minova she’rlarida samimiyat, ravonlik, ixchamlik hamda falsafiylik barq urib turadi. Qaratqich kelishigi [-ning] o‘rnida [-(i)n] affiksini qo‘llash poeziyaning xarakterli xususiyatlaridan biri sanaladi. Shuning uchun badiiy ijodda bu shaklko‘p hollarda [-ning] bilan baravar ishlatiladi. Qaratqich kelishigining qisqargan holatda qo‘llanishi maxsus ekspressiv vazifa bajarmaydi. Faqat she’riy talab bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, Eshigin yonidan o‘tkazmaganlar.

Shuni aytish kerakki, [-(i)ng] affiksi tushum kelishigi qo‘shimchasi [-ni] ni ham almashtirishi mumkin.

Qo‘shni xotin eski devordan boqib
Ovsini tomonga uzatib sirin.
Qo‘lin belga qo‘yib, qattiq tutaqib,
Yomonlar tepsa ham tebranmas erin. (“Sog‘inch” she’ridan)

Qarataich kelishigi ma’nosi nutq jarayonida asosan [-ning] qo‘shimchasi va uning belgisiz shakli orqali namoyon bo‘ladi:

a) belgili qo‘llash:

Vatan degan so‘z bilan bog‘liq
Qayg‘um go‘zal, quvonchim go‘zal.
Ko‘zlarimning issig‘i shu so‘z,
Hayotimning mazmuni o‘shal.

b) belgisiz qo‘llash:

Kitob bilan nonni teng ko‘rgan
Ulug‘lar darsxonasi – Vatan!
Mehnat bilan sochi oqargan
Onaginam onasi – Vatan!

Kelishik affiksining bu ikki ko‘rinishi poetik matn tuzilishi, ohang va boshqa she’riy talablarga, jarangdorlikka, rifma talabiga mos ravishda shoira she’rlarida parallel ifodalangan.

Muhokama. Zulfiya Mo‘minova she’rlarida sintaktik shakl vositalari lug‘aviy vositalar bilan uzviy bog‘liq holda ishlaydi. Ular asar mazmunining tez va qulay idrok etilishini, she’rda o‘ziga xos jozibador ohangdorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Bunday vositalarning qo‘llanilishida o‘zbek xalq og‘zaki ijodi va mumtoz she’riyat an’analariga tayanish yaqqol seziladi — bu esa shoira ijodini milliy-madaniy zaminga chuqur bog‘laydi. Xususan, qaratqich va tushum kelishiklarining belgisiz (qisqargan) shakllari, egalik affikslarining o‘zaro almashinuvi kabi hodisalar nafaqat she’riy vazn talabidan, balki o‘zbek tilining ichki grammatik-uslubiy imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Bu esa Zulfiya Mo‘minova ijodini o‘zbek mumtoz va zamonaviy she’riyati an’analarining tabiiy davomi sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, tilda ham har bir unsurning o‘z vazifasi, ma’no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog‘lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan to‘la xabardor bo‘lgan, badiiy didi, so‘z sezgisi va mahorati yuksak ijodkor betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so‘z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g‘oyasi, balki go‘zal tilining asiriga aylanadi. ZulfiyaMo‘minova XXI asr o‘zbek she’riyatida ana shunday yuksak mahoratga erisha olgan yetuk namoyandalaridan biridir. Zulfiya Mo‘minova lingvopoetik vositalardan foydalanishda o‘zbek she’riyatining davrlar osha shakllangan va takomillashgan an’ana va mezonlariga amal qiladi. Zulfiya Mo‘minova favqulodda kashf qilgan lingvopoetik vositalar, kutilmagan obrazli ifodalar kitobxonni hayratga soladi, ulardagi shoiraning hayotni teran ko‘z bilan kuzatishi asosida yuzaga kelgan o‘ziga xos badiiy tafakkur, bir-birini to‘ldiruvchi mantiqiy xulosalar matnga poetik bo‘yoq, ta’sirchanlik bag‘ishlaydi. Shuning uchun u tomonidan qo‘llanilgan va matnga bog‘liq holda badiiy obrazga aylangan tushunchalar she’rdan she’rga ko‘char ekan, har gal o‘zlarining yangi-yangi nozik qirralarini kitobxonga oshkor etadi va poetik ta’sirchanlik xususiyatiga egaligi bilan ajralib turadi.

ADABIYOTLAR:

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o‘zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2021.–555 b.

2. Каримов С. Зулфия асарлари лингвостилистикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2006. –120 б.

3. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. –Т.: Meriyus,2017.– 140 б.

4. Йўлдошева Д., Ортиқава Ҳ. Лингвоперсонология –тилшуносликнинг мустақил соҳаси. Илмий рисола. – Тошкент: Paradigma, 2018.–72 б.

5. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.,2007.– 112 б.

6.Yusupova D.Y. Poetik nutqda unlilar fonografik vosita sifatida//Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari, 32(1), 97-105.

7. Мўминова З. Бешикларни асрагин дунё. – Т.: Ғ.Ғулом, 1988.

8. Мўминова З. Ёнаётган аёл.–Т.: Ғ.Ғулом, 1992.

9. Hojiyeva S.H., Yusupova D.Y. Zulfiya Mo`minova she`riyatining semantik-stilistik, milliy-madaniy xususiyatlari//Buxoro-2023,98b.

10. www.ziyouz.com кутубхонаси.

UO‘K 81

TRANSLATION TRANSFORMATIONS OF POLITICAL EUPHEMISMS IN AN UZBEK–ENGLISH PARALLEL CORPUS

Fayzieva Malikajon Choshovna,
Instructor at Department of English Literature and Translation Studies, PhD,
Bukhara State University
m.ch.fayziyeva@buxdu.uz

Abstract. *This article investigates the translation transformations of political euphemisms in an Uzbek – English parallel corpus from the perspective of linguistic theory, applied linguistics, and computational linguistics. The study aims to identify translation equivalents of political euphemistic units, determine the transformations applied in the target texts, and develop a corpus-annotation model for the analysis of semantic and pragmatic shifts. The methodology integrates corpus linguistics, contrastive analysis, contextual-semantic analysis, linguopragmatic interpretation, translation-transformation analysis, and KWIC that is concordance techniques. Each aligned segment is represented through the attributes euphemistic unit, translation equivalent, transformation type, pragmatic function, euphemization degree, and political domain. The analysis demonstrates the relevance of lexical substitution, modulation, explicitation, generalization, specification, paraphrase, calque, adaptation, and neutralization in the translation of political euphemisms. The proposed model distinguishes formal equivalence from functional-pragmatic equivalence and provides a basis for computational annotation and subsequent automatic classification of euphemistic translation patterns.*

Keywords: *political discourse, euphemism, parallel corpus, computational linguistics, translation transformation, linguopragmatics, KWIC, modulation, explicitation, functional equivalence, Uzbek, English.*

O‘ZBEKCHA-INGLIZCHA PARALLEL KORPUS MATERIALLARI ASOSIDA SIYOSIY EVFEMIZMLARNING TARJIMADAGI TRANSFORMATSIYALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada siyosiy evfemizmlarning o‘zbek–ingliz parallel korpusidagi tarjima transformatsiyalari til nazariyasi, amaliy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi siyosiy evfemistik birliklarning tarjima ekvivalentlarini aniqlash, tarjima matnlarida qo‘llanilgan transformatsiya turlarini belgilash hamda semantik va pragmatik siljishlarni tahlil qilish uchun korpus annotatsiyasi modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi korpus lingvistikasi, qiyosiy tahlil, kontekstual-semantik tahlil, lingvopragmatik talqin, tarjima transformatsiyalari tahlili hamda kalit so‘z konteksti (KWIC), ya’ni konkordans usullarini o‘zida birlashtiradi. Parallel korpusdagi har bir moslashtirilgan segment evfemistik birlik, tarjima ekvivalenti, transformatsiya turi, pragmatik funksiya, evfemizatsiya darajasi va siyosiy soha kabi belgilar asosida tavsiflanadi. Tahlil natijalari siyosiy evfemizmlarni tarjima qilishda leksik almashtirish, modulyatsiya, ochiqlashtirish, umumlashtirish, aniqlashtirish, parafrazlash, kalka, moslashtirish va neytrallashtirish kabi transformatsiyalarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Taklif etilayotgan model shakliy ekvivalentlikni funksional-pragmatik ekvivalentlikdan farqlash imkonini beradi hamda evfemistik tarjima qoliplarini kompyuter yordamida annotatsiyalash va keyinchalik avtomatik tasniflash uchun asos yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *siyosiy diskurs, evfemizm, parallel korpus, kompyuter lingvistikasi, tarjima transformatsiyasi, lingvopragmatika, KWIC, konkordans, modulyatsiya, ochiqlashtirish, funksional ekvivalentlik, o‘zbek tili, ingliz tili.*

ТРАНСФОРМАЦИИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭВФЕМИЗМОВ В УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКОМ ПАРАЛЛЕЛЬНОМ КОРПУСЕ)

Аннотация. *В статье исследуются переводческие трансформации политических эвфемизмов в узбекско-английском параллельном корпусе с позиций теории языка, прикладной лингвистики и компьютерной лингвистики. Цель исследования заключается в выявлении переводных эквивалентов политических эвфемистических единиц, определении типов трансформаций, применяемых в текстах перевода, а также разработке модели корпусной аннотации для анализа семантических и*

прагматических сдвигов. Методология исследования объединяет методы корпусной лингвистики, сопоставительного анализа, контекстуально-семантического анализа, лингвопрагматической интерпретации, анализа переводческих трансформаций и методы KWIC, то есть конкордансного анализа. Каждый выровненный сегмент параллельного корпуса описывается по таким параметрам, как эвфемистическая единица, переводной эквивалент, тип трансформации, прагматическая функция, степень эвфемизации и политическая сфера. Результаты анализа показывают значимость таких трансформаций, как лексическая замена, модуляция, экспликация, генерализация, конкретизация, перифразирование, калькирование, адаптация и нейтрализация при переводе политических эвфемизмов. Предлагаемая модель позволяет разграничить формальную и функционально-прагматическую эквивалентность и создает основу для компьютерной аннотации и последующей автоматической классификации переводческих моделей политических эвфемизмов.

Ключевые слова: *политический дискурс, эвфемизм, параллельный корпус, компьютерная лингвистика, переводческие трансформации, лингвопрагматика, KWIC, конкорданс, модуляция, экспликация, функциональная эквивалентность, узбекский язык, английский язык.*

Introduction. Political discourse is a highly conventionalized communicative domain in which linguistic choices may perform not only referential but also evaluative, ideological, legitimizing, and persuasive functions. In discussions of war, military operations, economic hardship, unemployment, migration, social inequality, and politically sensitive actions, speakers frequently avoid direct naming and employ euphemistic expressions. Allan and Burridge define euphemisms as "alternatives to dispreferred expressions" [1, p. 11]. This formulation is particularly relevant to political discourse because the choice of a euphemistic alternative may reduce the perceived offensiveness or social cost of a proposition while preserving its referential content.

E. Crespo-Fernández argues that political euphemism can function as a discursive strategy for addressing delicate subjects without appearing insensitive and for managing the public presentation of controversial issues [2]. Thus, political euphemism should be approached not merely as lexical synonymy but as a context-dependent pragmatic phenomenon.

The translation of political euphemisms presents an additional problem. A translator may preserve the denotative meaning but weaken the euphemistic effect; alternatively, the translator may preserve the pragmatic softening but modify the lexical and syntactic form. Consequently, translation adequacy requires consideration of at least three dimensions: referential meaning, degree of euphemization, and pragmatic function.

The relevance of a corpus-based approach follows from the development of corpus linguistics in translation studies. Baker demonstrated that computerized corpora can reveal recurring patterns and tendencies in translated language and can therefore provide empirical evidence for translation research [3]. A parallel corpus is especially useful because source and target segments can be aligned and compared at the level of individual lexical and phraseological choices.

Research on English and Uzbek political euphemisms has already identified culturally and pragmatically significant euphemistic patterns [4; 5]. However, the systematic modelling of their translation transformations within an Uzbek–English parallel corpus, particularly with computational annotation in mind, remains insufficiently developed.

The aim of this study is to model the translation transformations of political euphemisms in an Uzbek–English parallel corpus and to establish a linguopragmatic and computational framework for their analysis.

The objectives are: (1) to establish criteria for identifying political euphemisms; (2) to identify aligned source–target segments; (3) to classify translation transformations; (4) to evaluate changes in euphemization degree; and (5) to propose a formal annotation scheme suitable for corpus-based and computational analysis.

The object of the study is English and Uzbek political discourse represented by parallel texts. The subject is the lexical, semantic, syntactic, and pragmatic transformations applied to political euphemisms in translation.

Materials and methods. The methodological design combines linguistic-pragmatic interpretation with corpus-based processing. The proposed corpus should contain aligned English and Uzbek political texts representing speeches by political leaders, governmental statements, diplomatic communication, international-organization documents, and political news reporting. The final quantitative results must be calculated from a verified corpus rather than estimated.

A political euphemism is identified through three operational criteria: (1) indirect or mitigated reference to a socially, politically, morally, or ideologically sensitive referent; (2) a function of mitigation,

avoidance, legitimization, concealment, or face management; and (3) contextual evidence that the expression performs a euphemistic rather than merely neutral nominative function.

For corpus processing, the aligned unit consists of a source-language segment containing a political euphemism and its target-language counterpart. KWIC and concordance searches are used to retrieve contextual occurrences, while frequency and collocation information can be used to identify recurring euphemistic patterns. The source and target segments should subsequently be manually verified.

The classification of translation procedures follows the comparative framework of Vinay and Darbelnet [6], complemented by contemporary approaches to functional equivalence and translation analysis [7]. The principal transformation categories used in this study are lexical substitution, modulation, explicitation, implicitation, generalization, specification, paraphrase, calque, adaptation, neutralization, and compensation.

The computational component requires each aligned pair to be encoded using a controlled annotation vocabulary. This makes the dataset suitable for frequency analysis and, at a later stage, for machine-learning or rule-based classification.

Table 1.

Corpus Annotation Model

Attribute	Code	Description	Example
Euphemistic unit	EU	Political euphemism in the source text	collateral damage
Translation equivalent	T	Corresponding target-language segment	tinch aholi talafotlari
Transformation	TR	Translation procedure	MOD+EXP
Pragmatic function	PF	Mitigation, legitimization, concealment, etc.	mitigation
Euphemization degree	ED	Maintained, reduced, intensified	reduced
Political domain	DOM	Military, economic, social, diplomatic, etc.	military

Results. The corpus-oriented analysis indicates that political euphemisms are best treated as units whose translation may involve semantic-pragmatic recoding rather than simple lexical substitution. The target expression may reproduce the referential content while changing the level of explicitness or the strength of the euphemistic effect.

A representative example is collateral damage. In military and political discourse, the expression can refer to unintended damage or casualties resulting from military action without directly foregrounding civilian deaths. The Uzbek rendering “tinch aholi talafotlari” makes the civilian referent more explicit and can therefore be classified as modulation combined with explicitation. The translation preserves the broad referential meaning but reduces the degree of abstraction.

The expression enhanced interrogation techniques provides another illustration. Its institutional and technical wording can function as a euphemistic formulation for coercive interrogation practices. A target-language rendering that retains an institutional formulation maintains the euphemistic effect, whereas an explicit rendering equivalent to “torture methods” reduces or removes it. The transformation should therefore be annotated not only according to lexical procedure but also according to euphemization degree.

Economically disadvantaged is a socially sensitive expression that may be translated through an Uzbek institutional or socially mitigated formulation such as “ijtimoiy himoyaga muhtoj” depending on context. A direct rendering equivalent to “poor” would retain the basic referent but could increase social bluntness. This demonstrates why pragmatic equivalence is necessary alongside semantic equivalence.

The political metaphor lame duck creates a further translation problem. It can be transferred through calque-like reproduction or rendered through an explanatory phrase such as “a politician whose political influence has declined.” The first option retains the metaphorical form, whereas the second increases explicitness. In corpus annotation, the distinction between CAL and PAR/EXP is therefore analytically useful.

These examples demonstrate that one source euphemism may correspond to more than one legitimate translation strategy. The appropriate category depends on context, genre, target-audience expectations, and the pragmatic function of the source expression.

Table 2.

Transformation Typology

Source euphemism	Target rendering	TR	ED	Pragmatic interpretation
collateral damage	tinch aholi talafotlari	MOD + EXP	reduced	Civilian consequences become more explicit
enhanced interrogation techniques	special interrogation methods	LEX	maintained	Institutional mitigation is retained
economically disadvantaged	ijtimoiy himoyaga muhtoj	MOD	maintained	Social stigma is mitigated
lame duck	cho‘loq o‘rdak / siyosiy ta’siri susaygan siyosatchi	CAL / PAR + EXP	variable	Metaphor may be retained or explained

The table above is an analytical model rather than a claim about the frequency of these transformations in a completed corpus. Quantitative frequencies and percentages should be calculated only after the complete corpus has been collected, aligned, annotated, and manually verified.

For computational processing, the transformation variable may be represented through controlled codes: LEX (lexical substitution), MOD (modulation), EXP (explicitation), IMP (implicitation), GEN (generalization), SPEC (specification), PAR (paraphrase), CAL (calque), ADP (adaptation), NEU (neutralization), and COMP (compensation).

A structured record may be represented as follows: EU=collateral damage, T=tinch aholi talafotlari, TR=MOD+EXP, PF=MITIGATION, ED=REDUCED, DOM=MILITARY. Such records can be exported to a spreadsheet or corpus database and subsequently processed with Python, R, AntConc, Sketch Engine, or other corpus-analysis environments.

The proposed model therefore contains two interconnected layers: alignment of source and target segments, and linguistic-pragmatic annotation of euphemistic units. This structure connects traditional translation analysis with applied and computational linguistics.

Discussion. The results support a distinction between formal equivalence and functional-pragmatic equivalence. A formally close translation may reproduce the lexical content of the source expression while failing to reproduce its mitigation, institutional distance, evaluative neutrality, or ideological effect. Conversely, a target expression that differs substantially in form may be functionally more adequate if it performs a comparable communicative role.

Crespo-Fernández emphasizes the strategic nature of political euphemism, including the management of sensitive subjects and the positive presentation of political actors [2]. This suggests that translation quality should not be assessed solely by asking whether the referent is preserved. The analysis should also determine whether the pragmatic function and degree of euphemization are maintained, weakened, or intensified.

The corpus approach proposed by Baker [3] makes it possible to move from isolated examples to recurring translation patterns. Once a sufficiently large gold-standard dataset is constructed, the annotated corpus can support frequency analysis, association measures, and supervised classification of transformation types.

For computational linguistics, the principal challenge is contextuality. A lexical item is not necessarily euphemistic in every occurrence. Automatic identification should therefore combine lexical information with contextual embeddings, collocational patterns, syntactic context, domain information, and a manually validated gold-standard corpus. This provides a realistic pathway from qualitative linguistic analysis to computational detection.

The proposed framework also has implications for machine translation and large language model evaluation. Political euphemisms represent a useful test case because a system can produce a semantically plausible translation while nevertheless changing the pragmatic force of the source. Future research may therefore compare human and machine translations according to transformation type and euphemization degree.

Conclusion. The study proposes a linguopragmatic and computational framework for analysing translation transformations of political euphemisms in an Uzbek – English parallel corpus. The framework

integrates corpus linguistics, contrastive analysis, translation-transformation theory, and pragmatic interpretation.

The principal theoretical conclusion is that the adequacy of political euphemism translation cannot be reduced to preservation of referential meaning. It should be evaluated through a three-dimensional model: semantic equivalence, pragmatic equivalence, and preservation of euphemization degree.

The proposed annotation scheme can be used to construct a specialized political-euphemism parallel corpus, quantify recurrent translation transformations, and prepare data for automatic classification.

A methodological limitation is that the present article deliberately does not fabricate corpus frequencies. The final empirical version should report the size of the corpus, number of euphemistic units, inter-annotator agreement, transformation frequencies, percentages, and—where appropriate—statistical significance based on an actual verified dataset.

REFERENCES:

1. Allan K., Burridge K. Euphemism and Dysphemism: Language Used as a Shield and Weapon. — New York: Oxford University Press, 1991. — 272 p.

2. Allan K., Burridge K. Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — 304 p.

3. Baker M. Corpus Linguistics and Translation Studies: Implications and Applications // Text and Technology: In Honour of John Sinclair / ed. M. Baker, G. Francis, E. Tognini-Bonelli. — Amsterdam: John Benjamins, 1993. — P. 233–250. — DOI: 10.1075/z.64.15bak.

4. Crespo-Fernández E. Euphemism as a discursive strategy in US local and state politics // Journal of Language and Politics. — 2018. — Vol. 17, No. 6. — P. 789–811. — DOI: 10.1075/jlp.17040.cre.

5. Fayzieva N. Usage of euphemism in English and Uzbek political discourse // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. — 2022. — Vol. 12, Issue 2. — P. 14–20. — DOI: 10.5958/2249-7315.2022.00069.7.

6. Fayzieva N. The communicative-pragmatic features of euphemisms related to political process in English and Uzbek political discourse // The Lingua Spectrum. — 2024. — Vol. 1, No. 1. — P. 268–272.

7. Munday J., Ramos Pinto S., Blakesley J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. — 6th ed. — London: Routledge, 2026.

8. Vinay J.-P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l'anglais: Méthode de traduction. — Paris: Didier, 1958. — 331 p.

9. Černiuvienė L. J.-P. Vinay ir J. Darbelnet "Stylistique comparée du français et de l'anglais" (1958 m.): dabarties perspektyvos // Vertimo studijos. — 2014. — Vol. 7. — P. 45–58. — DOI: 10.15388/VertStud.2014.7.10530.

UO‘K 415.412.51=20(021)

TILSHUNOSLIK TERMINLARINING ETIMOLOGIK QATLAMLARGA MUNOSABATI

Suyarova Nargiza Yuldoshevna,
Qarshi davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori,
professor B.Mengliyev taqrizi asosida
suyarovanargiza345@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5564-7133

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tilshunoslik terminlarining chet tilidan o‘zlashish jarayonidagi qonuniyatlari ochib berilgan bo‘lib, ayniqsa tilshunoslik terminlari tarkibida Yevropa tillaridan so‘z olish ko‘plab uchrashi aniqlangan. Mamlakatlar va xalqlar o‘rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy munosabatlarning yaxshilanishi, ayniqsa, bir-biriga qo‘shni xalqlarning o‘zaro aloqalari natijasida yangi g‘oyalar, fikrlar, tushunchalar qabul qilinishi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zlashma so‘zlar, termin, terminologiya, leksika, lug‘at boyligi, so‘z yasalishi, etimologik qatlam, tarixiylik tamoyili*

THE RELATIONSHIP OF LINGUISTIC TERMS TO ETYMOLOGICAL LAYERS

Abstract. *This article examines the patterns of borrowing linguistic terms from foreign languages, with particular attention to the widespread occurrence of terms borrowed from European languages within linguistic terminology. It substantiates that the improvement of socio-political, economic, and cultural relations between countries and peoples, especially the interaction among neighboring peoples, contributes to the adoption and integration of new ideas, concepts, and notions.*

Keywords: *loanwords, term, terminology, lexicon, vocabulary, word formation, etymological layer, principle of historicity.*

СООТНОШЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ С ЭТИМОЛОГИЧЕСКИМИ СЛОЯМИ

Аннотация. *В статье рассматриваются закономерности заимствования лингвистических терминов из иностранных языков, в частности отмечается широкое распространение терминов, заимствованных из европейских языков, в составе лингвистической терминологии. Обосновывается, что развитие и укрепление социально-политических, экономических и культурных связей между странами и народами, особенно взаимодействие между соседними народами, способствует восприятию и усвоению новых идей, мыслей и понятий.*

Ключевые слова: *заимствованные слова, термин, терминология, лексика, словарный состав, словообразование, этимологический слой, принцип историзма.*

Kirish. Umumxalq tilining rivojlanishi hamma vaqt uning boshqa tillar bilan o‘zaro aloqalarining kengayishiga bog‘liq holda davom etadi. Shu o‘rinda qayd etish joizki, boshqa chet til unsurlarining kirib, o‘zlashib qolishi tarixiy va qonuniy hodisa hisoblanadi. Mamlakatlar va xalqlar o‘rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy munosabatlarning yaxshilanishi, ayniqsa, bir-biriga qo‘shni xalqlarning o‘zaro aloqalari natijasida yangi g‘oyalar, fikrlar, tushunchalar qabul qilinadi. Bu tarixiy jarayon muayyan xalq yoki tilning o‘ziga xos taraqqiy etishiga, til lug‘at tarkibining boyishiga olib keladi.[1:90]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘zaro aloqada bo‘lgan xalqlar tillarining bir-birlariga ta’sir etishi, bir-birini boyitishi uchun xizmat qilishi, bunday o‘zaro ta’sir leksikada samarali kechishi ayni haqiqatdir. Xalqlarning o‘zaro aloqalari, tillarning bir-biriga ta’siri turli davr va sharoitlarda o‘ziga xos ko‘rinishda davom etadi. Bunday o‘zaro ta’sir ayrim davrlarda kuchsiz darajada bo‘lsa, boshqa bir davrda sezilarli va samarali kechadi. Shu bilan birga, ba’zi vaqtlarda mazkur jarayon stixiyali tarzda ro‘y bersa, uni ma’lum qonun-qoidalar asosida yo‘lga solish, unga insoniyatning faol aralashuvi talab etiladi.[7:98]

Ma’lumki, tilning lug‘at tarkibi murakkab rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tgan. Shu bois til leksikasining shakllanish va rivojlanish xususiyatlarini bilish uchun lug‘at fondidagi so‘zlarni geneologik nuqtayi nazardan o‘rganish, ularni etimologik qatlamlarga ajratish zarur. Bu, albatta, til lug‘at tarkibini ilmiy

tushunish, ilmiy tahlil qilish borasida amalga oshiriladi. Til lug‘at tarkibini tarixiy-etimologik jihatdan, ya’ni so‘zlarni genetik manbalariga ko‘ra tadqiq etish o‘zbek tilining qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar bilan aloqasini, mazkur tilda qaysi tillarning ta’siri mavjudligini aniqlashga ko‘maklashadi. Pirovard natijada, bunday izlanishlar o‘zbek tili so‘z boyligi, grammatik qurilishining tarixiy yo‘llarini anglashda nihoyatda muhimdir.[4:90] Binobarin, tilning leksik tarkibini genealogik manbalariga muvofiq guruhlash, ilmiy jihatdan tahlil qilish katta ahamiyatga ega. Tildagi leksik qatlamlarni lingvistik tadqiq etish leksik-semantik taraqqiyot qonuniyatlarini belgilashda juda muhimdir. Zotan, leksika tarix, madaniyat, fan va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ilmiy tahlilda ularni hisobga olmasdan turib, so‘z ma’nolarining o‘zgarish manbalari va sabablarini aniqlash mushkul.[8:123]

O‘zbek tilida qo‘llanuvchi, aniqrog‘i, maktab darsliklarida faol foydalanilgan tilshunoslik terminlarining etimologik qatlamlarga munosabatini tadqiq etar ekanmiz, ularning adadi 77 ta ekanligiga guvoh bo‘ldik. Biz o‘z izlanishlarimizni faqat bir asosli, ya’ni sodda o‘zakli atamalarning tadqiqi bilan cheklandik. Chunki tilshunoslikka oid barcha turdagi terminlarning barchasini tahlil va tadqin etishga ishimiz hajmining cheklanganligi izn bermaydi; bu alohida tadqiqot mavzusi bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbek tilshunosligi XX asr boshlaridan o‘z til doirasida va xalqaro tillar miqyosida terminlardan foydalanishga o‘tdi. Undan oldin esa, asosan, arabcha terminlardan foydalanib kelingan. Asr boshlarida esa Abdurauf Fitrat tilshunoslik terminlarini o‘zbek tili me’yorlariga moslashtirishga intiladi. Sarf (morfologiya), navh (sintaksis) singari arabcha terminlar azaldan qo‘llanilgan, Fitrat ham shu terminlardan foydalanish bilan birga bir qator terminlarni chig‘atoycha (o‘zbekcha) variantlarini tilshunoslikka olib kiradi (Masalan, Yasama sonlar ma’nosi va yasovchi qo‘shimchalariga ko‘ra: 1) sira son, 2) ulush son, 3) chama son, 4) sanalmishsiz son, 5) o‘rtoqlik son, 6) oshirma son, 7) o‘lchov sonlarga bo‘linadi).[10]

Hozirgi o‘zbek tilining o‘rta maktab darsliklarida quyidagi faol tilshunoslik terminlari qo‘llanadi: *aniqlovchi, bog‘lama, bog‘lovchi, izohlovchi, ildiz, kelishik, kesim, kiritma, ko‘makchi, qatlam, qo‘shimcha, olmosh, ot, otlashish, sifatlovchi, son, taqlid, to‘ldiruvchi, undalma, undov, undosh, unli, urg‘u, ega, egalik, yuklama; harf, fe’l, nutq, uslub, lug‘at, sifat, daraja, asos, mayl, zamon, nisbat, hol; gap, ravish; akustika, fonema, singarmonizm, grafika, orfografiya, leksikologiya, semantika, leksika, omonim, omofon, paronim, sinonim, antonim, stilistika, polisemiya, leksikografiya, sintaksis, organ, dialekt, morfologiya, kategoriya; transkripsiya, affiks, affiksatsiya, predikat, predikativlik, variant, valentlik, kompozitsiya; fonetika, orfoepiya, omograf, arxaizm; jargon, argo* kabi.

Bu atamalarni dastlab ikki guruhga ajratgan holda tadqiq etish mumkin: 1. O‘z qatlam tilshunoslik atamalari. 2. O‘zlashma qatlam tilshunoslik atamalari.

I. O‘z qatlam tilshunoslik atamalari 27 ta (46 foiz). Ular *aniqlovchi, bog‘lama, bog‘lovchi, izohlovchi, ildiz, kelishik, kesim, kiritma, ko‘makchi, qatlam, qo‘shimcha, olmosh, ot, otlashish, sifatlovchi, son, taqlid, to‘ldiruvchi, undalma, undov, undosh, unli, urg‘u, ega, egalik, yuklama.*

Bu turkiy tilshunoslik terminlari: a) tub va b) yasama singari ikki guruhni tashkil etadi.

a) tub turkiy tilshunoslik terminlari: *kelishik, kesim, olmosh, ot, son, taqlid, undov, urg‘u, ega.* Sirasini aytganda, ushbu terminlar hozirgi o‘zbek tili mezonlariga ko‘ra tub hisoblansa, ba’zilari tarixiy nuqtayi nazardan yasamaligi sezilib turadi. Masalan, *olmosh, ot, son, urg‘u, ega* so‘zlari sof tub hisoblanadi, *kelishik, kesim, taqlid, undov* so‘zlarini esa *kel+ish+ik, kes+im, taq+lid ur+g‘u* singari morfemalar yig‘indisidan vujudga kelganligini tarixiy so‘z yasalish mezonlari asosida tadqiq qilish mumkin.

b) yasama turkiy tilshunoslik terminlari: *aniqlovchi, bog‘lama, bog‘lovchi, izohlovchi, kiritma, ko‘makchi, qatlam, qo‘shimcha, otlashish, sifatlovchi, to‘ldiruvchi, undalma, unli, egalik, yuklama.*

Turkiy yasama terminlar, asosan, affiksatsiya yo‘li orqali hosil qilingan bo‘lib, asosga faol yasovchilar vositasi bilan hosila terminlar yuzaga kelgan. Ularni quyidagicha asos+yasovchi=hosila qolipida joylashtirish o‘rinli bo‘ladi:

-chi: *aniqlovchi, bog‘lovchi, izohlovchi, ko‘makchi, sifatlovchi, to‘ldiruvchi;*

- ma: *bog‘lama, kiritma, qo‘shimcha, undalma, yuklama.*

-(a)m: *qatlam;*

- (i)sh: *otlashish;*

-li: *unli;*

-lik: *egalik.*

II. O‘zlashma qatlam tilshunoslik terminlari 30 ta (54 foiz) leksik birlikni tashkil etadi.

O‘zlashma terminlar ham ikki toifaga: I. Sharqiy tillardan o‘zlashgan terminlar; II. G‘arbiy tillardan o‘zlashgan terminlar ajratiladi.

1. Sharqiy tilarning mansublik darajasi ham 2 xil: 1. Somiy tillarga xos tilshunoslik terminlari; 2. Eroniy tillarga oid terminlar.

Arablar VII asrning ikkinchi yarmi – VIII asrda O‘rta Osiyoni bosib olganlaridan so‘ng yerli aholiga majburiy ravishda islom dinini qabul qildirganlar. Maktab, madrasa, masjid va idora ishlari asosan arab yozuvi hamda arab tilida olib borilgan. Shu tariqa arab tilining kitobiy til va davlat tili bo‘lib qolish an’anasi ancha vaqtgacha davom ettirildi. Bu esa, o‘z navbatida, mahalliy aholining arab tilini puxta o‘zlashtirishiga, shuningdek, o‘zbek-arab ikki tilliligi (bilingvizm) hodisasining paydo bo‘lishini ta’minladi.

Tahlil va natijalar. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, arablar hukmronligi davrida arab yozuvi mahalliy yozuvlar (turkiy run, xorazm, sug‘d) yozuvlarining iste’molini chekladi. Endi ilmiy arab tilida va badiiy asarlar fors-tojik tilida bitila boshladi. Natijada, mahalliy aholi vakillari o‘z ona tili bilan bir qatorda, arab tilida ham yoza oladigan bo‘ldi. Shuning uchun ham mahalliy mashhur olimlar: Xorazmiy, Beruniy, ibn Sino, Forobiy, Ahmad Farg‘oniylar o‘z ilmiy asarlarini arab tilida bitganlar.[8:66]

Arab tilining o‘zidan bevosita so‘z olish XI asrdayoq deyarli to‘xtagan bo‘lsa-da, undan keyingi davrlarda bitilgan ilmiy va badiiy manbalarda, shuningdek, eski o‘zbek tili yozma yodgorliklarida saqlangan arabcha so‘z guruhlari u yoki bu davrlarda faollashib turdi. Masalan, XX asr boshlarida o‘zbek tilida ilmiy terminlar sifatida faol istifoda etilgan arabcha so‘zlar ana shu keyingi manbalardan olingan.

Tilshunoslik terminlarining ushbu talqinida o‘zbek tilshunosligida somiy (arab) tillardan o‘zlashish darajasi dominantalik qiladi. Chunonchi: somiy (arab) tillarga oid tilshunoslik terminlari 12 ta (20 foiz). Ular quyidagilar:

harf – “chet”, “qirra”, “chegara” yoki “yonoq” singari lug‘aviy ma’noga ega;

fe’l – (فعل) “ish”, “harakat”, “qilmish” yoki “bajarish” singari lug‘aviy ma’nolardan shakllangan;

nutq – (**نطق**) aslida “gapirish”, “so‘zlash”, “tovush chiqarish”, “nutq ifodalash” kabi lug‘aviy ma’noga ega bo‘lgan ot so‘z turkumidan kelib chiqqan;

uslub – (أسلوب) termining yuzaga kelishi “yo‘l”, “usul”, “tarz”, “usul-asos”, “to‘g‘ri yo‘l” yoki “maxsus usul” kabi lug‘aviy ma’nolarga bog‘lanadi;

lug‘at **لغة (**luġa**)** “til”, “nutq”, “talaffuz” yoki “so‘z” maqomidagi lug‘ayiy ma’nolarni belgilovchi termindir;

sifat “**صِفَة” (ṣifa)** “tavsiflamoq”, “vasf etmoq”, “belgilamoq” singari ma’nolarga teng tilshunoslik termini sanaladi;

daraja **دَرَجَةٌ**(daraja(t)) “zina”, “pog‘ona”, “qavat”, “daraja” (mavqe) kabi leksik ma’nolarni ifodachisi bo‘lgan termin;

asos أساس (asās) “poydevor”, “negiz”, “o‘zak”, “tamal toshi”, “biror narsaning ustiga quriladigan asosiy qism” singari semantik qiymatga teng bo‘lgan tilshunoslik termini;

mayl **(ميل) “**og‘ish”, “qiyshiqlik”, “yon tomonga egilish”, “bir tomonga og‘ish” kabi mantiqiy ifodalarga ega bo‘lib, termin sememasiga o‘tganda bir qadar o‘zgacha ma’nolarni kashf etadi;

zamon **“zaman”** (زمن) so‘zi arab tilida “vaqt”, “davr”, “ayrim vaqt oralig‘i”, “mahal” lug‘aviy ma’nolarni ifoda etadi. O‘zbek tilida metaforik ma’nosi bilan grammatik ma’noni ko‘rsatish uchun qo‘llanadi;

nisbat “nasaba” (نَسَبَ) fe’lidan olingan bo‘lib, aynan “bog‘ladi”, “nisbat berdi”, “qarindosh qildi” ma’nolarini ifodalasa-da, termin sifatida fe’lning subyektga bo‘lgan munosabatini belgilash uchun qo‘llanadi;

hol “حَال” (ḥāl) “holat”, “ahvol”, “vaziyat”, “turg‘unlik”, “ayni damdagi ko‘rinish” semalari bilan metforik qiymat kasb etadi.

2. Eroniy tillarga oid terminlar.

Tarixdan yaxshi bilamizki, O‘rta Osiyo hududida turkiy va eroniy tilli xalqlar azaldan yonma-yon qo‘shnichilikda umrguzaronlik qilishadi. Forsiylar Ahamoniylar hukmronligi davrida (mil. avv. VI-IV asrlar) katta ta’sirga ega bo‘lgan bo‘lsa, ularning keyingi yirik oqimi Movarounnahr hududlariga arablar bilan birga kirib keldi. Shuning natijasida, turkiylar bilan eroniyzabon aholi o‘rtasida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy aloqa davom etib keladi.

Professor E. Begmatovning yozishicha, turkiy urug‘ va qabila tillari, jumladan, o‘zbek xalqi tilining eroniy tillar bilan aloqasi uch davriy xususiyat bilan xarakterlanadi: 1. Turkiy urug‘, qabila tillarining qadimiy eroniy qabila va urug‘ tillari bilan aloqasi va qo‘shilishi (qadimiy davrlarda). 2. O‘zbek tilining forsiy til bilan (IX-X, XI-XV asrlar) aloqasi. 3. O‘zbek tilining mahalliy tojik shevalari va tojik xalq tili bilan aloqasi (qadimdan to hozirgacha).

Ko‘rinadiki, uzoq yillik hamkorlik natijasida forsiy so‘zlarning o‘zbek tiliga o‘zlashishida quyidagi omillar muhim rol o‘ynagan: a) o‘zbek va tojik xalqlarining qadimdan birgalikda, bir xil ijtimoiy sharoit,

iqtisodiy va madaniy-ma’naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o‘zbek va fors-tojik tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; v) fors-tojik tillarida ijod qilish an’analarining qadimiy ekanligi natijasida; g) adabiyot, san’at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik mezonlari asosida.

O‘zbek tilshunosligida faol iste’molda bo‘lgan terminlar orasida eroniy qatlamga oidlari chegaralangan. Ular quyidagi **ikki** terminni tashkil etadi (1 foiz):

1. ***Gap*** (f.-t.) “gap” (گپ) – o‘zbek tilida “so‘z”, “nutq”, “gaplashish” ma’nolari bilan iste’mol etilsa, fors-tojik tilida “Kalimai “gap” dar zaboni toҷikī vojai guftugӯī buda, doroi yakchand ma’noi lug‘avī meboshad. Behtarin ma’xaz baroi tashxisi in voja Farhangi zaboni toҷikī ast. Ma’nohoi asosii on inhoyand:

- Suxan va guftor: Har guna suxan, nutq yo guftugӯ miyoni odamon.
- Mas’ala va mavzӯ’: Xususiyati yagon mas’ala yo voqea (masalan: “Gap dar sari hamin ast”).
- Ovoza va gap-g‘aybat: Sharhu ezohoti pasisari, ovozaho va naqlhoi mardumī”.

Tarjimasi: Tojik tilidagi “gap” so‘zi so‘zlashuv so‘zi bo‘lib, bir nechta leksik ma’noga ega. Bu so‘zni aniqlash uchun eng yaxshi manba “Farhangi zaboni toҷiki” tili lug‘atidir. Uning asosiy ma’nolari:

Nutq va so‘z: Odamlar o‘rtasidagi har qanday nutq, nutq yoki suhbat.

Masala va mavzu: Masala yoki hodisaning mohiyati (masalan: “Masalaning indallosi – shu”).

Mish-mish va g‘iybat: Aytilgan fikrdan keyin kelib chiqadigan gap-so‘zlar, mish-mishlar.

Gap tilshunoslikda eng faol qo‘llanuvchi termin. Uning tarixiy etimologik qatlamga munosabati esa foydalanuvchilarning nazaridan ancha chetda qolgan.

2. ***Ravish*** forscha “رویش“ (raviš) so‘zidan olingan bo‘lib, “yurish”, “yurish-turish”, “usul”, “tarz”, “yo‘l” degan lug‘aviy ma’nolarni ifoda etadi.

II. G‘arbiy tillardan o‘zlashgan terminlar.

Bu siraga kiruvchi o‘zlashma terminlarni a) yunoncha so‘zlar 22 ta (21 foiz), b) lotincha 8 ta (13 foiz), v) grekcha 4 ta (7 foiz) va fransuzcha 2 ta (2 foiz) ajratib tasnif etamiz.

a) yunoncha terminlar**.** O‘zbek tiliga o‘zlashgan yunoncha terminlarning salmog‘i ancha yuqori bo‘lib, ular turli sohalarda qo‘llanib kelinadi. Yunon tiliga xos terminlar bir muncha qadimiy bo‘lib, tillarga singish darajasi behad yuqori bo‘lganligi tufayli ularning o‘zlashmalik qiymati hatto sezilmaslik darajasiga borib etgan. Ushbu bois tubandagi dalilga e’tiborimizni qarataylik:

“Afandi so‘zi asli yunoncha desa, odamning ishongisi kelmaydi. Arabcha bo‘lishi mumkin, forscha bo‘lishi mumkin, lekin yunoncha emas, degan o‘y o‘tadi xayoldan. Biroq tasavvurlarimiz ba’zan bizni aldaydi.

Bugun afandi deganda ko‘proq kulgili voqealar qahramoni Nasriddin afandini yoki latifani tushunamiz. Lekin bu so‘z o‘zbekchada *janob, hurmatli, o‘qituvchi* kabi ma’nolarni ham anglatgan. Bugun esa uni bu ma’nolarda qo‘llash eskirib ulgurdi.

Yangi yunon tilida ***aféntis*** – *hokim, boshliq*, o‘rta yunonchada ***avféndis*** – *hurmatli kishi, ustoz*, eski yunon tilida esa ***auféntēs*** – *sudda o‘zini o‘zi himoya qila oluvchi kishi* ma’nolarini anglatgan. U turkchaga **afandi** shaklida o‘zlashgan. Afandi Usmonli sultonligida martaba belgisi va harbiy unvonni bildirgan. Bu unvon yevropacha leytenantga to‘g‘ri kelgan. XIX asrdan boshlab *afandi* so‘zi sulton oilasi a’zolari, ulamolar, amaldorlarga nisbatan hurmat ma’nosida qo‘llana boshlagan. Usmonli sultonligida barcha savodxon kishilar afandi sanalgan.

Sandiq so‘zi asli yunonchaligi haqida oldinroq yozgan edik. Sandiqning kichik shaklini ifodalovchi **quti** so‘zi ham yunonchaga borib taqaladi. U yunon tilidagi *kutí(on) – kichik sandiq* so‘zidan hosil bo‘lgan. Qadimgi yunon tilidagi *kibōtion* so‘zi keyinchalik tovush o‘zgarishiga uchragan. Ba’zi olimlar bu so‘zni oromiy tilidagi *ḳubbtā – qubba, hujra* so‘zi bilan bog‘laydi.

Quti arab tili orqali o‘zlashgan, o‘zbekchada *sandiqcha, yashik, korobka, pilla qurti korobkasi va undan chiqqan ipak qurti* kabi ma’nolarni anglatadi.[5:67]

Hech qachon hech qaysi xalq, elat boshqa xalqlardan uzilib qolgan, o‘z holicha yashagan emas, aks holda, hech qanday taraqqiyot bo‘lmagan bo‘lur edi. Eng qadimiy va antik davrlarda uzoq masofalarni ot-ulovlarda bosib o‘tish ancha mushkul bo‘lgan vaqtlarda ajdodlarimiz Misr, Bobil, Markaziy Gretsiya, Yunoniston kabi mamlakatlar bilan aloqa qilganlar.

Darhaqiqat, eramizdan avvalgi VI – V asrlar, ya’ni ahamoniylar davrida grek karvonlari Buyuk ipak yo‘li, Eron va Markaziy Osivo orqali Hindiston, Xitoy, Oltov, Janubiy Sibirgacha borib savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanganligi tarixiy manbalarda aks etgan. Shu o‘rinda yana ta’kidlash lozimki, turli sohaga oid qadimgi yunon manbalarining arab tiliga tarjima qilinganligi ilm ahliga yaxshi ayon. Demak, turkiy tillar so‘z boyligidagi yunoncha o‘zlashmalar asrlar mobaynida olib borilgan madaniy munosabatlar va arab tili ta’sirida kirib kelgan.

Shuningdek, fors-tojik yoki arab tiliga xos deb hisoblanuvchi *zumurrud, marmar, diram, daftar, qandil* singari umumxalq tiliga xos, *iblis, shaytan* diniy atamalar, *Iskandar, Luqman, Safiyya* tarzidagi atoqli otlarning ham tub etimologik mohiyati yunoncha ekanligi aniq bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida ishlatiladigan quyidagi tilshunoslik terminlarining ham genezisini sinchiklab tadqiq qilish yunon tiliga xos ekanligini ko‘rsatdi:

akustika ***yunoncha*** *akustikos* so‘zidan olingan bo‘lib, “eshitaman” degan ma’noni anglatadi;

fonema ***yunoncha*** *phonema* so‘zidan olingan va aynan lug‘aviy ma’nosi “tovush” ma’nosiga to‘g‘ri keladi;

singarmonizm ***yunoncha*** *syn* – birga va *harmonia* – “ohangdoshlik”, “uyg‘unlik” so‘zlarining qo‘shilishidan, ya’ni kompozitsiya usuli orqali yuzaga kelgan termin;

grafika ***yunoncha*** *grapho* so‘zidan olingan va “yozaman”, “chizaman” ma’nolarini ifoda etadi;

orfografiya ***yunoncha*** *orthos* – “to‘g‘ri” hamda *graphia* – “yozuv” so‘zlarining sintezidan hosil bo‘lgan termin;

leksikologiya ***yunoncha*** *lexikos* “lug‘atga oid” va *logos* “ta’limot” singari ikki so‘zning birikishidan vujudga kelgan;

semantika ***yunoncha*** *semantikos* so‘zidan kelib chiqqan va “bildiruvchi”, “ifodalovchi” ma’nolarini anglatadi;

leksika ***yunoncha*** *lexis* – “so‘zga oid”, “lug‘aviy” ma’nolari bilan qo‘llanadi;

omonim ***yunoncha*** *homos* – “bir xil” va “*onyma”* – “ism” so‘zlari vositasi bilan yuzaga kelgan;

omofon ***yunoncha*** *homos* – “bir xil” va *phone* – “tovush” qismlari natijasida paydo bo‘lgan tilshunoslik termini;

paronim ***yunoncha*** terminini morfem tahlil qilganda, *para* – “*yonida*”, “*onyma”* – nom ma’nolarini anglatadi;

sinonim ***yunoncha*** *synonymos* so‘zidan olingan bo‘lib, uni kalkalash orqali o‘zbek tiliga o‘girganda “bir nomli” ma’nosini ifoda etadi;

antonim ***yunoncha*** *anti* – “zid”, “qarama-qarshi” va *onyma* – “nom” morfemalari birikuvidan yuzaga kelgan termin”

stilistika ***yunoncha***. stylos – “yozuv”, “xat tayoqchasi” degan ma’noni bildiradi;

frazeologiya (***yunoncha*** *phrasis* – “ifoda”, “ibora” va ...*logiya* – tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, tildagi barqaror birikmalar (frazeologizmlar), iboralar va maqol-matallarni o‘rganadi;

polisemiya ***yunoncha*** *poly* – “ko‘p” hamda *sema* – “belgi” morfemalari sintezi asosida hosil qilingan tilshunoslik termini”

leksikografiya ***yunoncha*** *lexikos* – “lug‘at” va *grapho* – “yozaman” singari ikki morfemaning qo‘shilishidan bunyod bo‘lgan bo‘lib, lug‘at tuzish tamoyillari bilan shug‘ullanuvchi tilshunoslik bo‘limi sanaladi;

sintaksis ***yunoncha*** *syntaxis* so‘zidan olingan va aynan “tuzilma”, “tartib”, “birikma” ma’nolarini aks ettiruvchi termin;

organ ***yunoncha*** *organon* – o‘zbekcha “qurol”, “asbob” ma’nolariga teng keluvchi tilshunoslik atamasi;

dialekt ***yunoncha*** *dialektos* – “sheva”, “so‘zlashuv” ma’nolarini ifoda etuvchi termin;

morfologiya ***yunoncha*** *morphe* – “shakl”, *logos* – “fan” leksemalari sintezi vositasida paydo bo‘lgan termin;

kategoriya ***yunoncha*** *kategoria* terminini o‘zbek tiliga aynan o‘girganda “mulohaza”, “fikr” yoki “belgi” ma’nolarini ifoda etadi;

Xulosa. Demak, o‘zlashma qatlam terminlari ilmiy qiymat kasb etish bilan birgalikda o‘z ma’nosiga va ko‘chma ma’noga egalik asosida qo‘llanadi. Ular til taraqqiyotining muhim unsuri sifatida ilmiylik qiymatining muhim uzvlaridir. Bu terminlar, ayniqsa, Yevropa tillaridan o‘zlashgan atamalar, asosan, o‘zlarining lug‘aviy ma’nosini saqlagan tarzda tilda yashab keladi. Ularning o‘z qatlam doirasidagi muqobillari ma’no ko‘chishi – metaforik ma’no kasb etishlari bilan xarakterlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилининг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986. – № 3. – Б. 16-25.

2. Rasulov R. Termin xususiyatlari // SamDU axborotnomasi. 2-son. – Toshkent, 2005. – B. 68.

3. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – Москва, 1976. – С. 56–275.

4. Ричардс А.А. Философия риторики // Теория метафоры. – Москва, 1990. – С. 44-67.

5. Топоров В. Н. Николай Сергеевич Трубецкой – учёный, мыслитель, человек (К столетию со дня рождения) // Советское славяноведение, 1990, – № 6, 1991, – № 1. – С. 94–106.

6. Тоҳиров З. Метафора лексема-семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – № 1. – Б.74-77.

7. Турсунов А. Вопросы словообразования в формальных моделях тюркских языков (на примере узбекского языка) // Шестая Международная конференция по компютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». Труды конференции) – Ташкент, 2018. – 320 с.

8. Шарипова Ш. Суғурта сохасига оид терминларнинг лексикографик тадқиқи // Назарий ва амалий лингвистика (НАЛ), – Б. 207. file:///C:/Усерс/усер/Довнлоадс/206.пдф

9. Щербак А. К истории узбекского литературного языка древнего периода // Академику В.А. Гордлевскому к его 75-летию. – Москва, 1953. – С. 317-323.

10. http://uzschoolcorpara.uz

11. https://en.wikipedia.org/wiki/Lexicography

12. https://www.google.com/search?q=%D0%9F%

UO‘K 81

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA KINOYANING IMPLITSIT-PRAGMATIK VOQELANISHI

Turdimatova Madinaxon Ravshanbek qizi,
Farg‘ona davlat universiteti Ingliz tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi, f.f.f.d.(PhD)
19950809tm@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida kinoyaning nutqiy aktlar doirasida implitsit-pragmatik hodisa sifatida voqelanish xususiyatlari tadqiq etiladi. Kinoyaning yuzaga kelishida so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, propozitsional mazmun, nutq vaziyati, kontekst va tinglovchining yashirin ma’noni dekodlash jarayoni muhim omillar sifatida qaraladi. Tadqiqotda kinoyaning bevosita ifodalangan propozitsional mazmun bilan so‘zlovchi ko‘zlagan kommunikativ ma’no o‘rtasidagi ziddiyat asosida shakllanishi ko‘rsatib beriladi. O‘zbek va ingliz tillaridagi kundalik nutq vaziyatlari hamda J. Austenning “Pride and Prejudice” asaridan olingan misollar asosida kinoyaning istehzo, tanqid, tanbeh, kesatiq, norozilik, yumor va maqtov kabi pragmatik ma’nolarni ifodalash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, kichik tajriba materiallari asosida bir xil kommunikativ vaziyatga o‘zbek va ingliz tillarida kinoyaviy javob berishda so‘zlovchining individual yondashuvi, shaxsga yoki vaziyatga yo‘naltirilgan baholash hamda inkluziv va ekskluziv ma’no xususiyatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari kinoyaning universal kommunikativ mexanizmlarga ega bo‘lishiga qaramay, uning pragmatik voqelanishi milliy-madaniy va kommunikativ xususiyatlar bilan farqlanishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *kinoya, ironiya, implitsit ma’no, pragmatika, nutqiy akt, illokutiv akt, propozitsiya, kommunikativ maqsad, kontekst, pragmatik funksiya, o‘zbek tili, ingliz tili.*

ИМПЛИЦИТНО-ПРАГМАТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ ИРОНИИ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются характеристики иронии как имплицитно-прагматического феномена в рамках теории речевых актов на материале узбекского и английского языков. Коммуникативное намерение говорящего, пропозициональное содержание, речевая ситуация, контекст и процесс декодирования скрытого смысла слушающим определяются как ключевые факторы возникновения иронии. Исследование показывает, что ирония возникает в результате конфликта между эксплицитно выраженным пропозициональным содержанием и коммуникативным смыслом, подразумеваемым говорящим. На основе повседневных речевых ситуаций в узбекском и английском языках, а также примеров из романа Джейн Остин «Гордость и предубеждение», в статье анализируется способность иронии передавать такие прагматические смыслы, как сарказм, критика, увещевание, насмешка, неудовлетворенность, юмор и похвала. Кроме того, на основе данных небольшого эксперимента выявляются индивидуальный подход говорящего, личностно- или ситуативно-ориентированная оценка, а также различия между инклюзивным и эксклюзивным значением при иронической реакции на идентичные коммуникативные ситуации в узбекском и английском языках. Результаты исследования свидетельствуют о том, что, несмотря на наличие универсальных коммуникативных механизмов, прагматическая реализация иронии отличается национально-культурными и коммуникативными особенностями.*

Ключевые слова: *ирония, имплицитный смысл, прагматика, речевой акт, иллокутивный акт, пропозиция, коммуникативная цель, контекст, прагматическая функция, узбекский язык, английский язык.*

THE IMPLICIT-PRAGMATIC REALIZATION OF IRONY IN UZBEK AND ENGLISH

Abstract. *This article examines the characteristics of irony as an implicit-pragmatic phenomenon within the framework of speech acts in Uzbek and English. The speaker's communicative intent, propositional content, speech situation, context, and the listener's process of decoding the hidden meaning are considered key factors in the emergence of irony. The study demonstrates that irony arises from the conflict between the explicitly expressed propositional content and the communicative meaning intended by*

the speaker. Based on everyday speech situations in Uzbek and English, as well as examples from Jane Austen's "Pride and Prejudice", the article analyzes the potential of irony to convey pragmatic meanings such as sarcasm, criticism, admonition, taunting, dissatisfaction, humor, and praise. Furthermore, drawing on data from a small-scale experiment, the study identifies the speaker's individual approach, person- or situation-oriented evaluation, and features of inclusive versus exclusive meaning when responding with irony to identical communicative situations in Uzbek and English. Research results indicate that, despite possessing universal communicative mechanisms, the pragmatic realization of irony is distinguished by national-cultural and communicative characteristics.

Keywords: *irony, implicit meaning, pragmatics, speech act, illocutionary act, proposition, communicative goal, context, pragmatic function, Uzbek language, English language.*

Kirish. Til insonlar o‘rtasidagi kommunikatsiyaning asosiy vositasi sifatida nafaqat axborot almashish, balki murakkab ma’no va munosabatlarni ifodalash imkonini ham beradi. Nutq jarayonida so‘zlovchi o‘z kommunikativ maqsadini har doim ham bevosita ifodalamaydi. Ayrim hollarda u o‘z fikri, munosabati yoki bahosini yashirin, bilvosita shaklda yetkazadi. Bunday kommunikativ mexanizmlar pragmalingvistikaning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kinoya ana shunday murakkab ma’no hosil qiluvchi hodisalardan biridir. Kinoyada so‘zlovchi bir ma’noni ifodalab, boshqa ma’noni ko‘zlashi mumkin. Tinglovchi esa vaziyat va kontekst asosida yuzaki mazmun ortida yashiringan kommunikativ ma’noni anglaydi. Shu sababli kinoya nafaqat stilistik, balki pragmatik va kognitiv hodisa sifatida ham o‘rganilishi lozim.

Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillarida kinoyaning implitsit-pragmatik voqelanish mexanizmlarini aniqlash hamda uning nutqiy aktlardagi funksional xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Kinoya tilshunoslikda semantik, pragmatik, stilistik va kognitiv jihatlardan o‘rganilgan murakkab hodisalardan biridir. Uning asosiy xususiyati ifodalangan literal mazmun bilan so‘zlovchining ko‘zlagan kommunikativ ma’nosi o‘rtasidagi nomuvofiqlikda namoyon bo‘ladi.

Kinoyaning nazariy tadqiqida D. C. Muecke, W. C. Booth va L. Hutcheonning (9:90, 6:120, 7:160) qarashlari muhim ahamiyatga ega. Ushbu olimlar kinoyaning shakllanishida kontekst, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabat hamda yashirin ma’noni anglash jarayonining muhimligini ta’kidlaydi. H. P. Grice (5:48) qarashlari esa kinoyani implikatura va bilvosita kommunikatsiya nuqtayi nazaridan tushuntirish imkonini beradi.

D. Sperber va D. Wilson (4:60, 9:65) tomonidan ilgari surilgan relevance theory hamda R. W. Gibbsning kognitiv yondashuvi kinoyaning tinglovchi tomonidan kontekst asosida interpretatsiya qilinishini izohlashga xizmat qiladi. J. L. Austin va J. R. Searlening nutqiy aktlar nazariyasi esa kinoyaviy gapning literal mazmuni bilan uning illokutiv maqsadi o‘rtasidagi farqni aniqlash imkonini beradi. J. Culpeper tadqiqotlarida kinoyaning tanqid, tanbeh, masxara va impoliteness bilan bog‘liq pragmatik funksiyalariga e’tibor qaratiladi.

O‘zbek tilshunosligida Sh. Safarov, M. Hakimov va M. G‘aziyevaning (10:112, 11:150) pragmalingvistik qarashlari kinoyaning kommunikativ ma’nosini o‘rganish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotlarda kontekst, kommunikativ maqsad va propozitsional mazmunning o‘zaro munosabati alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kinoyaning umumiy nazariy asoslari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning o‘zbek va ingliz tillaridagi implitsit-pragmatik voqelanishini qiyosiy jihatdan tadqiq etish masalasi yanada chuqur o‘rganishni talab qiladi. Ayniqsa, kinoyaning kontekst, kommunikativ niyat, illokutiv maqsad va turli pragmatik funksiyalar bilan bog‘liqligini qiyosiy tahlil qilish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda o‘zbek va ingliz tillarida kinoyaning implitsit-pragmatik xususiyatlarini aniqlash uchun qiyosiy, kontekstual va pragmatik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida kundalik nutq namunalaridan hamda J. Austenning *Pride and Prejudice* asaridagi kinoyaviy ifodalardan foydalanildi.

Qiyosiy metod orqali ikki tildagi kinoyaning o‘xshash va farqli jihatlari, kontekstual tahlil orqali esa uning nutq vaziyati va kommunikativ maqsad bilan bog‘liqligi aniqlandi. Pragmatik tahlil asosida kinoyaning tanqid, tanbeh, istehzo, norozilik, yumor va maqtov kabi funksiyalari o‘rganildi. Shuningdek, kinoyaviy ifodalarning propozitsional mazmuni va illokutiv maqsadi o‘rtasidagi munosabat tahlil qilindi.

Tahlillar va natijalar. Sh. Safarov ta’kidlaganidek, lisoniy faoliyatning asosiy maqsadi ma’no yaratish va yaratilgan ma’noni anglashdan iborat. Demak, nutqning mazmunini faqat uning grammatik yoki

lug‘aviy tarkibi orqali aniqlash yetarli emas. Nutq vaziyati, kommunikativ ishtirokchilarning bilimlari, ularning o‘zaro munosabati va so‘zlovchining ko‘zlagan maqsadi ham mazmunni shakllantiruvchi muhim omillardir.

Kinoyaning implitsit ma’no hosil qilish mexanizmi

Kinoyaning muhim belgilaridan biri uning bilvosita ma’no ifodalash imkoniyatidir. So‘zlovchi ko‘pincha ijobiy shakldagi gap yordamida salbiy munosabatni yoki salbiy vaziyatni ijobiy shaklda ifodalaydi. Bunda tinglovchi verbal shakl bilan real vaziyat o‘rtasidagi nomuvofiqlikni anglash orqali yashirin ma’noga yetib boradi.

Masalan, imtihondan yiqilgan talabaning:

“Wow, I’m a genius!”

deya aytishi yuzaki mazmuniga ko‘ra o‘zini “daho” deb baholashni anglatadi. Biroq kommunikativ vaziyat bu ma’noni inkor etadi. Talabaning imtihondan yiqilgani ma’lum bo‘lganligi sababli *I’m a genius* jumlasi o‘zining lug‘aviy mazmunida emas, balki kinoyaviy ma’noda qabul qilinadi. Tinglovchi so‘zlovchining asl kommunikativ maqsadini “Men imtihondan muvaffaqiyatsiz o‘tdim” tarzida dekodlaydi.

Bu holatda uchta semantik-pragmatik qatlamni farqlash mumkin:

propozitsional mazmun → verbal ifoda → ko‘zlangan implitsit ma’no.

Shunday qilib, kinoyaning yuzaga kelishida propozitsional mazmun bilan kommunikativ maqsad o‘rtasidagi ziddiyat asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Kinoya va nutqiy akt

Kinoyaning pragmatik mohiyatini ochishda nutqiy aktlar nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Nutqiy akt tarkibida propozitsional mazmun so‘zlovchi tomonidan bildirilayotgan axborotni ifodalasa, illokutiv akt uning qanday kommunikativ maqsadda qo‘llanganini anglatadi.

M. Hakimov va M. G‘aziyeva propozitsional aktni nutq yoki gap tarkibidagi axborot mazmunini qamrab oluvchi struktur birlik sifatida izohlaydilar. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, kinoyada propozitsional mazmun va illokutiv maqsad o‘rtasida muayyan tafovut yuzaga keladi.

Masalan:

Kontekst: It is raining heavily.

So‘zlovchining verbal ifodasi:

“What lovely weather we’re having!”

Ko‘zlangan kommunikativ ma’no:

“The weather is terrible.”

Ushbu vaziyatda *What lovely weather we’re having!* jumlasining propozitsional mazmuni ob-havoni ijobiy baholashdan iborat. Biroq real vaziyat — kuchli yomg‘ir yog‘ayotganligi — bu baho bilan ziddiyat hosil qiladi. Tinglovchi aynan shu nomuvofiqlik asosida so‘zlovchining asl maqsadini anglaydi.

Demak, kinoyada illokutiv maqsad propozitsional mazmunning bevosita ustida emas, balki uning ostida yashirin tarzda ifodalanadi. Bu esa kinoyani implitsit kommunikatsiyaning muhim shakllaridan biriga aylantiradi.

Badiiy matnda kinoyaning implitsit ma’nosi

Kinoyaning implitsit xususiyati badiiy matnda ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Jane Austinning “Pride and Prejudice” romanidagi Bennet xonim nutqi bunga misol bo‘la oladi:

“A single man of large fortune; four or five thousand a year. What a fine thing for our girls!”

Ushbu gapni kontekstdan ajratib olganda *a fine thing* birikmasi oddiy ijobiy bahoni ifodalagandek ko‘rinadi. Biroq asar kontekstida Bennet xonimning kommunikativ maqsadi qizlarining turmushga chiqishi va boy erkak bilan oila qurishi masalasiga ishora qilishdan iborat.

Bu yerda *a fine thing* bevosita predmetning sifatini emas, balki turmush qurish imkoniyatini anglatadigan yashirin bahoni ifodalaydi. Shunday qilib, kinoyaviy ma’no faqat leksik birlik orqali emas, balki butun kommunikativ vaziyat asosida yuzaga keladi.

Mazkur holat kinoyani anglashda kontekstning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Tinglovchi yoki kitobxon qahramonning oldingi nutqi, vaziyat va ijtimoiy munosabatlar haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmasa, kinoyaning implitsit ma’nosini to‘liq anglamasligi mumkin.

Kinoyaning pragmatik funksiyalari

Kinoya turli nutq vaziyatlarida turlicha kommunikativ maqsadlarni amalga oshiradi. Uning asosiy pragmatik funksiyalari sifatida istehzo, tanqid, tanbeh, kesatiq, norozilik, yumor, masxara va ayrim hollarda maqtovni ko‘rsatish mumkin.

Quyidagi misollar buni yaqqol ko‘rsatadi.

Istehzo va norozilik

Kontekst: Someone spills coffee on their shirt.

Verbal ifoda:

“Perfect start to the day!”

Ko‘zlangan ma’no:

“This is a bad start to the day.”

Bu yerda *perfect* leksemasi real vaziyatga zid ravishda qo‘llangan. So‘zlovchi aslida kunning yaxshi boshlanganini emas, balki noqulay vaziyat yuzaga kelganini bildirmoqda. Demak, ijobiy baho shakli salbiy kommunikativ ma’noni yashiradi.

Xuddi shu mexanizm o‘zbek tilida ham uchraydi:

“Kun zo‘r boshlanyapti!”

Bunda grammatik va leksik jihatdan ijobiy baho berilgan bo‘lsa-da, kontekst ushbu bahoning kinoyaviyligini belgilaydi.

Kesatiq va tanbeh

Kontekst: Someone is late for a meeting.

Verbal ifoda:

“Thanks for being on time.”

Ko‘zlangan ma’no:

“You are late.”

Ingliz tilida ushbu kinoyaviy ifoda bevosita haqorat qilmasdan, kechikkan shaxsga kesatiq qilish imkonini beradi.

O‘zbek tilida esa:

“Juda ham erta keldingiz!”

yoki

“Hozir-u nozir bo‘lganingiz uchun tashakkur!”

kabi ifodalar orqali xuddi shu vaziyatga munosabat bildirilishi mumkin.

Bunday misollarda verbal shakl ijobiy bo‘lsa-da, kommunikativ maqsad tanbeh va kesatiqni ifodalashga qaratilgan.

Kamsitish va salbiy baho

Kontekst: A person trips and falls.

Verbal ifoda:

“Smooth move!”

Ko‘zlangan ma’no:

“That was clumsy.”

Bu yerda *smooth move* iborasi aslida ijobiy bahoni bildiradi. Biroq yiqilish vaziyati bilan ziddiyat hosil qilgani sababli u kinoyaviy mazmunga ega bo‘ladi.

O‘zbek tilida:

“Biram ohista yuraman-da!”

kabi ifoda ham shunga yaqin pragmatik vazifani bajarishi mumkin.

Norozilik

Kontekst: A person gets stuck in traffic.

Verbal ifoda:

“Just what I needed!”

Ko‘zlangan ma’no:

“This is the last thing I needed.”

So‘zlovchi real vaziyatni “kerakli narsa” sifatida taqdim etadi, aslida esa tirbandlik uning rejasini qiyinlashtirgan. Shu sababli kinoya norozilik va salbiy bahoni bilvosita yetkazadi.

O‘zbek tilida:

“Mana senga nima kerak edi!”

yoki

“Shu menga kerakmi?”

kabi shakllar kinoyaviy mazmunni yuzaga chiqarishi mumkin.

Kinoyaning o‘zini baholash strategiyasi orqali voqelanishi

Kinoya faqat boshqa shaxsga qaratilgan bahoni emas, balki so‘zlovchining o‘z harakatiga munosabatini ham ifodalashi mumkin.

Kontekst: A person tries to fix something and breaks it further.

Verbal ifoda:

“Good job, me!”

Ko‘zlangan ma’no:

“I did a bad job.”

Bu holatda kinoya shaxsning o‘z-o‘ziga bergan bahosi sifatida namoyon bo‘ladi. Verbal ifoda ijobiy bo‘lsa-da, real natija salbiy bo‘lganligi sababli kinoyaviy mazmun hosil bo‘ladi.

O‘zbek tilida:

“Barakalla menga!”

yoki

“Yashavor-e!”

kabi ifodalar shu kabi vaziyatlarda o‘z-o‘zini kinoyaviy baholash uchun ishlatilishi mumkin.

Bunday holat kinoyaning faqat interpersonal munosabatlarni emas, balki self-evaluation, ya’ni shaxsning o‘z faoliyatiga bergan bahosini ham ifodalash imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Maqtov shaklidagi kinoya

Kinoyaning qiziqarli xususiyatlaridan biri uning tashqi shaklda maqtovni, ichki mazmunda esa salbiy bahoni ifodalashidir.

Kontekst: A person burns dinner.

Verbal ifoda:

“Dinner is served!”

Ko‘zlangan ma’no:

“The dinner is ruined.”

Mazkur misolda so‘zlovchi ovqatning tayyorligini bildiruvchi odatiy ifodadan foydalanadi. Biroq ovqatning kuyib ketgani haqidagi vaziyat bu ifodani kinoyaviy talqinga olib keladi.

Xuddi shunday:

Kontekst: A person buys a new car that immediately breaks down.

Verbal ifoda:

“Great purchase!”

Ko‘zlangan ma’no:

“That was a terrible purchase.”

Bu misolda ham ijobiy baho shakli salbiy kommunikativ mazmunni yashiradi.

Ingliz va o‘zbek tillarida kinoyaning qiyosiy xususiyatlari

Keltirilgan misollar o‘zbek va ingliz tillarida kinoyaning umumiy kommunikativ mexanizmi mavjudligini ko‘rsatadi. Har ikki tilda ham kinoya ko‘pincha real vaziyatga zid baho berish orqali yuzaga keladi. Bunda ijobiy leksik birliklar salbiy vaziyatga nisbatan qo‘llanib, yashirin salbiy ma’no hosil qiladi.

Shu bilan birga, ikki tilda kinoyaning pragmatik yo‘nalishida ayrim tafovutlar kuzatiladi. Ingliz tilidagi misollarda so‘zlovchi ko‘pincha o‘zining vaziyatga bo‘lgan munosabatini birinchi shaxs nuqtayi nazaridan ifodalaydi:

“Just my luck!”

“I love waiting.”

“Oh, how fun!”

Bunday shakllarda so‘zlovchi o‘z holatini baholaydi va kommunikativ markazni o‘ziga qaratadi.

O‘zbek tilida esa kinoyaning ayrim ko‘rinishlarida adresatga yo‘naltirilganlik kuchliroq seziladi:

“Omadlisan-da!”

“Juda ham erta keldingiz!”

“Biram ohista yuraman-da!”

Bu kabi ifodalarda baho bevosita suhbatdoshga qaratilishi mumkin. Natijada kinoyaning shaxslararo munosabatni belgilash xususiyati kuchayadi.

Buni shartli ravishda **inklyuziv** va **eksklyuziv** yo‘nalish bilan izohlash mumkin. Inklyuziv yo‘nalishda so‘zlovchi o‘zini kommunikativ vaziyatga qo‘shadi, eksklyuziv yo‘nalishda esa salbiy vaziyat yoki bahoni suhbatdoshga yo‘naltiradi.

Kinoyaning kontekstga bog‘liqligi

Kinoyani to‘g‘ri anglashda kontekst asosiy omillardan biridir. Bir xil jumla turli vaziyatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki kinoyaviy ma’noga ega bo‘lishi mumkin.

Masalan:

“What excellent service!”

jumlasi odatiy vaziyatda haqiqiy maqtov bo‘lishi mumkin. Biroq mijoz restoranda uzoq kutgan, xizmat sifatsiz bo‘lgan va xodimlar e’tiborsiz munosabatda bo‘lgan vaziyatda ushbu jumla kinoyaviy ma’no kasb etadi.

Demak, kinoyaning semantik mazmuni va pragmatik ma’nosi o‘rtasidagi tafovutni aynan kontekst bartaraf etadi. Tinglovchi real vaziyat, oldingi nutq, so‘zlovchining ohangi va kommunikativ munosabatini hisobga olgan holda yashirin ma’noni tiklaydi.

Kichik tajriba natijalari

Kinoyaning turli nutq vaziyatlarida voqelanish xususiyatlarini aniqlash maqsadida ingliz tilidagi kundalik kommunikativ vaziyatlar asosida kichik tajriba tashkil etildi. Tajribada 10 nafar respondent ishtirok etdi. Respondentlarga turli vaziyatlar taqdim etilib, ularga mazkur vaziyatlarga kinoyaviy javob berish taklif qilindi.

Tajriba jarayonida ayrim vaziyatlarga respondentlar tomonidan bir emas, bir nechta variantdagi javoblar berilgani kuzatildi. Bu holat kinoyaning yagona qat’iy lingvistik shaklga ega emasligini ko‘rsatadi. Bir kommunikativ maqsad turli leksik, sintaktik va intonatsion vositalar yordamida ifodalanishi mumkin.

Masalan, yoqimsiz vaziyatga nisbatan respondentlar ijobiy baholovchi birliklardan foydalanish orqali kinoya hosil qilganlar. Bunday javoblar orasida *“Perfect!”*, *“Great!”*, *“Fantastic!”* kabi birliklarning salbiy vaziyatda qo‘llanishi kuzatiladi. O‘zbek tilidagi muqobillarda esa *“Zo‘r ekan!”*, *“Qoyil!”*, *“Barakalla!”*, *“Mana shu kerak edi!”* kabi birliklar orqali xuddi shu kommunikativ mexanizm amalga oshirilishi mumkin.

Xulosa. O‘zbek va ingliz tillaridagi materiallarni qiyosiy tahlil qilish natijasida kinoya nutqiy aktlarda murakkab implitsit-pragmatik hodisa sifatida voqelanishi aniqlandi. Uning shakllanishida propozitsional mazmun, illokutiv maqsad, real nutq vaziyati va kontekst o‘rtasidagi munosabat hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kinoyada so‘zlovchi ko‘pincha vaziyatga zid verbal baholashdan foydalanadi. Ijobiy birliklar salbiy vaziyatga nisbatan qo‘llanib, salbiy kommunikativ ma’no; salbiy shakllar esa ayrim hollarda ijobiy bahoni yuzaga chiqarishi mumkin. Shu tariqa kinoya orqali istehzo, tanqid, tanbeh, kesatiq, norozilik, yumor, kamsitish va o‘z-o‘zini baholash kabi pragmatik ma’nolar ifodalanadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek va ingliz tillarida kinoyaning asosiy implitsit mexanizmi o‘xshash bo‘lsa-da, uning kommunikativ yo‘nalishi va verbal shakllanishida muayyan farqlar mavjud. Ingliz tilidagi misollarda so‘zlovchining o‘z holatini baholashi nisbatan faol namoyon bo‘lsa, o‘zbek tilida adresatga yo‘naltirilgan kesatiq, tanbeh va baholash shakllari ham faol qo‘llanadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press.*
2. *Booth, W. C. (1974). A Rhetoric of Irony. Chicago: University of Chicago Press.*
3. *Culpeper, J. (2011). Impoliteness: Using Language to Cause Offence. Cambridge: Cambridge University Press.*
4. *Gibbs, R. W. (1994). The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge: Cambridge University Press.*
5. *Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics 3: Speech Acts (pp. 41–58). New York: Academic Press.*
6. *Hutcheon, L. (1994). Irony’s Edge: The Theory and Politics of Irony. London: Routledge.*
7. *Muecke, D. C. (1969). The Compass of Irony. London: Methuen.*
8. *Searle, J. R. (1979). Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press.*
9. *Sperber, D., & Wilson, D. (1995). Relevance: Communication and Cognition (2nd ed.). Oxford: Blackwell.*
10. *Safarov, Sh. (2013). Pragmalingvistika. Tashkent.*
11. *Hakimov, M., & G‘aziyeva, M. (2020). Pragmalingvistika asoslari. Tashkent.*

UO‘K 811.512.133:398.91

OT KONSEPTINING DIAXRONIK METAFORIZATSIYASI: “DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAN ZAMONAVIY O‘ZBEK MAQOLLARIGACHA

Sharipova Maftunaxon Jamshid qizi,
Buxoro davlat universiteti doktoranti, dotsent
behruz.lux.stal.@93gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollarida* ***ot*** *zoonimining metaforizatsiyalanish jarayoni diaxronik va kognitiv-lingvomadaniy yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy materiali sifatida Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi ot komponentli maqol va hikmatli birliklar hamda zamonaviy o‘zbek xalq maqollari olinadi. Tadqiqot davomida ot obrazining dastlabki nominativ-semantik mazmunidan konseptual va aksiologik mazmunlargacha bo‘lgan taraqqiyot yo‘li aniqlanadi. Tahlil natijasida ot konseptining metaforik mazmuni uch yirik model — “ot → harakat va imkoniyat”, “ot → kuch va ijtimoiy qadriyat”, “ot → inson hayoti va munosabati” doirasida namoyon bo‘lishi asoslanadi. Ot obrazining “qanot”, “yo‘l”, “kuch”, “jasorat”, “mavqe”, “rizq”, “yo‘ldoshlik” kabi konseptual belgilar bilan bog‘lanishi xalqning tarixiy-madaniy tajribasi va dunyoqarashi bilan izohlanadi. Shuningdek, tarixiy davrdagi ot konseptining bazaviy kognitiv yadrosi zamonaviy maqollarda saqlanib qolgan holda, uning aksiologik va lingvomadaniy periferiyasi kengaygani ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *ot, zoonim, metaforizatsiya, konsept, konseptual metafora, maqol, diaxroniya, lingvomadaniyat, kognitiv tilshunoslik, aksiologiya.*

ДИАХРОНИЧЕСКАЯ МЕТАФОРИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА ЛОШАДИ: ОТ «ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТЮРК» ДО СОВРЕМЕННЫХ УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ

Аннотация. *В статье исследуется процесс метафоризации зоонима лошадь (от) в узбекских народных пословицах на основе диахронического, когнитивного и лингвокультурологического подходов. Основным материалом исследования послужили пословицы и изречения с компонентом от, представленные в труде Махмуда Кашгари “Дивану лугат ат-тюрк”, а также современные узбекские народные пословицы. В ходе исследования выявляются основные направления развития образа лошади от номинативно-семантического значения к концептуальному и аксиологическому содержанию. Установлено, что метафорическая структура концепта от реализуется в рамках трёх крупных моделей: “лошадь → движение и возможность”, “лошадь → сила и социальная ценность”, “лошадь → человеческая жизнь и отношения”. Связь образа лошади с концептуальными признаками движения, пути, силы, мужества, социального статуса, достатка и товарищества интерпретируется как отражение историко-культурного опыта узбекского народа. Доказывается, что базовое когнитивное ядро концепта лошадь сохраняет устойчивость на протяжении исторического развития языка, тогда как его аксиологическая и лингвокультурная периферия расширяется.*

Ключевые слова: *лошадь, зооним, метафоризация, концепт, концептуальная метафора, пословица, диахрония, лингвокультура, когнитивная лингвистика, аксиология.*

DIACHRONIC METAPHORIZATION OF THE CONCEPT OF HORSE: FROM “DEVONU LUG'OTIT TURK” TO MODERN UZBEK PROVERBS

Abstract. *This article investigates the diachronic metaphorization of the horse zoonym* ***ot*** *in Uzbek folk proverbs from a cognitive and linguocultural perspective. The research is based primarily on proverbs and sayings containing the horse component in Mahmud Kashgari’s Dīwān Lughāt al-Turk and in modern Uzbek proverb collections. The study examines the development of the horse image from its primary nominative-semantic meaning to its conceptual and axiological dimensions. The analysis demonstrates that the metaphorical structure of the horse concept can be systematized into three major models: horse → movement and possibility, horse → power and social value, and horse → human life and relationship. The conceptual associations of the horse with movement, path, strength, courage, social status, prosperity and companionship reflect the historical and cultural experience of the Uzbek people. The study argues that the*

basic cognitive core of the horse concept remains relatively stable throughout linguistic development, while its axiological and linguocultural periphery expands through historical and cultural transformation.

Keywords: *horse, zoonym, metaphorization, concept, conceptual metaphor, proverb, diachrony, linguoculture, cognitive linguistics, axiology.*

Kirish. Tilning milliy-madaniy xususiyatlarini namoyon etuvchi birliklar orasida xalq maqollari alohida o‘rin tutadi. Maqollar xalqning tarixiy tajribasi, kundalik turmushi, ijtimoiy munosabatlari, axloqiy qarashlari va olamni konseptuallashtirish usullarini ixcham shaklda mujassamlashtiradi. Shu sababli maqol tarkibidagi zoonimlar oddiy hayvon nomi sifatida emas, balki muayyan konseptual va aksiologik mazmunni tashuvchi lingvomadaniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek xalq maqollarida uy hayvonlari nomlari orasida **ot** alohida semantik va madaniy faollikka ega. Buning sababi xalqning tarixiy turmush tarzida otning muhim iqtisodiy, harbiy, transport va ijtimoiy vazifalarni bajargani bilan bog‘liq. Ot nafaqat harakat vositasi, balki insonning hamrohi, jangovar kuchi, boylik va mavqe belgisi sifatida ham idrok etilgan.

Ot obrazining qadimiy semantik qatlamlarini Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida ham kuzatish mumkin. Xususan, asarda “Qush qanatin, er atin” — “Qush qanoti bilan, er oti bilan” maqoli keltiriladi [1, 70-b.]. Mazkur birlikda ot insonning harakatlanishi, maqsadga yetishi va imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida konseptuallashtirilgan. Zamonaviy o‘zbek maqollarida ham ushbu modelning davomiyligi kuzatiladi: “Ot – yigitning qanoti”, “Oti borning qanoti bor”, “Yaxshi ot – yarim rizq”, “Otli yigit – baxtli yigit” kabi maqollar bunga dalildir.

Shu jihatdan ot zoonimining tarixiy va zamonaviy maqollardagi metaforik imkoniyatlarini qiyosiy o‘rganish xalq tafakkuridagi konseptual uzviylik va transformatsiyalarni aniqlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — ot zoonimining o‘zbek xalq maqollaridagi metaforizatsiyalanish jarayonini diaxronik nuqtayi nazardan aniqlash, uning kognitiv yadrosi va lingvomadaniy periferiyasini tavsiflash hamda tarixiy maqollar bilan zamonaviy maqollar o‘rtasidagi semantik davomiylik va transformatsiyalarni ochib berishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Metafora zamonaviy kognitiv tilshunoslikda faqat badiiy tasvir vositasi emas, balki insonning borliqni idrok etishi va konseptuallashtirishining muhim mexanizmi sifatida qaraladi. G. Lakoff va M. Johnson konseptual metafora nazariyasida abstrakt tushunchalarning konkret tajriba asosidagi manba soha orqali anglanishini ko‘rsatadilar [3].

Mazkur nazariy qarash zoonimlarning maqollardagi metaforik funksiyasini tadqiq etishda ayniqsa muhimdir. Chunki hayvon obrazi inson uchun bevosita kuzatiladigan, tajribada sinovdan o‘tgan manba soha bo‘lib, undan kuch, harakat, xulq, jasorat, qo‘rqoqlik, sadoqat kabi abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun foydalaniladi. Z. Kövecses konseptual metafora nazariyasining kengaytirilgan shaklida metaforik ma’noning shakllanishida kontekst, madaniyat, tajriba va kommunikativ vaziyatning o‘zaro ta’sirini alohida ta’kidlaydi [5, 112–130-b.]. Demak, bir xil zoonim turli madaniy muhitlarda turlicha konseptual va aksiologik mazmun kasb etishi mumkin. Hayvonlar bilan bog‘liq konseptlarning turli tillar va madaniyatlardagi ifodasi ham universal hamda milliy omillarning birligini namoyon etadi. S. Belkhir hayvonlarga oid konseptlarning turli tillardagi metaforik talqinlarini tahlil qilib, ularning shakllanishida madaniy tajriba muhim rol o‘ynashini qayd etadi [4, 295–324-b.].

Maqollarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ulardagi metafora faqat alohida so‘z darajasida emas, balki butun vaziyat yoki hayotiy tajribani konseptual modellashtirishga xizmat qiladi. Z. Kövecses maqollarni kengaytirilgan konseptual metafora nazariyasi asosida o‘rganar ekan, maqol metaforasining ko‘p qatlamli va kontekstga bog‘liq xususiyatlarini ko‘rsatadi [6, 26–39-b.].

O‘zbek tilidagi maqollarning semantik va izohiy talqinida Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedovning “Ma’nolar maxzani” asari ham muhim manba sifatida foydalanildi [2].

Metaforaning inson tafakkuri, obrazlilik va ma’no anglash jarayonidagi o‘rni R.W. Gibbs tadqiqotlarida ham keng yoritilgan [7].

O‘zbek va ingliz maqollaridagi hayvon metaforalarining inson obrazini ifodalashdagi konseptual imkoniyatlari G. Normuradova tadqiqotlarida ham alohida o‘rganilgan. Tadqiqotchi hayvon obrazlari orqali insonning xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlari konseptuallashtirilishini ko‘rsatadi [10, 139–149-b.]. Shuningdek, maqollarni metaforik jihatdan korpus asosida o‘rganish imkoniyatlarini ko‘rsatadigan PROMETHEUS tadqiqoti ham maqol metaforalarini tizimli tasniflash uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [8, 3787–3793-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda **diaxronik, qiyosiy-tarixiy, lingvokulturologik va semantik tahlil** metodlaridan foydalanildi. “Devonu lug‘otit turk” hamda zamonaviy o‘zbek maqollarida ot konseptining ifodalanish xususiyatlari qiyosiy asosda tahlil qilindi. Ot obrazi orqali shakllangan metaforik ma’nolar **semantik, kontekstual va konseptual tahlil** asosida aniqlandi. Tadqiqot davomida metaforizatsiyaning tarixiy taraqqiyoti, ma’no transformatsiyasi va milliy-madaniy mazmuni ochib berildi.

Olingan natijalar va ularninmg tahlili. Ot konseptining tarixiy ildizlarini o‘rganishda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari alohida ahamiyatga ega. Chunki asar XI asr turkiy xalqlarining tili, turmushi, madaniyati va dunyoqarashiga oid muhim ma’lumotlarni o‘zida jamlagan.

Asarda uchraydigan “Qush qanatin, er atin” maqoli otning inson hayotidagi o‘rnini juda aniq ifodalaydi [1, 70-b.]. Mazkur maqolning konseptual asosida qanot → harakat munosabati mavjud. Qushning qanoti qanday qilib uning parvoz qilish imkoniyatini ta’minlasa, ot ham insonning uzoq masofalarni bosib o‘tishi, safar qilishi, maqsadga yetishi uchun vosita sifatida tasavvur qilinadi.

Bu yerda otning bevosita hayvonlik belgisi metaforik jihatdan kengayib, “insonning imkoniyatini oshiruvchi vosita” konseptiga aylanadi. Mazkur konseptual model zamonaviy maqollarda ham saqlangan: Ot – yigitning qanoti. Bu maqolda ot va qanot o‘rtasidagi semantik parallelizm juda kuchli. Ot insonning jismoniy harakatini ta’minlasa, qanot qushning harakatini ta’minlaydi. Natijada, ot → qanot → harakat → imkoniyat kognitiv zanjiri yuzaga keladi. Shunday qilib, XI asr yozma manbasida kuzatiladigan konseptual model zamonaviy o‘zbek maqolida ham o‘zining asosiy semantik yadrosini saqlab qolgan.

1-jadval.

Ot konseptining asosiy metaforik modellari

№	Yirik metaforik model	Asosiy mapping	Lingvomadaniy mazmun
1	**OT → HARAKAT VA IMKONIYAT**	OT → QANOT → YO‘L → HARAKAT	Erkinlik, safar, maqsadga yetish, imkoniyat
2	**OT → KUCH VA IJTIMOIY QADRIYAT**	OT → KUCH → JASORAT → MAVQE → RIZQ	Botirlik, farovonlik, yigitlik, ijtimoiy mavqe
3	**OT → INSON HAYOTI VA MUNOSABATI**	OT → YO‘LDOSH → XULQ → HAYOT YO‘LI	Sadoqat, hamrohlik, insoniy fazilat, hayot tajribasi

Mazkur uch model ot obrazining maqollardagi asosiy semantik yo‘nalishlarini birlashtiradi. Ularning umumiy konseptual negizini harakat – qadriyat – hayot uchligi tashkil etadi.

Muhokama.

1. Ot → harakat va imkoniyat

Otning eng qadimiy va eng barqaror metaforik belgilaridan biri uning **harakat vositasi** ekanligidir. Ot insonni makondan makonga olib o‘tadi, masofani qisqartiradi va harakat imkoniyatlarini kengaytiradi. “Devonu lug‘otit turk”dagi:

“Qush qanatin, er atin” maqoli aynan shu konseptual modelning tarixiy ko‘rinishidir [1, 70-b.].

Zamonaviy o‘zbek maqollarida esa mazkur model *“Ot – yigitning qanoti”* shaklida davom etadi.

Bu maqolda “qanot” komponenti oddiy o‘xshatish emas, balki otning *imkoniyat yaratish* xususiyatini ifodalovchi metaforik modeldir.

Demak, ot → qanot → harakat → erkinlik → imkoniyat kognitiv zanjiri hosil bo‘ladi.

“Oti borning qanoti bor” maqolida esa otning mavjudligi bevosita imkoniyatga ega bo‘lish bilan tenglashtiriladi. Maqolda “otga ega bo‘lish” = “harakat qilish imkoniyatiga ega bo‘lish” konseptual tenglamasi yuzaga keladi. Shu sababli ot zoonimining dastlabki metaforik yadrosida *harakat, yo‘l va imkoniyat* tushunchalari juda mustahkam o‘rin egallaydi.

2. Ot → kuch va ijtimoiy qadriyat

Ot konseptining ikkinchi yirik metaforik modeli uning kuch, jasorat, yigitlik va ijtimoiy mavqe bilan bog‘lanishidir. Tarixiy turkiy jamiyatda ot harbiy hayot bilan ham chambarchas bog‘langan. Otli jangchi tezkorlik, kuch va harakat imkoniyatiga ega bo‘lgan. Shu sababli ot asta-sekin **jasorat va botirlik** belgilarini ham o‘zida mujassamlashtirgan.

Zamonaviy maqollarda:

“*Otli yigit – botir, oti yo‘q – yotir”* kabi birliklar otning shaxsning ijtimoiy va harbiy maqomini belgilashdagi o‘rnini ko‘rsatadi. Bu yerda ot → harakat → kuch → jasorat → mavqe semantik rivojlanish zanjiri mavjud. ***“Otli yigit – baxtli yigit***” maqolida esa otga ega bo‘lish baxt tushunchasi bilan bog‘lanadi. Bu esa otning oddiy transport vositasidan *ijtimoiy farovonlik* belgisiga aylanganini ko‘rsatadi.

Ayniqsa, *“Yaxshi ot – yarim rizq”* maqolida otning iqtisodiy va aksiologik qiymati yanada yaqqol ko‘rinadi. Bu birlikda ot → mol → rizq → farovonlik modeli shakllanadi.

Shunday qilib, ot zoonimi xalq tafakkurida nafaqat kuch, balki *mulk, rizq, farovonlik va ijtimoiy mavqe* konseptlarini ham ifodalovchi vositaga aylangan.

3. Ot → inson hayoti va munosabati

Ot konseptining uchinchi yirik modeli uning inson bilan munosabati va hamrohligi asosida shakllanadi. Ot uzoq vaqt davomida inson bilan birga yashagan, safarda, mehnatda va jangda unga hamroh bo‘lgan. Shu sababli ot obrazida yo‘ldoshlik va sadoqat semalari shakllangan. Masalan, *“Ot – yigitning yo‘ldoshi”* Mazkur birlikda ot shunchaki hayvon emas, balki insonning hamrohi sifatida konseptuallashtirilgan. Shuningdek, **“***Yaxshi ot jonga sherik, yomon ot – molga”* maqolida otning inson hayotidagi foydali yoki zararli ta’siri baholanadi. Mazkur maqolda “yaxshi – yomon” aksiologik oppozitsiyasi otning sifatini emas, balki insonning hayotiy tajribasini ham umumlashtiradi.

Natijada, ot → yo‘ldosh → inson → hayot yo‘li metaforik modeli yuzaga keladi. Bu modelda ot insonning hayot yo‘lida hamroh bo‘luvchi, uning tajribasiga ta’sir qiluvchi mavjudot sifatida talqin qilinadi. Otning real tajribadagi belgilari — tezlik, kuch, harakat, chidamlilik, sadoqat va foydalilik — dastlab oddiy tajribaviy belgilar sifatida shakllanadi. Keyinchalik ular abstrakt tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, tezlik → harakat → imkoniyat, kuch → jasorat → botirlik, hamrohlik → sadoqat → insoniy munosabat, foydalilik → rizq → farovonlik.

Shu asosda ot zoonimining metaforik “pasporti”ni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

ot = harakat + kuch + hamrohlik + rizq + jasorat + mavqe + hayot yo‘li.

Bu komponentlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona konseptual tarmoqning o‘zaro bog‘langan qismlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Diaxronik barqarorlik va semantik transformatsiya. Ot konseptining diaxronik rivojlanishini o‘rganishda ikki muhim jarayonni farqlash lozim: semantik barqarorlik;semantik transformatsiya.

Semantik barqarorlik ot konseptining asosiy kognitiv yadrosi tarixiy davrlardan hozirgi kungacha saqlanib kelayotganini anglatadi. Masalan, “Devonu lug‘otit turk”dagi *“Qush qanatin, er atin”* va zamonaviy *“Ot – yigitning qanoti”* maqollari o‘rtasida konseptual yaqinlik nihoyatda kuchli.

Har ikki holatda ot → qanot → harakat modeli mavjud.

Bu holat ot konseptining *kognitiv invarianti* mavjudligini ko‘rsatadi.Biroq zamonaviy maqollarda mazkur konsept yanada kengaygan. Tarixiy davrda asosiy urg‘u harakat va safarga berilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda ot: boylik; rizq; baxt; yigitlik; jasorat; mavqe; sadoqat; insoniy munosabat kabi tushunchalar bilan ham bog‘langan. Shunday qilib, tarixiy invariant + madaniy transformatsiya = zamonaviy metaforik model. Mazkur formula ot konseptining diaxronik rivojlanish mexanizmini umumlashtiradi.

Ot zoonimining metaforizatsiyasi uch bosqichda amalga oshadi: *zoonim → belgi → konsept → qadriyat.* Birinchi bosqichda **ot** real hayvon nomini bildiradi; ikkinchi bosqichda uning tajribaviy belgilari ajratiladi: tezlik, kuch, chidamlilik, harakat, sadoqat; uchinchi bosqichda ushbu belgilar abstrakt konseptlarga ko‘chadi: harakat, imkoniyat, jasorat, farovonlik, hamrohlik; to‘rtinchi bosqichda esa ular milliy-lingvomadaniy qadriyatga aylanadi: erkinlik, yigitlik, botirlik, baxt, rizq, ijtimoiy mavqe. Shu nuqtayi nazardan ot zoonimining metaforizatsiyasi oddiy leksik-semantik ko‘chishdan ko‘ra kengroq hodisa ekanligi ko‘rinadi. U xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti va qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog‘liq.

Ot konseptida universal va milliy-madaniy qatlamlar bir-biridan farqlanadi. *Universal qatlam*ga harakat; kuch; tezlik; yo‘l kabi tushunchalar kiradi. Bu belgilar otning biologik va funksional xususiyatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli ko‘plab madaniyatlarda uchrashi mumkin. *Madaniy qatlam* (o‘zbek lingvomadaniyatida ot: safar; jang; mehnat; rizq; hamrohlik bilan bog‘lanadi. Bu qatlam xalqning tarixiy turmush tarzi bilan bog‘liq. *Milliy-lingvomadaniy qatlam* yigitlik; botirlik; erkinlik; baxt; ijtimoiy mavqe bilan bog‘lanishi esa o‘zbek xalqining tarixiy va madaniy tajribasini yanada aniqroq namoyon qiladi. Demak, ot konsepti: *universal tajriba → madaniy tajriba → milliy qadriyat* yo‘nalishida murakkablashib boradi.

Maqollarda ot obrazining aksiologik xususiyatlari. Ot komponentli maqollarning muhim jihatlaridan biri ularning kuchli aksiologik yuklamaga ega ekanidir. Masalan, *“Yaxshi ot jonga sherik, yomon ot – molga”* maqolida yaxshi/yomon oppozitsiyasi orqali otga nisbatan baholovchi munosabat ifodalangan. *“yaxshi ot – yarim rizq”* maqolda esa ot ijobiy qadriyat sifatida talqin qilinadi. uning mavjudligi inson farovonligining bir qismi sifatida baholanadi. *“Ot – yigitning qanoti”* birligida esa otning ijobiy aksiologik qiymati “qanot” metaforasi orqali beriladi. Shu jihatdan ot obrazining asosiy aksiologik belgilarini quyidagicha umumlashtirish mumkin: ijobiy qadriyatlar: harakat, erkinlik, kuch, jasorat, farovonlik, baxt, sadoqat, mavqe. Demak, o‘zbek maqollarida ot zoonimi ko‘pincha **ijobiy aksiologik markaz** sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. O‘zbek xalq maqollarida ot zoonimining metaforizatsiyasi xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan murakkab kognitiv-lingvomadaniy jarayondir.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: ot zoonimi o‘zbek maqollarida nafaqat hayvon, balki ko‘p qatlamli konseptual birlik sifatida faoliyat ko‘rsatadi; “Devonu lug‘otit turk”dagi *“Qush qanatin, er atin”* maqoli ot konseptining qadimiy metaforik yadrosini — harakat va imkoniyat modelini aks ettiradi; tarixiy va zamonaviy maqollarni qiyoslash ot konseptining asosiy kognitiv yadrosi barqarorligini ko‘rsatadi. Xususan, ot → qanot → harakat modeli diaxronik davomiylikka ega; ot konseptining metaforik tizimini uch yirik model orqali umumlashtirish mumkin: ot → harakat va imkoniyat; ot → kuch va ijtimoiy qadriyat; ot → inson hayoti va munosabati; otning metaforik mazmuni tarixiy taraqqiyot davomida kengayib, harakat, kuch, jasorat, rizq, baxt, yigitlik, mavqe va hamrohlik kabi konseptlarni qamrab olgan; ot zoonimining metaforizatsiyasi quyidagi kognitiv mexanizm asosida amalga oshadi: zoonim → belgi → konsept → qadriyat; ot konseptining diaxronik rivojlanishini “Tarixiy invariant + Madaniy Transformatsiya = Zamonaviy metaforik model” formulasi orqali ifodalash mumkin; ot obrazining zamonaviy o‘zbek maqollaridagi metaforik mazmuni tarixiy qatlamni to‘liq yo‘qotmaydi, balki yangi ijtimoiy va aksiologik ma’nolar bilan boyitadi.

Shunday qilib, ot konsepti o‘zbek lingvomadaniy makonida harakat, kuch, erkinlik, yigitlik, jasorat, rizq, farovonlik va hamrohlik kabi qadriyatlarni birlashtiruvchi kompleks metaforik-kognitiv tuzilma sifatida shakllangan. Uning diaxronik barqarorligi xalqning tarixiy xotirasi va kollektiv tajribasi bilan, semantik kengayishi esa jamiyatning madaniy va ijtimoiy taraqqiyoti bilan izohlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. I jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.*
2. *Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma’nolar maxzani. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.*
3. *Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980.*
4. *Belkhir S. Animal-related concepts across languages and cultures from a cognitive linguistic perspective // Cognitive Linguistic Studies. – 2019. № 2. – pp. 295–324.*
5. *Kövecses Z. An Extended View of Conceptual Metaphor Theory // Review of Cognitive Linguistics. – 2020. № 1. – pp. 112–130.*
6. *Kövecses Z. Proverbs in Extended Conceptual Metaphor Theory // Proverbs within Cognitive Linguistics: State of the Art. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2024. – pp. 26–39.*
7. *Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.*
8. *Özbal G., Strapparava C., Tekiroğlu S.S. PROMETHEUS: A Corpus of Proverbs Annotated with Metaphors // Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016). – Portorož, Slovenia, 2016. – pp. 3787–3793.*
9. *O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.*
10. *Normuradova G. The Conceptual Use of Animal Metaphors in the Representation of Humans in English and Uzbek Proverbs // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – 2024. № 2 (55). – pp. 139–149.*

UO‘K 811.512.133'37

“KONSEPT” TUSHUNCHASINING LINGVOKOGNITIV, LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI VA YADRO-PERIFERIYA MUNOSABATLARI

Xaliqulova Musharraf Egamnazar qizi,
Navoiy davlat universiteti
Ingliz tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
mashakhalikulova@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikda muhim ilmiy kategoriya sifatida qaralayotgan “konsept” tushunchasining tabiati, mohiyati va strukturaviy xususiyatlari tahlil qilinadi. Konseptning lug‘aviy ma’no, tushuncha va so‘zdan farqli jihatlari ochib berilib, uning inson ongida bilim, tasavvur, mental obraz, assotsiatsiya va baholash munosabatlarini mujassamlashtiruvchi murakkab mental tuzilma ekanligi asoslanadi. Tadqiqotda S.A. Askoldov, D.S.Lixachyov, Y.S. Stepanov, V.I. Karasik, S.G. Vorkachev, Z.D. Popova va I.A. Sternin kabi olimlarning konsept haqidagi ilmiy qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, konseptosfera tushunchasi, konseptlarning milliy-madaniy va universal xususiyatlari hamda ularning turli til birliklari orqali verbalizatsiya qilinishi yoritiladi. “Ta’lim” konsepti misolida konseptning yadro va periferik qatlamlari, ularning semantik, assotsiativ, metaforik va aksiologik xususiyatlari ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijasida konseptni til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi uzviy munosabatni ta’minlovchi ko‘p qatlamli kognitiv-lingvomadaniy birlik sifatida baholash mumkinligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *konsept, konseptosfera, kognitiv tilshunoslik, verbalizatsiya, yadro, periferiya, aksiologik component.*

LINGUOCOGNITIVE, LINGUOCULTURAL FEATURES, AND NUCLEAR-PERIPHERAL RELATIONS OF THE CONCEPT “CONCEPT”

Abstract. *This article examines the nature, essence, and structural characteristics of the concept as an important scientific category in contemporary cognitive linguistics and linguocultural studies. It explores the differences between a concept, lexical meaning, notion, and word, emphasizing that a concept represents a complex mental structure integrating knowledge, representations, mental images, associations, and evaluative attitudes in human cognition. The study provides a comparative analysis of the theoretical approaches to the concept developed by S. Askoldov, D. Likhachev, Yu. Stepanov, V. Karasik, S. Vorkachev, Z. Popova, and I. Sternin. Particular attention is given to the notion of the conceptual sphere, the national-cultural and universal characteristics of concepts, and their verbalization through various linguistic units. Using the concept of “education” as an example, the study demonstrates the nuclear and peripheral layers of a concept and examines their semantic, associative, metaphorical, and axiological characteristics. The findings support the view that a concept should be understood as a multilayered cognitive and linguocultural unit that establishes an integral relationship between language, cognition, and culture.*

Keywords: *concept, cognitive linguistics, conceptual sphere, mental structure, lexical meaning, verbalization, nucleus, periphery, axiological component.*

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ, ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОНЯТИЯ “КОНЦЕПТ” И ЕГО ЯДЕРНО-ПЕРИФЕРИЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются природа, сущность и структурные особенности концепта как одной из важных научных категорий современной когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Раскрываются различия между концептом, лексическим значением, понятием и словом, обосновывается положение о том, что концепт представляет собой сложную ментальную структуру, объединяющую знания, представления, ментальные образы, ассоциации и оценочные отношения в сознании человека. Проводится сопоставительный анализ научных взглядов на концепт С. А. Аскольдова, Д. С. Лихачёва, Ю. С. Степанова, В. И. Карасика, С. Г. Воркачева, З. Д. Поповой и И. А. Стернина. Особое внимание уделяется понятию концептосферы, национально-культурной и универсальной специфике концептов, а также их вербализации посредством различных языковых единиц. На материале концепта «образование» рассматриваются ядерные и*

периферийные компоненты концептуального поля, выявляются их семантические, ассоциативные, метафорические и аксиологические особенности. Результаты исследования позволяют определить концепт как многослойную когнитивно-лингвокультурную единицу, обеспечивающую взаимосвязь языка, мышления и культуры.

Ключевые слова: *концепт, когнитивная лингвистика, концептосфера, вербализация, ядро, периферия, аксиологический компонент.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda **“**konsept”ning tabiati, mohiyati va strukturaviy xususiyatlarini o‘rganish kognitiv tilshunoslik hamda lingvomadaniyatshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Mazkur masalaning dolzarbligi, avvalo, konsept hodisasining ko‘p qirrali tabiati va uni turli ilmiy paradigmalar doirasida turlicha talqin qilish mumkinligi bilan belgilanadi. Shu sababli “konsept” tushunchasiga nisbatan yagona, universal ta’rifning mavjud emasligi tadqiqotchilar tomonidan alohida qayd etiladi.

Bugungi kunda “konsept” atamasi kognitiv fan, semantika, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikning asosiy ilmiy-metodologik tushunchalaridan biri sifatida qaralmoqda. Biroq mazkur terminning ilmiy muomalada keng qo‘llanilishi uning mazmuniy chegaralarining nisbatan noaniqligi, ayrim tadqiqotlarda subyektiv talqin qilinishi hamda unga yaqin mazmun yoki shaklga ega bo‘lgan boshqa terminlar bilan chegaralarining qorishib ketishi bilan bog‘liq muammolarni ham yuzaga keltiradi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, konsept tushunchasi kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar kesishmasida tizimli ravishda talqin qilinib, uning til, tafakkur va madaniyatni bog‘lovchi ko‘p qatlamli mental birlik sifatidagi xususiyatlari umumlashtiriladi. Shuningdek, konseptning mazmuniy tarkibida nominativ, kognitiv, obrazli va aksiologik qatlamlarning o‘zaro munosabati yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda konsept va so‘z, konsept va tushuncha, konsept va lingvomadaniy birlik o‘rtasidagi munosabatlarni farqlashga, konseptosferaning esa individual konseptlarning oddiy yig‘indisi emas, balki o‘zaro semantik va madaniy aloqadorlikdagi tizim ekanligini asoslashga e’tibor qaratiladi.

Tadqiqotning yana bir ilmiy yangiligi konseptni faqat nominativ birlik sifatida emas, balki xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, qadriyatlari va dunyoni idrok etish usullarini aks ettiruvchi dinamik mental tuzilma sifatida baholash bilan belgilanadi. Bu yondashuv konseptning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlash va uning turli tillardagi verbal ifodalarini qiyosiy o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi konsept va lingvomadaniy konsept tushunchalarining ilmiy-nazariy mohiyatini aniqlash, ularning kognitiv hamda lingvomadaniy xususiyatlarini umumlashtirish va konseptosfera bilan o‘zaro munosabatini yoritishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun konsept tushunchasining lingvistik tadqiqotlarda shakllanish bosqichlarini aniqlash, mavjud ilmiy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish, konseptning tarkibiy komponentlarini belgilash hamda uning milliy-madaniy mazmunini ochib berish kabi vazifalar belgilandi.

Adabiyotlar tahlili. Konseptni oddiy so‘z yoki lug‘aviy ma’no bilan tenglashtirish mumkin emas. U inson ongida shakllanadigan, muayyan obyekt, hodisa, harakat yoki jarayon haqidagi bilim, tasavvur, obraz, baho va assotsiatsiyalarni birlashtiruvchi murakkab mental tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. “Konsept” terminining dastlabki ilmiy talqinlaridan biri S.A. Askoldov tomonidan 1928-yilda ilgari surilgan bo‘lib, olim konseptni tafakkur jarayonida bir turga mansub bo‘lgan predmetlar, harakatlar va aqliy funksiyalarning ko‘plab konkret namunalari o‘rnini bosuvchi mental birlik sifatida izohlaydi [1, 28].

Mazkur yondashuvning mohiyati shundan iboratki, inson biror obyekt yoki hodisani idrok etishda uning barcha konkret namunalari haqida alohida-alohida tasavvur hosil qilishi shart emas. Aksincha, inson ongida ushbu obyekt yoki hodisaning muhim va umumiy belgilarini birlashtiruvchi umumlashgan mental model shakllanadi. Masalan, *“o‘simlik”* konseptini olaylik. “O‘simlik” so‘zining lug‘aviy ma’nosi tirik organizmlarning muayyan biologik guruhi, ya’ni “havo va tuproqdagi organik va anorganik moddalar bilan oziqlanadigan, anorganik moddalarni organik moddalarga aylantirish xususiyatiga ega bo‘lgan, odatda biron joyga o‘rnashgan holda rivojlanadigan organizm” degan ma’noni anglatsa-da [2, 173], inson ongida ushbu nom bilan bog‘liq ancha keng mazmuniy qatlam faollashishi mumkin. Jumladan, *daraxt, gul, barg, ildiz, poya, o‘sish, yashillik, tabiat, meva, parvarish* kabi tasavvur va bilimlar mazkur konseptual maydon tarkibida namoyon bo‘lishi mumkin. Demak, “o‘simlik” konsepti faqat “*plant”* leksemasining lug‘aviy mazmuni bilan cheklanmaydi, balki u insonning ushbu obyekt haqidagi bilimlari, tasavvurlari, obrazlari, tajribasi va assotsiativ bog‘lanishlarini ham qamrab oladi.

Shu o‘rinda Askoldovning konseptni mental o‘rinbosar sifatida talqin qilishi alohida ahamiyatga ega. Masalan, *“daraxt”* konsepti inson ongida *chinor, archa, terak, eman, olma yoki tut* kabi daraxtlarning har birini alohida tasavvur qilishni talab etmaydi. Ularning umumiy va muhim xususiyatlari ongda yagona,

umumlashtirilgan mental birlik orqali ifodalanadi. Shunday qilib, konsept koʻplab konkret obyekt va hodisalarni inson ongida umumlashtirish, tizimlashtirish va ular haqidagi bilimlarni bir butun mental tuzilma sifatida tashkil etish imkonini beruvchi birlik sifatida namoyon boʻladi.

"Ta'lim" konsepti misolida konsept va lugʻaviy maʼno oʻrtasidagi farqni yaqqol koʻrish mumkin. "Ta'lim" leksemasi lugʻatda, odatda, *bilim berish, malaka va koʻnikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi* sifatida izohlanadi [2, 27]. Biroq mazkur konsepti keltirilgan lugʻaviy maʼnodan ancha keng boʻlib, inson ongida *bilim, ilm, oʻqish, oʻqituvchi, oʻquvchi, maktab, dars, tarbiya, rivojlanish, tajriba va kelajak* kabi tushuncha hamda assotsiatsiyalarni faollashtiradi.

Demak, "lugʻaviy maʼno" soʻzning til tizimidagi nisbatan barqaror mazmunini ifodalasa, "konsept" inson ongida shakllangan bilim, tasavvur, assotsiatsiya, baho va tajribalarni mujassamlashtiruvchi murakkab mental tuzilmadir [3; 477]. Lugʻaviy maʼno va konsept oʻrtasidagi asosiy farq ularning qamrov doirasi va tabiatida namoyon boʻladi. Lugʻaviy maʼno til tizimida nisbatan barqaror va ijtimoiy jihatdan kodlangan mazmunni ifodalasa, konsept inson ongida shakllangan bilimlar, obrazlar, tasavvurlar, assotsiatsiyalar, baholar va tajribalarning murakkab majmuasini oʻz ichiga oladi. Shuning uchun konseptni faqat soʻzning maʼnosi bilan chegaralash toʻgʻri emas. Aksincha, soʻz konseptning tilda verbal ifodalanish vositalaridan biri sifatida qaraladi. Binobarin, konseptni insonning borliqni idrok etishi, anglashi, kategoriyalashi va til orqali ifodalashi jarayonlarini bogʻlab turuvchi kognitiv-lingvistik birlik sifatida tavsiflash mumkin. Aynan shu xususiyat konseptni zamonaviy kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik tadqiqotlarining markaziy kategoriyalaridan biriga aylantiradi.

"Konsept" tushunchasi kognitiv fan, semantika va lingvomadaniyatshunoslikning ilmiy-metodologik apparatining muhim qismi hisoblanadi [4, 492].

Tadqiqot metodologiyasi. Kognitiv fan inson bilimni qanday qabul qilishi, saqlashi va qayta ishlashi masalalarini oʻrganadi. Shu sababli konsept inson ongidagi bilim tuzilmasi sifatida qaraladi. Semantikada til birliklarining qanday maʼno ifodalashi oʻrganiladi. Konsept esa til orqali ifodalanadigan mazmunning kognitiv asosini tushuntirishga yordam beradi.

Lingvomadaniyatshunoslik til va madaniyatning oʻzaro bogʻliqligini tahlil etadi. Masalan: "Bilim – aql chirogʻi" maqolini tahlil qilib koʻradigan boʻlsak, lingvomadaniy jihatdfan bu oddiygina "bilim yaxshi" degan fikrni anglatmaydi. Bu yerda "light-knowledge" metaforik mapping mavjud. Ya'ni oʻzbek madaniy-kognitiv modelida yorugʻlik – anglash, maʼrifat, toʻgʻri yoʻl, bilim esa inson ongini yorituvchi vosita degan tasavvur mavjud.

Lingvomadaniy yoʻnalishda konseptning tarkibiy va funksional xususiyatlarini oʻrganish S.G.Vorkachev, V.I. Karasik, G.G. Slyshkin, V.N. Teliya kabi olimlarning tadqiqotlarida alohida oʻrin egallaydi [5; 6; 7]. Xususan, Vorkachev lingvomadaniy konseptning semantik tuzilishida turli tabiatga ega komponentlar mavjudligini va mazkur tushunchaning fanlararo xarakterini ta'kidlaydi [8, 18].

Konsept chegaralari doimo aniq boʻlavermaydi [9]. Masalan, "ta'lim" konseptida "bilim" soʻzi asosiy mazmuniy komponentlardan biridir. "Ustoz" soʻzi esa bevosita ta'limni anglatmasa-da, u bilan assotsiativ maʼnoga ega. Shuningdek, "maktab" – ta'lim instituti, "kitob" soʻzi ta'lim vositasi sifatida ushbu konsept bilan bevosita bogʻliq. Bundan tashqari, "yorugʻlik", "boylik" soʻzlari metaforik-aksiologik jihatdan "ta'lim" konseptini anglatishga xizmat qiladi. Shuning uchun konseptning chegarasi aniq chiziq bilan ajralmaydi. Uning tarkibidagi birliklar konsept markaziga yaqin yoki uzoq joylashishiga koʻra yadro va periferik komponentlarni tashkil etishi mumkin.

"Konsept" tushunchasi zamonaviy tadqiqotlarda ikki xil nuqtayi nazardan oʻrganiladi:

1. Gnoseologik jihatdan konseptning qanday paydo boʻlishi, inson ongida qayerda "joylashishi", real voqelik bilan qanday munosabatga kirishishi va qanday shakllarda namoyon boʻlishi oʻrganiladi [4].
2. Tipologik jihatdan konseptning muayyan fan doirasida qanday tushunilishi va shu fan uchun qanday vazifani bajarishi oʻrganiladi.

"Konsept" atamasi tor maʼnoda tushuncha mazmuni degan maʼnoni anglatadi. Biroq ushbu ta'rifga aoslanib, konsept oʻzgarmas hodisa degan xulosaga kelmaslik lozim. Chunki nutqda qoʻllanish jarayonida unga yangi semantik belgilar qoʻshilib boradi, natijada uning mazmuni asta-sekin kengayadi va yangilanadi [6, 75].

Keng maʼnoda konsept milliy kolorit, konnotatsiyalar, shuningdek, tafakkurni ifodalash vositasi sifatidagi xususiyatlari va tilning kommunikativ funksiyasini ham oʻzida aks ettiradi.

Inson jamiyat va madaniyatdan tayyor holda turli bilimlar – urf-odatlar, qadriyatlar, ijtimoiy me'yorlar, tarixiy tajriba, an'analar, boshqa odamlarning tajribasini oʻzlashtiradi. Ammo inson ularni shunchaki mexanik ravishda saqlab qoʻymaydi, balki ongida ularni qayta ishlaydi va tizimlashtiradi. Natijada ular konsept tarkibida namoyon boʻlishi mumkin.

Zamonaviy tilshunoslikda “konseptosfera” atamasi ham mavjud. Mazkur atama D.S.Likhachyov tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, uni muayyan til va madaniyatga xos konseptlar majmuyi mavjud bo‘lgan mental-kognitiv makon deb tushunish mumkin [10, 9]. Ya’ni bitta konsept alohida mavjud bo‘lishi bilan birga, boshqa ko‘plab konseptlar bilan aloqada bo‘ladi. Ana shu konseptlarning umumiy tizimi konseptosferani tashkil qiladi.

Konseptosfera sof mental soha hisoblanib, ning tarkibida konseptlar mavjud va ular inson ongida turlicha masalan, mental obrazlar, sxemalar, tushunchalar, freymlar, ssenariylar, yaxlit obrazlar shaklida namoyon bo‘lishi mumkin.

Likhachyovning fikriga ko‘ra, millat madaniyati qanchalik boy bo‘lsa, uning milliy tilining konseptosferasi ham shunchalik boy bo‘ladi. Shunga asoslaning aytishimiz mumkinki, tilni faqat grammatik va lug‘aviy tizim sifatida ko‘rish yetarli emas. Til ortida xalqning tarixi, madaniyati, tajribasi, qadriyatlari, dunyoqarashi ham mavjud. Ular konseptlarda aks etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Kognitiv lingvistikada konseptlarning uch turi farqlanadi.

1.Maxsus etnomadaniy va ijtimoiy-madaniy konseptlar muayyan madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini bevosita ifodalaydi. Ya’ni bunday konseptni tushunish uchun shu xalqning madaniyati haqida ma’lum bilimga ega bo‘lish kerak. Bu turdagi konseptlarda milliylik juda kuchli.

2. Xususiylashmagan konseptlarda madaniy o‘ziga xoslik ochiq bevosita ko‘rinmaydi, madaniy xususiyat yashirin/implitsit tarzda ifodalanadi. Bunday konseptni to‘liq tushunish uchun madaniy assotsiatsiyalarni aniqlash talab qilinadi. Konsept tashqi tomondan universal ko‘rinishi mumkin, ammo uning qo‘llanishi yoki assotsiatsiyalarida milliy madaniyat aks etadi.

3. Universal konseptlar turli madaniyatlarda mavjud bo‘lib, muayyan xalqning o‘ziga xos madaniy belgilarini ifodalamasligi mumkin.

Konsept turli til birliklari orqali verbalizatsiya qilinishi mumkin, masalan, so‘zlar, so‘z birikmalari, frazeologik birliklar, gaplar, matnlar [11].

Oddiyroq, konkret konsept uchun bitta so‘zning o‘zi yetarli bo‘lishi mumkin. Misol uchun, muayyan predmet haqidagi obraz bitta so‘z orqali faollashadi. Ammo konseptning mazmuni murakkablashgani sari uni ifodalash uchun kattaroq birliklar talab etiladi. Demak, bundan konseptning murakkabligi oshgani sari uning verbalizatsiyasi ham kengayishi mumkin degan xulosaga kelish mumkin. Shu sababli konseptni o‘rganishda birgina kalit so‘zni qidirish yetarli emas.

Turli olimlar konseptning ichki tuzilishini turlicha ko‘rsatadilar. Y.S. Stepanov konseptni madaniyat fakti sifatida tadqiq etadi va uni uch komponent/qatlamga ajratib o‘rganadi [4].

1. Asosiy, dolzarb belgi – konseptning hozirgi va eng faol mazmuni.

2. Qo‘shimcha, “passiv”, tarixiy belgilar hozirgi inson ongida birinchi darajada faol bo‘lmasligi mumkin, lekin konseptning tarixiy shakllanishi bilan bog‘liq. Ya’ni konseptning hozirgi ma’nosida unchalik faol ko‘rinmasa ham, uning tarixiy-madaniy qatlamida saqlanib qoladi.

3. Ichki shakl – konseptning eng chuqur qatlami. Inson ko‘pincha bu ichki shaklni ongli ravishda sezmaydi.

S.G. Vorkachev esa konsept tarkibida uch asosiy komponentni ajratadi [5, 192].

Birinchi komponent bu kommunikativ jihatdan ahamiyatli bo‘lgan barcha axborotdir. Bunga so‘zning boshqa birliklar bilan turli aloqalari – paradigmatik, sintagmatik, so‘z yasash aloqalari ham kiradi. Ushbu komponent konseptni o‘rganishda faqat so‘zning o‘ziga emas, balki u boshqa so‘zlar bilan qanday munosabatga kirishishini o‘rganishni talab etadi.

Ikkinchi komponent – til belgisining barcha pragmatik axboroti. Bunda birlikning real kommunikatsiyada ishlatilishi ham konsept mazmunini shakllantirishda ahamiyatli. Pragmatik axborot orqali konseptning ishlatilish vaziyati, maqsadi, munosabat va ta’sir doirasi haqida ma’lumotga ega bo‘lish mumkin.

Uchinchi komponent so‘zning kognitiv xotirasi bo‘lib, so‘zning dastlabki vazifasi, ya’ni nomlanish maqsadi bilan bog‘liq semantik xususiyatlari va tilning ma’naviy-qadriyatlar tizimi bilan bog‘liq jihatlarni nazarda tutadi. Va aynan shu yerda konsept tarkibida madaniy-etnik komponent mavjudligini ko‘rish mumkin.

Stepanov bo‘yicha konseptning etimologik qatlam va dolzarb/aktual qatlami eng asosiy qismlarini tashkil etadi.

Z.D.Popova va I.A.Sterning esa konseptni o‘rganishda verbalizatorlarni yadro va periferik qismlarga ajratish lozimligini ta’kidlaydi [11, 181]. Ushbu model konsept maydonini oddiygina yadro-periferiya deb emas, balki markazdan uzoqlashib boruvchi konsentrik qatlamlar sifatida tasavvur qilishga yordam beradi.

ya’ni bunda yadro markazi – yaqin periferiya – uzoq periferiya – chekka periferiya birliklari ajratib tahlil qilinadi. “Ta’lim” konsept maydoni misolida ushbu modelni tahlil qilib ko‘raylik.

Yadro markazi ta’limning eng asosiy, bevosita mazmunini ifodalovchi komponentlar hisoblanadi. Bunda markaz asosan *education, learning, knowledge, teaching, teacher, student, school* kabi birliklar atrofida shakllanishi mumkin. Ularning chastotasi yadroning boshqa birliklariga qaraganda yuqori. Birliklarni semantik jihatdan tahlil qiladigan bo‘lsak, yadro ham mutlaqo bir xil darajadagi birliklardan iborat emasligiga guvoh bo‘lamiz.

Yaqin periferiyaga kiruvchi leksik birliklar odatda, yadroga nisbatan chastotasi pastroq, stilistik neytral, qo‘llanilish doirasi keng va minimal darajada kontekstga bog‘liq bo‘ladi. Bunga misol qilib ta’limning bevosita natijasi yoki jarayoni bilan aloqador *experience, wisdom, discipline, practice, study, instruction* kabi birliklarni keltirish mumkin. Shuning uchun yaqin periferiya konseptning asosiy mazmuniga hali juda yaqin, lekin yadro darajasidagi eng tipik va eng faol birliklar qatoriga kirmaydi.

Uzoq periferiya tarkibiga chastotasi past bo‘lgan til birliklari kiradi. Bu qatlamdagi muhim xususiyat birlikning kommunikativ ma’nosi uning asosiy ma’nosi bo‘lmasligi mumkin. Masalan, *success, career, opportunity, social status, achievement* kabi konseptual belgilar ta’lim konsepti bilan bilvosita bog‘liq, ammo uning eng tipik verbalizatorlari emas.

Chekka periferiya birliklarining chastotasi juda past. Bundan tashqari, bu birliklarning aksariyati ko‘p ma’noli, asosiy ma’nosidan tashqari ma’noda ishlatiladi, kuchli stilistik xususiyatga ega va emotsional-ekspressiv semalarni ifodalaydi. Ta’limni metaforik, baholovchi yoki madaniy jihatdan maxsus tarzda ifodalovchi komponentlar chekka periferiyaga misol bo‘lishi mumkin. “Knowledge is power” maqolidagi “knowledge” so‘zi ta’lim konsepti bilan bog‘liq, lekin maqol bevosita “ta’lim olish jarayoni”ni emas, bilimning “kuch va ijtimoiy imkoniyat beruvchi xususiyati”ni konseptuallashtiradi. Shuning uchun u ta’lim konseptining periferik konseptual belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Popova-Sternin modelida “periferiya” shunchaki “kam ahamiyatli” birlik degani emas. Periferiyaga uzoqlashish konsept bilan bog‘liqlikning yo‘qolishi emas, balki uning verbal ifodasining tipiklik, chastota, kontekstual mustaqillik va stilistik neytrallik darajasining o‘zgarishini anglatadi.

Xulosa. Umuman olganda, konseptni kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar birligida tadqiq etish uning mazmuniy tuzilishini yanada to‘liq ochib berish imkonini beradi. Konsept – til vositasida nomlanadigan, biroq o‘z mazmunida individual va kollektiv bilim, madaniy tajriba, obraz, assotsiatsiya va qadriyatlarni mujassamlashtiradigan dinamik mental tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois kelgusidagi tadqiqotlarda konseptlarning turli tillardagi verbalizatsiyasini qiyosiy o‘rganish, ularning milliy-madaniy komponentlarini aniqlash hamda yadro va periferik qatlamlarining shakllanish mexanizmlarini korpus materiallari asosida tadqiq etish muhim ilmiy istiqbollardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Аскольдов, С. А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. Вып. 2. – Ленинград: Academia, 1928. – С. 28–44.

2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008. 27-173 b.

3. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

4. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва: Академический проект, 2004. – 992 с.

5. Воркачев, С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 192 с.

6. Карасик, В. И., Слышкин, Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – 2001. – С. 75–80.

7. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

8. Воркачев, С. Г. Концепт как слово // Концепты: научные труды Центроконцепта. – 2003. – Вып. 1. – С. 18.

9. Карасик, В. И. (2002). Языковой круг: Личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена.

10.Лихачёв, Д. С. (1993). Концептосфера русского языка. Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка, 52(1).– С. 9.

11. Попова, З. Д., Стернин, И. А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ; Восток–Запад, 2007. – С. 181.

12.Лихачёв, Д. С. Концептосфера русского языка // Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52, № 1. 3-9.

13.Кубрякова, Е. С. Начала когнитивной науки о языке: концепция и категории. – Москва: Языки славянской культуры, 2004.

14.Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., Лузина, Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва: Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 245 с.

15.Маслова, В. А. Лингвокультурология: учебное пособие. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.

16.Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Москва: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

17.Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., испр. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

18.Карасик, В. И. Лингвокультурные концепты: подходы к изучению // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2002.

19.Слышкин, Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. – Волгоград: Перемена, 2004. – 340 с.

UO‘K 81

FRANSUZ TIJORAT TERMINOLEKSIKASINING STRUKTURAVIY-SEMANTIK TIZIMI

Akramov Bekzod Qahramonovich,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
b.q.akramov@buxdu.uz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy fransuz tilining tijorat terminoleksikasi strukturaviy va semantik jihatdan tizimli birlik sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi tijorat sohasidagi terminlarning so‘z yasalishi, birikma hosil qilishi, qisqartma shakllari, o‘zlashmalari hamda semantik munosabatlarini aniqlashdan iborat. Material sifatida fransuz tilidagi iqtisodiy-tijorat terminlari, FranceTerme ma’lumotlari, zamonaviy terminologik tadqiqotlar va lug‘aviy manbalardan foydalanildi. Strukturaviy tahlil natijasida sodda, yasama, qo‘shma, terminologik birikma va qisqartma birliklar ajratildi; semantik tahlil esa sinonimiya, antonimiya, giponimiya, polisemiyaga moyillik va metaforik ko‘chishlarni ko‘rsatdi. Natijalar fransuz tijorat terminoleksikasining ochiq, dinamik va konseptual jihatdan ierarxik tizim ekanini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *fransuz tili, tijorat terminologiyasi, terminoleksika, strukturaviy tahlil, semantik tizim, termin yasash, o‘zlashma, terminologik birikma, FranceTerme.*

THE STRUCTURAL-SEMANTIC SYSTEM OF FRENCH COMMERCIAL TERMINOLEXIS

Abstract. *This article examines French commercial terminolexis as a structured and semantically organized subsystem of the modern French language. The study aims to identify the main patterns of term formation, including derivation, compounding, multiword combinations, abbreviations, borrowings, and semantic relations within commercial vocabulary. The research material comprises French economic and commercial terms documented in contemporary terminological resources, FranceTerme records, dictionaries, and recent terminology studies. Structural analysis distinguishes simple, derived, compound, phraseological, and abbreviated terms, while semantic analysis reveals synonymy, antonymy, hyponymy, polysemy, and metaphorical extension. The findings demonstrate that French commercial terminolexis constitutes an open, dynamic, and hierarchically organized conceptual system.*

Keywords: *French language, commercial terminology, terminolexis, structural analysis, semantic system, term formation, borrowing, multiword term, FranceTerme.*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ФРАНЦУЗСКОЙ КОММЕРЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛЕКСИКИ

Аннотация. *В статье рассматривается французская коммерческая терминолексика как структурно и семантически организованная подсистема современного французского языка. Цель исследования состоит в выявлении основных моделей терминообразования, включая деривацию, словосложение, многокомпонентные сочетания, аббревиацию, заимствование и семантические отношения. Материалом исследования послужили современные французские экономические и коммерческие термины, представленные в терминологических ресурсах, базе FranceTerme, словарях и научных работах по терминоведению и лингвистике. Структурный анализ позволил выделить простые, производные, сложные, составные и сокращённые единицы; семантический анализ выявил синонимию, антонимию, гипонимию, полисемию и метафоризацию. Наблюдения показывают, что коммерческая терминолексика французского языка представляет собой открытую, динамичную и иерархически организованную систему.*

Ключевые слова: *французский язык, коммерческая терминология, терминолексика, структурный анализ, семантическая система, терминообразование, заимствование, составной термин, FranceTerme.*

Kirish. Globallashuv, elektron savdo, raqamli marketing va transchegaraviy biznesning kengayishi iqtisodiy-kommersiya kommunikatsiyasida yangi tushunchalarning tez paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Shu jarayon tilning maxsus qatlamlaridan biri bo‘lgan tijorat terminoleksikasini muntazam ravishda yangilab boradi. “Commerce” tushunchasining o‘zi ham xarid qilish, sotish, ayirboshlash, xizmatlarni realizatsiya

qilish, shuningdek, tijorat faoliyati subyektlari va muassasalarini ifodalovchi ko‘p qatlamli semantik tuzilishga ega [1]. Demak, tijorat terminlari faqat alohida so‘zlar majmuyi emas, balki iqtisodiy faoliyatning subyekt, obyekt, jarayon, natija, vosita va munosabatlarini nomlovchi konseptual tizimdir.

Terminologiya nazariyasida termin, tushuncha va predmet o‘rtasidagi munosabat markaziy o‘rin tutadi. ISO 704:2022 terminologiyalarni tuzishda predmet, tushuncha, ta’rif va nomlanishlar o‘rtasidagi aloqalarni hisobga olishni hamda terminlarning shakllanish tamoyillarini belgilashni nazarda tutadi [2]. ISO 1087:2019 esa terminologiya fanining asosiy tushunchalarini tizimlashtiradi [3]. Shu nazariy asoslar tijorat terminoleksikasini strukturaviy-semantik tizim sifatida tahlil qilish uchun metodologik zamin yaratadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, fransuz tijorat terminologiyasi raqamli iqtisodiyot, elektron savdo va xalqaro biznes ta’sirida bir vaqtning o‘zida ikki yo‘nalishda rivojlanmoqda: bir tomondan yangi tushunchalar uchun fransuzcha nomlar yaratilmoqda, ikkinchi tomondan, ingliz tilidan kirib kelgan birliklar faol qo‘llanmoqda. FranceTerme ma’lumotlari 2023-2026-yillarda iqtisodiyot va moliya sohasida “vente en ligne sans stock”, “contact commercial”, “contact confirmé” kabi nomlashlarning taklif qilinayotganini ko‘rsatadi [4; 5]. Bu holat terminologik tizimning dinamik va me’yorlashtiriladigan xarakterini namoyon etadi.

Maqolaning ilmiy yangiligi fransuz tijorat terminoleksikasini faqat leksik birliklar ro‘yxati sifatida emas, balki strukturaviy modellari va semantik aloqalari o‘zaro bog‘langan mikrotizim sifatida tavsiflash, shuningdek, terminlarni “subyekt – jarayon – obyekt – natija – vosita - bozor” kabi konseptual zonalar bo‘yicha guruhlash bilan belgilanadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti – zamonaviy fransuz tilidagi tijorat, savdo, marketing, distribyutsiya va elektron savdoga oid terminoleksik birliklar. Predmet esa mazkur birliklarning strukturaviy tuzilishi, so‘z yasalish modellari, semantik munosabatlari va terminologik tizimdagi funksional o‘rnidir.

Tadqiqot materiali sifatida FranceTerme terminologik bazasidagi iqtisodiyot va korxona boshqaruviga oid birliklar, zamonaviy fransuz lug‘atlari, iqtisodiy-metodologik resurslar hamda terminologiya bo‘yicha ilmiy tadqiqotlardan foydalanildi. FranceTerme’da, masalan, “commerce en ligne” elektron vositalar orqali masofadan xarid va sotuvni bildiruvchi termin sifatida, “cotation commerciale” esa mijoz yoki yetkazib beruvchining tijorat salohiyatini baholash jarayoni sifatida ta’riflanadi [6; 7]. Mazkur manbalar terminlarning nafaqat shakliy, balki konseptual mazmunini ham aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotda tavsifiy, strukturaviy, komponent tahlili, leksik-semantik guruhlash, distributiv tahlil va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Strukturaviy metod terminlarning morfemik va sintaktik modellarini aniqlashga, komponent tahlili esa termin ma’nosining tarkibiy semalarini ajratishga xizmat qildi. Korpusga tayangan terminologik yondashuv terminlarning real kommunikativ kontekstdagi ishlatilishini hisobga olish imkonini beradi; zamonaviy terminologiya aynan korpus, variativlik va foydalanuvchiga yo‘naltirilgan yondashuvlarni ham qamrab olmoqda [8].

Tahlil birligi sifatida termin yoki terminologik birikma qabul qilindi. Birliklar avvalo strukturaviy modeliga, so‘ngra ifodalagan konseptual sohasi va semantik munosabatiga ko‘ra tasniflandi. Bunda terminning umumiy til birligi bilan maxsus termin sifatidagi funksional farqi ham e’tiborga olindi [9].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Terminologiya bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda terminologik tizimning statik lug‘at emas, balki bilimlarni tashkil etuvchi dinamik tizim ekani tobora ko‘proq ta’kidlanadi. Kockaert va Steurs terminologiyaning korpus lingvistikasi, kognitiv lingvistika, sotsio-kommunikativ yondashuv va kompyuter texnologiyalari bilan integratsiyalashgan ko‘p tarmoqli fan sifatida rivojlanganini ko‘rsatadi [8]. Kageura esa terminlarning shakllanishi va terminologik o‘sishida strukturaviy muntazamlik bilan dinamik o‘zgarishlar o‘zaro ta’sir qilishini asoslaydi [10]. Ushbu qarashlar tijorat terminoleksikasini faqat “tayyor” birliklar majmui sifatida emas, balki yangi biznes amaliyotlari bilan birga shakllanadigan ochiq tizim sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Cabré terminologiyani maxsus soha bilimlarini ifodalovchi birliklarni tavsiflash, to‘plash va boshqarish bilan bog‘laydi hamda terminologik birliklarning maxsus kommunikatsiyadagi o‘rniga e’tibor qaratadi [11]. Kageura terminologiya va leksikografiya munosabatini tahlil qilib, terminologik birlikni umumtil so‘zidan farqlashda sohaviy tushuncha va kommunikativ vazifani hisobga olish zarurligini qayd etadi [9].

Fransuz tijorat leksikasiga oid manbalar terminlarning me’yorlashtirilishi va variativligini ham ko‘rsatadi. Masalan, FranceTerme “mercatique” atamasini marketing faoliyatining fransuzcha nomi sifatida qayd etadi, “merchandising” uchun “marchandisage” variantini tavsiya qiladi [12; 13]. 2023-yilgi terminologik yangilanishlarda “vente en ligne sans stock” kabi fransuzcha nomlashlar inglizcha “dropshipping” amaliyotini ifodalash uchun taklif qilingan [14]. 2024-yilgi yangilanishlarda esa “contact

commercial” va “contact confirmé” kabi birliklar savdo jarayonining turli bosqichlarini aniqroq nomlashga xizmat qilmoqda [4]. Shunday qilib, fransuz tijorat terminologiyasi bir vaqtning o‘zida nominativ, me’yorlashtiruvchi va kommunikativ vazifalarni bajaradi.

O‘zbek tilshunosligida ham terminologik leksikaning strukturaviy-semantik xususiyatlarini aniqlashga bag‘ishlangan tadqiqotlar mavjud. Jumladan, fransuz va o‘zbek tijorat terminologiyasining ijtimoiy hamda lingvomadaniy xususiyatlari bo‘yicha so‘nggi ishlar tijorat birliklarining iqtisodiy muhit, madaniyat va globallashuv bilan bog‘liqligini ko‘rsatmoqda [15; 16]. Biroq fransuz tijorat terminoleksikasining strukturaviy modeli bilan semantik ierarxiyasini birlashtirgan tizimli tavsif yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mazkur maqola ana shu bo‘shliqni qisman to‘ldirishga qaratilgan.

Muhokama va olingan natijalar. Tahlil natijalari fransuz tijorat terminoleksikasida strukturaviy jihatdan besh asosiy model ustunligini ko‘rsatdi: 1) sodda terminlar; 2) derivatsion terminlar; 3) qo‘shma va murakkab birliklar; 4) ko‘p komponentli terminologik birikmalar; 5) qisqartma va o‘zlashmalar. Ularning chegaralari qat’iy emas, ayniqsa, ingliz tilidan kirgan birliklar keyinchalik fransuz tilining derivatsion yoki sintaktik modellariga moslashishi mumkin.

Sodda terminlarga marché, client, vendeur, acheteur, prix, offre, vente kabi birliklarni kiritish mumkin. Ular tijorat konseptual tizimining bazaviy nominativ qatlamini tashkil etadi. Ushbu birliklarning ayrimlari umumtil leksikasiga ham mansub bo‘lib, maxsus sohada terminologik ma’no kasb etadi. Masalan, marché umumiy “bozor” tushunchasidan tashqari muayyan iqtisodiy munosabatlar tizimini bildiradi; client esa savdo jarayonidagi muayyan subyektni nomlaydi. Bu holat terminning faqat morfologik shakli emas, balki uning sohaviy konsept bilan bog‘langanligi muhimligini ko‘rsatadi.

Derivatsion modelda fransuz tilining mahsuldor affikslaridan foydalanish kuzatiladi: commerce → commercial → commercialiser → commercialisation; vendre → vendeur; distribuer → distributeur; consommer → consommateur. Bunda -al, -iser, -ation, -eur, -teur kabi morfemalar jarayon, faoliyat, subyekt yoki natijani nomlashda qatnashadi. Mazkur qatorlar terminologik paradigmaning ichki sistemaliligini ta’minlaydi. Masalan, commercialisation jarayon nomi bo‘lsa, commercialiser shu jarayonni amalga oshirish harakatini, commercial esa uning sohaga oid xususiyatini ifodalaydi. Shunday qilib, derivatsiya nafaqat yangi so‘z hosil qiladi, balki bir konseptual maydon ichidagi munosabatlarni ham formal jihatdan belgilaydi.

Ko‘p komponentli terminlar fransuz tijorat terminoleksikasining eng faol qatlamlaridan biridir. commerce en ligne, commerce équitable, commerce intégré, commerce électronique, contact commercial, contact confirmé, vente en ligne sans stock, fonds commercial kabi birliklarda aniqlovchi komponent asosiy otning semantik doirasini toraytiradi. FranceTerme ma’lumotlari bunday birliklarning terminologik me’yorlashtirish jarayonida faol qo‘llanayotganini ko‘rsatadi [4; 6; 14]. Ko‘p komponentli birliklarning mahsuldorligi zamonaviy iqtisodiyotda yangi konseptlar ko‘pincha mavjud konseptga yangi atribut qo‘shish orqali hosil bo‘lishi bilan izohlanadi.

Quyidagi jadval fransuz tijorat terminoleksikasining strukturaviy modellarini umumlashtiradi.

Strukturaviy model	Misollar	Yetakchi vazifa
Sodda birlik	marché, client, prix, vente	bazaviy konseptni nomlash
Derivatsion birlik	commercialisation, distributeur, vendeur	jarayon/subyekt/xususiyatni nomlash
Birikma	commerce en ligne, commerce équitable	konseptni aniqlashtirish
Murakkab termin	fonds de commerce, chiffre d’affaires	institutsional yoki iqtisodiy konseptni ifodalash
Qisqartma	CIV, B2B, B2C	kommunikativ ixchamlik
O‘zlashma	marketing, merchandising, dropshipping	yangi yoki xalqaro konseptni tez nomlash

Jadvaldan ko‘rinadiki, fransuz tijorat terminoleksikasida sintaktik terminologik birikmalar alohida mahsuldorlikka ega. Bu holat zamonaviy iqtisodiyotda yangi tushunchalarning ko‘payishi bilan bevosita bog‘liq. FranceTerme’da “conditions internationales de vente” atamasi xalqaro oldi-sotdi shartlarini bildiruvchi CIV qisqartmasi bilan birga qayd etilgan [17]. Demak, terminologik tizimda to‘liq nom va qisqartma parallel ravishda mavjud bo‘lishi mumkin.

Semantik jihatdan fransuz tijorat terminoleksikasini bir necha mikromaydonlarga ajratish mumkin: (1) tijorat subyektlari; (2) savdo jarayonlari; (3) mahsulot va xizmatlar; (4) narx va moliyaviy ko‘rsatkichlar; (5) marketing va reklama; (6) distribyutsiya; (7) elektron savdo; (8) shartnoma va xalqaro savdo. Bu mikromaydonlar o‘zaro ierarxik va assotsiativ aloqalar orqali birlashadi.

Subyektlar mikromaydoniga client, consommateur, acheteur, vendeur, commerçant, fournisseur, distributeur, grossiste kabi birliklar kiradi. Ular “savdo jarayonining ishtirokchisi” umumiy semasi asosida birlashsa-da, ularning differensial semalari farqlanadi. Masalan, acheteur xarid qiluvchi shaxsni,

consommateur mahsulot yoki xizmatdan foydalanadigan shaxsni, fournisseur esa mahsulot yoki resurs yetkazib beruvchi subyektni bildiradi. Demak, bu qatlamda giponimik va korrelyativ munosabatlar ustun.

Jarayonlar mikromaydonida achat, vente, négociation, distribution, commercialisation, promotion, prospection kabi birliklar faol. Ular vaqtinchalik yoki protsessual xususiyatga ega bo‘lib, savdo faoliyatining bosqichlarini ifodalaydi. Ayniqsa, prospection → contact commercial → contact confirmé → client kabi ketma-ketlik savdo kommunikatsiyasining konseptual rivojini ifodalashi mumkin. FranceTerme 2024-yilgi terminologik materiallarida “contact commercial”ni potensial mijoz bilan aloqa o‘rnatish bosqichi, “contact confirmé”ni esa qiziqish bildirgan kontakt sifatida farqlaydi [4]. Bu misol terminlarning nafaqat leksik, balki jarayoniy-semantik tizimga birlashishini ko‘rsatadi.

Narx va moliyaviy ko‘rsatkichlar mikromaydonida prix, coût, marge, chiffre d’affaires, bénéfice, remise, réduction, tarif kabi birliklar mavjud. Bu qatlamda antonimik va gradatsion munosabatlar ko‘zga tashlanadi: hausse/baisse, augmentation/réduction, prix élevé/prix bas kabi juftliklar iqtisodiy ko‘rsatkichlarning qarama-qarshi yo‘nalishlarini ifodalaydi. “Chiffre d’affaires” esa korxonaning odatiy faoliyati doirasida amalga oshirgan savdo va xizmatlaridan hosil bo‘ladigan tushumni ifodalovchi maxsus iqtisodiy termin sifatida qo‘llanadi [18].

Marketing va reklama mikromaydonida mercatique, publicité, promotion, marque, fidélisation, ciblage, marchandisage kabi birliklar faol. Bu qatlamda o‘zlashma va me’yorlashtirish o‘rtasidagi raqobat ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. FranceTerme “mercatique”ni marketingning fransuzcha nomi sifatida, “marchandisage”ni esa merchandisingga mos termin sifatida taqdim etadi [12; 13]. Shu bilan birga, amaliy biznes diskursida marketing va merchandising kabi inglizcha shakllarning saqlanib qolishi terminologik variativlikni yuzaga keltiradi.

Elektron savdo qatlamida commerce en ligne, commerce électronique, vente en ligne, vendeur en ligne, vente en ligne sans stock, distributeur en ligne kabi birliklar ko‘paymoqda. FranceTerme elektron savdoni elektron vositalar yordamida masofadan xarid va sotuvni amalga oshirish texnikasi sifatida ta’riflaydi [6]. 2023-yilgi terminologik yangilanishda dropshipping uchun vente en ligne sans stock nomi taklif qilingani fransuz tilining anglisizatsiyani to‘liq rad etmay, balki muayyan hollarda konseptni izohlovchi fransuzcha nominatsiyani yaratish orqali tizimlashtirishga intilishini ko‘rsatadi [14].

Semantik munosabatlarning yana bir muhim ko‘rinishi – polisemiya, commerce so‘zi iqtisodiy faoliyat, savdogarlar majmuyi, savdo korxonasi va ayrim tarixiy-adabiy ma’nolarni anglatishi mumkin [1]. Bunday ko‘pma’nolilik terminologik aniqlik uchun kontekstning ahamiyatini oshiradi. Shu sababli terminning terminologik maqomini faqat lug‘aviy shakl asosida emas, uning sohaviy kontekstdagi konseptual vazifasi asosida belgilash maqsadga muvofiq.

O‘zlashmalar masalasida fransuz tijorat terminoleksikasi, ayniqsa, dinamikdir. Marketing, business, merchandising, dropshipping, lead kabi birliklar xalqaro biznes diskursining ta’sirini aks ettiradi. Biroq fransuz terminologik siyosati ayrim holatlarda fransuzcha muqobilni ishlab chiqadi. 2026-yilgi FranceTerme materiallarida iqtisodiyot va moliya sohasida yangi anglisizmlarga fransuzcha nom berish jarayoni davom etayotgani qayd etiladi [19]. Bu jarayon fransuz tijorat terminoleksikasining “ochiq, lekin me’yorlashtiriluvchi” tizim ekanini ko‘rsatadi.

Strukturaviy va semantik tahlilni birlashtirib, fransuz tijorat terminoleksikasining umumiy modelini quyidagicha ifodalash mumkin: markazda savdo faoliyatining bazaviy konseptlari (commerce, marché, vente, achat) joylashadi; ulardan subyekt, jarayon, obyekt, vosita va natija mikromaydonlari tarqaladi; yangi texnologiyalar esa elektron savdo va raqamli marketing kabi periferik, ammo tez rivojlanayotgan qatlamlarni hosil qiladi. Periferiyadagi birliklarning bir qismi vaqt o‘tishi bilan markazlashadi, bir qismi esa faol qo‘llanishdan chiqib ketishi mumkin. Shu jihatdan terminologik tizimni statik emas, dinamik ierarxiya sifatida tasavvur qilish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, fransuz tijorat terminoleksikasining strukturaviy-semantik tashkilini quyidagi sxema orqali umumlashtirish mumkin:

Tijorat konseptual maydoni → Subyektlar / Jarayonlar / Obyektlar / Narx-moliya / Marketing / Distribyutsiya / Elektron savdo → Sodda terminlar + derivatsion birliklar + ko‘p komponentli terminlar + qisqartmalar + o‘zlashmalar → Sinonimik, antonimik, giponimik, assotsiativ va polisemantik munosabatlar.

Mazkur model terminologik birliklarning shakli bilan ma’nosi o‘rtasidagi munosabat bir yoqlama emasligini ko‘rsatadi. Bir xil strukturaviy model turli mikromaydonlarda ishlashi, aksincha, bir konsept turli strukturaviy vositalar bilan nomlanishi mumkin. Masalan, marketing konsepti uchun marketing o‘zlashmasi, mercatique fransuzcha terminologik varianti mavjud. Demak, terminologik tizimda nominativ raqobat ham semantik tizimning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari fransuz tijorat terminoleksikasi strukturaviy va semantik jihatdan yuqori darajada tashkil topgan, ammo ayni paytda ochiq va dinamik tizim ekanini ko‘rsatdi. Strukturaviy jihatdan sodda, derivatsion, qo‘shma, ko‘p komponentli, qisqartma va o‘zlashma birliklar faol qatnashadi. Ayniqsa, ko‘p komponentli terminologik birikmalar zamonaviy iqtisodiy va raqamli tushunchalarni nomlashda mahsuldor vosita bo‘lib qolmoqda.

Semantik jihatdan terminlar “subyekt – jarayon – obyekt – natija – vosita – bozor” kabi konseptual aloqalar asosida guruhlanadi. Sinonimiya va terminologik variativlik, antonimiya, giponimiya, polisemiya va metaforik kengayishlar tizimning ichki semantik harakatini ta’minlaydi. Ingliz tilidan o‘zlashmalar esa fransuz tijorat terminoleksikasining xalqaro iqtisodiy kommunikatsiyaga ochiqligini ko‘rsatadi; FranceTerme orqali amalga oshirilayotgan fransuzcha muqobil yaratish jarayoni esa bu ochiqlik me’yorlashtirish bilan muvozanatlashayotganini bildiradi.

Ilmiy yangilik sifatida taklif etilgan strukturaviy-semantik model fransuz tijorat terminlarini alohida birliklar emas, balki o‘zaro bog‘langan mikromaydonlar tizimi sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Mazkur yondashuv fransuz tilini o‘qitish, maxsus lug‘atlar va terminologik bazalarni tuzish, tarjima hamda fransuz-o‘zbek iqtisodiy terminologiyasining qiyosiy tadqiqotlari uchun amaliy ahamiyatga ega. Keyingi tadqiqotlarda ushbu modelni katta hajmdagi raqamli korpus asosida statistik jihatdan tekshirish va fransuz hamda o‘zbek tijorat terminologiyasini parallel korpuslar yordamida qiyoslash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Larousse. Commerce: définition. Dictionnaire de français. — Paris: Larousse, 2026. — Texte électronique. — URL: https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/commerce/17486.

2. ISO 704:2022. Terminology work — Principles and methods. — Geneva: International Organization for Standardization, 2022. — 80 p.

3. ISO 1087:2019. Terminology work and terminology science — Vocabulary. — Geneva: International Organization for Standardization, 2019. — 38 p.

4. Ministère de la Culture. Contact commercial // FranceTerme. — Paris, 2024. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/terme/ECON1633.

5. Ministère de la Culture. Économie et finance: des termes français à la demande // FranceTerme. — Paris, 2024. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/En-francais-dans-le-texte/Economie-et-finance-des-termes-francais-a-la-demande.

6. Ministère de la Culture. Commerce en ligne // FranceTerme. — Paris, 2000. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/terme/ECON63.

7. Ministère de la Culture. Cotation commerciale // FranceTerme. — Paris, 2018. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/terme/ECON1490.

8. Kockaert H. J., Steurs F. Handbook of Terminology. Vol. 1. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2015. — 539 p.

9. Kageura K. Terminology and lexicography // Handbook of Terminology. Vol. 1 / ed. H. J. Kockaert, F. Steurs. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2015. — P. 45–59.

10. Kageura K. The Dynamics of Terminology: A Descriptive Theory of Term Formation and Terminological Growth. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2002. — 312 p.

11. Cabré M. T. La terminologie // Manuel des langues de spécialité / éd. W. Forner, B. Thörle. — Berlin; Boston : De Gruyter, 2016. — P. 68–81.

12. Ministère de la Culture. Mercatique // FranceTerme. — Paris, 2018. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/terme/ECON1467.

13. Ministère de la Culture. Marchandisage // FranceTerme. — Paris, 2006. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/terme/ECON1017.

14. Ministère de la Culture. Économie et finance : des pratiques et un vocabulaire en mutation // FranceTerme. — Paris, 2023. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/En-francais-dans-le-texte/Economie-et-finance-des-pratiques-et-un-vocabulaire-en-mutation.

15. Akramov B. Q., Amonova S. O. qizi. Linguistic and Cultural Characteristics of French Commercial Terms // Innovative: International Multidisciplinary Journal of Applied Technology. — 2025. — Vol. 3, № 2. — P. 15–18.

16. Akramov B. Q., Iskandarova L. A. Social Interpretation of Uzbek and French Commercial Vocabulary // Innovative: International Multidisciplinary Journal of Applied Technology. — 2025. — Vol. 3, № 2. — P. 19–22.

17. Ministère de la Culture. Conditions internationales de vente // FranceTerme. — Paris, 2000. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/terme/ECON152.

18. INSEE. Chiffre d'affaires: définition. — Paris: Institut national de la statistique et des études économiques, 2021. — Texte électronique. — URL: https://www.insee.fr/fr/metadonnees/definition/c1703.

19. Ministère de la Culture. Vocabulaire de l'économie et de la finance: retrait massif des anglicismes // FranceTerme. — Paris, 2026. — Texte électronique. — URL: https://www.culture.fr/franceterme/En-francais-dans-le-texte/Vocabulaire-de-l-economie-et-de-la-finance-retrait-massif-des-anglicismes.

20. Bowker L. Terminology and translation // Handbook of Terminology. Vol. 1 / ed. H. J. Kockaert, F. Steurs. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2015. — P. 304–323.

UO‘K 81

NUTQIY AKT NAZARIYASI ASOSIDA HAJVIY MATNLARNING PRAGMATIK TAHLILI

Usmonov Aslam Qarshiboyevich,
A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasi dotsenti, f.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada hajviy matnlarda nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlari J.Ostin, J.Searl, J.Mey, J.Yul kabi xorijiy hamda Sh.Safarov, M.Hakimov, D.Xudoyberganova kabi o‘zbek tilshunoslarining nazariy qarashlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutqiy akt nazariyasining uch bosqichli tuzilishi (lokutiv, illokutiv, perlokutiv aktlar) hamda J.Searlning illokutiv aktlar tasnifi (reprezentativ, direktiv, komissiv, ekspressiv, deklarativ) o‘zbek hajviy matnlari – latifa va hangomalar misolida yoritiladi. Muallif komik effektning yuzaga kelishini nutqiy aktning shakli bilan haqiqiy kommunikativ maqsadi o‘rtasidagi nomuvofiqlik, bilvosita nutqiy aktlarning qo‘llanilishi hamda nutqiy muvaffaqiyat shartlarining ataylab buzilishi bilan bog‘laydi. Shuningdek, milliy-madaniy nutqiy odob me’yorlarining hajviy kontekstda kinoyaviy qayta talqin etilishi masalasiga alohida e’tibor qaratiladi. Maqola pragmalingvistika va lingvokulturologiya sohalarida olib borilayotgan tadqiqotlar uchun nazariy-amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy akt, pragmatika, illokutiv akt, lokutiv akt, perlokutiv akt, hajviy matn, komik effekt, bilvosita nutqiy akt, muvaffaqiyat sharti, performativ, konstativ, reprezentativ, direktiv, milliy-madaniy xoslik, kesatiq.*

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЮМОРИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ НА ОСНОВЕ ТЕОРИИ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

Аннотация. *В данной статье анализируются прагматические особенности речевых актов в юмористических текстах на основе теоретических взглядов зарубежных лингвистов – Дж.Остина, Дж.Серля, Дж.Мея, Дж.Юла, а также узбекских исследователей – Ш.Сафарова, М.Хакимова, Д.Худайберганова. В исследовании освещается трёхуровневая структура теории речевых актов (локутивный, иллокутивный, перлокутивный акты), а также классификация иллокутивных актов Дж.Серля (репрезентативы, директивы, комиссивы, экспрессивы, декларативы) на примере узбекских юмористических текстов – анекдотов и шуток. Автор связывает возникновение комического эффекта с несоответствием между формой речевого акта и его подлинной коммуникативной целью, использованием косвенных речевых актов, а также намеренным нарушением условий успешности речевого акта. Особое внимание уделяется ироническому переосмыслению норм национально-культурного речевого этикета в юмористическом контексте. Статья имеет теоретико-практическое значение для исследований в области прагмалингвистики и лингвокультурологии.*

Ключевые слова: *речевой акт, прагматика, иллокутивный акт, локутивный акт, перлокутивный акт, юмористический текст, комический эффект, косвенный речевой акт, условие успешности, перформатив, констатив, репрезентатив, директив, национально-культурная специфика, ирония.*

A PRAGMATIC ANALYSIS OF HUMOROUS TEXTS BASED ON SPEECH ACT THEORY

Abstract. *This article examines the pragmatic features of speech acts in humorous texts, drawing on the theoretical views of foreign linguists – J. Austin, J. Searle, J. Mey, G. Yule– as well as Uzbek scholars – Sh. Safarov, M. Hakimov and D. Khudayberganova,. The study covers the three-level structure of speech act theory (locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts) and Searle's classification of illocutionary acts (representatives, directives, commissives, expressives, declaratives), illustrated through Uzbek humorous texts – anecdotes and jokes. The author attributes the emergence of comic effect to the mismatch between the form of a speech act and its actual communicative intent, the use of indirect speech acts, and the deliberate violation of felicity conditions. Particular attention is paid to the ironic reinterpretation of national-cultural*

speech etiquette norms within a humorous context. The article holds theoretical and practical significance for research in pragmalinguistics and linguoculturology.

Key words: *speech act, pragmatics, illocutionary act, locutionary act, perlocutionary act, humorous text, comic effect, indirect speech act, felicity condition, performative, constative, representative, directive, national-cultural specificity, irony.*

Kirish. Bugungi tilshunoslikda matn muammosi eng muhim tadqiqot obyektlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, matnning semantik, pragmatik va stilistik xususiyatlarini o‘rganish zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Matn nafaqat til birliklarining oddiy yig‘indisi, balki muayyan maqsad, munosabat va kommunikativ yaxlitlikni ifodalovchi murakkab nutqiy hodisadir. Shu jihatdan matnni lingvistik birlik sifatida talqin etish, uning tarkibiy va pragmatik xususiyatlarini aniqlash ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Zamonaviy pragmatikaning markaziy tushunchalaridan biri nutqiy akt nazariyasidir. Ushbu nazariyaga J.Ostin asos solgan bo‘lib, uning fikricha, so‘z aytish shunchaki biror fikrni bayon qilish emas, balki muayyan harakatni bajarishdir ("*gapirish bu harakat qilishdir*") [1-C.24]. J.Ostin nutqiy aktda uch qatlamni ajratadi: *lokutiv* akt, *illokutiv* akt (gap orqali ifodalanuvchi maqsad buyruq, iltimos, vada va h.k.) hamda *perlokutiv* akt (gapning tinglovchiga ko‘rsatgan ta'siri). Bu nazariya keyinchalik J.Searl tomonidan rivojlantirildi va tizimlashtirildi [2-P.140].

O‘zbek tilshunosligida nutqiy aktlar nazariyasi Sh.Safarov [3-B.98] tomonidan pragmalingvistika doirasida asoslandi va maxsus monografik tadqiqot obyektiga aylantirildi. Hajviy matnda nutqiy aktlarning o‘ziga xos qo‘llanishi kulgi hosil qilishning muhim mexanizmi hisoblanadi, chunki komik effekt ko‘pincha nutqiy aktning shakli bilan uning haqiqiy maqsadi o‘rtasidagi nomuvofiqlikdan tug‘iladi.

Masalan: Xotin eriga dedi:

– Jonginam, sizningcha men ideal ayolmanmi?

– Sen undan ham ortiqsan.

– **Qanchalik ortiqman?**

– – **50 kilogramm…** (Siz kim bo‘lasiz? Latifalar, hangomalar. Sharq, Toshkent -2008)

Keltirilgan matnda lokutiv akt qiyosiy daraja orqali ifodalangan tasdiq gap orqali yuzaga chiqmoqda. Illokutiv akt assertiv-ekspressiv akt – maqtov turkumiga kiradi. Bu javob birinchi shakli pragmatik talabini to‘liq qanoatlantiradi va muvaffaqiyatli birlashgan javob sifatida idrok etiladi. Ya'ni "ortiq" so‘zi polisemantik imkoniyatga ega bo‘lib – u birinchidan, "sifat jihatidan yuqori, a'lo" ma'nosida qo‘llanmoqda, biroq matnda yashirin holda ikkinchi "miqdoriy ortiqlik/ortiqcha vazn" ma'nosi ham tushinilmoqda. Bu yuqorida aytilganidek asosiy maqsad bilan komik effektni yuzaga chirqaruvchi nutqiy aktning nomufofiqligidir.

Tadqiqot metodologiyasi. J.Searl illokutiv aktlarni maqsadiga ko‘ra besh asosiy turga ajratadi: **reprezentativlar** biror narsani tasdiqlash, xabar berish; **direktivlar** tinglovchini biror harakatga undash (buyruq, iltimos, savol); **komissivlar** so‘zlovchini biror ishga majbur qilish (va'da, qasam); **ekspressivlar** so‘zlovchining ruhiy holatini ifodalash (minnatdorchilik, uzr, tabrik, tanbeh); **deklarativlar** aytish orqali voqelikni o‘zgartirish (nom qo‘yish, e'lon qilish) [4-P.148]. Ushbu tasnifni va uning hajviy matndagi qo‘llanishini quyidagi jadvalda ko‘rsatamiz:

1-jadval. Nutqiy aktlar tasnifi va ularning hajviy matndagi qo‘llanishi

Nutqiy akt turi	Vazifasi	Hajviy matndagi qo‘llanishi
Reprezentativ	Voqelikni tasdiqlash, xabar berish	**Mubolag‘ali "xabar" orqali kulgi*:*** *–Bobomning bo‘yi shu qadar uzun bo‘lganki osmonga etgan.* *–Shu boshiga nimadir tegib turganmi?* *–Ha.* *O‘sha mening bobomni etagi bo‘lgan. (Handalak h.k.)*
Direktiv	Undash, buyruq, iltimos, savol	**Bajarib bo‘lmaydigan buyruq:** *Birinchi kompyuter darsi.* *Ustoz shogirdiga ilk saboq bermoqda.* *–Bir ko‘zing bilan kompyuter klaviaturasi qara, bir ko‘zing bilan kompyuter monitoriga qara.* *–Ustoz, qaray olmayapman.* *–Bor shuni o‘rganib kel.*

Nutqiy akt turi	Vazifasi	Hajviy matndagi qo‘llanishi
Komissiv	Va’da, majburiyat olish	**Amalga oshmaydigan va’da***:* *– Qarzingni qachon berasan?* *– Beraman, Albatta, beraman.* *– Qachon?* *– 30-fevralda…*
Ekspressiv	His-tuyg‘uni ifodalash	**Kesatiqli “maqtov”:** *– Voy, opaginang o‘rgulsin! Voy, quloqlaringning qimirlashiga o‘zginam girgitton bo‘lay! Uni qarang, oyimchaxon, quloqlari biram chiroyli qimirlaydiki...* ***Voy, eshakjonga jonginamni qoqay!***
Deklarativ	Aytish orqali holatni o‘zgartirish	**Kulgili “sifat”, “unvon” berish**: *– Ustoz, ababiy baxtning siri nimada?* *– Ahmoqlar bilan tortishmaslikda.* *– Lekin bu notog‘ri.* ***– Gaping tog‘ri.***

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tilshunos Sh.Safarov o‘zbek tilidagi nutqiy aktlarni tadqiq qilar ekan, milliy nutqiy odob doirasida ularning o‘ziga xos ifodalanish shakllarini ko‘rsatib beradi. Hajviy matnda esa mana shu nutqiy aktlarning me’yoriy shakli ataylab buziladi yoki kutilmagan mazmun bilan to‘ldiriladi, natijada kulgi hosil bo‘ladi.

Sudya guvoh ayoldan so‘radi:

– Xo‘sh oilaviy ahvolingiz qanday? Ayol **chuqur xo‘rsindi.**

– Tushunarli, demak, turmushga chiqmagansiz…

Sudya guvoh erkakdan so‘radi:

– Sizning oilaviy ahvolingiz qanday? Erkak ham **chuqur xo‘rsindi.**

– Tushunarli, – dedi sudya, – demak, uylangansiz… (Siz kim bo‘lasiz? Latifalar, hangomalar. Sharq, Toshkent -2008)

Hajviy matnda kulgi hosil qilishning eng samarali vositalaridan biri *bilvosita nutqiy aktlar*dir. J.Searl ta’riflaganidek, bilvosita nutqiy aktda bir illokutiv akt ikkinchi bir illokutiv akt orqali amalga oshiriladi, ya’ni gapning tashqi shakli bilan uning haqiqiy maqsadi mos kelmaydi. J.Yul ham bu hodisani nutqiy aktlar nazariyasining muhim jihati sifatida ta’kidlaydi [5-P.55]. Masalan, quyidagi dialogda savol shaklidagi gap aslida tanbeh ma’nosini ifodalaydi:

Ona: – Soat nechada uyga kelding?

O‘g‘il: – Hozirgina, oyi.

Ona: – Quyosh chiqib bo‘ldi-ku, “hozir”ing shumi?

Bu o‘rinda onaning savoli aslida javob so‘rash emas, balki tanbeh berish maqsadini ifodalaydi. Aynan shakl va maqsad o‘rtasidagi nomuvofiqlik, hamda o‘g‘ilning “hozir” so‘zini so‘zma-so‘z tushunishi kulgi uyg‘otadi.

Masalan, – Ichasizmi?

– Bu savolmi yoki taklif?

– Savol.

– “Savol” bo‘lsa yo‘q dedi. (Boshini chayqatib) Taklif bo‘lsa “Alkomir” da (Aroq sotish va ichish joyi) gaplashaylik.

Ya’na, Shifokor qabulida:

– Shifokor bemordan so‘radi: Ichasizmi?

– Bemor. Mayli.

Nouhoum Kone “BMT shartnomalaridagi nutq harakatlari: pragmatik nuqtayi nazar” maqolasining “Nutq to‘g‘risidagi qonun” qismida gapning illokutsion harakatini aniqlash haqida quyidagilarni bayon etadi: “J.L.Ostindan oldin, tavsif tushunchasi til falsafasida markaziy o‘rinni egallagan va gaplar odatda tasvirlash uchun xizmat qiladi degan umumiy tushunchaga ega edi. Ostinning ta'kidlashicha, biz so‘zlarni aytgandan so‘ng, nafaqat vaziyatni tasvirlaymiz, balki bir turdagi harakatni ham bajaramiz va til ishlatilganda bajariladigan harakat turlariga kelsak, dastlab konstativ va ijro etuvchi o‘rtasida farq bor edi. Birinchisi tavsiflovchi sifatida tavsiflangan jumlalarni anglatadi, ya'ni ular narsalarni tasvirlaydi yoki ifodalaydi va

shuning uchun haqiqatga qarab baholanadigan (rost yoki yolg‘on) jumlalar, ikkinchisi esa tasvirlash o‘rniga harakatlarni bajaradigan va shuning uchun haqiqatga qarab baholanmaydigan, balki baxtga qarab baholanadigan (baxtli yoki baxtsiz) gaplar turlarini anglatadi. Odamlar muloqot qilishga urinishda nafaqat grammatik tuzilmalar va so‘zlarni o‘z ichiga olgan gaplarni yaratadilar, balki ular aslida shu gaplar orqali harakatlarni amalga oshiradilar degan keng tarqalgan fikr paydo bo‘ldi [6], bu esa “tavsiflovchi illyuziya”ning yo‘q bo‘lib ketishi bilan nutq harakatlarini zamonaviy o‘rganishning gullab-yashnashiga olib keldi.

Muhokama. Ostinning qiziqarli monografiyasidan boshlab, nutq harakati deganda dastlab ijro etuvchi gaplar orqali amalga oshiriladigan harakatlar nazarda tutilgan. Masalan, “Endi men sizlarni er va xotin deb e'lon qilaman” shunga o‘xshash. Ular shunchaki biror narsani aytish yoki tasvirlashdan ko‘ra, biror narsa qilish uchun mo‘ljallanganga o‘xshaydi. Ostin bunday jumlalarni birinchi shaxs egasi, indikativ kayfiyat, oddiy hozirgi zamon, faol ovoz va ijro etuvchi fe'l kabi xususiyatlarga ega ijro etuvchi gaplar deb atagan, u “Men har kuni maktabga boraman” kabi tavsiflovchi jumlalardan farqli o‘laroq, shunchaki faktni bayon qilish. Bu ta’rif endi qat’iy ijro etuvchi bo‘lmagan va turli fanlarga qo‘llaniladigan gaplar tomonidan bajariladigan harakatlarni qamrab olish uchun kengaytirildi”.

Ifodaning bayon qilish vakolati preformativlikning birinchi belgisi sifatida muhim qimmatga ega bo‘ladi. Har qanday diskurs ishtirokchilari o‘ziga berilgan imkoniyatlar yordamida munosabatga kirishadi. Uning nutqdagi hokimlik darajasi o‘sha vaziyatning o‘zidagi xatti-harakatda ham sezila boshlaydi. Bunday ifodalar performativlar hisoblanadi. Harakat ifodasida sotsial, kommunikativ vaziyat to‘la ma’noda o‘z bayoniga ega bo‘ladi, so‘zlovchi va tinglovchi faoliyati ham o‘sha vaziyat bilan bog‘lanadi.

Ta’kidlaganidek, performativlar (amalda bajaruvchi gaplar) va konstativlar (tasdiqlovchi gaplar) o‘rtasidagi farq ko‘pincha qonun bo‘yicha ishlarda, adabiy tanqidda, siyosiy tahlilda va boshqa sohalarda qo‘llaniladi, ammo Ostinning ta'kidlashicha, bu farq oxir-oqibat himoya qilinmaydi. Aslida, har bir oddiy gapning ham tavsiflovchi, ham samarali jihati bor: biror narsa aytish ham biror narsa qilish demakdir. Biroq bu konstativ-performativ dixotomiya uzoq davom etmadi, o‘z chegarasini ko‘rsatdi va uch qismli yondashuv: lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar paydo bo‘ldi. Bular til qo‘llanilganda bajariladigan harakatlar turlari bo‘lib, performativ yoki konstativ bo‘lishidan qat'i nazar, ko‘pgina gaplarning xususiyatlarini qamrab oladi.

Ostin bu turdagi harakatlar o‘rtasidagi farqni quyidagicha ifodalaydigan “Uni otib tashlang!” misoli bilan ko‘rsatadi:

(A)-part yoki ifoda: U menga “Otib tashlang!” dedi, ya’ni otib tashlash “oting” va u “u”ga ishora qilib.

(B) harakati yoki illokatsiya: U meni uni otishga undadi (yoki maslahat berdi, buyurdi va hokazo).

(C) parda yoki Perlokutsiya: U meni uni otishga ko‘ndirdi.

Bu misol aniq bir tafsilotga asos bo‘lib xizmat qiladi, bu erda lokutsiya talaffuz qilish harakati, illokutsiya niyat va perlokutsiya ta'sirdir. Kengroq ma'noda, lokutsiya sintaksis leksika, fonologiya orqali ifodalangan so‘zma-so‘z ma’nodir; ma'lum tovushlarni talaffuz qilish yoki ma'lum belgilar qo‘yish, ma'lum so‘zlardan foydalanish va boshqalar orqali nutqni qurish. Soddalashtirilgan nuqtayi nazardan tashqariga chiqish uchun illokutsiya ma'ruzachining niyatiga ishora qiladi; u gapirish orqali amalga oshiriladigan narsani tarjima qiladi va nutqchiga emas, balki tinglovchiga ko‘proq aloqador, chunki u o‘z ahamiyatini xulosadan oladi. Uchinchi toifa, perlokutsiya, gapirishning yoki sodda qilib aytganda, qabul qiluvchining fikrlari, his-tuyg‘ulari yoki harakatlariga ta’sirining natijasi, qo‘shimcha mahsulotidir.

J.Mey ta’kidlaganidek, nutqiy akt muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun muayyan “muvaffaqiyat shartlari” bajarilishi lozim [7– P.120]. Hajviy matnda kulgi ko‘pincha aynan mana shu shartlarning ataylab buzilishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, va’da aktining muvaffaqiyat sharti so‘zlovchining va’dani bajarishga qodirligi va niyatidir. Bu shart buzilganda, ya’ni so‘zlovchi bajara olmaydigan narsani va’da qilganda, kulgili holat paydo bo‘ladi:

– *Oyijon, kiyovingizni “gah” desa qo‘limga qo‘nadigan qilib oldim.*

– *Ehtiyot bo‘l, qizim, hozir bahor, ering “pir” etib uchib ketmasin.*

Bu yerda “qattiq itoatkorlik” ma’nosi noaniq va amalda to‘la bajarilmasligi anglashiladi. Kulgi ana shu “me’yoridan ortiq itoatkorlik”ning oqibati yaxshi emasligidan tug‘iladi.

M.Hakimov o‘zbek diskursidagi nutqiy aktlarni tahlil qilar ekan, ularning milliy-madaniy xoslikka ega ekanini ta’kidlaydi[8–Б.84]. O‘zbek nutqiy odobida iltimos, tanbeh, maqtov kabi aktlar ko‘pincha bilvosita, yumshatilgan shaklda ifodalanadi, hajviy matnda esa aynan mana shu yumshoq shakllar kesatiq quroliga aylanadi. D.Xudoyberganova ham matnning to‘liq pragmatik mazmuni milliy-madaniy kontekstda anglashilishini qayd etadi [8–Б.58]. Masalan, o‘zbek tilidagi *“Rahmat, ko‘p yashang!”* iborasi odatda samimiy minnatdorchilik bo‘lsa-da, hajviy kontekstda kinoyaviy tanbeh ma’nosida qo‘llanishi mumkin.

M.Yo‘ldoshev badiiy matndagi nutqiy aktlarning pragmatik tahlili personaj nutqining individualligini va muallif munosabatini ochib berishini ta’kidlaydi. Hajviy asarda personajlarning nutqiy aktlari ularning xarakterini kulgili tarzda ochib beradi.

Nutqiy aktlar nazariyasi hajviy matnning pragmatik mohiyatini ochib berishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Hajviy matnda kulgi hosil qilishning asosiy nutqiy-aktual mexanizmlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: bilvosita nutqiy aktlardan foydalanish, muvaffaqiyat shartlarining ataylab buzilishi, hamda nutqiy aktning me’yoriy mazmunini kutilmagan mazmun bilan almashtirish. M.Hakimov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, hajviy matndagi nutqiy aktlarni tahlil qilish kulgi mexanizmini pragmatik jihatdan asoslash imkonini beradi. Sh.Safarov qayd etganidek, aynan nutqiy akt darajasida matnning kommunikativ maqsadi bilan lisoniy shakli o‘rtasidagi munosabat eng aniq namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Hajviy matn muayyan kommunikativ maqsad bilan yaratilgan nutqiy faoliyat mahsuli bo‘lib, uni to‘liq tushunish uchun pragmatik yondashuv zarur. Hajviy matnning pragmatik modeli adresant, adresat, hajviy xabar, illokutiv maqsad, kontekst va perlokutiv effect kabi o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topadi. Sh.Safarov ta’kidlaganidek, pragmatika til birliklarining muloqot jarayonidagi qo‘llanishi va ular orqali erishiladigan ta’sirni o‘rganadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – Москва: Прогресс, 2001. – С. 24.*
2. *Searle J. R. Consciousness and Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 140.*
3. *Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 98.*
4. *Searle J. R. Consciousness and Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 148.*
5. *https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=104642, Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 55., (Austin, 1955; Searle, 1979; Yule, 2000)*
6. *Mey J. L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2001. – P. 120.*
7. *Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 84.*
8. *Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 58.*

UO‘K 81

TILSHUNOSLIKDA INTERTEKSTUALLIK HODISASINING TURLI PRAGMATIK VAZIYATLARDA VERBALLASHUVI

Murtazoyev Otabek Nusrat o‘g‘li,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
o.n.murtazoyev@buxdu.uz

Annotatsiya. *Intertekstualllik tilshunoslikning diskurs kesimidagi muhim ilmiy muammodir. Ushbu maqolada mazkur masalaning verballashuvi, lingvistik jihatlari, lingvopragmatik yondashuvi, uning o‘ziga xos xususiyatlari va diskursdagi vazifalari haqida fikr yuritilgan. Shu jihatdan, intertekstuallik hodisasi, uning turlari, zamonaviy tilshunoslikka ushbu hodisaning muhim vazifada qo‘llanishi, tadqiq qilinishi, haqida fikrlar bayon etilgan. Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy shaxs tomonidan to‘g‘ri tushunilishi va matnni asl va yashirin mohiyatni tushunishda intertekstual birliklarning ahamiyati haqida ma’lumot berib o‘tilgan. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda intertekstuallik muammolarining reklama, ilmiy va media diskursidagi rolini o‘rgangan tilshunos olimlarning fikrlariga munosabat bildirilgan va muayyan xulosalarga kelingan.*

Kalit so‘zlar: *intertekstuallik, diskurs, prafraz, pretsedent, implisit, eksplisit, iqtibos, verbatim plagiat, mozaik plagiat, vizual-intertekstualik.*

VERBALIZATION OF THE PHENOMENON OF INTERTEXTUALITY IN LINGUISTICS IN VARIOUS PRAGMATIC SITUATIONS

Abstract. *Intertextuality is an important scientific problem in the discourse section of linguistics. This article discusses the verbalization of this issue, its linguistic aspects, linguopragmatic approach, its specific features, and its functions in discourse. In this respect, opinions have been expressed about the phenomenon of intertextuality, its types, the application of this phenomenon to modern linguistics in an important task, its study. Modern linguistics provides information about the correct understanding of the linguistic personality and the importance of intertextual units in understanding the original and hidden essence of the text. Also, in modern linguistics, the opinions of linguistic scientists who studied the role of problems of intertextuality in advertising, scientific and media discourse were reacted and brought to certain conclusions.*

Keywords: *intertextuality, discourse, paraphrase, precedent, implicit, explicit, citation, verbatim plagiarism, mosaic plagiarism, visual-intertextuality.*

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ФЕНОМЕНА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ ПРАГМАТИЧЕСКИХ СИТУАЦИЯХ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *Интертекстуальность является важной научной проблемой в дискурсивном разделе лингвистики. В данной статье рассматривается вербализация этой проблемы, её лингвистические аспекты, лингвопрагматический подход, её специфические особенности и функции в дискурсе. В связи с этим были высказаны мнения о феномене интертекстуальности, его типах, применении этого феномена в современной лингвистике для решения важной задачи - его изучения. Современная лингвистика предоставляет информацию о правильном пониманиии языковой личности и важности интертекстуальных единиц в понимании оригинальной и скрытой сути текста. Также в современной лингвистике были учтены мнения учёных-лингвистов, изучавших роль проблем интертекстуальности в рекламном, научном и медийном дискурсе, и сделаны определённые выводы.*

Ключевые слова: *интертекстуальность, дискурс, парафраз, прецедент, имплицитный, эксплицитный, цитирование, дословный плагиат, мозаичный плагиат, визуальная интертекстуальность.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik, diskurs tahlili va marketing kommunikatsiyalarida intertekstuallik - yangi matn hamda mavjud madaniy yoki matnli manbalar o‘rtasidagi strategik aloqa - auditoriya e’tiborini tortish va unga ta’sir o‘tkazishning asosiy drayverlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi. Reklama diskursi o‘ziga tanish bo‘lgan hissiy munosabatlarni uyg‘otish va brendga bo‘lgan ishonchni darhol shakllantirish uchun ko‘pincha idiomalar, adabiy ishoralar (allyuziyalar), kinotrops va pop-madaniyat elementlaridan foydalanadi.

Reklama diskursida intertekstuallik iste'molchi e'tiborini jalb qilish, tushunishni osonlashtirish va brendga nisbatan hissiy yaqinlik uyg'otishga xizmat qiladigan eng kuchli pragmatik va ritorik vositalardan biridir. Advertayzing (reklama) matnlarida avvaldan ma'lum bo'lgan badiiy, tarixiy yoki madaniy matnlarga qilingan ishoralar, iqtiboslar hamda frazeologik transformatsiyalar auditoriyaning kognitiv va ma'naviy xotirasiga (presuppozitsiyasiga) doir bilimlarini bir zumda faollashtiradi.

Intertekstuallik (matnlararo aloqadorlik) - mavjud matnlarga, madaniylashtirilgan timsollar, maqollar yoki mashhur iboralarga ishora qilish orqali yangi matn yaratish hodisasidir. Reklama diskursida intertekstuallik iste'molchi e'tiborini jalb qilish, ishonch uygotish va xabarning eslab qolinish darajasini oshirishda eng samarali manipulyativ hamda praqmatik vositalardan biri hisoblanadi. Tijorat diskursida intertekstuallik bir nechta kognitirv va ritorik mexanizmlar orqali amalga oshiriladi:

E'tiborni jalb qilish strategiyasi (Attention-Getting): Tanish madaniy belgilar axborotga boy mediasharoitda ajralib turadi va darhol kognitiv e'tiborni qamrab oladi.

Kognitiv zavqlanish (Dekodlash mexanizmi) (Cognitive Pleasure & Decoding): Iste'molchilar reklamadagi yashirin ishora, so'z o'yini yoki madaniy hazilni o'qib yetganlarida (kodni ochganlarida), bu ularda "intellektual qoniqish" effektini hosil qiladi va brendga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ma'noni ixchamlashtirish(Economization of Meaning): Reklamadagi vaqt va makon cheklovlari minimal so'zlar orqali maksimal darajada axborot berishni talab qiladi. Intertekstual ishoralar murakkab madaniy hikoyalarni qisqa va lo'nda slozgantlarga jamlaydi. Reklama beruvchilar ta'sirchan xabarlar yaratishda parodiya, pastish, allyuziya va kotirovkalarni o'zgartirish (parafraz) kabi turli uslubiy vositalardan foydalanadilar. Masalan, "Home Sweet Home" (An'anaviy ingliz maqoli – "O'z uyim - o'lan o'chog'im"), reklama slozani: "Home Sweet Honda", lingvistik tahlil: "Home" (Uy) so'zini "Honda" brendi nomi bilan almashtirish uy tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan qulaylik, xavfsizlik va samimiyat tuyg'ularini to'g'ridan to'g'ri avtomobilga ko'chiradi. Bu ibora iste'molchilarni mahsulotning emotsional qiymatiga ishondiradi. "Love me tender, love me true" (Elvis Preslining mashhur qo'shig'i), reklama kampaniyasi: Kosmetika va terini parvarish qilish vositalari reklamasi, lingvistik tahlil: "Tender" (nozik/mehribon) sifatdoshi ikki xil pragmatik vazifani bajaradi: bir vaqtning o'zida ham emotsional mehrni, ham teriga nisbatan yumshoq parvarishni ifodalaydi. Nostalgiya tuyg'usidan foydalanish iste'molchining brendga bo'lgan ishonchi va mehrini oshiradi. "To be, or not to be: that is the question." (U. Shekspir, "Gamlet"), reklama slozani: "To buy, or not to buy: there is no question." ("Sotib olish yoki sotib olmaslik: bu yerda savolga o'rin yo'q"), lingvistik tahlil: Shekspirning ekzistensial dramasi va tijoratdagi aniqlik o'rtasidagi zidlik yengil hamda hazilomuz ohangni yaratadi. Ingliz tilidagi reklama matnlarida intertekstuallik ko'pincha klassik adabiyot (xususan, Shekspir asarlari), mashhur maqollar, kino va pop-madaniyat frazalarini parafrazalash (shaklini moslashtirib o'zgartirish) orqali yuzaga chiqadi. Kunlik iste'molchilik tanlovini yuksak madaniyat kotirovkasi orqali taqdim etish shiorni juda esda qolarli qiladi.

Ilmiy diskurs - bu bilimlarni tartiblashtirish, obyektiv haqiqatni isbotlash va akadem hamjamiyat o'rtasida axborot almashishga qaratilgan muloqot tizimidir. Ommabop yoki badiiy diskursdan farqli o'laroq, ilmiy diskurs intertekstuallik (matnlararo aloqadorlik) hodisasiga eng ko'p tayanadigan sohalardan biri hisoblanadi. Chunki hech bir ilmiy tadqiqot noldan yaratilmaydi; u har doim o'zidan oldingi ilmiy g'oyalar, nazariyalar va manbalarga tayanadi hamda ularga munosabat bildiradi.

Tadqiqotda ilgari tilga olingan K. Hyuitning "Meaning and Human Life in the Language of Literature" nomli maqolasida mustaqil gaplar ko'rinishida kiritilgan murakkablashgan vositasiz iqtiboslarning ko'plab namunalarini ko'rish mumkin. Ushbu iqtiboslar muallif tomonidan stilistik tahlil obyekti sifatida o'rganiladi. Ular matn umumiy oqimidan alohida xatboshi (abzas) orqali ajratilib, qo'shtirnoqsiz rasmiylashtiriladi. Iqtibosdan avval esa uning manbasi, muallifiga doir axborot yoki keltirilayotgan parchaning muxtasar mazmuni berib o'tiladi.

O'zbek tilshunosligida ingliz tilidan farqli ravishda iqtibos keltirish va plagiatga doir qoidalar maxsus tadqiq etilmagani ta'kidlanib, sohalar bo'yicha iqtiboslashtirishning xalqaro formatlari, shuningdek, plagiatning turlari hamda uni keltirib chiqaruvchi omillar yoritib beriladi.

Zamonaviy matnshunoslikda matn kategoriyalarining yagona va tugallangan tasnifi mavjud emas. M.N.Kojina ta'kidlaganidek, ushbu kategoriyalar turlicha xarakterga ega bo'lib, u lisoniy va nolisoniy, semantik hamda ekstralingvistik omillar qatori xususiy matn birliklari va ifoda shakllari orqali namoyon bo'ladi. [1, 7] Odatda tugallanganlik, yaxlitlik va o'zaro bog'liqlik matnni yuzaga keltiruvchi asosiy belgilar sifatida e'tirof etiladi. Muallifning qarashlariga ko'ra, intertekstuallik ham matnning tipologik xususiyatlari qatoridan joy olishga munosib. Boshqa matn kategoriyalari kabi u ham o'ziga xos teran mazmun hamda uni til sathida namoyon etuvchi vositalar tizimiga ega. Avvalgi va yangi yaratilgan matn mualliflari o'rtasidagi

g‘oyaviy muloqot – “matnlararo” munosabatni yuzaga keltirib, yangi matn ma’nosini yanada boyitadi va ushbu kategoriyaning tub mohiyatini aks ettiradi. [2, 83]

Natijalar va ularning tahlili. Muayyan bir asardan tashqari, bir nechta nashrlar yoki ma’lum bir tadqiqotchining butun ilmiy faoliyati o‘rganilayotgan muammoga bag‘ishlangan bo‘lsa, ingliz tilidagi monografiyalarda asarlarning chop etilgan yilini ko‘rsatmasdan, faqat olimning ism-sharifiga havola berish amaliyoti uchraydi. O‘zbek ilmiy diskursida esa ushbu usul deyarli qo‘llanilmaydi. Quyidagi misolda ayrim tadqiqotchilarning nomlari sanab o‘tilgan bo‘lsa-da, ularning nashr manbalari va yillari haqidagi ma’lumotlar keltirilmagan. [3, 68-70]

Eksplisit (oshkora) iqtiboslashtirish bayon etilish shakliga ko‘ra ikkita asosiy turga ajratiladi: 1) vositasiz iqtiboslashtirish; 2) vositali iqtiboslashtirish.

Misol:

In Quarantine he tells the story of five people who choose to spend a period of forty days fasting in caves in the desert wildernesses, in order to cleanse their spirits and to address any God who might be listening. One of the five is a youth called Jesus.

Unlike the four who had preceded him that afternoon and set up home among the poppies, Jesus did not follow any of the carvings in the rocks, which indicated where hermits would easily find caves. [4, 360]

K.Hyuitga tegishli maqola davomida tahlil qilinayotgan “Quarantine” asaridan iqtibos berilgan. Ushbu murakkablashgan o‘zga gap kontekst tarkibiga alohida, mustaqil gap ko‘rinishida olib kirilgan.

Media diskursda intertekstualik, asosan, quyidagi usullarda namoyon bo‘ladi:

Pretsedent matnlar va birliklar: hammaga ma’lum bo‘lgan adabiy asarlar nomlari, film qahramonlarining iboralari yoki tarixiy iboralar.

Transformatsiyalangan iboralar: tanish iboralarning leksik yoki sintaktik jihatdan o‘zgartirilgan shakllari (masalan, “Keldik, ko‘rdik, yutdik” o‘rniga sport xabarida “Keldik, ko mezonni o‘zgartirdik”).

Meme va vizual-intertekstualik: raqamli media diskursda matn hamda tasvirning o‘zaro sintezi orqali hosil bo‘ladigan ramziy ma’nolar.

Intertekstual birliklar media diskursda axborot yetkazuvchi shunchaki lingvistik vosita bo‘lib qolmay, muallifning pragmatik maqsadlarini amalga oshiruvchi, auditoriyaning dunyoqarashiga ta’sir etuvchi va ommaviy muloqotni interaktiv shaklga keltiruvchi qudratli ta’sir vositasidir.

Shunday qilib, izlanishimizning ushbu va avvalgi bo‘limlarida ilmiy matnlarda uchraydigan vositasiz iqtiboslashtirishning tipik hamda notipik ko‘chirma gapli strukturaviy usullari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilindi.

Zamonaviy media diskursda intertekstualik - bir matn tarkibida boshqa (avvalgi) matnlarning elementlaridan foydalanish hodisasi - axborotni samarali va ta’sirchan yetkazishning asosiy qurollaridan biriga aylandi. Gazeta va jurnallar, televideniye, ijtimoiy tarmoqlar hamda onlayn nashrlarda qo‘llaniladigan iqtiboslar, reminissensiyalar, alluziyalar va parodiyalar shunchaki badiiy bezak emas, balki chuqur lingvopragmatik vazifalarni bajaradi. [5, 11-19]

Media diskursda intertekstual birliklarning qo‘llanishi shunchaki lingvistik hodisa bo‘lmay, balki chuqur o‘ylangan pragmatik strategiya hisoblanadi. Lingvopragmatika til birliklarining muloqot jarayonida so‘zlovchi (muallif) va tinglovchi (o‘quvchi) o‘rtasidagi munosabatini, muallifning muayyan maqsadga erishish uchun til vositalarini qanday tanlashini o‘rganadi. Intertekstualik esa ushbu pragmatik maqsadlarni amalga oshirishda o‘ta moslashuvchan va qudratli ta’sir mexanizmi vazifasini bajaradi.

Intertekstual birliklarning lingvopragmatik ta’siri, eng avvalo, o‘quvchining kognitiv xotirasi va jamiyatning kollektiv bilimlari (presuppozitsiya)ga tayanish orqali amalga oshadi. Muallif matnga biron bir pretsedent birlikni - mashhur ibora, maqol, badiiy asar nomini yoki film replikasini kiritar ekan, u auditoriya dilinga tanish bo‘lgan tayyor mazmun va hissiy bo‘yoqni ushbu yangi kontekstga faol ko‘chiradi. Ushbu jarayonda bir qator muhim pragmatik funksiyalar namoyon bo‘ladi: [7, 113]

Birinchidan, *attraktivlik (e’tiborni jalb qilish) funksiyasi* orqali media matn axborot ummonida ajralib turadi. Tanish iboraning kutilmagan va o‘zgargan shaklda berilishi o‘quvchida ruhiy intilish va qiziqish uyg‘otib, matnni o‘qishga undaydi.

Ikkinchidan, *axborotni ixchamlashtirish (kompressiya) funksiyasi* matn hajmini va uni idrok etish vaqtini tejashga xizmat qiladi. Muallif murakkab ijtimoiy yoki siyosiy hodisani bir nechta abzasda tushuntirib o‘tirmasdan, bitta ramziy intertekstual birlik (masalan, “Troyalik oti” yoki “Don Kixotcha islohot”) yordamida voqelikning butun mohiyatini bir zumda ochib beradi.

Uchinchidan, *ekspressiv-emotsional funksiya* quruq faktlar to‘plamiga jonli tus beradi. Adabiy va kinematografik alluziyalar matnga satira, istehzo, fojiaviylik yoki ko‘tarinki ruh bag‘ishlab, o‘quvchida muallif kutgan aniq his-tuyg‘ularni (hamdardlik, g‘azab, istehzo) shakllantiradi.

To‘rtinchidan, *manipulyativ va psixologik ta’sir funksiyasi* vositasida muallif o‘z munosabatini o‘quvchiga oshkora majburlamaydi, balki jamiyatning mustahkam qadriyatlari va stereotiplariga tayanib, kerakli xulosani kitobxonning o‘ziga “yashirincha” chiqartiradi.

Beshinchidan, *“kodlashtirish” va kognitiv hamkorlik funksiyasi* muallif va o‘quvchi o‘rtasida intellektual va madaniy ko‘prik o‘rnatadi. Yaratilgan muloqot kodini muvaffaqiyatli desifr qilgan (ochgan) o‘quvchi o‘zini matn ma’nosini yaratishda ishtirok etayotgan teng huquqli sherikdek his qiladi.

Xulosa. Shunday qilib, intertekstual birliklarning lingvopragmatik mexanizmlari va funksiyalari zamonaviy media matnlarning ta’sirchanligini oshirish, auditoriya bilan samarali muloqot o‘rnatish hamda jamoatchilik fikrini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Ilmiy diskursda intertekstuallik, asosan, iqtibos keltirish, havola berish, reminissensiya hamda ilmiy g‘oyalarga tayanib fikr yuritish shaklida voqelanadi. Bu yerda intertekstual birliklarning lingvopragmatik vazifasi reklamadan farqli o‘laroq, emotsional-ekspressivlik emas, balki bayon qilinayotgan ilmiy qarashlarning dalillanganligi, xolisligi hamda ilmiy vorisiylikni namoyish etish orqali matnning argumentativ quvvatini oshirishdan iborat.

Media diskursda axborot kompressiyasi va ekspressivlik ommaviy axborot vositalari (matbuot, internet nashrlari, ijtimoiy tarmoqlar) matnlarida intertekstual sarlavhalar va anonslar murakkab ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy voqelikni minimal til vositalari bilan sig‘imdor ifodalash (kompressiya) hamda matnga satira va ironiya bag‘ishlash vositasi vazifasini o‘taydi.

Media diskursdagi "kodlashtirish" va kognitiv hamkorlik OAVda intertekstual birliklardan foydalanish jurnalist va auditoriya o‘rtasida yashirin muloqot kodini yaratadi. O‘quvchi ushbu kodni o‘z kognitiv bilimi asosida desifr qilar ekan, u oddiy axborot iste’molchisidan matn ma’nosini birgalikda yaratuvchi faol ishtirokchiga tushadi.

Diskursiv moslashuvchanlik va umumiy lingvopragmatik modeli, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, intertekstuallik barcha diskurs turlarida (badiiy, reklama, ilmiy, media) muloqot samaradorligini oshiruvchi universal lingvopragmatik mexanizm hisoblanadi. Biroq uning pragmatik funksiyasi har bir diskursning tub maqsadi va muloqot sharoitidan kelib chiqqan holda shakllanadi va amalga oshadi.

ADABIYOTLAR:

1. Кожина М.Н. Диалогичность как категориальный признак письменного научного текста// Очерки истории научного стиля русского литературного языка XV1II-XX вв. Т.2.: Стилистика научного текста (общие параметры). Часть 2. Категории научного текста. — Пермь, 1998. – С. 7.

2. Милованова Н.Я. Экспрессивность в стиле научной прозы: дисс. канд. филол. наук: 10.02.01/Нина Яковлевна Милованова. — Пермь, 1982. – С. 83.

3. Баженова Е.А. Прецедентный текст как “визитная карточка” старого знания// Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса. — СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – С. 68-70.

4. K.Hewitt. “Meaning and Human Life in the Language of Literature”. -P. 360

5. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 11–19.

6. Арнольд И.В. (1997) Семантика. Стилистика. Интертекстуальность Текст. И.В. Арнольд. Сб. ст.; - СПб, Изд-во С.-Петерб. ун-та. - С. 443.

7. Koyalan A., Mumford S. Changes to English as an Additional Language writers’ research articles: From spoken to written register// English for Specific Purposes. –London, 2011. -№ 30. – P. 113-123.

UO‘K 80. 801. 3310

NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA MODALLIK KATEGORIYASI TADQIQINING NAZARIY JIHATLARI

Omanov Shuhrat G‘aniyevich,
Qarshi davlat universiteti
Nemis tili va adabiyoti kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi modal partikellarning o‘rganilganlik holati, bu borada olib borilgan ishlar, nazariy manbalar, dissertatsiyalar, maqolalar hamda leksikografik adabiyotlar mufassal bayon etilgan, chuqur tahlil etilib, xulosalar berilgan. Jumladan, nemis tilidagi partikellarning sintaktik jihatlari hamda ularning vazifalari, tasdiqni ifoda etuvchi modal partikellar, ularning funksiyasi, o‘rni hamda qo‘llanishini, so‘zlovchi munosabatini ifoda etilishiga xizmat qiladigan modal partikellarning sintaktik, pragmatik hamda semantik jihatlarini, so‘zlovchining real yoki noreal harakatini va subyekt harakatining o‘z harakatiga munosabatini bildiruvchi modal partikellar, shuningdek, o‘zbek tilidagi yuklamalarning leksik-grammatik belgilari, so‘zlovchining nutqiy sharoitdagi kommunikativ va modal-baho nuqtayi nazaridan yuklamalarning ahamiyati kabi dolzarb jihatlarga bag‘ishlangan ishlar yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *modallik, modal so‘zlar, subyektiv modallik, modallik xususiyatlari, modal partikellar, morfologik jihat, yordamchi so‘zlar, yuklama, leksik-grammatik belgilar.*

THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY OF THE CATEGORY OF MODALITY IN GERMAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract. *This article describes in detail the state of study of modal particles in German and Uzbek, works conducted in this regard, theoretical sources, dissertations, articles and lexicographic literature, provides in-depth analysis and conclusions. In particular, works devoted to such topical aspects as the syntactic aspects of particles in German and their functions, modal particles expressing affirmation, their function, role and use, syntactic, pragmatic and semantic aspects of modal particles serving to express the speaker's attitude, modal particles expressing the real or unreal action of the speaker and the relation of the subject's action to his own action, as well as the lexical and grammatical features of the loadings in the Uzbek language, the importance of the loadings in the communicative and modal-evaluative aspects of the speaker in the speech situation are covered.*

Keywords*: modality, modal words, subjective modality, modal features, modal particles, morphological aspect, auxiliary words, particles, lexico-grammatical features.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ КАТЕГОРИИ МОДАЛЬНОСТИ В НЕМЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье подробно описывается состояние исследований модальных частиц в немецком и узбекском языках, работы, проведённые в этой области, теоретические источники, диссертации, статьи и лексикографическая литература, проводится углубленный анализ, и делаются выводы. В частности, рассматриваются работы, посвящённые таким актуальным аспектам, как синтаксические аспекты частиц в немецком языке и их функции, модальные частицы, выражающие утверждение, их функция, роль и использование, синтаксические, прагматические и семантические аспекты модальных частиц, служащих для выражения отношения говорящего, модальные частицы, выражающие реальное или нереальное действие говорящего и отношение действия субъекта к его собственному действию, а также лексико-грамматические особенности частиц в узбекском языке, значение нагрузок в коммуникативном и модально-оценочном аспектах говорящего в речевой ситуации.*

Ключевые слова: *модальность, модальные слова, субъективная модальность, модальные особенности, модальные частицы, морфологический аспект, частицы, лексико-грамматические признаки.*

Kirish. Modallik til va tafakkur munosabatini o‘zida aks ettirganligi bois doim tadqiqotlar va qiziqishlar markazida turadi. Zero, modal so‘zlar so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, hissiyotlari kabi jihatlarni turli xil vositalar yordamida ifoda etadi hamda zamonaviy tilshunoslikda bu kategoriya muhim o‘rganilish obyekti hisoblanadi. Modallik kategoriyasi, ayniqsa, keyingi o‘n yilliklarda umumiy qiziqishga sabab bo‘lmoqda, chunki modallikning o‘ta murakkabligi, keng qamrovliligi va unda til va tafakkur munosabatlarining yaqqol ko‘zga tashlanishidadir.

Tilshunoslikda umumiy holatda ikki muhim turga ajratilgan modallik turlarining har biri nutqda tafakkurning qaysidir darajada namoyon bo‘lishini ta’minlab beradi. So‘zlovchining kommunikativ niyati, uning gap mazmuniga emotsional munosabatni bildiruvchi subyektiv modallik garchi gapning faollashtiruvchi qismi bo‘lsa ham, ularning tabiati va gap tuzilishidagi asosiy roli shunchalik xilma-xilki, ularni faqat grammatik jihatdan turli sathlarda, semantik aspektda esa so‘zlovchining munosabatini ifodalash belgisi ostida birlashtirish mumkin xolos. Hozirgi zamon tilshunosligida modallik tushunchasi nihoyatda keng qo‘llanilib semantik kategoriya sifatida ayrim ifoda shakli va turli ma’nolarning uyg‘unlashib ifodalanish xususiyatiga ko‘ra juda xilma xildir. Hozirgacha tilshunoslikda modallik kategoriyasining mazmuni va ko‘lami haqida yagona to‘xtamga kelingan emas. Bu lingvistik modallik bilan mantiqiy modallik to‘laligicha bir-biriga mos kelmasligi bilan izohlanadi va har ikki fan uchun katta muammo hisoblanadi. Tilshunoslikda modallik gapning eng muhim belgisi sifatida o‘rganiladi. Modallik zamirida gap subyekti bilan bog‘liq turli ma’nolari tushuniladi va modallik ikki guruhga ajratiladi: obyektiv modallik; subyektiv modallik.

Adabiyotlar tahlili. Dunyo tilshunosligida modal partikellar har doim tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan. Bu borada W.Bublitz, B.Dieter, B.Ulrike, M.Thurmair, F.Reinhard, J.Meibauer, E.Werlen, F. Reinhard, W.Abraham, E.Leiss, G.Diewald kabi tilshunos olimlarning sohadagi izlanishlari salmoqli ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tilida modalning o‘rganilishi J.Yoqubov, Z. Hatamov, Z.Yodgorova, M.Mustafayeva kabi olimlarning tadqiqotlari bilan bog‘liq.

Tilshunoslik sohasida bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlarda til va inson o‘rtasidagi munosabat faol o‘rganilmoqda. Til va madaniyat, til va etnografik guruhlarning o‘zaro munosabatlari lingvistik tadqiqotlarning obyekti sifatida e’tirof etilmoqda. Mavzuni yoritishda qiyosiy tipologik, analiz va sintez, transformatsion, strukturaviy-semantik va funksional tahlil usullaridan foydalanildi.

Modallik kategoriyasi qadimgi davrlardan boshlab fanda tekshirish obyekti bo‘lib keladi. Modallikni dastlab faylasuflar logika nuqtayi nazaridan o‘rganib ifodalanayotgan fikrning ahamiyatliligi, zarurati, amalga oshirish mumkinligi yoki mumkin emasligi va hokazolarni shu nutqni yuzaga chiqishi bilan bir paytda ko‘rsatishga yordam beradigan vosita deb bilganlar. Antik dunyoda mazkur kategoriya keng miqyosda tadqiq etilgan, masalan, Aristotel bu kategoriya bilan jiddiy shug‘ullanib katta ilmiy ma’lumotlar qoldirgan. U modallikni logika bilan bog‘laydi va nutqni aniq va ravon ifodalash uchun zaruriy vosita sifatida o‘rgangan va o‘zining bir qancha asarlarida uni asoslab bergan, “Talqin haqida“ asarida “mumkinlik” modalligini zaruriyatning yo‘qligidan hosil bo‘lgan deb hisoblagan. Aristoteldan keyin ham Antik dunyoda modallik kategoriyasi chuqur o‘rganilgan, turli xil maktablarda har xil nazariyalar vujudga kelgan. Keyinchalik O‘rta asrlarda va Uyg‘onish davrida modallik, modallik logikasi falsafaning muhim mavzusi bo‘lib qoldi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘rta asrlarda Aristotelning modallik xususiyatlari haqidagi fikrlari keyinchalik X-XI asrlarda Sharqda keng rivojlantirildi va yanada boyitildi. Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd kabi Sharq mutafakkirlari asarlarida yanada rivojlantirildi. Xususan, Forobiy o‘zining bir qancha asarlarida Aristotel (Arastu) fikrlarini davom ettirib, uning asarlariga izohlar yozib borganlar.

W.Bublitz o‘zining nemis va ingliz tilida so‘zlovchi munosabatini ifoda etilishiga bag‘ishlangan asarida modal partikellarning sintaktik, pragmatik hamda semantik jihatlarini yoritadi [1]. Olimning ta’kidlashiga ko‘ra, modal partikellar morfologik jihatdan o‘zgarmasdir, ba'zi modal so‘zlar grammatik jihatdan o‘zgarishi mumkin, boshqalariga esa ba’zi leksik birliklar qo‘shilishi mumkin[1:37]. Modal partikellar gapning umumiy mazmunini o‘zgartirmasa-da, uning so‘zma-so‘z anglashiladigan ma’nosiga ta’sir etishi mumkin. Modal partikellar tinglovchiga tushunish uchun ko‘rsatma vazifasini bajarishi mumkin [2:55]. Bu o‘rinda ular buyruq maylidagi gaplarda kulgi, imo-ishoralar va boshqa paralingvistik hodisalar bilan muqobil ravishda nutqda yumshatuvchi funksiyani bajarishi mumkin [1:38].

Nemis filolog olimi B.Dieter o‘z asarida nemis tilidagi tasdiqni ifoda etuvchi modal partikellar, ularning funksiyasi, o‘rni hamda qo‘llanishini o‘rgangan. Olimning nazariyasiga ko‘ra, tasdiqni bildiruvchi doch, ja va schon modal partikellari urg‘usiz bo‘lib, gapda gap bo‘laklari uchun muqobil vazifani bajara

olmaydi. Shuningdek, bu lisoniy birliklar gapda erkin joylashuvga ega bo‘lsa-da, fe’lli birikmaning tarkibiy qismi bo‘lmasa, gap bo‘laklariga ishora etmaydi [3:6].

Yuqorida keltirilgan fikrlardan anglashiladiki, modal partikellar yordamchi so‘zlar hisoblanuvchi yuklamalarning bir turi sifatida talqin etilmoqda, biroq ularda ichki differensial farqlar mavjud bo‘ladi. Modal partikellardagi asosiy mezon ularning o‘zgarmas ekanligidir. Shu o‘rinda ularning farqli va o‘xshash jihatlari leksikografik manbalarda mufassal aks ettirilishi lozim.

Ayni shu masalaga bag‘ishlangan asarida B.Ulrike nemis tilidagi “doch” modal partikelining bir tilli lug‘atlarda berilishini tadqiq etgan [4]. Ishda olima madal partikellarning lug‘atlarda talqin qilishning qiyinchiliklari hamda leksikografik asoslari, korpus muammosi, lug‘at maqolachasining tuzilishi va mazmuni kabi omillarni bayon etadi [4:11]. Bizningcha, bu jihatlar dolzarb ahamiyatga ega, zero modal partikellarning umumiy mazmuni, ma’nolari orasidagi farqlar, uslubi hamda semantik xususiyatlarini bilish ularni qo‘llashda muhim rol o‘ynaydi.

M.Thurmair modal partikellar fenomenini keng qamrovli yoritish maqsadida, ularni nemis tili doirasida keng qamrovli tadqiq etadi. Ishning birinchi bobida olim modal partikellarning sintaktik jihatlariga e’tibor qaratadi hamda ularning vazifalari boshqa yuklamalarga qaraganda cheklanganligini ta’kidlaydi, gap turlari va modal partikellar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil etadi [5:7]. Asarda, shuningdek, *doch, eben, halt, einfach, eh und sowieso, wohl, schon, auch, nicht, denn, etwa, eigentlich, bloss und nur, mal* kabi yuklamalarning mazmuniga ko‘ra qo‘llanilishi bayon etilgan [5:94].

Kundalik hayotda biz bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan his–tuyg‘ular ko‘pligi bilan bir qatorda bu boradagi bilimlar ham turfa va murakkabdir. Shu bois baxtsiz hodisalar, xayrlashuvlar, mojarolar, bayramlar kabi holatlarda o‘ziga xos leksik birliklardan foydalanamiz va bunda yuklamalar muhim ahamiyat kasb etadi. Muloqot jarayonida modallik suhbatlarning umumiy va keng qamrovli xususiyatlari va shakllari bilan uzviy bog‘liq. His-tuyg'ular modal yuklamalarni tanlashga yoki uning o‘zgarishiga ta'sir qilishi mumkin. Muloqotda modallik quyidagi tushunchalar bilan tavsiflanadi: qiziqarli, erkin, hal qilingan, jiddiy, rasmiy, kinoyali, hazilomuz va h.k. Ba’zi hollarda esa bu hodisalar nutq uslubining turli turlari bilan kesishadi [6].

J.Meibauer modal kontrast va konseptual o‘zgarishlarni tahlil qilib, modal partikellarning sintaktik va semantik o‘ziga xosliklarini ochib beradi. O‘z ishida olim ja, doch, schon, denn, halt, etwa modal partikellarining mazmun munosabatlari, gap mazmunida qo‘llanish imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslab bergan [7].

Tahlillar va natijalar. Nemis tilshunosligida modallik munosabati turli aspektlarda o‘rganilgan. Umuman, nemis tilida modallikni o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar juda ko‘p va ular xilma-xil modallik ifodalovchi shakllarni o‘rgangan. Mazkur ishning keyingi boblarida so‘z yuritiladigan modal yuklamalar ham modallikni ifodalashda o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, tilshunoslikda bu yuklamalar og‘zaki nutqda modallik anglatadi. Modallik kategoriyasini nemis tili materiallarida tahlil qilgan lingvist olimlar fikricha, modallik tushunchasi quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi: 1) so‘zlovchining real yoki noreal harakatni baholashga munosabati; 2) subyekt harakatining o‘z harakatiga munosabati. Bu harakatning infinitiv bilan ifodalanishi, uning harakat qobiliyatini tushunish, harakatning amalga oshishga yoki zarurligini anglash; 3) harakatning amalga oshishi uchun so‘zlovchining buyurishi yoki istagi; 4) so‘zlovchining qandaydir uchinchi shaxs tomonidan o‘z fikrini bildirish.

Bu modallik shakllarining har biri o‘ziga xos ifodalanish tizimiga ega. Birinchi tur konyunktiv konditsionalis shakllar bilan, ikkinchi tur modal qurilmalar yoki yordamchi fe’l va infinitiv bilan; uchinchi tur buyruq, indikativ, konyunktiv zamon shakllari va modal fe’llarning qurilmalari bilan; to‘rtinchi tur konyunktiv, konditsional shakllari va *sollen, wollen* modal fe’llarining qurilmalari bilan ifodalanadi; beshinchi turga modal fe’llarning gumon, faraz, taxmin ma’nolarida kelishi va Futurum I va Futurum IIni kiritish mumkin.

Yuqorida keltirilgan nazariyalardan kelib chiqib ta’kidlash mumkinki, nemis tilida modallikni yuzaga keltiruvchilar leksik, grammatik, fonetik kabi asosiy 3 katta guruhga ajratiladi. Mazkur tasnif doirasida bir qancha ilmiy adabiyotlarda ko‘rsatib o‘tilganlardan qo‘yidagilarni sanab umumiy ko‘rinishda sanab o‘tishimiz mumkin: *Modalverben, Konjunktiv, Imperrativ, Futur I und Futur II, Haben/sein ...zu + Infinitiv, Modifizierende Verben, Modaladverben, Modalwörter, Modalpartikeln, Prapositionen mit modale Bedeutung, Suffixen mit modale Bedeutung, Phraseologismen und phraseologische Strukturen, Modalsätze, Wortfolge, Satzwörter, Intonation und Wortakzent, modale Partizipialkonstruktion, modale Subjunktion.*

O‘zbek tilida yuklamalar tadqiqoti bilan shug‘ullangan olim Z.Isoqov monografiyasida ko‘rsatishicha [8] bu boradagi dastlabki tadqiqotni A.Fitrat boshlab bergan. Keyin A.Kononov, I.Baskakov kabi rus olimlari o‘zbek tili grammatikasi bo‘yicha yozgan asarlarida rus tilshunosligi nuqtayi nazaridan o‘zbek

tilidagi yuklamalarni klassifikatsiya qilgan. O‘zbek tilshunosligidagi bu ishlarda ham yuklamalarga struktural tilshunoslik nuqtayi nazaridan baho berib kelingan.

O‘zbek tilshunos olimlaridan A.Xojiyev, A.G‘ulomov, G‘.Abduraxmonov, M.Asqarova, Sh.Shukurov va boshqa tilshunoslar bir qator tadqiqotlar olib borganlar. Tilshunos olim R.Rasulov o‘zbek tilidagi yuklamalar rus tili nuqtayi nazaridan tadqiq qilinganligi sabab boshqa yordamchi so‘zlarga qaraganda kamroq o‘rganilganligini ta’kidlagan [9]. Chunki yuklamalar sof milliy-madaniy xususiyatga ega so‘zlar guruhi bo‘lib, ularga nisbatan munosabat faqat shu til nuqtayi nazaridan kelib chiqib baho berishni talab qiladi.

Yuklamalar bo‘yicha yirik tadqiqotlarni Odiljon Bozorov 1982-yilda „О частицы узбекском языки” nomzodlik dissertatsiyasi bilan boshlab berdi. Keyinchalik bu sohadagi tadqiqotlarni U.Raximov „O‘zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi” (1994) nomzodlik dissertatsiyasi, D.O‘rinboyeva „O‘zbek so‘zlashuv nutqida o‘zgarmaydigan so‘zlar(yordamchi so‘zlar)” (1994) nomzodlik dissertatsiyasi, T.Turdiboyev „O‘zbek tilida yordamchi so‘zlar konversiyasi” (1996) nomzodlik dissertatsiyasi, O‘.Lafasov „Dialogik nutqda subyektiv modallikning ifodalanishi” (1996) nomzodlik dissertatsiyasi, Z.Isoqov „O‘zbek tilida so‘z turkumlarining o‘zaro munosabatlari. Unda yuklamalarning tutgan o‘rni” (2010) nomzodlik dissertatsiyalarida davom ettirdi.

Odiljon Bozorov o‘z ishida o‘zbek tilidagi yuklamalarning leksik-grammatik belgilari, so‘zlovchining nutqiy sharoitdagi kommunikativ va modal-baho nuqtayi nazaridan muhim bo‘laklarni ta’kidlab ko‘rsatishida yuklamalardan samarali foydalanishni uqtiradi [10]. Usmonjon Rahimov yuklamalarning anglatadigan presuppozitsion xususiyatlarini bir nechta yuklamalar misolida o‘rganib chiqqan [11]. Dilbar O‘rinboyeva o‘z tadqiqotida yordamchi so‘zlarning o‘zbek so‘zlashuv nutqida ishlatilishi va ifodalaydigan ma’nolari ustida izlanish olib borib affiks va so‘z holidagi yuklamalarning og‘zaki nutqdagi bajaradigan vazifalarini ko‘rsatib bergan [12]. Eng e’tiborli jihati so‘zlashuv nutqidagi bajaradigan vazifalariga ko‘ra yuklamalarni 6 turga ajratgan va mana shu o‘rinda “**modal ma’noli yuklamalar”** atamasini qo‘llagan. Biz o‘rgangan tadqiqotlar ichida ushbu ishda birinchi marta yuklamalarning alohida bir guruhi – modal ma’noli yuklamalar haqida gap ketgan. Boshqalarida yuklamalarni yoppasiga modallik ifodalovchi deya ta’riflashgan. Tohir Turdiboyev o‘zbek tilidagi yordamchi so‘zlarning o‘zaro konversiyalashuvi (birining vazifasida boshqasini qo‘llanila olishi) bo‘yicha izlanishlar olib borib yuklamalarning bog‘lovchilar bilan o‘zaro konversiyasini o‘rganib chiqdi [13]. Bu tadqiqot ishi matnni tahlil qilish jarayonida yuklamalarning bog‘lovchilar bilan o‘zaro munosabatlarini va gap tarkibidagi vazifalarini aniqlash jarayonida yuzaga keladigan holatlarni yengillashtirishga yordam beradi. O‘roq Lafasov dissertatsiyasida og‘zaki nutqdagi subyektiv modallik ifodalovchi vositalardan biri sifatida yuklamalarni ham ko‘rsatib ularning dialogik nutq ifodalaydigan bir qator modal ma’nolarini ko‘rsatgan. Jumladan, *so‘roq-qiziqish, gumon-ta’kid, ta’kid-tasdiq, ta’kid-kuchaytiruv,e’tirof, so‘roq-ta’kid, ta’kid-e’tiroz, qiziqish, taxmin, ta’kid-g‘ururlanish, e’tiroz-norozilik, so‘roq-tasdiq kutish, ikkilanish, eslatish, taajjub* kabi [14].

Z.Isoqov o‘zbek tilidagi yordamchi so‘zlarning o‘zaro munosabatlarini va unda yuklamalarning tutgan o‘rni bo‘yicha tadqiqot olib borib, yuklamalar klassifikatsiyasiga ba’zi bir o‘zgartirishlar kiritdi, ya’ni hozirgacha mavjudlari qatoriga yangilarini qo‘shishni taklif qildi. Masalan: *-jon,-xon,-oy*, kabi qo‘shimchalarni subyektiv baho ifodalovchi yuklamalar qatoriga kiritgan [8].

O‘zbek tilidagi yuklamalarni tadqiqoti bo‘yicha dastlabki yirik manba bu – “O‘zbek tilining Akademik grammatikasi” hisoblanib unda yuklamalarning semantik xususiyatlari ancha keng ochib berilgan. Unda yuklamalarga quyidagicha ta’rif berilgan: Ayrim so‘z yoki gapga qo‘shimcha ma’no jilosi (ottenka) berish uchun xizmat qiladi.

O‘zbek tilida modal partikellarning o‘rganilishining navbatdagi bosqichi J.Yoqubov, R.Komiljonova, Z.Yodgorova, M.Mustafayeva kabi olimlarning tadqiqotlari bilan bog‘liq. Ular o‘z tadqiqotlarida o‘zbek tilida modallik kategoriyasi ifodalanishini ochib berganlar. Ushbu tadqiqotlarda modallik kategoriyasiga yondashuv va ifodalashga xizmat qiladigan vositalar borasida bir qancha qarashlar bor.

Ushbu tadqiqotlar natijasida o‘zbek tilidagi modallik ifodalovchi vositalarning umumiy tasnifi ko‘rsatib o‘tilgan va ko‘pgina ilmiy adabiyotlarda quyidagilarni o‘zbek tilidagi modallik ifodalovchilar sifatida ko‘rsatiladi: *modal so‘zlar, yuklamalar, undov so‘zlar, to‘liqsiz fe’llar (boshqa so‘zlar bilan birgalikda), ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmalari, mayl qo‘shimchalari, modallik bildiruvchi ayrim fe’llar, fe’lning bo‘lishsizlik shakli, fe’llar tarkibidagi nisbat bildiruvchi qo‘shimchalar, otlar tarkibidagi maxsus affiks va affiksoidlar, otlar tarkibidagi uslubiy ma’no beruvchi – lar qo‘shimchasi, sonlar tarkibidagi ayrim qo‘shimchalar, sifatlar tarkibidagi ayrim qo‘shimchalar, modal gaplar, tasdiq va inkor gaplar, kirish birikma va kirish gaplar, havola bo‘laklar, ohang, uslubiyat va boshqalar.*

O‘zbek tilshunosligida modallik kategoriyasi va uning boshqa tillar bilan chog‘ishtirma tahlili fundamental tadqiqot sifatida filolog olim J.Yoqubov ishlarida ko‘zga tashlanadi. Tadqiqotchi modallik kategoriyasini mantiq ilmida tutgan o‘rni hamda uning semantik xususiyatlarini o‘rganadi. Uning fikricha, til bilan mantiqning o‘zaro bog'liq va bu yangi bosqichga chiqmoqda, zero modallik tafakkurimizning mantiqiy qurilishi bilan yaqin munosabat kasb etadi va shu bois tilshunoslik va mantiqning tekshirish obyektidir. Tilshunoslikda modallik gapning eng muhim belgisi, mantiqda esa tafakkur shakli hukmning muhim belgisi sifatida qaraladi [15].

Shuningdek, bir nechta til guruhlari yohud tillar doirasida modallik aspektini tahlil etilganligi J.Yoqubov tadqiqoti ilmiy qimmatining yuqori ekanligini belgilaydi. Olim roman va german tillariga e’tibor qaratar ekan, nemis tili xususida ham alohida to‘xtalib o‘tgan. Olimning fikriga ko‘ra, nemis tilida modallik tushunchasi so‘zlovchining real yoki noreal harakatni baholashga munosabati, subyekt harakatining o‘z harakatiga munosabati, ish harakatning amalga oshishi uchun so‘zlovchining buyurishi yoki istagi hamda so‘zlovchining qandaydir uchinchi shaxs tomonidan o‘z fikrini bildirilishi kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi [15:95].

Bizning nazarimizda, hozirgi zamon nemis tili grammatikasida modallik kategoriyasining mohiyatini chuqurroq ochish uchun yana bitta modallik turini ajratish mumkin. Bu yerda so‘zlovchining gapga bo‘lgan munosabati ish-harakatning reallik yoki norealligini baholash emas, balki ish-harakatning amalga oshishi mumkinligini baholash va taxmin qilish (sie muss, kann, mag heute spät gekommen sein) darajasi ko‘zda tutilyapti.

O‘zbek tilshunosligida tilimizdagi modal so‘zlarning o‘zi alohida tadqiqot obyekti sifatida olinib chuqur ilmiy tahlil etilgan yana bir ilmiy tatqiqot R.Komiljonova tomonidan yozilgan nomzodlik ishidir. Tadqiqot o‘zbek tilidagi modal so‘zlarni o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, modal so‘zlarni maxsus leksik-grammatik kategoriya sifatida aniqlab umumlashtirish, tadqiq qilish va semantik jihatdan tasniflash va sintaktik vazifasini tavsiflash borasida qilingan eng muhim manbalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda tahlillarda keng uchrayotgan “obyektiv modallik”, “subyektiv modallik” atamalarini mazkur ishda uchratish mumkin. Olima obyektiv modallikda voqelikka munosabat ifodalanishini, subyektiv modallikda esa so‘zlovchining gapirayotgan fikriga munosabatini bildirishni ta’kidlaydi [16].

Ko‘rinadiki, modallik qo‘llanilish hamda mazmun-mohiyatiga ko‘ra murakkab va turli funksiyalarga egaligi sababli olamning lisoniy manzarasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda amalga oshirilayotgan zamonaviy tadqiqotlarda shu kabi yondashuvlar uchramoqda. Z.Yodgorova tomonidan filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi media olamning lisoniy manzarasida modallik kategoriyasining milliy o‘ziga xosligini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ishda dissertant zamonaviy media tiliga oid nazariy qarashlar: tadqiq va talqin, media tilida modallik kategoriyasining lingvistik asoslari va olamning lisoniy manzarasini aks etishi, modallik kategoriyasining leksik-grammatik xususiyatlari, modallik kategoriyasida sintaktik tasnif, media-matnda modallik kategoriyasining voqalanishi, mediamatnda modallik kategoriyasining aksiologik tadqiqi, media tilida modallik kategoriyasining lingvomadaniy xususiyatlarini belgilovchi omillar kabi aspektlar mufassal bayon etilgan.

O‘zbek tilidagi modallik ma’nosini ifodalanishi A.Kononov sintaktik tizimda o‘rganib, modallik mazmunini ifodalashiga ko‘ra gaplarni qo‘yidagicha guruhlarga ajratadi: 1) buyruq modal gap; 2) istak modal gap; 3) shart modal gap; 4) zaruriyat modal gaplar kabi.

Modal so‘zlarni chog‘ishtirma aspektda tadqiq etishga bag‘ishlangan ishlar ko‘lami ham ortib bormoqda. Jumladan, ingliz va o‘zbek tillarida modal so‘zlar tipologiyasi, tarjimasi va leksikografik talqini M.Mustafayeva tomonidan o‘rganilgan. Tadqiqotda modal so‘zlarning so‘z turkumlari va til tizimidagi o‘rni, ingliz va o‘zbek tilidagi modal so‘zlarning grammatik imkoniyatlari, modal so‘zlarning semantik xususiyatlari modal so‘zlarning badiiy matndagi tarjimasi muammolari, o‘zbek tilidagi modal so‘zlarning ingliz tiliga tarjimasi, ingliz tilidagi modal so‘zlarning o‘zbek tiliga tarjimasi tahlil etilgan [17].

Xulosa qilish mumkinki, rus, ingliz, nemis, fransuz, turk, o‘zbek kabi alohida tillarda modal partikellarni turli aspektlarda tadqiq etish maqsadida boy tajriba to‘plangan. Biroq til tizimlar majmui hisoblanadi, u boshqa tillar bilan ham chog‘ishtirma o‘rganilishi lozim. Nemis va o‘zbek tillari modallikning qiyosiy tadqiqiga bag‘ishlangan qator ilmiy ishlar yaratilgan bo‘lsa-da, bu ikki tildagi modal partikellarning qiyoslab chuqur o‘rganilmaganligi tadqiqotning dolzarbligini belgilovchi omildir.

ADABIYOTLAR:

1. Bublitz W. Ausdrucksweisen der Sprechereinstellung im Deutschen und Englischen Untersuchungen zur Syntax, Semantik und Pragmatik der deutschen Modalpartikeln und Vergewisserungsfragen und ihrer englischen Entsprechungen. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1978. – 256 S.

2. Watzlawick, Paul, J. B. Beavin, D. D. Jackson. 1969. Menschliche Kommunikation - Formen, Störungen, Paradoxien. Stuttgart. S. 55

3. Dieter B. Die affirmativen Modalpartikeln doch, ja und schon: ihre Bedeutung, Funktion, Stellung und ihr Vorkommen. – Tübingen: Niemeyer, 1985. –S.6.

4. Ulrike B. Modalpartikel und Lexikographie. Studie zur Darstellbarkeit von „doch" einsprachigen Wörterbuch. - Tübingen: Niemeyer, 1985. – 150 S.

5. Thurmair M. Modalpartikeln und ihre Kombinationen. - Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1989. – S.7.

6. Reinhard F. Kommunikation und Emotion. Theoretische und empirische Untersuchungen zur Rolle von Emotionen in der verbalen Interaktion. - Berlin: Walter de Gruyter, 1990. -S.178.

7. Meibauer J. Modaler Kontrast und konzeptuelle Verschiebung: Studien zur Syntax und Semantik deutscher Modalpartikeln. - Tübingen: Niemeyer, 1994. – 252 S.

8. Isoqov Z. O'zbek tilida so'z turkumlarining o'zaro munosabati. Unda yuklamalarning tutgan o'rni. Monografiya. Qo'qon 2011.

9. Rasulov R. O'zbek tilida yordamchi so'zlarning semantik-grammatik xususiyatlari. Toshkent."FAN" 1983, 5.

10.Bozorov O. O. Частицы в узбекском языке. Дисс.к.ф.н., Москва, 1982.

11.Raximov U. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi. F.f.n. diss. Samarqand. 1994.

12.O'rinboeva D. O'zbek so'zlashuv nutqida o'zgarmaydigan so'zlar(Yordamchi so'zlar). F.f.n. diss. Samarqand 1994.

13.Turdiboev T. O'zbek tilida yordamchi so'zlar konversiyasi. f.f.n. diss. Toshkent: 1996.

14.Lafasov O'. Dialogik nutqda subyektiv modallikning ifodalanishi. F.f.n. diss. Toshkent: 1996.

15.Yoqubiv J. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanishining semantik xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent: Fan,2005. –B.5

16.Камильджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. –Ташкент, 1975. – С. 28

17.Mustafayeva M.B. Ingliz va o'zbek tillarida modal so'zlar tipologiyasi, tarjimasi va leksikografik talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Qarshi: 2025. B.25.

UDC 81

INTERTEXTUAL FEATURES OF RELIGIONYMS IN LEILA ABOULELA'S NOVEL "THE TRANSLATOR"

Kilicheva Mekhriniso Rajabovna,
Associate Professor of English Literature
and Translation Studies department,
Bukhara State University

Abstract. *This article examines the intertextual and linguo-poetic functions of religionyms in Leila Aboulela's "The Translator". The study distinguishes the religionym as a religiously marked nominative unit from the intertextual relationship it may activate within a particular literary context. The findings show that religionyms do more than identify religious concepts: they contribute to the representation of Sammar's inner experience, religious identity, values, and perception of time and everyday life. The study argues that religious intertextuality is an important element of Aboulela's linguo-poetic method, through which established religious meanings become part of the characterization and representation of religious consciousness.*

Keywords: *intertextuality, religionym, intertextual marker, Qur'anic intertext, hadith intertext, religious discourse, linguo-poetics, Leila Aboulela, "The Translator".*

LEYLA ABULELANING "THE TRANSLATOR" ROMANIDA RELIGIONIMLARNING INTERTEKSTUAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Leyla Abulelaning "The Translator" romanida qo'llangan religionimlarning intertekstual xususiyatlari va lingvopoetik funksiyalari tadqiq etiladi. Tadqiqotda religionim diniy jihatdan belgilangan nominativ birlik sifatida talqin qilinib, uning muayyan badiiy kontekstda yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan intertekstual aloqalari tahlil qilinadi. Tahlil natijalari religionimlar faqat diniy tushunchalarni nomlash bilan cheklanmasdan, Sammar obrazining ichki kechinmalari, diniy identiteti, qadriyatlari, vaqt va kundalik hayotni idrok etish tarzini ifodalashda ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Tadqiqotda diniy intertekstuallik Abulela lingvopoetik uslubining muhim unsurlaridan biri bo'lib, u orqali shakllangan diniy ma'nolar personaj xarakterini ochish va diniy ongni badiiy ifodalash vositasiga aylanishi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *intertekstuallik, religionim, intertekstual marker, Qur'oniy intertekst, hadis interteksti, diniy diskurs, lingvopoetika, Leyla Abulela, "Tarjimon".*

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОНИМОВ В РОМАНЕ ЛЕЙЛЫ АБУЛЕЛЫ «THE TRANSLATOR»

Аннотация. *В статье исследуются интертекстуальные особенности и лингвопоэтические функции религионимов в романе Лейлы Абулелы «Переводчица» («The Translator»). В исследовании религионим рассматривается как номинативная единица с религиозной маркированностью и разграничивается с интертекстуальной связью, которую он может актуализировать в конкретном художественном контексте. Результаты анализа показывают, что религионимы не ограничиваются номинацией религиозных понятий, но также участвуют в репрезентации внутреннего мира Саммар, её религиозной идентичности, ценностных ориентиров, а также восприятия времени и повседневной жизни. В статье обосновывается, что религиозная интертекстуальность является важным элементом лингвопоэтического метода Абулелы, посредством которого сложившиеся религиозные смыслы становятся средством раскрытия характера персонажа и художественной репрезентации религиозного сознания.*

Ключевые слова: *интертекстуальность, религионим, интертекстуальный маркер, коранический интертекст, хадисный интертекст, религиозный дискурс, лингвопоэтика, Лейла Абулела, «Переводчица».*

Introduction. Intertextuality has become an important concept in literary studies because literary texts do not exist independently of earlier texts, cultural traditions, or established forms of discourse. The meaning

of a literary work is often shaped through its interaction with what has already been written, narrated, believed, or culturally remembered. Such connections can take different forms: a writer may reproduce an earlier text directly, reshape its meaning, refer to it indirectly, or incorporate elements of another discourse into a new literary context.

References to sacred texts, theological views, religious expressions, rituals, and well-known religious narratives may thus find their way into fictional discourse in many forms. Some are clearly identifiable as quotations or allusions, while others occur more subtly through specific phrases, images, memories, or concepts. Their role in a literary work, however, cannot be limited to simply recreating the religious meaning they carried in their original setting. When incorporated into a fictional story, these aspects interact with characters, events, and the work's overarching themes. As a result, they may convey a character's inner condition, reflect specific beliefs, form the narrative's cultural setting, or help to establish its creative meaning.

Literature review. Leila Aboulela's "The Translator" is an especially important backdrop for investigating this relationship between religious speech and literary meaning. The work does not just approach Islam as a subject. It is deeply ingrained in Sammar's thoughts, memory, and response to her surroundings. Qur'anic expressions, hadith allusions, religious notions, ritual terms, and culturally particular Islamic vocabulary can be found throughout her speech and memories, and they frequently accompany emotional or psychologically significant occasions. As a result, religious language gets integrated into Sammar's perception and interpretation of ordinary reality.

The methodology of research. The importance of religion and Muslim identity in Aboulela's fiction has already received considerable scholarly attention. Abbas (2011), for example, discusses the place of religion in Aboulela's understanding of the novel, whereas Al-Adwan and Abu Amrieh (2013) approach Islam and religious practice through the experience of diaspora and translation. Steinitz (2013) reads translation and conversion as principles that shape both the structure and the ideological dimension of "The Translator". Questions of identity and belonging are developed further by Zannoun (2019), who considers the connections between Muslim identity, home, love, and belonging. Other studies have approached Aboulela's fiction through Qur'anic references, Arabic expressions, representations of Islam, linguistic appropriation, and the literary construction of Muslim identity.

With this distinction in mind, the current study investigates religionyms in "The Translator" in terms of the religious discourse they inspire, the extent to which the intertextual relationship is made plain, and how the activated meaning is changed by its immediate literary setting. As a result, the analysis focuses on the key types of intertextuality associated with these units, as well as how they contribute to the representation of Sammar's religious identity and psychological experience, character development, and the novel's broader cultural significance.

In this study, the term "religionym" refers to religiously marked nominative units such as sacred persons and books, religious eras and rituals, doctrinal notions, sacred items, and other features of religious discourse. The use of a religionym in a literary piece does not inevitably render it an intertext. Its intertextual importance becomes apparent in context, when the unit refers the reader beyond the present story to an older sacred text, doctrinal notion, ritual tradition, or other established form of religious discourse. In such circumstances, the religionym serves as an intertextual marker, linking the fictional context to an external religious source or set of meanings.

The analysis employs intertextual, contextual, semantic, and linguo-poetic techniques, each addressing a distinct facet of the process. Intertextual analysis is used to determine the religious source or speech to which a specific religious term refers. Contextual analysis then explores how the unit functions within the episode in which it appears, whilst semantic analysis attempts to elucidate the religious meanings and associations that it introduces into that context. Linguo-poetic analysis is concerned with what happens to these meanings inside the literary text: how they interact with the character's circumstances and experience, as well as how they contribute to characterization, psychological representation, religious identity, and the narrative's artistic form.

Discussion. Julia Kristeva's version of Mikhail Bakhtin's dialogism theory is important to today's understanding of intertextuality. Her well-known description of the text as a "mosaic of quotations" draws attention away from the notion of a literary work as a separate and self-contained entity [12]. According to this viewpoint, texts take shape in connection to other texts and discourses, drawing on meanings that already circulate within a specific cultural context. What enters a new text, however, does not always keep the same function it had previously. Earlier discourse can be assimilated, recontextualized, and given a distinct meaning in a new literary milieu.

This idea of intertextuality is especially valuable when studying fiction in which religious language is strongly related to the characters' experiences. An term related with the Qur'an, hadith, Islamic ideology, or ritual practice conveys implications that exist outside of the literary source. When such a term arises in a fiction, the associations are not simply erased. They are still available to the reader when the narrative context puts them in a new relationship with character, emotion, memory, and event. The analytical question is thus not restricted to determining the religious origin of a certain statement. It also concerns how its original meaning is altered throughout the narrative.

One of the clearest instances of religious intertextuality in "The Translator" occurs when hadith discourse is introduced directly into the narrative:

"The Prophet, peace be upon him said, 'Allah Almighty says: I am as My servant thinks I am… And if he comes to Me walking, I go to him at speed.'"[2;35]

The passage refers to the well-known hadith Qudsi transmitted from Abu Hurayrah. In this case, the connection with the religious source does not depend on indirect recognition or inference: the reference to the Prophet and the quotation itself make the hadith origin explicit.

What is essential, however, is how the hadith functions once it enters the fictional framework. The contrast between the servant who comes "walking" and God who responds "at speed" provides a concrete illustration for an otherwise abstract concept of the believer's relationship with God. Movement here implies more than a physical approach. It expresses the believer's willingness to turn to God while emphasizing the immediacy of the heavenly response. The theological concept of proximity to God is thus portrayed in an image that may also be understood emotionally and experientially.

In this context, the religious name Allah cannot be considered solely as a reference to the divine. Its significance emerges from the hadith in which it appears and from the connotations that the citation introduces into the narrative. Trust in God, hope for mercy, expectation of response, and spiritual proximity all become relevant to how the verse is interpreted. As a result, the hadith is integrated into the novel's emotional and cognitive framework for representing religious experience.

The narrative of Sammar's widowhood provides a very revealing example of the connection between Qur'anic reference, religious law, and personal experience.

"Four months and ten days, was the sharia's mourning period for a widow… She thought of how Allah's sharia was kinder and more balanced than the rules people set up for themselves." [2;54]

The phrase *"four months and ten days"* recalls Qur'an 2:234, where the same period is prescribed for women whose husbands have died. The connection is significant because the Qur'anic prescription reaches the novel not simply as a reference to sacred law, but as part of the way Sammar understands her own bereavement.

The specified time span in the passage provides Sammar with a theological framework that helps explain her experience of loss. What starts out as a religious-legal standard is introduced into the character's personal life and becomes associated with memory, sadness, and her quest to understand widowhood. As a result, the line separating religious instruction from personal experience is not as clear as it might first seem; for Sammar, the former offers a vocabulary for understanding the latter.

As a result, the Qur'anic-jurisprudential intertext directly influences characterisation. Sammar uses Islamic law to comprehend and assess her experience rather than viewing it as something outside of it. This is typical of Aboulela's treatment of religious discourse in the book: Islamic allusions regularly appear in the story from the character's consciousness and are included into the vocabulary used to depict her emotional existence.

The connection between religious language and Sammar's inner life becomes still more apparent in a seemingly ordinary episode in which she experiences fear while learning to drive:

"She would… instinctively go over the shahadah: I bear witness there is no god but Allah…" [2;55]

The concept of "instinctively" is essential to how this passage functions. The story does not introduce the shahadah to explain its doctrinal meaning, nor does Sammar intentionally choose to recall a religious formula. In a time of fear, it comes to her on its own. The religious reference's purpose is altered by this minor linguistic detail: what could otherwise be interpreted as merely a declaration of faith becomes proof of how profoundly religious language has permeated the character's regular response to experience.

The shahadah necessarily invokes the Islamic profession of monotheistic faith, and the religionym Allah situates the statement within that doctrinal framework. However, the fictional circumstance gives a new dimension to the established religious meaning. Because the formula appears without careful study, it shows something about Sammar's consciousness organization. In a time of weakness, her response takes on religious linguistic characteristics.

The shahadah therefore contributes to characterization without the requirement for substantial authorial explanation. Aboulela does not have to tell the reader that religion is central to Sammar's inner world; the character's language demonstrates this. In this scenario, the shahadah serves as both a distinguishing feature of Islamic religious discourse and a statement of Sammar's identity and psychological response. The religionym's intertextual meaning occurs as a result of the encounter between an established theological formula and a specific and profoundly personal story scenario.

Several passages in "The Translator" bring Qur'anic language directly into the narrative. One example is the expression:

"All praise belongs to Allah, Lord of all the worlds, the Compassionate, the Merciful…" [2;59]

The language definitely recalls the first verses of Surah al-Fatihah. Recognizing the Qur'anic source, however, explains just a portion of its role in the narrative. The passage arrives in an emotional situation, and the familiar hallowed words give Sammar a sense of certainty and spiritual coherence. The quotation's significance arises from the relationship between the Qur'anic formula and the character's state of mind. As divine words penetrate her consciousness, they provide a vocabulary for containing emotional disintegration and restoring inner connection. In this regard, the citation serves not only an intertextual but also an integrative psychological purpose.

A similar relationship between Qur'anic language and emotional experience can be observed in the references to Surahs al-Falaq and al-Nas:

"Say: I take refuge in the Lord of daybreak…"

and

"Say: I take refuge in the Lord of humans…" [2;79]

Both texts reference Qur'anic formulations for requesting divine protection. In the narrative, however, their value is strongly linked to Sammar's childhood fears. The passages recur in relation to hazardous streets and frightening nightmares, connecting Qur'anic terminology with memories of vulnerability and the longing for safety. Their prevalence in these recollections shows that the phrases have become integrated into the experience and management of terror.

This relationship is important for understanding Aboulela's representation of religious consciousness. Religion does not simply enter the narrative after an emotional experience has taken place, as an explanation or commentary upon it. In Sammar's case, the experience itself may already be articulated through religious language. Qur'anic discourse is therefore incorporated into the representation of interiority, becoming one of the linguistic forms through which memory, fear, protection, and emotional response are narrated.

A more complex pattern of religious intertextuality appears in the following sentence:

"But he did not know about the stream of Kawthar, the Day of Promises, or what stops the heart from rusting." [2;91]

What distinguishes this passage is the inclusion of multiple religious associations in a single statement. The references are grouped together without explanation, yet each may lead to a separate topic of Islamic theological debate.

Kawthar is the most easily recognizable example. The name refers to Surah al-Kawthar and is related with hadith traditions that describe al-Kawthar as a divine gift to the Prophet and its portrayal as a river in Paradise. The word so conveys connections that go beyond its immediate lexical meaning in the sentence.

Day of Promises makes a less straightforward case. The expression may be read in terms of the Islamic concept of the original covenant between God and Adam's descendants, which is frequently related with Qur'an 7:172. Unlike the allusion to Kawthar, the statement does not directly quote a Qur'anic formula. It is thus more fair to regard it as an allusion or conceptual connection with Qur'anic discourse rather than a citation.

The following phrase, "what stops the heart from rusting" necessitates equal prudence. Images of the heart rusting, cleansing, or polishing are common in Islamic devotional discourse, and they are frequently associated with God's recollection and spiritual purity. Because formulations of this picture circulate across religious traditions and precise attribution is not always clear, associating the term unequivocally with a single hadith would risk making the intertextual source appear more solid than the evidence supports. It is better understood here as an evocative of classic Islamic devotional imagery concerned with the spiritual state of the heart.

When these references are combined, they result in an intertextual condensation. Their value is not exclusively determined by what each statement implies individually. They combine to bring numerous areas of religious meaning into a very little textual space: Paradise and eschatological expectation via Kawthar, covenant and the human relationship with God through Day of Promises, and spiritual recollection and

cleansing through the picture of the heart. As a result, the sentence gains density that would otherwise be hidden by its surface structure.

This density also highlights the function of the reader. Someone conversant with Islamic textual and devotional traditions may recognize Kawthar, relate the Day of Promises with the primordial covenant, and comprehend the imagery of the rusted heart within the context of spiritual purification. For such a reader, a brief line can reveal numerous layers of religious significance without the narrator having to express them directly. A reader without this background may not recreate the same network of associations and may first encounter the statements as symbols of Sammar's religious and cultural universe.

The passage therefore shows that the intertextual potential of a religionym depends not only on the relation between a literary text and an earlier religious discourse, but also on the reader's ability to recognize and activate that relation. In this sense, religionyms participate in a three-way relationship between **religious source, fictional context, and reader**, with literary meaning emerging through the interaction of all three.

The sentence *"My fate is etched out by Allah Almighty"* [2;58] contains no direct quotation from a sacred text. Its religious significance instead comes from the idea expressed through it. The belief that human destiny is determined by God brings the statement into relation with the Islamic doctrine of divine predestination, or *qadar*. The intertextual connection is therefore less visible than in passages where a Qur'anic verse or hadith is quoted directly. Here, it is the underlying concept, rather than a recognizable verbal formula, that connects the fictional statement with an established religious discourse.

The paragraph can thus be viewed as an implicit doctrinal intertext, as its connection to Islamic discourse is based on conceptual recognition rather than textual quotation. Its significance for characterization stems from the way a theological thought is integrated into Sammar's understanding of her own existence. In other words, religious dogma serves as a conceptual framework for understanding personal experience.

Religious message in "The Translator" is not often conveyed using words or plainly identified concepts. Sometimes it is carried by the body itself. One example is given in the description:

"…their forehead, nose and palms touching the ground." [2;60]

Although sujud is not mentioned in the sentence, the bodily stance resembles prostration in Islamic prayer. Recognizing the connection thus requires a different type of understanding than a direct Qur'anic statement. A reader familiar with Islamic prayer can identify the ritual based on the physical arrangement described and provide the religious meaning that the text does not explicitly mention.

The passage is useful for understanding how intertextuality in the novel may extend beyond verbal correspondence. Here, the connection with religious tradition is established through a culturally recognizable bodily practice. The body becomes part of the signifying process: posture itself carries meanings associated with prayer, submission, and worship. This form of reference may therefore be understood as an embodied ritual intertext, in which religious meaning is activated through the representation of ritual action rather than through quotation.

The relationship between religious practice and ordinary life appears in a simpler form in the instruction:

"Say bismillah before you eat. Be good and finish your plate." [2;128]

The religious formula *bismillah* occurs within an entirely everyday situation: eating. Its placement beside the ordinary parental instruction *"finish your plate"* is particularly revealing. Sacred formula and domestic speech are not separated into different spheres; they coexist within the same utterance and the same routine activity.

Such moments help explain the particular place of religious discourse in Aboulela's fictional world. Islam is not represented only when characters discuss theology or participate in explicitly religious events. Its language and practices are present in the organization of time, bodily movement, food, family interaction, memory, fear, and grief. The sacred and the everyday are therefore not constructed as opposing domains. Instead, religious meaning emerges through their continual interaction, allowing faith to be represented as part of the ordinary texture of lived experience.

Conclusion. The investigation of religionyms in Leila Aboulela's "The Translator" demonstrates that their role goes beyond the labeling of religious ideas. A religionym is not an intertext in and of itself; rather, in a given literary context, it might serve as an intertextual marker that activates Qur'anic, hadith-based, doctrinal, ritual, or devotional discourse. These links include direct quote, explicit reference, allusion, and implicit conceptual relationship. Once integrated into the story, religious meanings are changed by the fictional framework. Religionyms thus contribute to characterization, psychological representation, identity, ethical appraisal, and the novel's linguo-poetic structure.

REFERENCES:

1. Abbas, S. (2011). Leila Aboulela, religion, and the challenge of the novel. Contemporary Literature, 52(3), 430–461.

2. Aboulela, L. (2005). «The Translator». Edinburgh: Polygon.

3. Abdel Haleem, M. A. S. (Trans.). (2004). The Qur'an. Oxford: Oxford University Press. Surah al-Baqarah, 2:234.

4. Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. Sahih al-Bukhari. Kitab al-Tawhid, Hadith 7405. Narrated by Abu Hurayrah.

5. Al-Adwan, A., & Abu Amrieh, Y. (2013). Translating Islam in diaspora: Leila Aboulela's «The Translator». Jordan Journal of Applied Science, 15, 347–360.

6. Bakhtin, M. M. (1981). The Dialogic Imagination: Four Essays. Austin: University of Texas Press.

7. Genette, G. (1997). Palimpsests: Literature in the Second Degree. Translated by Channa Newman and Claude Doubinsky. Lincoln: University of Nebraska Press.

8. Hatim, B., & Mason, I. (1990). Discourse and «The Translator». London: Longman.

9. Kouachi, R. (2025). Identity construction and language in literature: Leila Aboulela's «The Translator». Journal of Languages & Translation, 5(2), 101–109.

10.Kristeva, J. (1986). Word, dialogue and novel. In T. Moi (Ed.), The Kristeva Reader. Oxford: Blackwell.

11.Riffaterre, M. (1978). Semiotics of Poetry. Bloomington: Indiana University Press.

12.Steinitz, T. (2013). Back home: Translation, conversion and domestication in Leila Aboulela's «The Translator». Interventions: International Journal of Postcolonial Studies, 15(3), 365–382.

13.Zannoun, G. K. (2019). Home as love: Transcending positionality in Leila Aboulela's «The Translator». Humanities, 8(2), 72.

УДК 81’276.3-053.81:008

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГИБРИДИЗАЦИИ И БЛИЗКИХ К НЕЙ ПОНЯТИЙ

Хакимова Дилдора Икромовна,
доцент факультета филологии
Alfraganus University, д.ф.ф.н.
lucky dilya86@mail.ru
ORCID: 0009-0004-6676-5388

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические основы изучения гибридизации как одного из значимых процессов современного языкового взаимодействия. Актуальность исследования обусловлена активизацией межъязыковых и межкультурных контактов, а также трансформацией коммуникативных практик в условиях глобализации и цифровизации. Особое внимание уделяется определению понятийного содержания термина «гибридизация» и его разграничению с близкими категориями – транслингвизмом, код-свитчингом, код-миксингом, языковым контактом, заимствованием и мультимодальностью. На основе анализа существующих теоретических подходов выявляются общие и дифференциальные признаки указанных явлений, определяется специфика гибридизации как динамического процесса взаимодействия различных языковых и семиотических ресурсов. Обосновывается необходимость комплексного подхода к исследованию гибридных языковых образований, особенно в цифровом дискурсе. Полученные теоретические положения могут служить основой для дальнейшего эмпирического анализа гибридизации в многоязычной и цифровой коммуникации.*

Ключевые слова: *гибридизация, заимствование, транслингвизм, код-свитчинг, код-миксинг, интерференция, мультимодальность, цифровой дискурс.*

GIBRIDIZATSIYA VA UNGA YAQIN TUSHUNCHALARNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy til o‘zaro ta’sirining muhim jarayonlaridan biri sifatida gibridizatsiyaning nazariy asoslari tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida tillararo va madaniyatlararo aloqalarning faollashuvi, shuningdek, kommunikativ amaliyotlarning transformatsiyasi bilan belgilanadi. Tadqiqotda “gibridizatsiya” tushunchasining mazmunini aniqlash hamda uni translingvizm, kod-svitching, kod-miksing, til kontakti, o‘zlashma, polikodlilik va multimodallik kabi yaqin tushunchalardan farqlashga alohida e’tibor qaratiladi. Mavjud nazariy yondashuvlar tahlili asosida mazkur hodisalarning umumiy va farqlovchi xususiyatlari aniqlanib, gibridizatsiyaning turli lingvistik va semiotik resurslarning o‘zaro ta’siriga asoslangan dinamik jarayon sifatidagi o‘ziga xos jihatlari belgilanadi. Ayniqsa, raqamli diskursda gibrid til birliklarini o‘rganishda kompleks yondashuv zarurligi asoslanadi. Tadqiqot natijalari ko‘p tilli va raqamli kommunikatsiyada gibridizatsiyaning empirik tahlili uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *gibridizatsiya, o‘zlashmalar, translingvizm, kod-svitching, kod-miksing, multimodallik, raqamli diskurs.*

THEORETICAL FOUNDATIONS OF HYBRIDIZATION AND RELATED CONCEPTS

Abstract. *This article examines the theoretical foundations of hybridization as a significant process of contemporary language interaction. The relevance of the study is determined by the intensification of interlingual and intercultural contacts and the transformation of communicative practices in the context of globalization and digitalization. Particular attention is paid to defining the conceptual scope of the term “hybridization” and distinguishing it from closely related concepts such as translanguaging, code-switching, code-mixing, language contact, borrowing, and multimodality. Through an analysis of existing theoretical approaches, the study identifies the common and distinctive features of these phenomena and specifies hybridization as a dynamic process involving the interaction of diverse linguistic and semiotic resources. The study emphasizes the need for an integrated approach to the analysis of hybrid linguistic formations, particularly within digital discourse. The theoretical findings may provide a basis for further empirical research into hybridization in multilingual and digital communication.*

Keywords: *hybridization, borrowings, translanguaging, code-switching, code-mixing, multimodality, digital discourse.*

Введение. Проблема гибридизации языков в условиях цифровой коммуникации активно изучается лингвистами Узбекистана, стран СНГ, России и зарубежья. Под гибридизацией

исследователи понимают смешение языковых конструкций, возникающих под влиянием гибридных слов и смешанных языков под влиянием цифровой коммуникации, миграции и глобальной культуры. Несмотря на различие научных школ, большинство учёных сходятся в том, что языковая гибридизация стала естественным результатом глобализации и усиления межкультурных контактов, однако оценки этого процесса остаются неоднозначными.

Особую актуальность данная проблема приобретает при исследовании цифрового дискурса, в котором границы между языками, стилями, жанрами и семиотическими кодами становятся более проницаемыми. В интернет-коммуникации наблюдается сочетание элементов разных языков, графических систем, визуальных образов, эмодзи, мемов, сокращений и других средств, формирующих принципиально смешанные коммуникативные конструкции. Поэтому описание подобных явлений требует комплексного понятийного аппарата, способного учитывать как собственно языковое смешение, так и социальные, когнитивные, культурные и технологические факторы его возникновения.

В этой связи особое значение приобретает разграничение гибридизации и таких категорий, как транслингвизм, код-свитчинг, код-миксинг, поликодовость, мультимодальность, языковой контакт и заимствование. Несмотря на их концептуальную близость, указанные понятия отражают различные аспекты языкового взаимодействия и не могут рассматриваться как полностью взаимозаменяемые. Их теоретическое разграничение позволяет определить специфику гибридизации как самостоятельного исследовательского объекта и установить ее место в современной системе лингвистических категорий.

Цель данной статьи заключается в систематизации и теоретичком осмыслении основных подходов к пониманию гибридизации, а также в определении её соотношения с близкими лингвистическими понятиями.

Гибридизация вошла в лингвистический научный оборот благодаря работам Н. Я. Марра[9], который использовал данный термин для обозначения процессов языкового смешения и формирования гибридных языковых образований в результате контактов различных языков. Дальнейшее развитие концепция получила в трудах М. М. Бахтина [1], значительно расширившего её содержание. Учёный рассматривал гибридизацию не только как языковое смешение, но и как взаимодействие различных речевых стилей, социальных голосов, мировоззрений и языковых сознаний в пределах одного высказывания, что позволило интерпретировать её как важный механизм диалогичности языка.

Узбекская лингвистическая школа в основном рассматривает гибридизацию как результат многоязычия и цифровой коммуникации. Учёные А. Касымова, М. Абдуллаева[8] и Н. Инамова[7] изучали гибридизацию и выделяли её в основном как результатом адаптации современного молодёжного жаргона к интернет среде. Исследователь Г. Яхёева[18] изучала код-свитчинг поколений Z и Альфа в узбекском, русском и английском языках. Учёный отмечает, что современная молодёжь «свободно переключается между языками», а смешение языков становится частью цифровой идентичности молодёжи. По мнению исследователя, языковая гибридизация уже не воспринимается молодыми людьми как отключение от нормы, а становится естественной речевой практикой.

Общая мысль узбекских исследователей заключается в том, что гибридизация языков – это закономерный этап развития многоязычного общества и цифровой коммуникаций. Однако стоит отметить, что критическая позиция заключается в опасении постепенного вытеснения национальной узбекской лексики англицизмами и ослабления литературной нормы под влиянием интернета.

Российская и СНГ школа рассматривает гипнотизацию преимущественно как социолингвистическое явление образующего в интернет пространстве. С. Рабаданова [10] исследовали функционирование молодежного жаргона в русском языке и пришла к выводу что гибридная лекция возникает под влиянием социальных и цифровых факторов. Чжао Ж [12]. исследовал речь нахско-дагестанских билингвов и показал, что в двуязычной среде молодёжный жаргон формируется как результат постоянного контакта русского и национальных языков. Исследователи отмечают, что гибридизация усиливается цифровой среде и становится частью молодежной идентичности. Е. Рубцова [11] подчёркивала противоречивый характер молодёжного сленга и отмечала, что заимствованная лексика становится важной частью современной молодёжной речи. Учёный считала, что молодёжный жаргон одновременно обогащает язык и создаёт угрозу размывания литературной нормы. Н. Валеева[4], специалист по социолингвистике и заимствованиям, утверждает, что в условиях интенсивного межъхязыкового взаимодействия на базе интернет-

дискурса рождается промежуточный «интеръязык» или «гибридный реестр». Н. Валеева подчёркивала, что «гибридизация языков на современном этапе детерминирована когнитивной конвергенцией: в сознании билингва формируется единая понятийная база, для вербализации которой он свободно и синкретично использует лексические маркеры разных языковых систем»

Наряду с гибридизацией, такие учёные как Ю. Дешерив[5] связывал *код-свитчинг* с особенностями речевого поведения билингвов. Он утверждал, что переключение кодов выполняет коммуникативную и социальную функцию. А Дьков[6] изучал англицизмы в молодёжном жаргоне, подчёркивал, что английские *заимствования* выполняют функцию *«социального маркера»* и помогает молодёжи демонстрировать принадлежность к глобальной культуре. Исследователи указывают, что англицизм молодёжной речи напрямую связан с глобализацией и массовой культурой.

Общая позиция российских и СНГ следователей состоит в том, что гипнотизация является следствием цифровизации массовой культуры и глобального языкового контакта. Однако критическая мысль большинства исследователей заключается в том, что чрезмерное количество англицизмов и смешанных конструкции может привести к снижению роли литературного языка и национальной языковой идентичности.

Зарубежная лингвистика рассматривает гибридизацию языков как глобальной культурный процесс. Культуролог и постколониальный теоретик профессор Х. Бхабха[2] сформулировал фундаментальную теорию культурной и языковой гибридности и концепцию «Третьего пространства» (Third Space). По его мнению, гибридизация – это не просто механическое смешение двух систем, а порождение принципиально нового дискурсивного поля («третьего пространства»). У.Вайнрих[17] один из исследователей теории языкового контакта утверждал, что при взаимодействии языков неизбежно возникает *интерференция* и *заимствования.* По мнению ученого языковой контакт влияет не только на лексику, но и на структуру языка. У.Вайнрих писал, что двуязычие становится основой языковых изменений. К. Мэйрс-Скот [15] разработала, «Markedness Model», согласно которой переключение кодов зависит от социальных ролей статуса собеседников и коммуникативной ситуации.

Д. Кристалл [14] рассматривал интернет как пространство формирования нового глобального языка. С. Алим [13] исследовал молодёжную *субкультуру* и язык хип хопа, он отмечал, что современная молодёжь создаёт гибридные языковые формы на стыке пресечения локального и глобального. Учёный считал, что молодёжный жаргон становится способом культурного сопротивления и одновременно продуктом глобализации

Я. Блумберг[3] рассматривал гибридизацию через концепцию *superdiversity.* Профессор Ли Вей[16] - один из ключевых теоретиков интернет коммуникации и билингвизма - сформулировал понятие *translingual space.* Учёный утверждает, что гибридизация в речи современной молодёжи – это не признак “полуязычъя” или порчи нормы, а демонстрация высшей когнитивной и языковой компетенции. Молодёжь совершает *“акты транслингвизма”,* создания новых гибридных смыслов. Ли Вей подчёркивает: “ Транслингвизм – это не просто переключение с одного языка на другой; это создание нового речевого пространства, где разные языковые ресурсы объединяются для генерации оригинальных, идивидуальный смыслов”.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составил комплекс общенаучных и методов, обусловленный теоретико-аналитическим характером работы. Основным методом выступил теоретический анализ и синтез, позволивший обобщить существующие научные подходы к определению гибридизации и близких к ней языковых процессов. Сравнительно-сопоставительный метод применялся для выявления общих и дифференциальных признаков гибридизации, транслингвизма, код-свитчинга, код-миксинга, языкового контакта, заимствования и мультимодальности.

Для систематизации рассматриваемых явлений использовались методы классификации и таксономии, на основе которых языковые процессы были распределены по четырём основным параметрам: условиям и среде возникновения, механизмам взаимодействия, функциональным особенностям и результатам. Контекстуально-дискурсивный анализ позволил определить влияние коммуникативной среды на возникновение и функционирование гибридных языковых явлений, тогда как структурно-функциональный анализ был направлен на выявление механизмов взаимодействия различных языковых и семиотических ресурсов. Компонентный анализ использовался для установления структурных и функциональных характеристик рассматриваемых процессов. На

заключительном этапе посредством метода обобщения и синтеза были систематизированы полученные результаты и определено место гибридизации среди близких языковых процессов.

Результаты. Проведённый анализ теоретических исследований зарубежной и узбекской лингвистических школ позволил систематизировать совокупность языковых понятий и процессов, концептуально коррелирующих с категорией гибридизации. Выявленные категории характеризуют различные механизмы языкового взаимодействия, смешения и интеграции разнородных языковых и семиотических ресурсов. Их соотношение с понятием гибридизации и основные дифференциальные признаки представлены в таблице 1.

Таблица 1. Классификация и близкие к ней языковые процессы

Языковой процесс	Определение	Примеры
Код-свитчинг	Попеременное использование двух или более языков в пределах одного коммуникативного акта, предложения или дискурса	Сегодня у меня meeting, потом созвонимся; Bugun deadline bor, shuning uchun bandman
Код-мискинг	Смешение языковых элементов разных языков в пределах одного высказывания или синтаксической конструкции	Men postni share qilib yubordim; Я upload сделал вчера
Заимствование	Перенос языковых единиц из одного языка в другой с их последующей адаптацией к нормам языка-реципиента	компьютер, контент, блогер, маркетинг, онлайн
Интерференция	Влияние одного языка на другой в условиях языкового контакта	Использование грамматических моделей одного языка при построении фраз на другом языке
Гибридизация	Объединение элементов разных языков в рамках одной языковой единицы или конструкции	лайкнуть, загуглить, репостить, post qilmoq, chatlashmoq

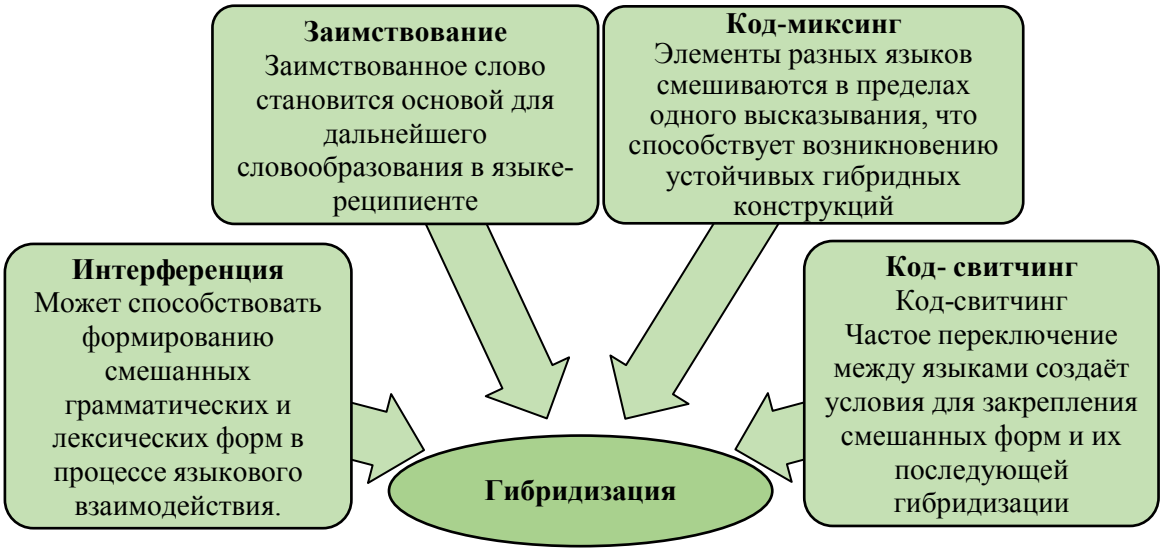

Рисунок 1. Связь гибридизации и близких к ней процессов

Следует отметить, что несмотря на упомянутые разграничения лингвистической гибридизации и близких к нему языковых процессов, каждый из них имеет определённую роль в формировании гибридных единиц цифрового дискурса.

Современные исследователи рассматривают код-свитчинг, заимствование и код-миксинг как взаимосвязанные процессы языкового взаимодействия. Код-свитчинг отражает переключение между

языками в коммуникации, заимствование связано с адаптацией иностранных элементов, а код-миксинг - смешание элементов одного высказывания. В условиях цифровизации и глобализации данные процессы становятся основой формирования новых гибридных форм общения в русском, узбекском и английском языковых пространств. Подтверждая вышеприведённую таблицу, следует отметить, что в отличие от обычного заимствования и переключения кодов, гибридизация представляет собой, прежде всего, процесс словообразования на морфологическом уровне, а заимствование, код-миксинг, код-свитчинг и интерференция составляют основную синтетическую основу в процессе лингвистической гибридизации.

Обсуждение. Современные процессы языкового развития в условиях глобализации и цифровизации характеризуются высокой интенсивностью межъязыкового взаимодействия, что приводит к появлению новых форм языковой коммуникации и инновационных языковых единиц. Исследование цифровой гибридизации требует комплексного рассмотрения совокупности явлений и процессов, обеспечивающих взаимодействие языков в современном коммуникативном пространстве. При этом целесообразно разграничить языковые явления, выступающие условиями и средой возникновения языковых изменений и языковые процессы, представляющие собой механизмы реализации межъязыкового взаимодействия. К первой группе относятся языковые контакты, билингвизм, мультилингвизм и транслингвизм. Создающие предпосылки для интеграции различных языковых ресурсов. Ко второй группе относится код-счининг, код-миксинг, заимствования, интерференция и гибридизация, которые обеспечивают непосредственное взаимодействие языков в их системах на структурном, семантическом и когнитивном уровне. Результатом функционирования данных явлений и процессов становится формирование гибридных неологизмов цифрового дискурса, новых глобальных практик и гибридных языковых конструкций, отражающие современный цифровой коммуникаций.

Таблица 2. Механизмы возникновения гибридизации

Языковые явления (условия и среда возникновения)	**Языковые процессы (механизмы взаимодействия)**	**Результаты процессов**
• Языковые контакты • Билингвизм / Мультилингвизм • Транслингвизм	• Код-свитчинг • Код-миксинг • Заимствование • Интерференция • Гибридизация	• Гибридные неологизмы цифрового дискурса • Новые транслингвальные языковые практики • Цифровые гибридные конструкции

Таким образом, можно полагать, что гибридные языковые единицы возникают в результате последовательного взаимодействия языковых явлений и процессов. На первом уровне функционирует языковые контакты, билингвизм, мультилингвизм и транслингвистам, которые формируют коммуникативную среду, и обеспечивается постоянное взаимодействие различных языковых систем. На втором уровне реализуются процессы код-свичинга, код-миксинга, заимствования и интерференции, выступающей механизмами обмена и интеграцией языковых ресурсов. В результате данных процессов формируется гибридизация как особый способ структур семантического и когнитивного объединения элементов разных языковых в рамках единого коммуникативного пространства. Следствием гибридизации становится появление гибридных неологизмов цифрового дискурса, новых транслированных языковых практик и цифровых гибридных конструкций, отражающих особенности современный глобализированной и цифровой коммуникаций. Таким образом, гибридизации представляет собой закономерный этап развития языков в условиях цифрового общества, возникающий на пересечении языковых контактов, транслированных практик и инновационных процессов языкового взаимодействия

Заключение. Одновременно современные исследования демонстрируют определённую теоретическую разрозненность в изучении гибридизации. Во многих работах данное явление рассматривается либо как разновидность заимствования, либо как одна из форм код-свитчинга, тогда как когнитивные и транслингвальные аспекты гибридизации остаются недостаточно изученными, особенно применительно к узбекскому языку и цифровой коммуникации. Кроме того, в современной лингвистике пока отсутствует единая универсальная модель описания гибридизации, способная комплексно учитывать её структурные, семантические и когнитивные характеристики. В связи с этим особую перспективность приобретает междисциплинарный подход, объединяющий достижения

когнитивной лингвистики, социолингвистики, теории транслингвизма и цифровой дискурсологии. Такой подход позволяет рассматривать гибридизацию не только как языковое явление, но и как отражение новых форм цифрового мышления, языковой идентичности и коммуникативного поведения пользователей в условиях глобального информационного пространства.

Несмотря на большое количество научных работ, посвящённых языковым контактам, заимствованиям и транслингвизму, феномен гибридизации в цифровом дискурсе всё ещё остаётся недостаточно полно разработанным в теоретическом плане. Наименее изученными остаются когнитивные механизмы возникновения гибридных языковых единиц, а также специфика их функционирования в узбекском, русском и английском цифровом пространстве. Данное обстоятельство определяет необходимость дальнейшего комплексного исследования гибридизации как одного из ключевых процессов современной цифровой коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Бахтин М. М. Слово в романе // Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 72–233.*
2. *Бхабха Х. К. The Location of Culture. – London; New York: Routledge, 1994. – 285 p.*
3. *Бломмаерт Я. The Sociolinguistics of Globalization. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 238 p.*
4. *Валеева Н. Г. Языковая гибридизация как следствие межкультурных контактов // Вестник РУДН. Серия: Экология и безопасность жизнедеятельности. – 2014. – № S5. – С. 112–117.*
5. *Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика: к основам общей теории / Ю. Д. Дешериев; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1977. – 382 с.*
6. *Дьяков А. И. Функциональные особенности англицизмов и их дериватов в русском молодёжном жаргоне // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. – 2011. – № 4. – С. 100–111.*
7. *Инамова Н. Russian Language in Tik-Tok Discourse: Language Adaptation and Identity of Youth Communities // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 1, № 4. – P. 1191–1194.*
8. *Касимова А., Абдувалиева М. Hybrid Tongues: Code-Switching and Lexical Borrowing Uzbek English Russian Multilingual Languages // Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2026. – Vol. 67, № 2. – P. 123–127.*
9. *Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 3: Язык и мышление. – М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 436 с.*
10. *Рабаданова С. М. Функционирование и разновидности молодёжного жаргона в системе русского языка // Modern Humanities Success. – 2024. – № 3. – С. 51–55.*
11. *Рубцова Е. А. Молодёжный сленг как противоречивое явление современной лингвистики // Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания. – 2009. – № 1. – С. 19–25.*
12. *Чжао Ж. Особенности молодёжного сленга в русской речи нахско-дагестанских билингвов // Modern Humanities Success. – 2024. – № 10. – С. 77–81.*
13. *Alim H. S. Translocal Style Communities: Hip Hop Youth as Cultural Theorists of Style, Language, and Globalization // Pragmatics. – 2009. – Vol. 19, № 1. – P. 103–127.*
14. *Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 272 p.*
15. *Myers-Scotton C. Social Motivations for Codeswitching: Evidence from Africa. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 177 p.*
16. *Wei L. Translanguaging as a Practical Theory of Language // Applied Linguistics. – 2018. – Vol. 39, № 1. – P. 9–30.*
17. *Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. – New York: Linguistic Circle of New York, 1953. – 148 p.*
18. *Yahyoeva G. Code-Switching Practices in the Speech of Generations Z and Alpha in English, Russian, and Uzbek: A Corpus-Based Study // The Lingua Spectrum. – 2025. – Vol. 9, № 1. – P. 183–188.*
19. *Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.*

UO‘K 81

ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KONTEKSTUAL OMONIMLARNING SEMANTIK VA LINGVOPOETIK VAZIFALARI

Choriyev Tavakkal Ravshanovich,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori,
filologiya fanlari nomzodi
https://orcid.org/0009-0008-4131-0335

Annotatsiya. *Mazkur maqola Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan kontekstual omonimlar (tajnis)ning semantik hamda lingvopoetik vazifalarini qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi kontekstual omonimlarning semantik, strukturaviy va uslubiy xususiyatlarini aniqlash, ularning ko‘p qatlamli ma’no hosil qilish, badiiy obraz yaratish hamda she’riy matnning estetik ta’sirchanligini kuchaytirishdagi o‘rnini yoritishdan iborat. Jomiy va Navoiy g‘azallari qiyosiy tahlili asosida moh, jon, lab, xat, gul, sham’, ro‘y, dil kabi ko‘p ma’noli leksemalar matn doirasida lug‘aviy ma’nosidan kengayib, iyhom va tajnis san’atlari vositasida kontekstual omonim sifatida namoyon bo‘lishi ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bunday leksik birliklar nafaqat ma’no o‘yinini yaratish, balki semantik maydonni kengaytirish, konseptual tarmoqlarni faollashtirish, muallifning badiiy tafakkurini ifodalash hamda she’riy konseptosferani shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot qiyosiy, tavsifiy, semantik, lingvopoetik va kognitiv-semantik tahlil metodlari asosida amalga oshirilgan. Olingan natijalardan leksikologiya, lingvopoetika, semantika hamda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodini qiyosiy o‘rganishga doir ilmiy izlanishlarda, shuningdek, filologiya yo‘nalishidagi fanlarni o‘qitish jarayonida foydalanish mumkin.*

Kalit so‘zlar: *Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, kontekstual omonimlar, tajnis, iyhom, lingvopoetika, semantika, kognitiv semantika, g‘azal, badiiy matn.*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ КОНТЕКСТУАЛЬНЫХ ОМОНИМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ И АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. *Статья посвящена сравнительному исследованию семантических и лингвопоэтических функций контекстуальных омонимов (таджниса) в поэтическом наследии Абдурахмана Джами и Алишера Навои. Цель исследования заключается в выявлении семантических, структурных и стилистических особенностей контекстуальных омонимов, а также в определении их роли в формировании многослойной организации художественного смысла, создании поэтической образности и усилении эстетического воздействия художественного текста. На основе сравнительного анализа газелей двух поэтов показано, что такие многозначные лексемы, как «моҳ» (луна), «ҷон» (душа, жизнь), «лаб» (губа), «хат» (линия, пушок), «гул» (цветок), «шамъ» (свеча), «рӯй» (лицо), «дил» (сердце) и другие, в художественном контексте одновременно актуализируют несколько смысловых планов и функционируют как контекстуальные омонимы посредством художественных приемов ихама и таджниса. Установлено, что данные языковые единицы служат не только средством создания смысловой игры, но и способствуют расширению семантического пространства текста, активизации концептуальных структур, отражению художественного мышления автора и формированию поэтической концептосферы. Исследование выполнено с использованием сравнительного, описательного, семантического, лингвопоэтического и когнитивно-семантического методов анализа. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях по лексикологии, семасиологии, лингвопоэтике, а также в сравнительном изучении поэтического наследия Абдурахмана Джами и Алишера Навои и в преподавании филологических дисциплин.*

Ключевые слова: *Абдурахман Джами, Алишер Навои, контекстуальные омонимы, таджнис, ихам, лингвопоэтика, семантика, когнитивная семантика, газель, художественный текст.*

SEMANTIC AND LINGUOPOETIC FUNCTIONS OF CONTEXTUAL HOMONYMS IN THE WORKS OF ABDURAHMAN JAMI AND ALISHER NAVOI

Abstract. *This article presents a comparative analysis of the semantic and linguopoetic functions of contextual homonyms (tajnis) in the works of Abdurahman Jami and Alisher Navoi. The primary objective of the study is to identify the semantic, structural, and stylistic characteristics of contextual homonyms and to reveal their role in constructing multilayered meanings, creating poetic imagery, and enhancing the aesthetic impact of poetic discourse. Based on a comparative analysis of the ghazals of the two poets, the study demonstrates that polysemous lexical units such as moon, soul, lip, line, flower, candle, face, and heart, among others, transcend their primary lexical meanings within the poetic context and function as contextual homonyms through the rhetorical devices of iham (double entendre) and tajnis (paronomasia). The findings indicate that these lexical units serve not only as a means of semantic play but also as an effective mechanism for expanding the semantic field of the text, activating conceptual networks, reflecting the author's artistic cognition, and shaping the poetic conceptual sphere. The research is based on comparative, descriptive, semantic, linguopoetic, and cognitive-semantic methods of analysis. The results of the study may contribute to further research in lexicology, linguopoetics, semantics, and comparative studies of the literary heritage of Abdurahman Jami and Alisher Navoi, as well as to the teaching of philological disciplines.*

Keywords: *Abdurahman Jami, Alisher Navoi, contextual homonyms, tajnis, iham, linguopoetics, semantics, cognitive semantics, ghazal, literary text.*

Kirish. Omonimlar (shakldosh so‘zlar) til leksik tizimining muhim birliklaridan bo‘lib, badiiy matnning semantik, uslubiy va estetik tuzilishini shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tilshunoslikda omonimiya hodisasi nafaqat shakl va ma’no munosabati doirasida, balki lingvostilistik, lingvopoetik, pragmatik va kognitiv jihatdan ham o‘rganilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, kontekstual omonimiya muayyan poetik muhitda bir leksik shakl orqali ikki yoki undan ortiq semantik qatlamning parallel faollashuvini ta’minlovchi hamda badiiy matnning ma’no imkoniyatlarini kengaytiruvchi lingvopoetik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy she’riyatida bunday semantik hodisalar haqiqiy va majoziy, moddiy va ma’naviy, oshkor va yashirin ma’nolarni yagona poetik kontekstda uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, lab, gul, xat, moh, jon, jom, may, sham’, dil singari leksemalar kontekst ta’sirida turli semantik qatlamlarni faollashtirib, tajnis va iyhom kabi poetik san’atlarning yuzaga kelishida muhim o‘rin tutadi.

Mumtoz fors-tojik va turkiy-o‘zbek poetikasida shakldoshlik va semantik ko‘pqatlamlilik, asosan, tajnis, iyhom, tavriya kabi badiiy san’atlar bilan bog‘liq holda talqin qilingan. Biroq Jomiy va Navoiy ijodida kontekst ta’sirida shakllanuvchi ma’no ko‘pqatlamliligini qiyosiy-lingvopoetik va kognitiv nuqtayi nazardan o‘rganish ikki shoir idiostilining mushtarak hamda individual xususiyatlarini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi – Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g‘azaliyotida kontekstual omonimiya va unga yondosh semantik hodisalarning ma’no hosil qilish mexanizmi, lingvopoetik vazifalari hamda idiostilni shakllantirishdagi o‘rnini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda semantik, kontekstual, qiyosiy, lingvopoetik va kognitiv tahlil metodlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Omonimiya tilning leksik-semantik tizimida shaklan bir xil, ammo ma’no jihatidan farqlanuvchi birliklar munosabatini ifodalaydi. O‘zbek tilshunosligida mazkur hodisaning nazariy va lug‘aviy xususiyatlari Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati” [1,18] kabi tadqiqotlarda yoritilgan. Mazkur manbalarda omonimlarning leksik-semantik tabiati, ma’nolarning mustaqilligi hamda omonimiyani polisemiyadan farqlash mezonlari belgilangan.

Badiiy matnda esa shakldoshlik hodisasi sof lug‘aviy omonimiya bilan cheklanmaydi. Muayyan poetik kontekstda bir leksik shaklning ikki yoki undan ortiq semantik talqini parallel ravishda faollashishi natijasida tajnis, iyhom va ma’no o‘yini yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli mazkur tadqiqotda lug‘aviy omonimiya, polisemiya, kontekstual omonimiya va iyhom hodisalari o‘zaro farqlangan holda talqin qilinadi.

Lug‘aviy omonimiya shaklan bir xil, biroq semantik jihatdan mustaqil leksik birliklar munosabatiga asoslanadi. **Polisemiya** esa bir leksemaning o‘zaro semantik aloqador bir necha ma’noga ega bo‘lishini anglatadi. **Kontekstual omonimiya** muayyan poetik kontekstda bir shakl bilan bog‘liq ikki yoki undan ortiq semantik talqinning parallel faollashuvi orqali yuzaga keladi. Iyhom ana shu semantik ko‘pqatlamlilikdan badiiy maqsadda foydalanish usuli bo‘lsa, tajnis shakliy uyg‘unlik yoki shakldoshlik bilan semantik farqning poetik effekt hosil qilishiga asoslanadi.

Mumtoz she’riyatdagi bunday hodisalarni o‘rganishda Alisher Navoiy poetikasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Y. Is’hoqovning “Navoiy poetikasi” asarida Navoiy

lirikasining poetik qurilishi va badiiy san’atlari tahlil qilingan [2, B. 106–107]. A. Rustamovning “Navoiyning badiiy mahorati” tadqiqotida esa shoirning so‘z ma’nolaridan foydalanish mahorati, tajnis, iyhom va ular bilan bog‘liq poetik vositalar yoritilgan [3, B. 30–72].

Jomiy g‘azaliyotida lab, gul, xat, jom, may, dil, jon singari leksemalar ham nominativ ma’no bilan cheklanmay, ishq, husn, hijron, visol, ma’rifat va irfon kabi konseptlar bilan semantik munosabatga kirishadi. Shu jihatdan Jomiy va Navoiy poetikasida an’anaviy leksik birliklarning kontekstual qayta semantiklashuvi ikki shoir individual uslubini qiyosiy o‘rganish uchun muhim material beradi.

Mavjud tadqiqotlarda Jomiy va Navoiy poetikasi, badiiy san’atlari va ramziy obrazlar tizimi keng yoritilgan bo‘lsa-da, ikki shoir asarlarida kontekstual omonimiya va unga yondosh semantik hodisalarning lingvopoetik vazifalarini qiyosiy aspektda o‘rganish yetarlicha tizimlashtirilmagan. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy zaruratini belgilaydi.

Tadqiqot materiali sifatida Abdurahmon Jomiy g‘azallari, Alisher Navoiyning “Devoni Foniy” asari hamda zarur o‘rinlarda shoirning turkiy g‘azallaridan olingan misollar tanlandi. Tahlilda semantik, kontekstual, qiyosiy, lingvopoetik va kognitiv metodlar kompleks ravishda qo‘llanildi. Semantik tahlil leksemaning asosiy va qo‘shimcha ma’nolarini aniqlashga, kontekstual tahlil ularning muayyan baytda faollashuv mexanizmini belgilashga, qiyosiy metod esa Jomiy va Navoiy idiostilidagi mushtarak va individual xususiyatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Metodologik jihatdan gul, moh, lab, xat, jon kabi leksemalarning har bir poetik qo‘llanishini omonim sifatida baholash to‘g‘ri emas. Masalan, gul → tabiat guli → husn → ma’shuqa munosabati ko‘p hollarda polisemiya hamda metaforik-ramziy qayta semantiklashuvga asoslanadi. Lab → inson labi / sohil / jom cheti ma’nolarining bitta poetik konstruksiyada parallel faollashuvi esa kontekstual omonimiya va tajnisga yaqin hodisani yuzaga keltiradi. Xuddi shuningdek, moh → Oy / ma’shuqa / taqvim oyi ma’nolari muayyan baytda bir vaqtning o‘zida faollashganda iyhomga asoslangan ko‘pqatlamli semantika hosil bo‘ladi.

Demak, tadqiqotda har qanday ko‘pma’noli poetik birlik omonim deb baholanmaydi. Asosiy mezon leksemaning lug‘aviy tabiatigina emas, balki uning muayyan matndagi semantik faollashuv mexanizmi hisoblanadi.

Tadqiqotning metodologik modeli quyidagicha belgilanadi: leksik shakl → kontekstual ma’no faollashuvi → semantik integratsiya → tajnis/iyhom → ramziy-konseptual ma’no → lingvopoetik funksiya → idiostil xususiyati.

Mazkur yondashuv kontekstual omonimiyani oddiy shakldoshlik sifatida emas, balki Jomiy va Navoiy poetik matnida ma’no hosil qiluvchi, obraz yaratuvchi va individual uslubni namoyon etuvchi dinamik lingvopoetik mexanizm sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Natija va muhokama. Kontekstual omonimiyaning muhim xususiyati muayyan badiiy kontekstda bir leksik shakl bilan bog‘liq ikki yoki undan ortiq semantik talqinning parallel ravishda faollashuvida namoyon bo‘ladi. Bunday semantik ko‘pqatlamlilik matnda tajnis, iyhom va ma’no o‘yinini yuzaga keltirib, poetik obrazning mazmuniy sig‘imini kengaytiradi. Biroq har qanday ko‘pma’nolilikni kontekstual omonimiya sifatida baholash mumkin emas: ayrim holatlarda polisemiya, metaforik ko‘chish va an’anaviy ramziylashuv yetakchi o‘rin tutadi.

Jomiy va Navoiy g‘azaliyotida may – “sharob”, “ilohiy ishq”, “ma’rifat”, “irfoniy vajd”; jom – “qadah”, “orif qalbi”, “ma’rifat idishi”; gul esa “tabiat guli”, “ma’shuqa”, “go‘zallik” va “ma’naviy kamolot” singari ma’nolarni kontekstga muvofiq faollashtirishi mumkin. Bunday semantik jarayon nominativ ma’noning majoziy, ramziy va irfoniy ma’nolar bilan integratsiyalashuvini ta’minlab, poetik matnning konseptual maydonini kengaytiradi.

Jomiy ijodida kontekstual omonimiya va semantik ko‘pqatlamlilik

Jomiy g‘azaliyotida lab leksemasining ko‘pqatlamli semantikasi quyidagi baytda yorqin namoyon bo‘ladi:

To az in lujja rasad zavraqi ummed ba lab,

Labi jo‘yu labi jomu labi yore girand [6, 379].

Baytda lab leksemasi “sohil”, “jo‘y qirg‘og‘i”, “jom cheti” va “ma’shuqa labi” ma’nolarida qo‘llanadi. Lujja – zavraq – lab hamda jo‘y – jom – yor birliklari o‘zaro tanosub hosil qilsa, bir shaklning takroriy qo‘llanishi fonetik yaxlitlik bilan semantik farqlanishni uyg‘unlashtiradi. Natijada quyidagi model shakllanadi: lab → sohil → jom cheti → ma’shuqa labi.

Bu o‘rinda tajnis oddiy so‘z o‘yini darajasida qolmay, turli predmet sohalariga mansub ma’nolarni yagona poetik konstruksiyada birlashtiruvchi lingvopoetik vositaga aylanadi.

Mazkur xususiyat Jomiyning boshqa bir baytida ham kuzatiladi:

Z-osibi zahri hajr maro jon ba lab rasid,
On az du lab xazinayi taryoqi man kujoast?! [6, 268].

Birinchi misradagi jon ba lab rasidan frazeologizmi “o‘ta azob chekmoq”, “o‘lim chegarasiga yetmoq” ma’nolarini ifodalaydi. Ikkinchi misradagi du lab esa ma’shuqaning labini anglatadi. Natijada lab leksemasi bilan bog‘liq semantik qarama-qarshilik azob/o‘lim chegarasi ↔ hayot/shifo modeli asosida shakllanadi. Zahr – taryoq tazodi va hijron – visol konseptual oppozitsiyasi mazkur lingvopoetik effektni yanada kuchaytiradi.

Jomiy poetikasida gul leksemasi ham ko‘pqatlamli semantik imkoniyatga ega:

G‘uncharo dil xun shud az kamumrii gul, turfa on-k,
Mekunad z-on xuni dil gulgunayi ruxsor gul [6, 124].

Bu o‘rinda gulning tabiiy-denotativ ma’nosi go‘zallik va ma’shuqa yuziga daxldor ramziy semalar bilan uyg‘unlashadi. Natijada: tabiat guli → rang → ruxsor → husn ko‘rinishidagi metaforik-semantik ko‘chish yuzaga keladi. Shu sababli mazkur misolda sof lug‘aviy omonimiyadan ko‘ra polisemiya va ramziy qayta semantiklashuvning poetik faollashuvi haqida gapirish aniqroqdir.

G‘azal maqta’ida esa gul metapoetik mazmun kasb etadi:

Xomayi Jomiy, ki shud dar vasfi gul chun xor tez,
Xost z-on sad ma’nii rangin chunon, k-az xor gul [6, 124].

“Xordan gul unishi” bilan shoir qalamidan “rangin ma’nolar” tug‘ilishi o‘rtasidagi poetik parallellik she’r = gul konseptual modelini shakllantiradi. Shunday qilib, gulning semantik taraqqiyoti: gul → tabiat → husn/ma’shuqa → poetik ijod yo‘nalishida kechadi. Bu holat Jomiy idiostilida an’anaviy poetik obrazning metapoetik mazmun bilan boyitilganini ko‘rsatadi.

Shoirning:

Nadoram vaqti gul toqat, ki be tu ro‘yi gul binam,
Hama domoni gul chinandu man doman zi gul chinam.
Nishasta do‘ston dar poyi gul, man ham havas doram,
Ki dar poyi gule binshonamat, peshi tu binshinam [6, 131]

misralarida ham gulning tabiiy va ramziy ma’nolari o‘zaro tutashadi. Natijada gul → bahor → husn → ma’shuqa → visol konseptual zanjiri yuzaga keladi. Bunda tabiat manzarasi lirik subyektning ruhiy holati va visol istagini ifodalovchi semantik makonga aylanadi.

Jomiyda kontekstual ko‘pma’nolilikni yuzaga keltiruvchi yana bir muhim birlik — xat leksemasidir:

Moh dar xat shavad az rashki tu z-in son, ki ruxat,
Girdi xurshid xati g‘oliyaparvard kashid [6, 92].

Baytda xat bir tomondan ma’shuqa yuzidagi mayin tuk – sabzayi ruxsor, ikkinchi tomondan “chiziq”, “chizmoq” bilan bog‘liq ma’noni faollashtiradi. Natijada chehra → xurshid → nur hamda xat → chiziq/halqa → yuzdagi mayin tuk konseptual tarmoqlari o‘zaro integratsiyalashadi. Iyhomga asoslangan bunday semantik qurilish ma’shuqa chehrasini “husn quyoshi” sifatida poetik ideallashtirishga xizmat qiladi.

Xuddi shu xususiyat quyidagi baytda ham kuzatiladi:

Xati sabz omad az gil, ki zi pay rasidam, inak,
Chi kunam, chu in bashorat zi bahori man nayomad [6, 76].

Xati sabz bir vaqtning o‘zida yerdan unib chiqqan maysa va ma’shuqa yuzidagi nozik tuk bilan bog‘liq semantik tasavvurlarni faollashtiradi. Gil → maysa → bahor → bashorat zanjiri tabiatning yangilanishini ifodalasa, bahori man nayomad birikmasi oshiqning visoldan mahrumligini anglatadi. Natijada tabiatdagi yangilanish bilan lirik subyektning ruhiy holati o‘rtasida semantik kontrast yuzaga keladi.

Demak, tahlil qilingan misollarda Jomiy lab, gul, xat leksemalarining turli semantik qatlamlarini poetik kontekstda o‘zaro uyg‘unlashtirib, ular orqali tabiat, inson go‘zalligi, ishq, ijod va irfoniy tasavvurlar o‘rtasida murakkab semantik munosabatlarni shakllantiradi.

Navoiy ijodida kontekstual omonimiya va semantik ko‘pqatlamlilik

Alisher Navoiyning “Devoni Foniy” hamda turkiy g‘azallarida ham bir leksik shakl bilan bog‘liq ma’nolarning kontekstual faollashuvi ko‘pqatlamli poetik mazmun yaratishning muhim vositalaridan biridir. Xususan, moh leksemasi “osmon jismi”, “oy yuzli ma’shuqa” va ayrim kontekstlarda “taqvim oyi” ma’nolarini o‘zaro munosabatga kiritadi:

Hajri on mohi du hafta kushadam, ey Foniy,
Moham in hafta shud az shahru ba chashmam solest [7, 135].

Birinchi misrada moh “oy yuzli ma’shuqa”, ikkinchi misrada esa “taqvim oyi” ma’nosini faollashtiradi. Du hafta – in hafta – sol vaqt birliklari hijronning subyektiv davomiyligini ifodalaydi. Oshiq idrokida qisqa muddatning “yil”dek cho‘zilishi: ma’shuqa → vaqt → hijron konseptual munosabatini yuzaga

keltiradi. Mazkur misol kontekstual omonimiya va iyhomning ancha aniq koʻrinishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Quyidagi baytda mohning denotativ va metaforik maʼnolari oʻzaro tutashadi:

Mohruye, mohiyandome chu dar dast ovaram,
Shavkati ishqam tavon guftan zi mah to mohiyast [7, 140].

Mohroʻy va mohiyandom maʼshuqaning husnini ifodalasa, zi mah to mohi birikmasida kosmik-fazoviy tasavvur faollashadi. Natijada maʼshuqa obrazi koinot miqyosiga koʻtarilib, inson goʻzalligi bilan kosmik makon oʻrtasida poetik parallellik hosil qilinadi.

Navoiyda moh – roʻy – xol – zulf semantik munosabati ham obrazning koʻpqatlamliligini kuchaytiradi:

Chun zi roʻyi moh xoli mushkso soziy ayon,
Zulf pushad, xoli mohi roʻyi xud gardad nihon [9, 95].

Bu kontekstda moh maʼshuqa chehrasi va osmondagi Oy bilan bogʻliq ikki semantik maydonni tutashtiradi. Xoli mushkso maʼshuqa xoli bilan Oydagi qora dogʻni assotsiativ jihatdan yaqinlashtirsa, zulf qora bulutga qiyoslanadi. Natijada inson chehrasi va kosmik manzara yagona poetik tasvirga birlashadi.

Navoiy poetikasida jon leksemasi ham “hayot”, “ruh”, “ichki olam” va “ishqiy mavjudlik” semalarini kontekstga muvofiq faollashtiradi:

Tangʻa jon kirgan kibi jononni yetkur, ey tabib,
Emdikim jondin ramaq zohir emas bemorida.
Vahki, bir qotilgʻa oshiqmenki, jonning biymi bor,
Ishqining jon ichra ham ihfosi, ham izhorida [10, 21].

Birinchi baytda jon “hayot” maʼnosini anglatib, jonon bilan fonetik va semantik munosabatga kirishadi. Maʼshuqaning kelishi oshiqning hayotga qaytishi sifatida konseptuallashtiriladi. Keyingi misralarda esa jon hayot bilan bir qatorda insonning ichki ruhiy olamini ham ifodalaydi. Natijada: jon → hayot → ruh → ishq → jonon konseptual zanjiri shakllanadi. Bunda jon – jonon tovush va maʼno munosabati poetik yaxlitlikni kuchaytiradi.

Mazkur semantik model quyidagi baytda yanada falsafiy tus oladi:

Ey ajal, hijron aro olding Navoiy jonini,
Lutf qilding jonni andin, oni jondin qutqorib [10, 48].

Jon leksemasining takroriy qoʻllanishi “hayot”, “ruh” hamda “hijron azobiga toʻla mavjudlik” maʼnolarini oʻzaro yaqinlashtiradi. Natijada ajal ↔ lutf, hayot ↔ azob, oʻlim ↔ najot singari paradoksal oppozitsiyalar shakllanadi. Bu esa baytning falsafiy-irfoniy mazmunini chuqurlashtiradi.

“Devoni Foniy” materiallari shuni koʻrsatadiki, xat, lab, gul, sham’, moh, dil, jon kabi birliklarning koʻpqatlamli semantikasi koʻp hollarda tayyor lugʻaviy omonimiyadan koʻra poetik kontekstda turli maʼnolarning parallel faollashuviga asoslanadi. Shu sababli ularni barcha holatlarda mexanik tarzda “omonim” deb belgilash emas, balki kontekstual omonimiya, polisemiya, semantik sinkretizm va iyhom munosabati asosida differensial tahlil qilish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Jomiy va Navoiy idiostilidagi mushtaraklik va farqlar

Tahlil qilingan materiallar Jomiy va Navoiyda anʼanaviy poetik leksikaning mushtarak semantik asosga ega boʻlishi bilan birga, uning individual poetik tafakkur doirasida turlicha qayta semantiklashtirilishini koʻrsatadi.

1-jadval.

Leksema	Faollashuvchi maʼnolar	Jomiydagi yetakchi funksiya	Navoiydagi yetakchi funksiya
lab	inson labi, sohil, chet	turli predmet sohalarini semantik integratsiyalash	ishq va visol bilan bogʻliq obrazli maʼnoni kuchaytirish
gul	tabiat guli, husn, maʼshuqa, ijod	tabiat → husn → poetik ijod modelini shakllantirish	ishqiy-ramziy semantikani faollashtirish
xat	yozuv/chiziq, yuzdagi mayin tuk	tabiat, husn va ramziy maʼnoni integratsiyalash	iyhom va obrazli koʻpmaʼnolilikni yuzaga keltirish
moh	Oy, maʼshuqa, vaqt	mazkur korpusda yetarli qiyosiy material ajratilmagan	maʼshuqa → kosmos → vaqt/hijron munosabatini shakllantirish
jon	hayot, ruh, ichki olam	mazkur korpusda yetarli qiyosiy material ajratilmagan	hayot → ruh → ishq → jonon → fidoyilik modelini yuzaga keltirish

Jadvaldan ko‘rinadiki, har ikki shoir poetikasidagi umumiy mexanizmni shartli ravishda: bir leksik shakl → bir necha semantik talqin → kontekstual integratsiya → yangi poetik obraz tarzida ifodalash mumkin.

Biroq individual uslub aynan ushbu umumiy mexanizmning qanday konseptual yo‘nalishga ega bo‘lishida namoyon bo‘ladi. Tahlil qilingan misollar doirasida Jomiyda semantik ko‘pqatlamlilik tabiat, husn, ijod va irfoniy tasavvurlar bilan nisbatan faolroq bog‘lanadi. Navoiyda esa lirik subyekt, hijron, vaqt, ruhiy kechinma, ishq va falsafiy paradoks bilan bog‘liq semantik yo‘nalish kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Shu jihatdan Jomiy va Navoiy idiostili o‘rtasidagi farqni muayyan omonim yoki ko‘pma’noli leksemaning mavjudligi bilan emas, balki uning semantik hamnishinlari, kontekstual qayta semantiklashuv yo‘nalishi va hosil qilgan konseptual natijasi bilan belgilash maqsadga muvofiq. Demak, mushtarak mumtoz poetik kod har ikki ijodkor tomonidan individual badiiy tafakkur asosida qayta ishlanib, o‘ziga xos lingvopoetik modelga aylantiriladi.

Ilmiy natija. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g‘azaliyotining qiyosiy-semantik hamda lingvopoetik tahlili natijasida quyidagi ilmiy natijalarga erishildi:

Kontekstual omonimiyaning poetik matndagi metodologik chegaralari aniqlashtirildi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, mumtoz she’riyatda bir leksemaning bir necha ma’no qatlamini ifodalashi har doim ham sof lug‘aviy omonimiya hisoblanmaydi. Bunday holatlarda polisemiya, kontekstual qayta semantiklashuv, tajnis va iyhom hodisalari o‘zaro aloqada namoyon bo‘ladi. Shu bois kontekstual omonimiyani belgilashda leksik shakl birligi + ma’nolar farqi + ularning bir kontekstda sinxron faollashuvi asosiy mezon sifatida belgilandi.

Jomiy va Navoiy she’riyatida kontekstual ma’no hosil bo‘lishining asosiy semantik modellari belgilandi. Jomiyda lab → inson labi / sohil / jom cheti, gul → tabiat / husn / ma’shuqa / ijod, xat → chiziq / yozuv / yuzdagi mayin tuk kabi semantik munosabatlar kuzatilsa, Navoiyda moh → osmon jismi / ma’shuqa / vaqt, jon → hayot / ruh / ichki olam / ishqiy mavjudlik modellari faol qo‘llanishi aniqlandi.

Kontekstual omonimiyaning lingvopoetik vazifasi faqat so‘z o‘yini hosil qilish bilangina cheklanmasligi asoslandi. U tajnis va iyhomni shakllantirish, semantik maydonni kengaytirish, ramziy obraz yaratish, assotsiativ-konseptual aloqalarni faollashtirish hamda emotsional-estetik ta’sirni kuchaytirish kabi o‘zaro bog‘liq vazifalarni bajarishi aniqlandi.

Tahlil qilingan poetik misollar asosida ko‘pqatlamli ma’no shakllanishining quyidagi mexanizmi ishlab chiqildi: leksik shakl → kontekstual ma’no faollashuvi → semantik integratsiya → tajnis/iyhom → ramziy-konseptual ma’no → lingvopoetik effekt. Mazkur model kontekstual omonimiyani badiiy matnning dinamik ma’no hosil qiluvchi mexanizmi sifatida baholash imkonini beradi.

Jomiy va Navoiy idiostilining differensial belgilari semantik hamnishinlik asosida aniqlandi. Tahlil qilingan korpus doirasida Jomiyda semantik ko‘pqatlamlilik ko‘proq estetik-irfoniy va metapoetik, Navoiyda esa lirik-psixologik, ishqiy va falsafiy-paradoksal yo‘nalishda faollashishi kuzatildi. Shunga ko‘ra, ikki shoir idiostilini farqlovchi asosiy belgi muayyan leksemaning o‘zi emas, balki uning boshqa leksik birliklar bilan semantik hamnishinligi va konseptual yo‘nalishi ekanligi asoslandi.

Qiyosiy tahlil Jomiy va Navoiy ijodida mushtarak mumtoz poetik kod individual badiiy tafakkur asosida qayta semantiklashtirilishini ko‘rsatdi. Shu asosda mushtarak leksik-poetik kod → kontekstual qayta semantiklashuv → individual konseptual model → idiostil xususiyati munosabati har ikki shoir poetik uslubini qiyosiy o‘rganishning muhim mezoni sifatida belgilandi.

Xulosa. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g‘azaliyotida leksik birliklarning kontekst ta’sirida ko‘pqatlamli ma’no kasb etishi badiiy matn semantikasini shakllantiruvchi muhim lingvopoetik mexanizmlardan biridir. Bunda leksemaning lug‘aviy ma’nosi poetik kontekstda majoziy, ramziy, assotsiativ va irfoniy semalar bilan boyib, matnning semantik sig‘imini kengaytiradi.

Tadqiqot natijalari har qanday ko‘pma’noli poetik birlikni avtomatik ravishda omonim sifatida talqin qilish nazariy jihatdan to‘g‘ri emasligini ko‘rsatdi. Shu sababli gul, moh, jon, lab, xat kabi leksemalar har bir konkret poetik kontekstda ularning lug‘aviy tabiati, ma’nolar o‘rtasidagi semantik munosabat hamda kontekstual faollashuv mexanizmi asosida baholanishi lozim. Bir shakl bilan bog‘liq turli ma’nolarning parallel ravishda faollashuvi tajnis va iyhom kabi poetik hodisalarni yuzaga keltirib, badiiy obrazning semantik ko‘pqatlamliligini ta’minlaydi.

Jomiy va Navoiy uchun mushtarak bo‘lgan an’anaviy poetik leksika har ikki shoir ijodida bir xil konseptual natijaga olib kelmaydi. Tahlil qilingan materiallarda Jomiyda ayrim leksemalarning semantik rivoji ko‘proq husn, irfon, ma’rifat va ijod konseptlari bilan bog‘lansa, Navoiyda ular lirik subyektning ishq, hijron, ruhiy kechinma, vaqt va hayot falsafasiga daxldor ma’nolar bilan individuallashadi. Bu holat mushtarak adabiy-poetik an’ana doirasida har ikki ijodkorning o‘ziga xos idiostil tizimi shakllanganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Jomiy va Navoiy idiostilini qiyosiy o‘rganishda asosiy mezon faqat omonim yoki ko‘pma’noli leksemalarning mavjudligi va miqdori emas, balki ularning kontekstual qayta semantiklashuvi, semantik hamnishinlari, konseptual aloqalari va lingvopoetik vazifalaridir. Ana shu belgilar kontekstual omonimiya va unga yondosh semantik hodisalarni har ikki shoirning individual poetik tafakkuri va badiiy uslubini aniqlashda muhim lingvopoetik ko‘rsatkich sifatida baholash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984. – 214 b.

2. Is’hoqov Yo. Navoiy poetikasi (“Xazoyin ul-maoniy” asosida). – Toshkent: Fan, 1983. – 167 b. Mavzuga oid sahifalar: Navoiy poetikasi, badiiy tasvir va she’riy san’atlar tasnifi – B. 106–107.

3. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979. – 216 b.

4. Abdurahmon Jomiy. Muhabbat maxzani. G‘azallar. Tarji‘band. Murabba‘. Qit’alar. Ruboiylar / M. Kenjabek tahriri ostida; tuzuvchilar: N. Jabbor, E. Ochilov, S. Sayyid, G‘. Majid. – Toshkent: «Tasvir», 2018. – 888 b.

5. Абдураҳмони Ҷомӣ. Воситат ул-иқд. Девони сонӣ. Осор дар ҳашт ҷилд. Ҷилди шашум. – Душанбе: «Адиб», 1988. – 560 с.

6. Абдураҳмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. «Ахтарони адаб» (силсила иборат аз 50 ҷилд). Ҷилди 31. – Душанбе: «Адиб», 2016. – 480 с.

7. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n sakkizinchi tom. Devoni Foniy. – Toshkent: «Fan», 2002. – 304 b.

8. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n to‘qqizinchi tom. Devoni Foniy (davomi). – Toshkent: «Fan», 2002. – 330 b.

9. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirmanchi tom. Devoni Foniy. Qasidalar. Mufradot. Ilovalar. – Toshkent: «Fan», 2003. – 454 b.

10. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. Ikkinchi tom. Navodir un-nihoya. – Toshkent: «Fan», 1987. – 595 b.

11. Bafoyev B. Navoiy asarlari leksikasi. – Toshkent: «Fan», 1983. – 157 b.

12. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин» Алишера Навои: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ташкент, 1974.

13. Каримова М. Пути образования омонимов и их классификация в таджикском языке: дис. … канд. филол. наук. – Душанбе, 2013. – 158 с.

14. Насыров И. Лексика «Маджалис ан-нафаис» Алишера Навои: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ташкент, 1980.

15. Navoiy asarlari lug‘ati / tuzuvchilar: Porso Shamsiyev, S. Ibrohimov; S. Mutallibov tahriri ostida. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. – 784 b.

16. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А–О. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи тоҷик», 1983. – 536 с.

17. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. П–Я. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи тоҷик», 1984. – 608 с.

UO‘K 81

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIGA OID DISSERTATSION TADQIQOTLARNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI (1940–2025-YILLAR BIBLIOGRAFIYASI ASOSIDA)

Gulyamova Shaxnoza Kaxramonovna,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)
bunnycham@mail.ru

Annotatsiya. *Maqolada 1940 – 2025-yillarda o‘zbek tilshunosligi va u bilan bevosita aloqador yo‘nalishlarda bajarilgan dissertatsion tadqiqotlarning rivojlanish tendensiyalari maxsus tuzilgan bibliografik majmua asosida tahlil qilindi. Tadqiqot materialini o‘zbek tili; til nazariyasi, amaliy va kompyuter lingvistikasi; qiyosiy va chog‘ishtirma tilshunoslik hamda tarjimashunoslik; Yevropa, Amerika va Avstraliya xalqlari tili; Osiyo va Afrika xalqlari tili va adabiyoti ixtisosliklariga oid 2 218 ta dissertatsiya va avtoreferat tashkil etdi. Bibliografik, tavsifiy, xronologik, qiyosiy-tipologik, miqdoriy hamda tematik tasnif metodlari vositasida dissertatsion jarayonning shakllanish, tarmoqlanish, paradigmatik yangilanish va raqamli transformatsiya bosqichlari ajratildi. Natijalar o‘zbek tilshunosligida dastlab grammatik qurilish va dialektologiya ustuvor bo‘lganini, keyinchalik leksikologiya, uslubshunoslik, matn lingvistikasi, pragmatika, lingvomadaniyatshunoslik, tarjimashunoslik va kompyuter lingvistikasi yo‘nalishlari faollashganini ko‘rsatdi. Bibliografik ma’lumotlarning korpuslashtirilishi ilmiy merosni tezkor izlash bilan birga, mavzular takrori, tadqiqot bo‘shliqlari, ilmiy maktablar va fan rivojining uzoq muddatli tendensiyalarini aniqlashga xizmat qilishi asoslandi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tilshunosligi, dissertatsiya, avtoreferat, bibliografiya, bibliometrik tahlil, ilmiy yo‘nalish, ilmiy maktab, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, raqamli bibliografik korpus.*

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДИССЕРТАЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО УЗБЕКСКОМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ (НА ОСНОВЕ БИБЛИОГРАФИИ ЗА 1940–2025 ГОДЫ)

Аннотация. *В статье на основе специально составленного библиографического комплекса проанализированы тенденции развития диссертационных исследований, выполненных по узбекскому языкознанию и непосредственно смежным направлениям в 1940–2025 годах. Материалом исследования послужили 2 218 диссертаций и авторефератов по специальностям: узбекский язык; теория языка, прикладная и компьютерная лингвистика; сравнительное и сопоставительное языкознание, а также переводоведение; языки народов Европы, Америки и Австралии; языки и литература народов Азии и Африки. С помощью библиографического, описательного, хронологического, сравнительно-типологического, количественного методов, а также метода тематической классификации были выделены этапы формирования, разветвления, парадигматического обновления и цифровой трансформации диссертационного процесса. Результаты показали, что в узбекском языкознании первоначально преобладали исследования грамматического строя и диалектология, а затем активизировались такие направления, как лексикология, стилистика, лингвистика текста, прагматика, лингвокультурология, переводоведение и компьютерная лингвистика. Обосновано, что создание корпуса библиографической информации, наряду с оперативным поиском научного наследия, служит выявлению повторения тем, исследовательских пробелов, научных школ и долгосрочных тенденций развития науки. Результаты показали, что в узбекском языкознании первоначально преобладали грамматический строй и диалектология, а затем активизировались направления лексикологии, стилистики, лингвистики текста, прагматики, лингвокультурологии, переводоведения и компьютерной лингвистики.*

Ключевые слова: *узбекское языкознание, диссертация, автореферат, библиография, библиометрический анализ, научное направление, научная школа, компьютерная лингвистика, корпусная лингвистика, цифровой библиографический корпус.*

DEVELOPMENT TRENDS IN DISSERTATION RESEARCH ON UZBEK LINGUISTICS (BASED ON A BIBLIOGRAPHY COVERING 1940–2025)

Abstract. *The article analyzes the development trends of dissertation research conducted in Uzbek linguistics and directly related fields between 1940 and 2025, based on a specially compiled bibliographic collection. The research material consisted of 2,218 dissertations and abstracts in the specialties of the Uzbek language; language theory, applied and computational linguistics; comparative and contrastive linguistics and translation studies; languages of the peoples of Europe, America, and Australia; and languages and literature of the peoples of Asia and Africa. Using bibliographic, descriptive, chronological, comparative-typological, quantitative, and thematic classification methods, the stages of formation, branching, paradigmatic renewal, and digital transformation of the dissertation process were identified. The results showed that Uzbek linguistics initially prioritized grammatical structure and dialectology, followed by an increased focus on the fields of lexicology, stylistics, text linguistics, pragmatics, linguoculturology, translation studies, and computational linguistics. It was substantiated that creating a corpus of bibliographic information not only facilitates the rapid search of scientific heritage but also serves to identify thematic repetitions, research gaps, scientific schools, and long-term trends in the development of the discipline. The results showed that Uzbek linguistics initially prioritized grammatical construction and dialectology, followed by lexicology, stylistics, text linguistics, pragmatics, linguoculturology, translation studies, and computer linguistics.*

Keywords: *Uzbek linguistics, dissertation, abstract, bibliography, bibliometric analysis, scientific direction, scientific school, computational linguistics, corpus linguistics, digital bibliographic corpus.*

Kirish. Muayyan fan sohasining rivojlanish darajasi faqat e’lon qilingan nazariy asarlar yoki alohida olimlarning qarashlari bilangina emas, balki shu sohada bajarilgan dissertatsion tadqiqotlarning mavzusi, miqdori, ilmiy yo‘nalishi va institutsional geografiyasi bilan ham belgilanadi. Dissertatsiya ilmiy muammoning qo‘yilishi, tadqiqot metodologiyasining tanlanishi, yangi natijaning asoslanishi hamda ilmiy maktab tajribasining keyingi avlodga uzatilishini birlashtiradigan murakkab ilmiy mahsulotdir. Shu sababli dissertatsiyalar haqidagi bibliografik ma’lumotlarni tizimli o‘rganish fan tarixining yordamchi vazifasi emas, uning ichki rivojlanish mexanizmlarini ochib beradigan mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida qaralishi lozim.

Bibliometriya yozma ilmiy kommunikatsiyaning miqdoriy tomonlarini o‘rganish uchun matematik va statistik usullarni qo‘llash sifatida izohlangan [9: 348 – 349]. Zamonaviy bibliometrik tadqiqotlarda esa oddiy nashrlar sonini hisoblashdan tashqari, fan yo‘nalishlarining rivojlanishi, konseptual tuzilishi, mualliflar hamkorligi va bilimning tarqalish yo‘llarini aniqlashga e’tibor kuchaygan [4: 285–296]. Mazkur yondashuv dissertatsion tadqiqotlar bibliografiyasiga tatbiq etilganda, bibliografik yozuv alohida manbani topish vositasidan fan rivojini ifodalovchi empirik ko‘rsatkichga aylanadi.

O‘zbek tilshunosligi bo‘yicha himoya qilingan dissertatsiyalar uzoq vaqt davomida turli kutubxona fondlari, ilmiy muassasalar, oliy ta’lim tashkilotlari va elektron resurslarda tarqoq holda saqlanib keldi. Natijada muayyan mavzuning avval o‘rganilganlik darajasini aniqlash, bir davrga tegishli tadqiqotlarni qiyoslash yoki ilmiy yo‘nalishning tarixiy dinamikasini kuzatish ko‘p vaqt talab qilgan. “XX–XXI asr o‘zbek tilshunosligiga oid dissertatsiya va avtoreferatlar bibliografiyasi (1940–2025-yillar)”da 2 218 ta ilmiy ishning yagona tizimga keltirilishi mazkur muammoni hal etish yo‘lidagi muhim natijadir (7: 504).

Bibliografiya o‘zbek tili; til nazariyasi, amaliy va kompyuter lingvistikasi; qiyosiy va chog‘ishtirma tilshunoslik hamda tarjimashunoslik; Yevropa, Amerika va Avstraliya xalqlari tili; Osiyo va Afrika xalqlari tili va adabiyoti yo‘nalishlarini qamrab oladi. Bunday ko‘lam o‘zbek tilshunosligini faqat milliy til qurilishi doirasida emas, umumiy til nazariyasi, tillararo munosabat, tarjima, xorijiy filologiya va raqamli texnologiyalar bilan aloqador yaxlit ilmiy maydon sifatida kuzatish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi 1940–2025-yillarda bajarilgan dissertatsiyalar bibliografiyasi asosida o‘zbek tilshunosligining rivojlanish bosqichlari va yetakchi tendensiyalarini aniqlash, mavjud bibliografik ma’lumotlarni raqamli korpusga aylantirishning ilmiy zaruratini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun dissertatsiyalarni ixtisosliklar bo‘yicha taqsimlash, mavzuviy yo‘nalishlarning tarixiy almashinuvini tavsiflash, yangi paradigmalarning kirib kelishini ko‘rsatish, kompyuter va korpus lingvistikasiga oid tadqiqotlarning faollashuvini baholash hamda bibliografik bazadan kelib chiqadigan istiqbolli vazifalarni belgilash ko‘zda tutildi.

Tadqiqot materiali va metodlari. Tadqiqot materiali sifatida 1940–2025-yillar oralig‘ida himoya qilingan 2 218 ta dissertatsiya va avtoreferat haqidagi bibliografik yozuvlardan foydalanildi. Majmuaga o‘zbek tili ixtisosligi bo‘yicha 1 200 ta, til nazariyasi, amaliy va kompyuter lingvistikasi bo‘yicha 184 ta, qiyosiy va chog‘ishtirma tilshunoslik hamda tarjimashunoslik bo‘yicha 749 ta, Yevropa, Amerika va Avstraliya xalqlari tili bo‘yicha 50 ta, Osiyo va Afrika xalqlari tili va adabiyoti bo‘yicha 35 ta ilmiy ish

kiritilgan (7: 504). Ushbu miqdorlar bibliografiyada qabul qilingan ixtisoslik tasnifiga mansub bo‘lib, tarixiy davrlardagi shifr va nom o‘zgarishlarini ham qamrab oladi.

Manbalarni aniqlashda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining asosiy kutubxonasi, O‘zbekiston Milliy universiteti, Samarqand davlat universiteti, O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti fondlari hamda dissertatsiya.natlib.uz, ZiyoNET va Unilibrary elektron resurslaridagi ma’lumotlardan foydalanilgan. Har bir yozuv imkon qadar muallif, mavzu, ilmiy daraja, ixtisoslik, rahbar yoki maslahatchi, bajarilgan muassasa, himoya joyi va sanasi, UDK yoki UO‘K indeksi, hajm hamda izlash manzili kabi tarkibiy qismlar bilan ta’minlangan.

Tahlilda bibliografik tavsif, xronologik kuzatish, miqdoriy hisob, tematik guruhlash, qiyosiy-tipologik tahlil va ilmiy talqin metodlari uyg‘unlashtirildi. Miqdoriy tahlil fan taraqqiyotini faqat son bilan baholash uchun emas, miqdoriy o‘zgarish ortidagi mazmuniy siljishni aniqlash uchun qo‘llandi. Bibliometrik tahlilning samaradorligi ma’lumotlar bazasining sifati, birliklarning to‘g‘ri ajratilishi va tahlil mezonlarining tadqiqot maqsadiga mosligiga bog‘liq [1: 1959–975].

Dissertatsiya mavzusi tematik tasnifning asosiy, ammo yagona bo‘lmagan manbasi sifatida olindi. Chunki sarlavha odatda tadqiqot obyekti va yo‘nalishini ko‘rsatadi, lekin uning metodologiyasi yoki barcha natijalarini to‘liq ochmasligi mumkin. Shu bois keyingi korpus bosqichida bibliografik yozuvni avtoreferat annotatsiyasi, maqsad, vazifalar, obyekt, predmet, metodlar va ilmiy yangilik haqidagi axborot bilan boyitish zarur deb hisoblandi.

Natijalar va tahlil. Bibliografik majmuaning 1 200 birligi, ya’ni 54,1 foizi o‘zbek tili ixtisosligiga to‘g‘ri keladi. Qiyosiy va chog‘ishtirma tilshunoslik hamda tarjimashunoslikka oid 749 ish umumiy majmuaning 33,8 foizini tashkil etadi. Til nazariyasi, amaliy va kompyuter lingvistikasi yo‘nalishidagi 184 tadqiqot 8,3 foizga teng. Yevropa, Amerika va Avstraliya xalqlari tili bo‘yicha 50 ish 2,3 foizni, Osiyo va Afrika xalqlari tili va adabiyoti bo‘yicha 35 ish esa 1,6 foizni tashkil qiladi. Foizlar yaxlitlangani sababli umumiy natijada kichik tafovut yuzaga kelishi mumkin. Bu taqsimotda o‘zbek tili ixtisosligining yetakchi o‘rni tabiiydir: milliy tilning fonetik, leksik, grammatik, dialektal, tarixiy va uslubiy xususiyatlarini tadqiq etish o‘zbek tilshunosligining asosiy ilmiy vazifasini tashkil qilgan. Biroq qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslikka oid ishlarning uchdan bir qismdan ortiq ulushga ega bo‘lishi o‘zbek tilshunosligi boshqa tillar va madaniyatlar bilan qiyoslash orqali ham faol rivojlanganini ko‘rsatadi. Til nazariyasi, amaliy va kompyuter lingvistikasi guruhining miqdoriy ulushi nisbatan kichik ko‘rinsa-da, aynan shu yo‘nalish so‘nggi yillardagi metodologik yangilanishlarni yaqqol aks ettiradi.

Ixtisosliklar o‘rtasidagi miqdoriy nisbatni ularning ilmiy ahamiyatini baholovchi qat’iy mezon sifatida qabul qilib bo‘lmaydi. Ixtisoslik shifrlari va nomlari turli davrlarda o‘zgargan, ayrim nazariy yoki kompyuter-lingvistik tadqiqotlar o‘zbek tili ixtisosligida, o‘zbek tili materialiga asoslangan ayrim ishlar esa umumiy yoki qiyosiy tilshunoslik ixtisosligida himoya qilingan. Demak, keyingi statistik tahlilda “rasmiy ixtisoslik” va “tadqiqotning haqiqiy tematik yo‘nalishi” alohida maydonlar sifatida belgilanishi kerak.

Bibliografiyada o‘zbek tili ixtisosligiga oid eng dastlabki tadqiqotlar 1940-yildan boshlanadi. Ayyub G‘ulomning o‘zbek tilidagi aniqlovchilarga bag‘ishlangan dissertatsiyasi hamda V.V. Reshetovning Marg‘ilon shevasi fonetikasi va morfologik xususiyatlariga oid ishi dastlabki davrning ilmiy yo‘nalishini ko‘rsatadi. Keyingi yillarda so‘z turkumlarining yasalishi, sifatdoshli aniqlovchi, chiqish kelishigi, qo‘shma fe’l, ravishdosh, ergash gap kabi masalalarning tadqiq qilinishi milliy tilning grammatik tizimini ilmiy tavsiflash birlamchi vazifa bo‘lganini tasdiqlaydi.

Mazkur bosqichni “fundamental tavsif” davri deb belgilash mumkin. Unda til birliklarini aniqlash, ularning shakliy va mazmuniy belgilarini tavsiflash, grammatik kategoriyalarni tizimlashtirish, sheva materiallarini qayd etish hamda adabiy til me’yorlarini belgilash ustuvor bo‘lgan. Bu tadqiqotlar keyingi nazariy umumlashtirishlar uchun empirik zamin yaratgan. Shuning uchun dastlabki dissertatsiyalarni faqat an’anaviy yoki tasviriy yondashuv mahsuli sifatida baholash yetarli emas; ular o‘zbek tilining ilmiy grammatikasi, dialektologik atlasi va tarixiy leksikologiyasi shakllanishiga xizmat qilgan manbalar sifatida qimmatlidir.

Bu davr materiallarini tahlil qilishda tarixiy kontekstni hisobga olish zarur. Dissertatsiya mavzularining nomlanishi, ilmiy daraja tizimi, muassasalar va ixtisosliklar bugungi shakldan farq qiladi. Ayrim ishlar kirill, ayrimlari rus tilida rasmiylashtirilgan; muallif ismlari va geografik nomlarda bir necha yozuv varianti uchraydi. Ularni zamonaviy shaklga mexanik almashtirish tarixiy ma’lumotni yo‘qotishi mumkin. Shu bois kelajakdagi elektron bazada yozuvning asl ko‘rinishi va normallashtirilgan shakli parallel saqlanishi maqsadga muvofiq.

Keyingi bosqichda o‘zbek tilshunosligining tadqiqot doirasi grammatik hodisalar tavsifidan tashqariga chiqib, leksikologiya, frazeologiya, terminologiya, onomastika, dialektologiya, tarixiy tilshunoslik,

uslubshunoslik va badiiy asar tili kabi yo‘nalishlarda kengaydi. Bunda tilning alohida sathlari bo‘yicha to‘plangan bilimlar ichki ixtisoslashuvni yuzaga keltirdi. Bir ilmiy muammo atrofida rahbar, shogird, muassasa va hududiy materialning muntazam birlashishi ilmiy maktablarning tarkib topishiga imkon berdi.

Bibliografik yozuvlarda ilmiy rahbar yoki maslahatchining ko‘rsatilishi mazkur jarayonni maxsus o‘rganish imkonini beradi. Ilmiy maktab faqat bir olim rahbarligida bajarilgan ishlar soni bilan emas, muammolarning izchil davom ettirilishi, nazariy yondashuvning rivojlantirilishi va yangi tadqiqotchilar avlodining shakllanishi bilan belgilanadi. Shu sababli rahbar–shogird aloqalarini tarmoq tahlili asosida tasvirlash o‘zbek tilshunosligi tarixiga yangi ma’lumotlar kiritishi mumkin. Bunda birgalikdagi ishtirok yoki rahbarlik aloqasini avtomatik tarzda mazmuniy yaqinlik bilan tenglashtirmaslik lozim; tarmoq natijalari dissertatsiya mazmuni bilan tekshirilishi zarur.

Institutsional ma’lumotlar ham fan tarixining muhim ko‘rsatkichidir. Dissertatsiya bajarilgan tashkilot bilan himoya o‘tkazilgan kengash bir xil bo‘lmasligi mumkin. Bu holat muayyan davrda qaysi muassasa ilmiy mavzu ishlab chiqqani, qaysi markaz esa ekspertiza va ilmiy daraja berish vakolatiga ega bo‘lganini farqlashni talab etadi. Elektron korpusda “tadqiqot bajarilgan tashkilot”, “yetakchi tashkilot” va “himoya kengashi joylashgan tashkilot” kabi maydonlarning ajratilishi institutsional tahlilning aniqligini oshiradi.

XX asrning oxiri va XXI asr boshidan tilni faqat ichki tizim sifatida emas, inson, tafakkur, madaniyat, jamiyat va kommunikativ faoliyat bilan bog‘liq holda o‘rganishga yo‘naltirilgan mavzular ko‘paydi. Dissertatsiya nomlarida pragmatika, diskurs, konsept, lisoniy manzara, gender, lingvomadaniyat, kognitiv model, kommunikativ strategiya kabi terminlarning faollashuvi o‘zbek tilshunosligidagi paradigmatik yangilanishni ko‘rsatadi. Ushbu siljish avvalgi struktur va funksional tadqiqotlarni inkor etmaydi; aksincha, til birliklari haqidagi bilimni ularning nutqiy vazifasi va ijtimoiy-madaniy sharoiti bilan to‘ldiradi.

Qiyosiy va chog‘ishtirma tilshunoslik hamda tarjimashunoslikka oid 749 tadqiqotning mavjudligi tillararo tadqiqotlar alohida katta maydonni tashkil etganini ko‘rsatadi. Bunday ishlarda o‘zbek tili ingliz, rus, nemis, fransuz, turkiy va boshqa tillar bilan fonetik, leksik-semantik, grammatik, pragmatik yoki lingvomadaniy jihatdan qiyoslangan. Shuningdek, tarjima birliklari, ekvivalentlik, milliy-madaniy xususiyatlarni qayta ifodalash va tarjima strategiyalariga qiziqish kuchaygan.

Paradigmatik yangilanishning ijobiy tomoni tadqiqot obyekti va metodlarining kengayishidir. Shu bilan birga, bibliografik tahlil mavzu nomlarida yaqin tushunchalar va takroriy formulalarning ko‘payishi ehtimolini ham ko‘rsatadi. “Konseptning lingvomadaniy xususiyatlari”, “turli tizimli tillarda”, “kognitiv-pragmatik tadqiq” kabi qoliplar ko‘plab mavzularda uchrashi mumkin. Buni ilmiy takror deb baholashdan oldin obyekt, material, metod va olinadigan natija qiyoslanishi kerak. Shunday bo‘lsa-da, avtomatik o‘xshashlik tahlili yangi mavzuni tanlashda ogohlantiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

Bibliografik material o‘zbek tilshunosligida miqdoriy hamda avtomatlashtirilgan tahlilga qiziqish kompyuter lingvistikasi ixtisosligi rasmiylashishidan oldin ham mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Jumladan, S.U. Musaxodjayevning 1986-yilda o‘zbek ilmiy-texnik matni va elektrotexnika-elektronika terminologiyasini lingvostatistik tahlil qilishga bag‘ishlangan dissertatsiyasi mazkur yo‘nalishning dastlabki manbalaridan biridir [8: 198]. Bu fakt fan rivojini faqat ixtisoslik nomi orqali davrlashtirish yetarli emasligini tasdiqlaydi.

2018-yildan keyingi materiallarda “korpus” tushunchasi bilan bevosita bog‘liq mavzular muntazam tus olgan. Mualliflik korpusi, milliy korpusning sinonimlar va idiomalar bazasi, leksik-semantik teglash, ta’limiy korpus, parsing dasturi, shevalar korpusi, dialektal korpus, parallel korpus, uslubiy teglar, frazemalarni teglash, ilmiy-texnik matnlar bazasi va gaplarning iyerarxik tahlili korpusi kabi yo‘nalishlar shakllangan.

Korpus faqat katta hajmdagi elektron matnlar to‘plami emas; u oldindan belgilangan mezonlar asosida shakllantirilgan, mashina o‘qiydigan, metama’lumot va lingvistik belgilash bilan ta’minlangan tizimdir [6: 294; 11: 1 – 16]. Reprezentativlik esa korpusning hajmigagina emas, til xilma-xilligini ifodalovchi namuna tarkibi va tanlov mezonlariga bog‘liq [3: 243 – 257]. Mazkur talablar bibliografik ma’lumotlarga ham tegishli: yozuvlar elektron shaklga ko‘chirilgani bilan avtomatik ravishda korpus hosil bo‘lmaydi. Ular yagona struktura asosida ajratilishi, normallashtirilishi, teglanishi va qidiruv uchun indekslanishi kerak.

Bibliografiya asosidagi korpus o‘zbek tili milliy korpusining o‘rnini bosmaydi. Milliy korpus tilning turli funksional uslub, janr, davr va hududlardagi real qo‘llanish namunalarini qamrab olsa, dissertatsiyalar bibliografik korpusi fan haqidagi metama’lumotlarni birlashtiradi. Uning obyekti til birliklarining bevosita qo‘llanishi emas, lingvistik bilimning ishlab chiqilishi va rasmiylashtirilishidir. Agar unga dissertatsiya sarlavhalari, annotatsiyalar, kalit so‘zlar, mundarija va avtoreferat matnlari qo‘shilsa, u o‘zbek ilmiy-lingvistik diskursining ixtisoslashtirilgan matn korpusi sifatida ham xizmat qilishi mumkin.

Hozirgi bibliografiya katta hajmdagi tizimlashtirilgan manba bo‘lsa-da, undagi imkoniyatlarni to‘liq ishga solish uchun yozuvlarni alohida ma’lumot maydonlariga ajratish talab etiladi. Muallif, mavzu, yil,

daraja, ixtisoslik, rahbar, tashkilot, shahar, sahifa, UDK, manba turi va saqlanish manzili mustaqil atribut sifatida belgilanishi kerak. Bunga tadqiqot tili, obyekti, predmeti, til sathi, metod, material turi, hudud va tarixiy davr kabi analitik teglar qo‘shilsa, oddiy bibliografik qidiruvdan mazmuniy qidiruvga o‘tish mumkin bo‘ladi.

Metama’lumotlarning o‘zaro ishlashini ta’minlashda xalqaro tavsif tamoyillaridan foydalanish muhim. Dublin Core modeli resurs nomi, yaratuvchi, mavzu, tavsif, nashriyot, sana, tur, format, identifikator, til va aloqador manba kabi asosiy elementlarni yagona tizimda ifodalash imkonini beradi [5]. Biroq dissertatsion korpus uchun ilmiy daraja, ixtisoslik shifri, rahbar, himoya kengashi va avtoreferat mavjudligi kabi mahalliy maydonlar ham zarur. Shuning uchun xalqaro yadro elementlari milliy attestatsiya tizimiga xos atributlar bilan kengaytirilishi lozim.

Ma’lumotlarni tozalash alohida metodologik bosqichdir. Bir dissertatsiyaning dissertatsiya va avtoreferat shakllari ikki mustaqil nashr sifatida uchrashi mumkin; ayrim yozuvlar turli fondlardan olingani sababli takrorlanishi ehtimoli bor. Bunday holatda “bir tadqiqot – bir asosiy identifikator” tamoyili qo‘llanib, uning dissertatsiya, avtoreferat va elektron nusxalari o‘zaro bog‘langan manbalar sifatida ko‘rsatilishi kerak. Dublikatni aniqlash muallif familiyasi bilangina emas, mavzu, yil, ilmiy daraja, ixtisoslik va tashkilot belgilarining birgalikdagi mosligiga asoslanishi lozim.

Grafik xilma-xillik ham qidiruv sifatiga ta’sir qiladi. Muallifning ismi kirill va lotin yozuvida, ruscha bibliografik shaklda yoki qisqartma bilan berilgan bo‘lishi mumkin. Asl shakl manba aniqligini saqlash uchun qoldiriladi, qidiruv uchun esa normallashtirilgan shakl va variant nomlar alohida maydonlarda birlashtiriladi. Xuddi shu tamoyil muassasa, shahar va ixtisoslik nomlariga tatbiq etiladi. Bu yondashuv tarixiy nomlarni yo‘qotmagan holda bir subyektga tegishli barcha yozuvlarni topish imkonini beradi.

Bibliografik korpus foydalanuvchiga bir nechta maydon bo‘yicha kombinatsiyalangan so‘rov yuborish imkonini berishi kerak. Masalan, 2018–2025-yillarda korpus lingvistikasi bo‘yicha bajarilgan PhD dissertatsiyalari; muayyan ilmiy rahbar boshchiligidagi ishlar; ma’lum hudud shevalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar; o‘zbek va ingliz tillarini qiyoslagan ishlar; sintaksisga oid, ammo statistik metod qo‘llangan tadqiqotlarni alohida topish mumkin bo‘ladi. Shu tariqa korpus bibliografik ko‘rsatkichdan ilmiy rejalashtirish vositasiga aylanadi.

Aniqlangan muammolar va istiqbolli yo‘nalishlar. Bibliografik majmua o‘zbek tilshunosligining katta ilmiy merosini qamrab olishi bilan birga, fan tarixini yanada chuqur o‘rganish uchun bir qator vazifalarni ko‘rsatadi. Birinchisi, bibliografik qamrovning to‘liqligini muntazam tekshirishdir. Arxiv cheklovlari, saqlanmagan hujjatlar yoki elektron kataloglarning to‘liq emasligi sababli ayrim ishlar ro‘yxatdan tashqarida qolgan bo‘lishi mumkin. Korpus yopiq nashr emas, yangi topilmalar bilan to‘ldiriladigan versiyalanuvchi resurs sifatida yaratilishi kerak. Ikkinchi vazifa mavzuviy tasnifning barqaror tizimini ishlab chiqishdir. Fonetika, leksikologiya, morfologiya va sintaksis singari an’anaviy bo‘limlar bilan pragmatika, diskurs tahlili, kognitiv lingvistika, sotsiolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, korpus lingvistikasi va tabiiy tilni qayta ishlash yo‘nalishlari yagona iyerarxiyada joylashtirilishi zarur. Bitta tadqiqot bir necha yo‘nalishga mansub bo‘lishi mumkinligi sababli ko‘p qiymatli teglash qo‘llanishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi vazifa dissertatsiya mavzularidagi takror va yaqinlikni aniqlashdir. Leksik moslik mavzularning mazmunan aynanligini bildirmaydi, lekin bir xil obyekt, material va metod kombinatsiyasining takrorlanishi ilmiy yangilikni asoslashni qiyinlashtiradi. Korpusda so‘z shakllarini lemmalash, tayanch terminlarni ajratish va semantik yaqinlikni hisoblash vositalari yaratilsa, yangi dissertatsiya mavzusini tasdiqlashdan oldin mavjud ishlar bilan avtomatlashtirilgan qiyoslash imkoniyati paydo bo‘ladi.

To‘rtinchi vazifa dissertatsion tadqiqot natijalarining keyingi ilmiy aylanishini o‘rganishdir. Bibliografik yozuvlar maqolalar, monografiyalar, patentlar, dasturiy mahsulotlar va lug‘atlar bilan bog‘lansa, dissertatsiyaning ilmiy ta’siri faqat himoya fakti bilan emas, undan kelib chiqqan natijalar orqali baholanadi. Bunday aloqa o‘zbek tilshunosligida nazariy g‘oyaning amaliy mahsulotga aylanish yo‘lini kuzatish imkonini beradi.

Muhokama. Olingan natijalar o‘zbek tilshunosligining rivojlanishi bir yo‘nalishning boshqasini to‘liq almashtirishi shaklida emas, mavjud ilmiy qatlamlarning kengayishi va yangi metodlar bilan boyishi orqali kechganini ko‘rsatadi. Grammatik va dialektologik tadqiqotlar keyingi davrlarda ham davom etgan, biroq ularning yonida kommunikativ, kognitiv, madaniy va texnologik yondashuvlar shakllangan. Shuning uchun davrlashtirishda qat’iy chegaralardan ko‘ra, ma’lum bosqichda qaysi tendensiya yetakchilik qilganini ko‘rsatish ilmiy jihatdan to‘g‘riroqdir.

Dissertatsiyalar sonining ortishi fan taraqqiyotining muhim, ammo yetarli bo‘lmagan ko‘rsatkichidir. Miqdoriy o‘sish yangi obyekt va metodlarning paydo bo‘lishi bilan birga kechgandagina mazmuniy

yangilanishni bildiradi. Aks holda mavzu formulalarining almashishi mavjud natijalarni takrorlashi mumkin. Shu sababli bibliometrik ko‘rsatkichlar dissertatsiya mazmunini ekspert tahlilidan o‘tkazish bilan to‘ldirilishi lozim. Bibliografik korpus esa ekspertga barcha ishlarni avtomatik baholab beradigan tizim emas, balki tekshirish uchun zarur ma’lumotni tez va izchil taqdim qiladigan vositadir.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Bibliografiyaga kiritilgan yozuvlarning rekvizitlari bir xil darajada to‘liq emas; tarixiy manbalarda ilmiy rahbar, aniq himoya sanasi yoki elektron manzil ko‘rsatilmagan bo‘lishi mumkin. Sarlavha asosidagi tematik tahlil dissertatsiya mazmunining barcha jihatlarini qamrab olmaydi. Shuningdek, ixtisoslik shifrlari o‘zgarishi uzoq davrni bevosita statistik qiyoslashni murakkablashtiradi. Mazkur cheklovlar kelajakdagi korpusda ma’lumotning ishonchlilik darajasi, manbasi va tekshirilganlik holatini alohida belgilash zarurligini ko‘rsatadi.

Shunga qaramay, 85 yillik bibliografik qatlam o‘zbek tilshunosligi tarixini empirik ma’lumotlar asosida qayta ko‘rish imkonini beradi. Undan fan tarixiga oid tadqiqot, yangi dissertatsiya mavzusini ekspertizadan o‘tkazish, ilmiy rahbar va maktablar faoliyatini o‘rganish, ta’lim dasturlarini yangilash hamda raqamli gumanitar loyihalarni rivojlantirishda foydalanish mumkin. Bibliografik majmuaning ilmiy qiymati aynan uning turli vazifalarda qayta ishlatilishi va yangi ma’lumotlar bilan boyitilishida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Bibliografiyani mashina o‘qiydigan va ko‘p sathli teglar bilan ta’minlangan korpusga aylantirish dissertatsiyalarni izlashni yengillashtirish bilangina cheklanmaydi. Bunday tizim ilmiy mavzular takrori va bo‘shliqlarini aniqlash, ilmiy maktablar rivojini kuzatish, institutsional aloqalarni tahlil qilish hamda yangi tadqiqotlarni dalillarga asoslangan holda rejalashtirish imkonini beradi. Demak, yaratilgan bibliografiya yakunlangan ro‘yxat emas, o‘zbek tilshunosligi ilmiy merosining raqamli bibliografik korpusini yaratish uchun asosiy empirik poydevordir.

ADABIYOTLAR:

1. Aria M., Cuccurullo C. Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis // Journal of Informetrics. – 2017. – Vol. 11, No. 4. – P. 959–975. DOI: 10.1016/j.joi.2017.08.007.

2. Ayyub G‘. O‘zbek tilida aniqlovchilar: Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 1940. – 147 b.

3. Biber D. Representativeness in corpus design // Literary and Linguistic Computing. – 1993. – Vol. 8, No. 4. – P. 243–257. DOI: 10.1093/llc/8.4.243.

4. Donthu N., Kumar S., Mukherjee D., Pandey N., Lim W.M. How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines // Journal of Business Research. – 2021. – Vol. 133. – P. 285–296. DOI: 10.1016/j.jbusres.2021.04.070.

5. ISO 15836-1:2017. Information and documentation — The Dublin Core metadata element set — Part 1: Core elements. – Geneva: International Organization for Standardization, 2017.

6. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 294 p.

7. Mengliyev B., Gulyamova Sh. XX–XXI asr o‘zbek tilshunosligiga oid dissertatsiya va avtoreferatlar bibliografiyasi (1940–2025-yillar). – Toshkent, 2026. – Nashrga tayyorlangan qo‘lyozma.

8. Мусаходжаев С.У. Лингвостатистический анализ узбекского научно-технического текста и терминологии подъязыка электротехники и электроники: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986. – 198 с.

9. Pritchard A. Statistical bibliography or bibliometrics? // Journal of Documentation. – 1969. – Vol. 25, No. 4. – P. 348–349.

11. Sinclair J. Corpus and text — Basic principles // Developing Linguistic Corpora: A Guide to Good Practice / ed. M. Wynne. – Oxford: Oxbow Books, 2005. – P. 1–16.

UO‘K 81

O‘ZBEK VA NEMIS MIKROMATNLARINING KOGNITIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Jumayev Erkin Boltayevich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD
jumaev.erkin@inbox.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nemis tilidagi mikromatnlarning propozitsion va makropropozitsion tuzilishi kognitiv-semantik hamda pragmatik yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. T.A. van Deykning makropropozitsiya, makrostruktura, lokal va global aloqadorlik hamda makroqoidalar haqidagi nazariy qarashlari tadqiqotning metodologik asosi sifatida yoritilgan. Nemis tilidagi aforizmlar, reklama shiorlari, qisqa iboralar va badiiy mikromatnlar misolida ularning eksplitsit va implitsit propozitsiyalari, semantik qatlamlari, konnotativ ma’nolari hamda pragmatik xususiyatlari tahlil qilingan. Mikromatnlarning global mazmunini aniqlashda tushirib qoldirish, umumlashtirish va tuzish makroqoidalarining ahamiyati asoslangan. Tahlil natijasida mikromatnlarning struktur jihatdan ixcham bo‘lishiga qaramasdan, semantik va pragmatik jihatdan ko‘p qatlamli xususiyatga egaligi, ularning makropropozitsiyasini anglashda kontekst, implikatura, presuppozitsiya, milliy-madaniy bilimlar hamda resipientning kognitiv kompetensiyasi muhim o‘rin tutishi aniqlangan. Shuningdek, propozitsion va makropropozitsion tahlilning nemis mikromatnlarini interpretatsiya qilish hamda tarjimada ularning semantik-pragmatik mazmunini adekvat yetkazishdagi ilmiy-amaliy ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *mikromatn, propozitsiya, makropropozitsiya, makrostruktura, diskurs, kognitiv-semantik tahlil, pragmatik tahlil, lokal aloqadorlik, global aloqadorlik, implikatura, presuppozitsiya, kontekst, interpretatsiya, nemis tili, makroqoidalar.*

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКИХ И НЕМЕЦКИХ МИКРОТЕКСТОВ

Аннотация. *В данной статье пропозициональная и макропропозициональная структура немецкоязычных микротекстов исследуется на основе когнитивно-семантического и прагматического подходов. Теоретические положения Т.А. ван Дейка о макропропозиции, макроструктуре, локальной и глобальной связности, а также макроправилах рассматриваются в качестве методологической основы исследования. На материале немецкоязычных афоризмов, рекламных слоганов, кратких выражений и художественных микротекстов анализируются их эксплицитные и имплицитные пропозиции, семантические уровни, коннотативные значения и прагматические особенности. Обосновывается значение макроправил опущения, обобщения и конструирования при определении глобального содержания микротекстов. В результате анализа установлено, что, несмотря на структурную компактность, микротексты характеризуются семантической и прагматической многослойностью, а в процессе интерпретации их макропропозиции важную роль играют контекст, импликатура, пресуппозиция, национально-культурные знания и когнитивная компетенция реципиента. Кроме того, раскрывается научно-практическая значимость пропозиционального и макропропозиционального анализа для интерпретации немецкоязычных микротекстов и адекватной передачи их семантико-прагматического содержания в переводе.*

Ключевые слова: *микротекст, пропозиция, макропропозиция, макроструктура, дискурс, когнитивно-семантический анализ, прагматический анализ, локальная связность, глобальная связность, импликатура, пресуппозиция, контекст, интерпретация, немецкий язык, макроправила.*

COGNITIVE-SEMANTIC FEATURES OF UZBEK AND GERMAN MICROTEXTS

Abstract. *This article examines the propositional and macropropositional structure of German-language microtexts from cognitive-semantic and pragmatic perspectives. T.A. van Dijk’s theoretical views on macroproposition, macrostructure, local and global coherence, and macrorules are considered as the methodological foundation of the study. Using German-language aphorisms, advertising slogans, short expressions, and literary microtexts as research material, the study analyzes their explicit and implicit propositions, semantic layers, connotative meanings, and pragmatic features. Particular attention is paid to*

the role of the macrorules of deletion, generalization, and construction in identifying the global meaning of microtexts. The findings demonstrate that, despite their structural compactness, microtexts are characterized by semantic and pragmatic multilayeredness. Furthermore, context, implicature, presupposition, culture-specific knowledge, and the recipient's cognitive competence play a significant role in interpreting their macropropositions. The article also highlights the theoretical and practical significance of propositional and macropropositional analysis for interpreting German-language microtexts and adequately conveying their semantic and pragmatic content in translation.

Keywords: *microtext, proposition, macroproposition, macrostructure, discourse, cognitive-semantic analysis, pragmatic analysis, local coherence, global coherence, implicature, presupposition, context, interpretation, German language, macrorules.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda matnni faqat grammatik va sintaktik birliklar yig‘indisi sifatida emas, balki muayyan kommunikativ maqsad, semantik yaxlitlik hamda pragmatik mazmunga ega murakkab diskursiv tuzilma sifatida o‘rganish ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylangan. Ayniqsa, matn mazmunining shakllanishi, uning muallif tomonidan kodlanishi va resipient tomonidan anglanishi jarayonlarini kognitiv-semantik nuqtayi nazardan tadqiq etish matn lingvistikasi oldiga yangi ilmiy vazifalarni qo‘ymoqda. Bunda propozitsiya, makropropozitsiya, makrostruktura, lokal va global aloqadorlik, implikatura, presuppozitsiya hamda kontekst kabi tushunchalar alohida ahamiyat kasb etadi.

Matnning umumiy mazmunini anglash alohida gaplarda ifodalangan propozitsiyalarni aniqlash bilangina chegaralanmaydi. Resipient mazkur propozitsiyalar o‘rtasidagi semantik va mantiqiy munosabatlarni aniqlashi, ularni umumlashtirishi hamda matn muallifi ifodalamoqchi bo‘lgan asosiy mazmunni tiklashi talab etiladi. Shu jihatdan makropropozitsiya matnning global semantik mazmunini belgilovchi muhim kognitiv-semantik kategoriya hisoblanadi.

Mazkur masala mikromatnlar tahlilida yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Mikromatnlar hajman ixcham bo‘lishiga qaramasdan, ko‘pincha katta semantik va pragmatik yuklamani o‘zida mujassamlashtiradi. Maqol, aforizm, reklama shiori, badiiy iqtibos va boshqa qisqa matnlarda ochiq ifodalangan axborot bilan bir qatorda yashirin propozitsiyalar, konnotativ ma’nolar, madaniy assotsiatsiyalar va pragmatik maqsad ham mavjud bo‘ladi.

Nemis tilidagi mikromatnlar bu jihatdan alohida tadqiqot obyektidir. Ularning struktur ixchamligi, semantik ko‘p qatlamliligi hamda milliy-madaniy mazmun bilan bog‘liqligi propozitsion va makropropozitsion tahlilni birgalikda qo‘llash zaruratini yuzaga keltiradi.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi makropropozitsiya nazariyasining asosiy tamoyillarini nemis tilidagi mikromatnlarning propozitsion tahlili bilan integratsiyalash, mikromatnlarda eksplitsit va implitsit mazmunning shakllanish mexanizmlarini aniqlash hamda ularning semantik-pragmatik xususiyatlarini yoritishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Makropropozitsiya tushunchasi diskursning kognitiv-semantik tahlili va matn interpretatsiyasi bilan bog‘liq nazariyalarda muhim o‘rin egallaydi. Mazkur tushuncha T.A. van Deyk tomonidan matn lingvistikasi va diskurs tahlili doirasida rivojlantirilgan. Van Deykning V. Kintsch bilan hamkorlikdagi tadqiqotlarida makropropozitsiya, makrostruktura, global va lokal aloqadorlik, superstruktura hamda matn interpretatsiyasi kabi kategoriyalar yaxlit nazariy tizim doirasida ko‘rib chiqiladi.

Van Deyk konsepsiyasiga muvofiq, matn tarkibidagi alohida gaplar muayyan propozitsiyalarni ifodalasa, ularning mazmuniy umumlashuvi natijasida yuqori darajadagi propozitsiya –makropropozitsiya shakllanadi. Makropropozitsiyalar o‘zaro birlashib matnning makrostrukturasini hosil qiladi. Shu ma’noda makrostruktura matnning global mazmunini ifodalovchi, propozitsiyalar o‘rtasidagi ierarxik va semantik munosabatlarni aks ettiruvchi kognitiv-semantik tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Makropropozitsiyani shakllantirishda lokal va global aloqadorlik muhim o‘rin tutadi. Lokal aloqadorlik yonma-yon joylashgan gaplar va ularda ifodalangan propozitsiyalarning o‘zaro semantik bog‘lanishini anglatsa, global aloqadorlik butun matn tarkibidagi propozitsiyalarni yagona umumiy mazmun atrofida birlashtiradi. Demak, matn mazmunini to‘liq anglash uchun uning tarkibiy birliklarini alohida emas, balki o‘zaro semantik munosabatda tahlil qilish zarur.

Van Deyk tomonidan makropropozitsiyani aniqlashda uchta asosiy makroqoida ko‘rsatiladi: *tushirib qoldirish, umumlashtirish va tuzish*. Tushirib qoldirish jarayonida matnning asosiy mazmunini belgilashga xizmat qilmaydigan ikkilamchi propozitsiyalar e’tibordan chetda qoldiriladi. Umumlashtirishda bir necha xususiy propozitsiyalar ularni qamrab oluvchi umumiy mazmun bilan almashtiriladi. Tuzishda esa propozitsiyalar ketma-ketligi ularning umumiy semantik natijasini ifodalovchi yangi makropropozitsiyaga aylantiriladi.

Makropropozitsiyani aniqlash jarayonida resipientning kognitiv faoliyati ham muhimdir. Matnda asosiy fikr har doim ham bevosita ifodalanmaydi. Ayrim hollarda u eksplitsit shaklda mavjud bo‘lsa, boshqa holatlarda matnning ichki semantik tuzilishi, kontekst, presuppozitsiya va resipientning fon bilimlari asosida tiklanadi. Shu jihatdan matn interpretatsiyasi muallif intensiyasi va resipientning kognitiv imkoniyatlari o‘rtasidagi murakkab munosabat mahsuli hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligida ham kognitiv tilshunoslik, matn lingvistikasi va diskurs tahliliga oid tadqiqotlarda mazkur masalalarga e’tibor qaratilgan. Xususan, Sh. Safarov tomonidan kognitiv tilshunoslik doirasida konseptual va vaziyat modellari bilan bog‘liq hodisalar yoritilgan. I.R. Galperinning matn haqidagi nazariy qarashlari esa matnning o‘quvchi tomonidan idrok qilinishi va interpretatsiya jarayonining faol xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, mavjud nazariy qarashlar mikromatnlarning mazmuniy tuzilishini faqat grammatik yoki leksik-semantik darajada emas, balki propozitsion, makropropozitsion, pragmatik va kognitiv darajalarning o‘zaro aloqasi asosida tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda nemis tilidagi mikromatnlarning semantik va pragmatik tuzilishini aniqlashga qaratilgan kompleks lingvistik tahlil tamoyillaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida nemis tilidagi aforistik birliklar, reklama shiorlari, qisqa iboralar va badiiy mazmundagi mikromatnlar tanlandi.

Tahlilning nazariy-metodologik asosini T.A. van Deykning propozitsiya, makropropozitsiya, makrostruktura, lokal va global aloqadorlik hamda makroqoidalar haqidagi konsepsiyasi tashkil etdi. Mazkur yondashuv nemis mikromatnlarida bevosita ifodalangan propozitsiyalarni aniqlash bilan bir qatorda, ularning umumiy mazmunini tashkil etuvchi makropropozitsiyani tiklash imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan kompleks foydalanildi:

1. **Semantik segmentatsiya metodi** – mikromatndagi subyekt, predikat, obyekt va boshqa semantik komponentlarni ajratish hamda asosiy propozitsiyani aniqlash uchun qo‘llanildi.
2. **Propozitsion tahlil** – matnda ifodalangan fikrlar, holatlar va ular o‘rtasidagi mantiqiy-semantik munosabatlarni belgilashga xizmat qildi.
3. **Makropropozitsion tahlil** – alohida propozitsiyalarni umumlashtirish orqali mikromatnning global mazmunini aniqlashda qo‘llanildi.
4. **Kontekstual-pragmatik tahlil** – mikromatnning kommunikativ vazifasi, muallif yoki adresant intensiyasi, resipientga ta’siri hamda madaniy kontekstini aniqlashga qaratildi.
5. **Implikatura va presuppozitsiyalar tahlili** –mikromatnda ochiq ifodalanmagan, biroq kontekst va fon bilimlari asosida anglashiladigan mazmunni aniqlashda foydalanildi.
6. **Qiyosiy-interpretativ tahlil** – nemis tilidagi mikromatnning bevosita mazmuni bilan uning o‘zbek tilidagi interpretatsiyasi o‘rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlashga xizmat qildi.

Tahlilda Van Deyk tomonidan taklif etilgan tushirib qoldirish, umumlashtirish va tuzish makroqoidalaridan foydalanilib, mikromatn tarkibidagi ikkilamchi mazmunlardan asosiy semantik yadroni ajratib olishga alohida e’tibor qaratildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tahlillar nemis mikromatnlarida propozitsion mazmunning bir necha semantik darajada shakllanishini ko‘rsatdi. Mikromatnning yuzaki strukturasida bevosita ifodalangan propozitsiya mavjud bo‘lsa-da, uning kommunikativ mohiyati ko‘pincha yashirin propozitsiyalar va umumlashtiruvchi makropropozitsiya orqali namoyon bo‘ladi.

Masalan *„Zeit ist Geld.“ –“Vaqt –pul.”*

Mazkur mikromatnning yuzaki propozitsiyasi vaqt va pul tushunchalarining metaforik tenglashtirilishiga asoslangan. Biroq uning semantik strukturasini chuqurroq tahlil qilish natijasida quyidagi mazmuniy komponentlar aniqlanadi:

vaqt qiymatga ega;

vaqt inson uchun muhim resurs hisoblanadi;

vaqtni samarasiz sarflash muayyan imkoniyatlarni yo‘qotishga olib keladi.

Ushbu propozitsiyalarni umumlashtirish natijasida *“Vaqtdan oqilona va samarali foydalanish zarur”* mazmunidagi makropropozitsiya shakllanadi. Demak, mikromatnning haqiqiy kommunikativ mazmuni uning so‘zma-so‘z semantikasidan kengroqdir.

Keyingi misol: *„Ohne Moos nix los.“ –“Pulsiz hech narsa yo‘q.”*

Mazkur mikromatnda moliyaviy resurs va insonning faoliyat imkoniyatlari o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabati ifodalanadi. Uning yashirin propozitsiyalari moliyaviy resurslarning imkoniyatlarni kengaytirishi, ularning yetishmasligi esa inson faoliyatini cheklashi haqidagi mazmunni yuzaga chiqaradi.

Umumlashtirish asosida *“Moddiy resurslar insonning ijtimoiy va amaliy imkoniyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi”* tarzidagi makropropozitsiyani tiklash mumkin.

Reklama diskursiga mansub: *„Ich bin doch nicht blöd.“ –“Axir men ahmoq emasman-ku.”*

mikromatni esa pragmatik jihatdan yanada murakkabdir. Uning yuzaki propozitsiyasi so‘zlovchining o‘zini “ahmoq” sifatida baholashni inkor etishidan iborat. Biroq reklama kontekstida uning implitsit mazmuni xarid qilish harakati bilan bog‘lanadi. Natijada “oqilona iste’molchi to‘g‘ri savdo nuqtasini tanlaydi” mazmunidagi yashirin propozitsiya yuzaga keladi. Bu holatda makropropozitsiya adresatning xarid qilish xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan pragmatik strategiya bilan belgilanadi.

Shuningdek: *„Geiz ist geil.“*

mikromatnida ham so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi va reklama kontekstidagi pragmatik mazmun o‘rtasida semantik siljish kuzatiladi. “Geiz” tushunchasining odatda salbiy konnotatsiyaga egaligi reklama diskursida ijobiy baholash bilan qayta interpretatsiya qilinadi. Natijada tejash, arzon narxda xarid qilish va oqilona iste’molchi modeli o‘rtasidagi semantik aloqa yuzaga keladi.

Badiiy va falsafiy mikromatnlar tahlili ham mazkur tendensiyani tasdiqlaydi.

Masalan: *„Der Mensch ist das, was er isst.“*

mikromatnida inson va uning iste’mol qiladigan oziq-ovqati o‘rtasidagi bevosita munosabat yuzaki propozitsiyani tashkil qiladi. Biroq chuqur semantik darajada insonning jismoniy holati, ehtiyojlari va hayot tarzining uning moddiy mavjudligi bilan bog‘liqligi haqidagi umumlashgan mazmun yuzaga keladi.

„Alle Menschen werden Brüder.“

mikromatnida esa insonlarning birlashishi, umumiy qadriyatlar va hamjihatlik mazmunlari asosiy semantik komponentlar sifatida namoyon bo‘ladi. Xususiy propozitsiyalarning umumlashtirilishi natijasida insoniyatning birdamligi haqidagi global mazmun shakllanadi.

Tahlil qilingan materiallar mikromatnlarda makropropozitsiya ikki asosiy shaklda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Birinchi holatda u matnning o‘zida nisbatan aniq ifodalanadi. Ikkinchi holatda esa makropropozitsiya bevosita verbal ifodaga ega bo‘lmay, kontekst, implikatura, presuppozitsiya va resipientning fon bilimlari orqali tiklanadi.

Shu sababli mikromatnning to‘laqonli interpretatsiyasi *“verbal birlik → propozitsiya → yashirin propozitsiyalar → makropropozitsiya → pragmatik mazmun”* ketma-ketligida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Muhokama. Olingan natijalar mikromatnning kichik hajmi uning semantik jihatdan sodda ekanligini anglatmasligini ko‘rsatadi. Aksincha, hajmning qisqarishi ayrim hollarda semantik zichlikning ortishiga olib keladi. Bir yoki ikki gapdan tashkil topgan mikromatnda katta hajmdagi pragmatik, konnotativ va madaniy axborot mujassamlashishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, propozitsion va makropropozitsion tahlil bir-birini to‘ldiruvchi ikki bosqich sifatida qaralishi lozim. Propozitsion tahlil matndagi alohida mazmuniy birliklarni aniqlasa, makropropozitsion tahlil ushbu birliklarni umumlashtirib, matnning global semantik mazmunini tiklash imkonini beradi.

Nemis mikromatnlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularning mazmunini tushunishda lingvistik bilimning o‘zi yetarli bo‘lmasligi mumkin. Resipient til birliklarining lug‘aviy va grammatik ma’nosini bilishi bilan bir qatorda, tegishli madaniy, ijtimoiy va kommunikativ kontekst haqida ham fon bilimlariga ega bo‘lishi talab etiladi. Ayniqsa, reklama shiorlari, aforizmlar va frazeologik xususiyatga ega mikromatnlarda yashirin propozitsiyalar kontekst orqali faollashadi.

Bu holat tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Mikromatnni boshqa tilga o‘girishda faqat uning yuzaki grammatik strukturasini ekvivalent shaklda berish yetarli emas. Tarjimon matnning makropropozitsiyasini, pragmatik maqsadini va madaniy konnotatsiyasini aniqlashi kerak. Aks holda, grammatik jihatdan to‘g‘ri tarjima asl mikromatnning kommunikativ mazmunini to‘liq yetkazmasligi mumkin.

Tahlillar makropropozitsiyaning presuppozitsiya va implikatura bilan yaqin aloqada bo‘lishiga qaramasdan, ular aynan bir hodisa emasligini ham ko‘rsatadi. Presuppozitsiya ko‘pincha muayyan lingvistik birlik yoki gap bilan bog‘liq oldindan qabul qilingan axborotni bildirsa, makropropozitsiya butun matn yoki mikromatnning global semantik munosabatlari asosida yuzaga keladi.

Shuningdek, makropropozitsiyani tiklash jarayonida resipientning diskursiv va kognitiv kompetensiyasi muhim rol o‘ynaydi. Bir xil mikromatn turli resipientlar tomonidan ularning bilimlari, tajribasi va madaniy kompetensiyasiga qarab turlicha darajada interpretatsiya qilinishi mumkin. Shuning uchun mikromatn mazmunini o‘rganishda muallif intensiyasi, matnning verbal strukturasi, kontekst va resipientning fon bilimlari yagona tizim sifatida qaralishi lozim.

Mazkur jihatlar nemis mikromatnlarini o‘rganishda makropropozitsion yondashuvning istiqbolli ekanligini ko‘rsatadi. U nafaqat matnning “nima haqida” ekanligini, balki muallif “nima demoqchi”, mazkur fikr “qanday semantik mexanizm orqali ifodalangan” va resipient uni “qanday bilimlar asosida anglaydi” kabi savollarga ham javob topish imkonini beradi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy va lingvistik tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, makropropozitsiya matnning alohida gaplarida ifodalangan propozitsiyalarni umumlashtirib, uning global semantik mazmunini shakllantiruvchi kognitiv-semantik birlikdir. Shu sababli mikromatnlarni o‘rganishda alohida propozitsiyalarni aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, ularning umumiy semantik munosabatini ham belgilash zarur.

Ikkinchidan, nemis mikromatnlari struktur jihatdan ixcham bo‘lishiga qaramasdan, semantik va pragmatik jihatdan ko‘p qatlamli xususiyatga ega. Ularda yuzaki propozitsiya bilan bir qatorda implitsit propozitsiyalar, konnotativ ma’nolar va umumlashtiruvchi makropropozitsiya mavjud bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, mikromatnning makropropozitsiyasi eksplitsit yoki implitsit shaklda namoyon bo‘ladi. Implitsit makropropozitsiyani tiklashda kontekst, presuppozitsiya, implikatura, madaniy bilim va resipientning kognitiv kompetensiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

To‘rtinchidan, Van Deyk tomonidan ilgari surilgan tushirib qoldirish, umumlashtirish va tuzish makroqoidalari nemis mikromatnlarining global mazmunini aniqlashda samarali nazariy-metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Beshinchidan, nemis mikromatnlarining to‘liq interpretatsiyasi propozitsion, makropropozitsion, kontekstual va pragmatik tahlil metodlarini kompleks qo‘llashni talab etadi. Bunday yondashuv matnning nafaqat bevosita semantik mazmunini, balki uning yashirin kommunikativ maqsadi va milliy-madaniy xususiyatlarini ham ochib berish imkonini beradi.

Umuman, nemis mikromatnlarini makropropozitsion va propozitsion nuqtayi nazardan tadqiq qilish matn lingvistikasi, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika hamda tarjimashunoslikning o‘zaro integratsiyasini ta’minlaydi. Mazkur yondashuv kelgusida nemis badiiy matnlari, reklama diskursi, publitsistik mikromatnlar, aforizmlar va boshqa qisqa diskursiv birliklarning semantik-kognitiv mexanizmlarini chuqurroq tadqiq etish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. *Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва, 1989.*
2. *Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – С. 5–11.*
3. *Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация.– М.,1989. – С. 41–66.*
4. *Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.*
5. *Гальперин И.Р. О понятии текста // Вопросы языкознания. – Москва, 1974. – № 6. – С. 22.*
6. *Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981.*
7. *Van Dijk T.A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. – London: Longman, 1977.*
8. *Van Dijk T.A. Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1980.*
9. *Beaugrande R.A. de, Dressler W.U. Introduction to Text Linguistics. – London–New York: Longman, 1981.*
10. *Grice H.P. Logic and Conversation // Cole P., Morgan J.L. (eds.). Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.*
11. *Brown G., Yule G. Discourse Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.*
12. *Widdowson H.G. Text, Context, Pretext: Critical Issues in Discourse Analysis. – Oxford: Blackwell Publishing, 2004.*

УЎК 81

ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ ИДИОСТИЛИДА ИНСОННИНГ ЗОҲИРИЙ ГЎЗАЛЛИГИНИ ИФОДАЛОВЧИ ФОРС-ТОЖИК ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРИНИНГ ПСИХОЛИНГВИСТИК ВЕРБАЛЛАШУВИ

Чориев Таваккал Равшанович,
Бухоро давлат университети "Ўзбек тили ва адабиёти" кафедраси профессори, филология фанлари номзоди
https://orcid.org/0009-0008-4131-0335

Аннотация. *Мақолада Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий идиостилида инсон зоҳирий гўзаллигини ифодаловчи форс-тожик лексик бирликларининг психолингвистик вербаллашуви қиёсий таҳлил қилинади. Таҳлил рўй, рух, рухсор, зақан, бадан, чашм, нигоҳ, зулф, қад, қомат каби соматик-портрет бирликлари ҳамда улар билан боғлиқ ранг ва эстетик белгилар мисолида амалга оширилади. Ушбу бирликларнинг визуал идрок, селектив диққат, эмоционал баҳолаш ва маданий-поэтик ассоциациялар билан муносабати аниқланиб, ташқи белгининг поэтик-психологик маънога ўтиш механизми очиб берилади. Таҳлил натижалари Жомийда зоҳирий гўзаллик образларининг кўпроқ эстетик идрок, ҳайрат ва когнитив англашга, Навоийда эса эмоционал таъсир, мафтунлик, ҳижрон ва ишқий кечинмага йўналишини кўрсатади. Шу асосда ҳар икки шоир учун муштарак зоҳирий белги → визуал идрок → селектив диққат → эмоционал баҳолаш → ассоциация → поэтик вербаллашув модели белгиланиб, унинг индивидуал идиостилистик фаоллашуви асосланади.*

Калит сўзлар: *Жомий, Навоий, идиостиль, форс-тожик лексикаси, зоҳирий гўзаллик, соматик-портрет лексикаси, психолингвистика, вербаллашув, визуал идрок, селектив диққат, эмоционал баҳолаш, ассоциация, психосемантика, идиостилистик фарқ.*

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ВНЕШНЮЮ КРАСОТУ ЧЕЛОВЕКА, В ИДИОСТИЛЕ ДЖАМИ И НАВОИ

Аннотация. *В статье проводится сравнительный психолингвистический анализ вербализации персидско-таджикских лексических единиц, выражающих внешнюю красоту человека в идиостиле Абдурахмана Джами и Алишера Навои. Материал исследования составляют соматические и портретные единицы, обозначающие лицо, щёки, подбородок, тело, глаза, взгляд, локоны, рост и стан, а также связанные с ними цветовые и эстетические признаки. Выявляется связь данных единиц с визуальным восприятием, селективным вниманием, эмоциональной оценкой и культурно-поэтическими ассоциациями, определяется механизм перехода внешнего признака в поэтико-психологический смысл. Сопоставительный анализ показывает, что в рассмотренных примерах Джами образы внешней красоты в большей степени актуализируют эстетическое восприятие, удивление и когнитивное осмысление, тогда как у Навои они чаще связаны с эмоциональным воздействием, восхищением, разлукой и любовным переживанием. На этой основе устанавливается общая модель внешний признак → визуальное восприятие → селективное внимание → эмоциональная оценка → ассоциация → поэтическая вербализация и раскрывается специфика её индивидуальной реализации в идиостиле обоих поэтов.*

Ключевые слова: *Джами, Навои, идиостиль, персидско-таджикская лексика, внешняя красота, соматико-портретная лексика, психолингвистика, вербализация, визуальное восприятие, селективное внимание, эмоциональная оценка, ассоциация, психосемантика, идиостилистическое различие.*

PSYCHOLINGUISTIC VERBALIZATION OF PERSIAN-TAJIK LEXICAL UNITS EXPRESSING HUMAN PHYSICAL BEAUTY IN THE IDIOSTYLES OF JAMI AND NAVOI

Abstract. *The article presents a comparative psycholinguistic analysis of Persian-Tajik lexical units verbalizing human physical beauty in the idiostyles of Abdurahman Jami and Alisher Navoi. The analysis focuses on somatic and portrait-related units denoting the face, cheeks, chin, body, eyes, gaze, curls, stature, and figure, together with associated colour and aesthetic features. Particular attention is paid to their*

relationship with visual perception, selective attention, emotional evaluation, and culturally conditioned poetic associations, as well as to the mechanism by which an external physical feature develops into a poetic and psychological meaning. The comparative analysis shows that, in the examined examples, Jami tends to associate representations of physical beauty more strongly with aesthetic perception, wonder, and cognitive comprehension, whereas Navoi more often develops them toward emotional impact, fascination, separation, and amorous experience. On this basis, the study identifies the shared model physical feature → visual perception → selective attention → emotional evaluation → association → poetic verbalization and determines its individual realization in the idiostyles of the two poets.

Keywords: *Jami, Navoi, idiostyle, Persian-Tajik vocabulary, physical beauty, somatic and portrait vocabulary, psycholinguistics, verbalization, visual perception, selective attention, emotional evaluation, association, psychosemantics, idiostylistic variation.*

Кириш. Мумтоз Шарқ шеъриятида инсоннинг зоҳирий гўзаллигини ифодаловчи рӯй/юз, рух/рухсор, чашм/кўз, абрӯ/қош, лаб, даҳон, зулф, мӯй/соч, хат, хол, қад/қомат каби лексик бирликлар портрет тасвири билан чекланмай, эстетик, эмоционал ва ассоциатив мазмун касб этади. Улар лирик субъектнинг ташқи белгини қандай идрок этиши, қайси деталга диққат қаратиши, уни қандай баҳолаши ва қандай поэтик образлар билан боғлашини ҳам ифодалайди. Шу жиҳатдан мазкур лексик қатламни идрок, диққат, ҳиссиёт, ассоциация ва вербаллашув муносабатида ўрганиш психолингвистик аҳамиятга эга.

Жомий ва Навоий ижодининг муштарак мумтоз поэтик анъанага мансублиги зоҳирий гўзаллик лексикасини қиёсий таҳлил қилиш учун муҳим асос яратади. Бир хил ёки функционал жиҳатдан яқин соматик бирликлар ҳар икки шоирда қўлланса-да, уларнинг ассоциатив йўналиши ва лирик субъект психологияси билан муносабатида идиостилистик фарқлар кузатилади.

Психолингвистик нуқтаи назардан мазкур жараённи шартли равишда зоҳирий белги → визуал идрок → селектив диққат → эмоционал баҳолаш → ассоциация → поэтик вербаллашув модели орқали изоҳлаш мумкин. Бунда соматик лексема ташқи белги номидан эстетик-баҳоловчи, метафорик ва рамзий маъноларга ўтиб, психосемантик бирликка айланади.

Тадқиқотнинг мақсади – Жомий ва Навоий идиостилида инсон зоҳирий гўзаллигини ифодаловчи форс-тожик лексик бирликларининг психолингвистик вербаллашув механизмларини аниқлаш ҳамда уларнинг визуал идрок, эмоционал баҳолаш ва ассоциатив тафаккур билан муносабатидаги умумий ва индивидуал хусусиятларни белгилаш.

Адабиётлар шарҳи. Жомий ва Навоий идиостилида инсон зоҳирий гўзаллигини ифодаловчи лексик бирликларни психолингвистик жиҳатдан ўрганиш мумтоз шеърият поэтикаси, психосемантика, лисоний идрок ва ассоциатив тилшунослик соҳаларида шаклланган назарий қарашларга таянади.

Ўзбек тилшунослигида психолингвистик ёндашувнинг турли жиҳатлари И. Азимова [1], Д. Лутфуллаева [2], Н. Хошимова [3], М. Ҳакимов [4] каби олимлар тадқиқотларида ёритилган.

И. Азимова матн мазмуний перцепциясининг психолингвистик хусусиятларини ўрганиб, лисоний ахборотни идрок этиш ва мазмунни англаш жараёнларига эътибор қаратади. Бу ёндашув зоҳирий гўзалликни ифодаловчи соматик белгиларнинг лирик субъект томонидан визуал қабул қилиниши ва поэтик маъно касб этишини тушунтиришда методологик аҳамиятга эга.

М. Ҳакимов ва С. Қурбонова ишларида психолингвистиканинг назарий муаммолари, психолингвистик бирликларнинг хусусиятлари ҳамда бадиий матнни психолингвистик таҳлил қилиш масалалари ёритилган. С. Қурбонованинг бадиий матнда шахс хусусиятларини ифодалашга оид тадқиқотлари лисоний бирликларни шахснинг ички психологик ҳолати билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш зарурлигини кўрсатади. Шу жиҳатдан мазкур қарашлар Жомий ва Навоий байтларида соматик-портрет лексикасининг лирик субъект эмоционал ҳолатини ифодалаш вазифасини аниқлашга назарий асос бўлади.

Д. Лутфуллаева ўзбек тилшунослигида ассоциатив ёндашувнинг назарий асосларини ишлаб чиқиб, лисоний бирликлар ўртасидаги ассоциатив муносабатларни тил ва тафаккур алоқаси асосида тадқиқ этади. Н. Хошимова эса ўзбек тилидаги ассоциатив муносабатларни махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганган. Ушбу назарий қарашлар Жомий ва Навоий поэтик матнларида кузатиладиган рух → хуршед/гул, қад/қомат → сарв, зулф → силсила, рухсор → май/хун каби муносабатларни ассоциатив-психосемантик механизм сифатида изоҳлаш имконини беради.

Хорижий тадқиқотлардан Жули Скотт Мейсами [8; 9]мумтоз форс шеъриятида анъанавий образ ва метафораларнинг семантик-эстетик вазифаларини, Золтан Кёвечес [10] эса метафорик

концептуаллашув, жисмоний тажриба, маданий вариативлик ва эмоция муносабатларини назарий жиҳатдан асослаган. Мазкур қарашлар мумтоз поэтик образларнинг маданий кодини ва соматик белгиларнинг метафорик-ассоциатив қайта ишланишини тушунтиришда муҳим методологик манба вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, мавжуд тадқиқотларда матнни идрок этиш, руҳий ҳолатнинг лисоний ифодаси, психосемантик ва ассоциатив муносабатлар ҳамда поэтик метафоранинг когнитив хусусиятлари алоҳида йўналишларда ўрганилган. Бироқ Жомий ва Навоий идиостилида инсон зоҳирий гўзаллигини ифодаловчи лексик бирликларни визуал идрок → селектив диққат → эмоционал баҳолаш → ассоциация → поэтик вербаллашув муносабатида қиёсий тадқиқ этиш махсус ўрганилмаган. Мазкур мақоланинг тадқиқот йўналиши ана шу масалани қиёсий-психолингвистик нуқтаи назардан ёритишга қаратилган.

Тадқиқот методлари. Тадқиқотда тавсифий, психолингвистик, контекстуал-семантик, қиёсий-чоғиштирма ва лингвопоэтик таҳлил методлари комплекс тарзда қўлланилди.

Тавсифий ва контекстуал-семантик методлар воситасида Жомий ва Навоий шеъриятида инсон зоҳирий гўзаллигини ифодаловчи рӯй, рух, рухсор, зақан, бадан, чашм, нигоҳ, зулф, қад, қомат каби соматик-портрет бирликлари ажратилиб, уларнинг муайян поэтик контекстдаги семантик хусусиятлари аниқланди.

Психолингвистик таҳлил орқали ташқи белгининг лирик субъект томонидан идрок қилиниши, диққат марказига олиниши, эмоционал баҳоланиши ва ассоциатив қайта ишланиб поэтик образ сифатида вербаллашуви ўрганилди. Таҳлил жараёнида зоҳирий белги → визуал идрок → селектив диққат → эмоционал баҳолаш → маданий-поэтик ассоциация → поэтик вербаллашув модели асосий таҳлилий мезон сифатида қабул қилинди.

Қиёсий-чоғиштирма метод Жомий ва Навоийда муштарак ёки функционал жиҳатдан яқин соматик-портрет бирликларининг семантик, ассоциатив ва психоэмоционал фаоллашувини қиёслашга хизмат қилди. Бу усул орқали бир хил поэтик белгининг ҳар икки шоир идиостилида турлича концептуал ва эмоционал натижа ҳосил қилиши аниқланди.

Лингвопоэтик таҳлил мазкур лексемаларнинг метафорик ва рамзий образлар таркибидаги бадиий-эстетик вазифасини, шунингдек, рух → хуршед/гул, қад/қомат → сарв, зулф → силсила, рухсор → май/хун каби ассоциатив муносабатларни очиб беришда қўлланилди.

Методларнинг комплекс қўлланилиши зоҳирий гўзаллик лексикасини ташқи қиёфанинг оддий номинацияси сифатида эмас, балки визуал идрок, эмоционал баҳолаш, ассоциатив тафаккур ва поэтик вербаллашувни бирлаштирувчи психосемантик тизим сифатида таҳлил қилиш имконини берди.

Натижа ва муҳокама. Жомий ва Навоий шеъриятидаги соматик-портрет лексемалар муштарак мумтоз поэтик кодга мансуб. Шу сабабли идиостилистик фарқни лексемаларнинг мавжудлиги билан эмас, балки уларнинг семантик ҳамнишини, ассоциатив йўналиши, эмоционал таъсири ва концептуал натижаси орқали белгилаш мақсадга мувофиқ.

Жомий байтларида

Симинзақано, сангдило, лолаузоро,

Хуш кун ба нигоҳе дили ғампарвари моро [11, 19].

Симинзақан ва лолаузор оқлик ва қизиллик белгилари орқали маъшуқа ҳуснини визуаллаштирса, сангдил ташқи гўзаллик билан ички бераҳмлик ўртасида психологик контраст ҳосил қилади. Нигоҳ эса ошиқнинг «ғампарвар дили» ҳолатини ўзгартирувчи эмоционал стимулдир: ҳусн → нигоҳ → эмоционал таъсир → дил ҳолатининг ўзгариши.

Чанд сӯйи чаман оям ба ҳавоят чу сабо,

Як раҳ, ай сарви саҳӣ, қомати раъно бинамо [11, 11].

Қомати раъно селектив визуал диққат объектига айланади. Қомат → сарв муносабати мутаносиблик ва назокатнинг маданий-поэтик эталонини фаоллаштирса, бинамо («кўрсат») феъли гўзалликка интилишни кўриш эҳтиёжи сифатида ифодалайди: қомат → сарв → визуал диққат → эстетик мафтунлик.

Дилам аз партави хуршеди рухат қандилест,

Аз сари зулфи ту овехта бо силсилаҳо [11, 15].

Байтда рух → хуршед → партав ёруғлик ва нурни, зулф → силсила боғланишни фаоллаштиради. Дилнинг қандил сифатида образланиши ташқи портрет деталларининг лирик субъект ички оламига кўчганини кўрсатади: рух → нур; зулф → силсила; дил → қандил.

Ақлро равшан шавад моҳияти ҳуснат, агар

Пардаи ҳайрат набандад дидаи идрокро [11, 24].

Бу байтда ҳусн, ҳайрат, идрок, ақл бир семантик занжирда бирлашади. «Пардаи ҳайрат» метафораси кучли эстетик таассуротнинг рационал англашга таъсирини ифодалайди. Демак, гўзаллик ҳиссий объект бўлиш билан бирга когнитив англаш предметига ҳам айланади: ҳусн → эмоционал таъсир → ҳайрат → идрок → англаш.

Сияҳрӯ хондиям в-он мӯҷиби сад сурхрӯйӣ шуд,

Сари мӯе агар гӯям хато, рӯям сияҳ бодо! [11, 32].

Сияҳрӯ – сурхрӯйӣ муносабатида ранг семантикаси психологик баҳога кўчади. Салбий мазмундаги сияҳрӯ маъшуқа томонидан айтилгани сабабли ошиқ онгида ижобий қиймат касб этади. Бу эмоционал-когнитив қайта баҳолаш механизмини намоён этади.

Навоий байтларида

Бо ҳар кас, эй симинбадан, манмой рӯйи хештан,

Бояд чу чашми поки ман, з-он сон ҷамоли покро [13, 13].

Симинбадан, рӯй, чашм, жамол бирликлари ягона перцептив майдонни ташкил этади. Жамоли пок – идрок объекти, чашми пок эса уни қабул қилувчи восита. Шу тариқа кўриш оддий физиологик жараёндан селектив ва қадриятли идрок даражасига кўтарилади: жамол → чашм → селектив идрок → субъектив қадрлаш.

Рухаш дар нозукӣ барбод дода сафҳаи гулро,

Қадаш дар чобукӣ бар хок шонда сарви раъноро [13, 19].

Рух → гул, қад → сарв муносабатлари маданий хотирадаги эстетик эталонларни фаоллаштиради. Маъшуқа гўзаллигининг гул ва сарвдан устун қўйилиши эса кучли субъектив баҳони кўрсатади: ташқи белги → эстетик эталон → қиёс → устун баҳолаш.

Эй, аз баҳори ҳусни ту бар чеҳраам гулзорҳо,

Дар чеҳра з-он гулзорҳо дорам халида хорҳо [13, 36].

Баҳори ҳусн – гулзор – хор муносабати эстетик таассуротнинг оғриқли кечинмага айланишини ифодалайди. Гулзор гўзаллик ва тароватни, хор эса оғриқни фаоллаштиради: ҳусн → жозиба → эмоционал таъсир → ишқий изтироб.

Аз ҳумрати рухсор кай битвон шудан ҳамранги вай,

Моро ба хун, ӯро ба май, чун ранг шуд рухсорҳо [13, 36].

Рухсорнинг қизиллиги маъшуқа учун май, ошиқ учун хун ассоциациясини ҳосил қилади. Бир хил перцептив белги субъектнинг эмоционал ҳолатига кўра турлича психосемантик қиймат касб этади: қизиллик → май / хун → жозиба / изтироб.

Бе қадди ту дар бӯстон ҳар шох, ки барг аст,

Морест маро к-аз вай овехта ақрабҳо [13, 37].

Маъшуқа қадининг йўқлигида бўстон шохларининг мор, унинг деталларининг ақраб сифатида идрок қилиниши ҳижроннинг ташқи воқелик перцепциясига таъсирини кўрсатади: ҳижрон → салбий эмоционал фон → перцептив қайта баҳолаш → салбий образ.

1- жадвал.

ҚИЁСИЙ-ПСИХОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАР		
Лексик-поэтик белги	**Жомийда**	**Навоийда**
Рӯй / рух / рухсор	нур → ҳусн → идрок → маъно	гул/ранг → жозиба → кечинма
Чашм / нигоҳ	эмоционал таъсир → дил ҳолати	селектив идрок → субъектив қадрлаш
Қад / қомат	сарв → визуал диққат → эстетик баҳо	сарв → қиёс; йўқлик → ҳижрон
Ранг	сияҳ/сурх → когнитив қайта баҳолаш	май/хун → жозиба/изтироб
Устувор натижа	эстетик-когнитив англаш	эмоционал-психологик кечинма

Қиёс шуни кўрсатадики, Жомийнинг келтирилган байтларида ташқи белги кўпроқ визуал идрок → ҳайрат → когнитив англаш, Навоийда эса визуал идрок → эмоционал таъсир → ишқий кечинма йўналишида фаоллашади. Бу фарқ қатъий бинар оппозиция эмас, балки таҳлил қилинган материалдаги устувор психосемантик тенденциядир.

Илмий натижалар. Зоҳирий гўзалликни ифодаловчи соматик-портрет бирликлари ҳусн/жамол концептуал маркази атрофида бирлашиб, ўзаро боғланган визуал-психосемантик тизимни ҳосил қилади.

Соматик белгининг поэтик маънога ўтиши визуал идрок → селектив диққат → эмоционал баҳолаш → маданий-поэтик ассоциация → вербаллашув босқичлари орқали амалга ошади. Қомат → сарв, рух → хуршед/гул муносабатлари маданий хотирадаги эстетик эталонларнинг фаоллашувини кўрсатади.

Эмоционал ҳолат ташқи белгининг психосемантик қийматини ўзгартиради. Жомийда сияҳрӯ → сурхрӯйӣ, Навоийда рухсор → май/хун ва шох → мор муносабатлари бунга далил бўлади.

Идиостилистик фарқ соматик лексемаларнинг ўзида эмас, уларнинг психосемантик фаоллашувида кўринади: Жомийда идрок – ҳайрат – англаш, Навоийда идрок – эмоционал таъсир – кечинма муносабати нисбатан устувор.

Портрет лексикаси ташқи қиёфани тасвирлаш билан бирга лирик субъектнинг эмоционал ҳолати, ассоциатив хотираси ва субъектив баҳосини ҳам вербаллаштиради.

Хулоса. Жомий ва Навоий идиостилида зоҳирий гўзалликни ифодаловчи лексик фонд муштарак поэтик анъанага таянса-да, унинг психолингвистик фаоллашуви индивидуал хусусият касб этади. Таҳлил қилинган байтларда Жомий учун «образдан идрок ва маънога», Навоий учун эса «образдан эмоционал кечинмага» йўналиши нисбатан характерли.

Демак, икки шоир идиостилини фарқловчи асосий мезон лексеманинг ўзи эмас, балки унинг семантик муҳити, ассоциатив йўналиши, психологик реакцияси ва концептуал натижасидир. Мазкур фарқ мутлақ қарама-қаршилик эмас, балки ҳар икки шоир поэтик тафаккуридаги устувор психосемантик тенденция сифатида баҳоланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 26 б.

2. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси: монография. – Тошкент: Meriyus, 2017. – 140 б.

3. Хошимова Н. Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар: филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. – Фарғона, 2018. – 45 б.

4. Ҳакимов М., Қурбонова С. Психолингвистиканинг ўрганиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2014. – № 5. – Б. 72–74.

5. Ҳакимов М., Қурбонова С. Психолингвистик бирликларнинг назарий асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2015. – № 2. – Б. 34–40.

6. Лутфуллаева Д., Солиева Ф. Ўзбек тилида лексик ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2016. – № 3. – Б. 35–40.

7. Ортиқова Ҳ. Бадиий матннинг ассоциатив тадқиқи: филология фанлари бўйича PhD диссертацияси. – Тошкент, 2022.

8. Meisami Julie Scott. Medieval Persian Court Poetry. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987. – 345 б.

9. Meisami Julie Scott. Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Lyric Poetry: Orient Pearls. London/New York: Routledge, 2003. – 528 б.

10. Kövecses Zoltán. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. Oxford/New York: Oxford University Press, 2010. – 375 б.

11. Абдураҳмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт // Ахтарони адаб: силсила иборат аз 50 ҷилд. – Ҷ. 31. – Душанбе: Адиб, 2016. – 480 с.

12. Абдураҳмон Жомий. Муҳаббат махзани: ғазаллар, таржиъбанд, мураббаъ, қитъалар, рубоийлар / М. Кенжабек таҳрири остида; тузувчилар: Н. Жаббор, Э. Очилов, С. Саййид, Ғ. Мажид. – Тошкент: Тасвир, 2018. – 888 б.

13. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами: йигирма томлик. Ўн саккизинчи том. Девони Фоний. – Тошкент: Фан, 2002. – 304 б.

14. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами: йигирма томлик. Ўн тўққизинчи том. Девони Фоний (давоми). – Тошкент: Фан, 2002. – 330 б.

15. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами: йигирма томлик. Йигирманчи том. Девони Фоний. Қасидалар. Муфрадот. Иловалар. – Тошкент: Фан, 2003. – 454 б.

16. Навоий асарлари луғати / тузувчилар: П. Шамсиев, С. Иброҳимов; С. Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 б.

17. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А–О. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи тоҷик, 1983. – 536 с.

18. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. П–Я. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи тоҷик, 1984. – 608 с.

UO‘K 81

ZULFIYA IJODIDA MA’NO KO‘CHISH USULLARINING USLUBIY TAHLILI

Hamroyeva Nafisa Nizomiddinovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD),
Avezova Yulduz O‘ktamovna,
Buxoro davlat universiteti,
Filologiya fakulteti 5-kurs talabasi

Annotatsiya. *Zulfiya she’riyatida ma’no ko‘chish vositalari obrazlilikni kuchaytirish, badiiy tasvirni jonlantirish hamda o‘quvchiga estetik ta’sir o‘tkazishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Mazkur maqola Zulfiya ijodida ma’no ko‘chish usullarining uslubiy xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Unda shoiraning she’riy asarlarida qo‘llanilgan metafora, metonimiya, sinekdoxa va ramziy ifodalar lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Maqola davomida shoiraning tabiat, muhabbat, ona obrazlari va insoniy kechinmalarni ifodalashda til imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangani aniqlanadi. Shuningdek, ma’no ko‘chish hodisalarining individual uslubni shakllantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Natijada Zulfiya ijodining o‘ziga xos badiiy tafakkuri, poetik mahorati va lingvistik xususiyatlari ilmiy asosda umumlashtiriladi hamda tilshunoslik uchun muhim xulosalar chiqariladi, yangi ilmiy qarashlar shakllanishiga xizmat qiladi, tadqiqotlar uchun metodologik asos yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *Zulfiya ijodi, ma’no ko‘chish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, lingvopoetika, badiiy uslub, obrazlilik, poetik til, ramziy ifoda.*

STYLISTIC ANALYSIS OF METHODS OF MEANING TRANSFER IN ZULFIYA'S WORK

Abstract. *In Zulfiya's poetry, figurative language serves as a crucial tool for enhancing imagery, enlivening artistic depiction, and exerting an aesthetic influence on the reader. This article is dedicated to studying the stylistic features of semantic transfer methods in Zulfiya's work. It analyzes the metaphors, metonymies, synecdoches, and symbolic expressions used in the poet's works from a linguopoetic perspective. The article reveals how the poet skillfully utilized the potential of language to express themes of nature, love, the maternal figure, and human experiences. It also explores the role of semantic transfer phenomena in shaping her individual style. Consequently, the unique artistic thinking, poetic skill, and linguistic characteristics of Zulfiya's work are scientifically synthesized, drawing important conclusions for linguistics, fostering the development of new academic perspectives, and creating a methodological foundation for future research.*

Keywords: *Zulfiya's work, semantic transfer, metaphor, metonymy, synecdoche, linguopoetics, artistic style, imagery, poetic language, symbolic expression.*

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СПОСОБОВ ПЕРЕНОСА СМЫСЛА В ТВОРЧЕСТВЕ ЗУЛЬФИИ

Аннотация. *В поэзии Зульфии средства переноса значения служат важным инструментом для усиления образности, оживления художественного изображения и оказания эстетического воздействия на читателя. Настоящая статья посвящена изучению стилистических особенностей приёмов переноса значения в творчестве Зульфии. В ней с лингвопоэтической точки зрения анализируются метафоры, метонимии, синекдохи и символические выражения, использованные в поэтических произведениях поэтессы. В ходе анализа статьи выявляется, как поэтесса искусно использовала возможности языка для выражения образов природы, любви, матери и человеческих переживаний. Также раскрывается роль явлений переноса значения в формировании её индивидуального стиля. В результате на научной основе обобщаются своеобразное художественное мышление, поэтическое мастерство и лингвистические особенности творчества Зульфии, делаются важные для языкознания выводы, что способствует формированию новых научных взглядов и создаёт методологическую основу для дальнейших исследований.*

Ключевые слова: *творчество Зульфии, перенос значения, метафора, метонимия, синекдоха, лингвопоэтика, художественный стиль, образность, поэтический язык, символическое выражение.*

Kirish. O‘zbek adabiyoti taraqqiyotida XX asr she’riyati alohida bosqich sifatida muhim o‘rin egallaydi. Bu davrda nson ruhiyatini chuqur ochib berish, hayot voqeliklarini badiiy-estetik mezonlar asosida tasvirlash, milliy qadriyatlarni yangi poetik shakllarda ifodalash jarayoni kuchaydi. Ayniqsa, ayol shoiralar ijodi o‘zbek she’riy tafakkurining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Ana shunday ijodkorlardan biri – Zulfiya bo‘lib, uning she’riyati samimiy lirizmi, nafis badiiy tasvirlari, chuqur insoniy tuyg‘ularni yuksak estetik mahorat bilan ifodalashi orqali alohida mavqega ega hisoblanadi. Shoiraning ijodi nafaqat badiiy jihatdan, balki til va uslub nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy tadqiqot obyektidir. Zulfiya she’riyatining badiiy kuchi va ta’sirchanligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri unda ma’no ko‘chish usullarining mahorat bilan qo‘llanishidir. Ma’no ko‘chish hodisasi tilning tasviriy imkoniyatlarini kengaytiruvchi, badiiy obrazlilikni kuchaytiruvchi muhim lingvopoetik vositalardan biri sanaladi. Ayniqsa, she’riy nutqda metafora, tashbeh, metonimiya, sinekdoxa, jonlantirish va ramziy ifodalar orqali muallifning estetik idealini, ruhiy kechinmalarini hamda voqelikka bo‘lgan munosabatini chuqurroq ifodalash imkoniyati yuzaga keladi. Shu jihatdan Zulfiya ijodini ma’no ko‘chish usullari asosida o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik uchun ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy matnni lingvopoetik jihatdan o‘rganish masalasi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo‘lib, ular orasida o‘zbek va jahon tilshunosligi vakillarining ilmiy qarashlari muhim o‘rin tutadi. Xususan, Roman Yakobson tomonidan ilgari surilgan poetik funksiya nazariyasi badiiy matnda til birliklarining estetik vazifasini ochib berishda asosiy metodologik tayanchlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, I. R. Galperin stilistika bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida badiiy nutqning ifodaviy vositalarini tizimli ravishda tasniflab, ularning funksional xususiyatlarini izohlagan. O‘zbek tilshunosligida esa Qo‘ng‘urov R., Sh. Rahmatullayev kabi olimlar tomonidan ma’no ko‘chish hodisalari, ularning turlari va badiiy matndagi o‘rni keng o‘rganilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi ma’no ko‘chish usullari nafaqat tilning semantik boyligini namoyon etadi, balki muallifning individual uslubini shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ayrim tadqiqotlarda bu vositalar alohida-alohida o‘rganilgan bo‘lsa, ba’zilarida ular lingvopoetik birlik sifatida kompleks tahlil qilingan. Shu bilan birga, Zulfiya ijodida ma’no ko‘chish usullarini maxsus uslubiy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan ishlar nisbatan kamligi ushbu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi. Demak, mavjud ilmiy manbalar umumiy nazariy asos yaratib bergan bo‘lsa-da, konkret badiiy matn – xususan, Zulfiya she’riyati misolida chuqur lingvopoetik tahlil olib borish zarurati mavjud. Maqolada tavsifiy (deskriptiv), qiyosiy, kontekstual va lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Zulfiya ijodida ma’no ko‘chish usullari badiiy matnning asosiy estetik va semantik tayanchlaridan biridir. Shoira she’riyatida metafora, metonimiya, sinekdoxa va ramziy ifodalar keng qo‘llanilgan. Ushbu vositalar orqali oddiy til birliklari chuqur badiiy ma’no kasb etib, obrazlilik darajasi sezilarli oshirilgan. Muhokama jarayonida shuni kuzatish mumkinki, Zulfiya she’rlarida metafora eng faol ishlatilgan usul bo‘lib, u orqali inson tuyg‘ulari tabiat hodisalari bilan uyg‘unlashtiriladi. Masalan, muhabbat, sog‘inch yoki umid kabi abstrakt tushunchalar aniq obrazlar orqali ifodalanadi. Bu esa o‘quvchining tasavvurini kengaytiradi va hissiy ta’sirni kuchaytiradi. Metonimiya va sinekdoxa esa asosan qisqa va ixcham ifodalar yaratishda xizmat qilib, matnga dinamiklik bag‘ishlaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ma’no ko‘chish usullari shoira uslubining ajralmas qismi bo‘lib, ular uning individual poetik olamini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, ramziy ifodalar orqali Zulfiya she’riyatida chuqur falsafiy mazmun va emotsional qatlam hosil qilinadi. Bu esa uning asarlarini oddiy lirik ifodadan ko‘ra kengroq ma’no maydoniga olib chiqadi. Shuningdek, tahlil davomida ma’no ko‘chish vositalarining matn ichidagi o‘zaro bog‘liqligi ham aniqlanadi. Ya’ni bir she’r ichida bir nechta badiiy vosita uyg‘un holda ishlatiladi va bu kompleks badiiy ta’sir yaratadi. Bu holat Zulfiya ijodining lingvopoetik jihatdan boy va serqatlam ekanligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari ma’no ko‘chish usullarining nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki muallifning dunyoqarashi va estetik konsepsiyasini ifodalovchi muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Zulfiya she’riyatida bu vositalar orqali insoniy tuyg‘ular, hayotiy tajribalar va falsafiy qarashlar chuqur badiiy shaklda ifodalangan.

O‘tdi oylar g‘am bilan oqib,
Dil topmadi zarra tasallo.
Firoqingda qoldim tutoqib,
Ne baloga etding mubtalo!

Ko‘z ochgani qo‘ymaydi alam,
Boshim qo‘ysam kuydirar bolish.

Yupatolmas kitob va Qalam,
Misralarim ko‘tarar nolish.

Zulfiyaning “Ne baloga etding mubtalo” she’rida ma’no ko‘chish jarayoni asarning badiiy ta’sir kuchini oshiruvchi asosiy usullardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. She’rda lirik qahramonning ichki kechinmalari, iztirobi va ruhiy og‘riqlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki ko‘chma ma’nolar orqali ifodalanadi. Avvalo, she’rda metafora keng qo‘llangan. “Baloga mubtalo bo‘lish” birikmasi oddiy hayotiy holat emas, balki ruhiy iztirob va muhabbat azobining obrazli ifodasidir. Bu yerda “balo” so‘zi bevosita falokat emas, balki sevgi sabab yuzaga kelgan ichki qiynoqni bildiradi. Demak, abstrakt hissiyot konkret tushuncha orqali ifodalangan. Shuningdek, she’rda ramziy ifodalar muhim o‘rin tutadi. Lirik qahramonning holati umumiy insoniy taqdir bilan bog‘lanib, “muhabbat” faqat shaxsiy tuyg‘u emas, balki insonni sinovga soluvchi kuch sifatida talqin qilinadi. Bu ramziylik she’rga falsafiy chuqurlik beradi. Metonimiya ham seziladi: his-tuyg‘ular ko‘pincha yurak, ko‘z yoki ko‘ngil kabi qismlar orqali ifodalanadi. Bu esa butun inson ruhiy holatini uning bir qismi orqali ko‘rsatish imkonini beradi. Natijada matn ixcham, ammo ta’sirchan bo‘ladi. Sinekdoxa elementlari ham uchraydi, ya’ni butun holat ayrim detal orqali beriladi. Masalan, ichki azob butun hayotiy sinov sifatida emas, balki bir lahzalik ruhiy portlash orqali tasvirlanadi. Bu usul hissiy intensivlikni oshiradi. Umuman olganda, she’rda ma’no ko‘chish jarayoni lirik kechinmalarni bevosita emas, balki obrazli va ramziy shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Bu esa Zulfiya she’riyatining asosiy uslubiy xususiyatlaridan biri – chuqur emotsionallik va nozik lirizmni yuzaga chiqaradi.

Mana, bir umrni yashadim sensiz,
Qaytmas shodliklarning qaytishin kutib,
Tobuting boshida cho‘kkanimda tiz,
Farzandlar ko‘tardi qo‘limdan tutib.

Shundan beri tikman. Har nega qalqon,
Baxtga, bahorga ham, qishga, qayg‘uga.
Birov azasida yig‘layman qon-qon,
To‘yida yayrayman o‘xshab ohuga.

Zulfiyaning “Sensiz” she’ri o‘zbek lirikasida hijron, sog‘inch va ruhiy iztirobni chuqur ifodalagan asarlardan biri hisoblanadi. Ushbu she’rda shoiraning badiiy mahorati ayniqsa ma’no ko‘chish usullaridan unumli foydalanilganida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ma’no ko‘chishi badiiy matnda so‘zning o‘z ma’nosidan tashqari boshqa ma’noda qo‘llanib, obrazlilik va ta’sirchanlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. “Sensiz” she’rida metafora, metonimiya, jonlantirish, sifatlash va ramziy obrazlar orqali lirik qahramonning ichki kechinmalari yuksak poetik ruhda ifodalangan. Avvalo, she’rda metafora usuli keng qo‘llanganini ko‘rish mumkin. Metafora ikki predmet yoki hodisa o‘rtasidagi o‘xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko‘chirishdir. Zulfiya she’rda inson qalbidagi iztirobni tabiat hodisalari bilan uyg‘unlashtiradi. Masalan, ayriliq va yolg‘izlik hissi qorong‘ulik, tun, sovuq kabi obrazlar orqali ifodalanadi. Tun oddiy vaqt tushunchasi emas, balki hijronning ramziga aylanadi. Shoira tunni qalbdagi bo‘shliq va iztirob bilan bog‘lab, uni majoziy ma’noda qo‘llaydi. Shu orqali lirik qahramonning ruhiy holati yanada chuqurroq ochiladi. She’rda yurak obrazi ham metaforik ma’noda ishlatiladi. Yurak insonning oddiy biologik a’zosi emas, balki his-tuyg‘ular markazi sifatida tasvirlanadi. Shoira yurakni iztirob chekayotgan, sog‘ingan va kuygan ruh sifatida ifodalaydi. Bu esa o‘quvchida kuchli hissiy ta’sir uyg‘otadi. Yurakning “yonishi”, “ezilishi” kabi ifodalar aslida ruhiy azobni anglatadi. Bu yerda ma’no ko‘chishi inson kechinmalarini yanada obrazli tasvirlashga xizmat qilgan. Jonlantirish usuli ham she’rning muhim poetik vositalaridan biridir. “Sensiz” she’rida tabiat hodisalari go‘yoki lirik qahramon bilan birga qayg‘uradi. Shamolning “nolasi”, tunning “jimligi”, yulduzlarning “mungli boqishi” kabi tasvirlar jonlantirishning yorqin namunalaridir. Aslida shamol yoki tun inson kabi his qila olmaydi, ammo shoira ularni jonlantirish orqali ayriliq fojeasini kuchaytiradi. Natijada she’rda tabiat bilan inson qalbi uyg‘unlashadi. Metonimiya usuli ham asarda uchraydi. Metonimiya bir predmet nomini unga aloqador boshqa predmet orqali ifodalashdir. Masalan, “ko‘z” so‘zi faqat inson a’zosini emas, balki sog‘inch, kutish va umid ramzini ham anglatadi. Shoira ko‘z orqali butun ruhiy kechinmani ifodalaydi. Ba’zan “lab”, “yuz”, “nigoh” kabi so‘zlar ham insonning ichki holatini anglatishda qo‘llanadi. Bu esa she’rning poetik boyligini oshiradi.

Ammo qolganimda qalbim-la tanho,
Tuyg‘ular zoriga solganda quloq.
O‘zni zaif, chanqoq sezganda goho,
Alamdan beraman javobsiz so‘roq:

Tirik ekan nega tashlab ketmading?
Mendan nafisroqning husniga oshiq,
Mendan yoniqrog‘i tortmadi sani,
Edi nigohingga bor jannat ochiq.

She’rda ramziy ma’no ko‘chishi ham muhim o‘rin tutadi. Ramz – muayyan tushunchani yashirin ma’noda ifodalovchi obrazdir. “Sensiz” she’rida tun, yulduz, shamol, bahor kabi obrazlar oddiy tabiat unsuri bo‘lib qolmay, muayyan ruhiy holatning ramziga aylanadi. Masalan, tun – ayriliq va yolg‘izlik, bahor esa visol va umid ramzi sifatida talqin qilinadi. Shoira ayriliq tufayli bahorni ham ma’yus holatda tasvirlaydi. Bu orqali lirik qahramonning dardi shunchalik kuchliki, hatto go‘zal fasl ham unga quvonch bera olmayotgani ifodalanadi. Sifatlash san’ati ham ma’no ko‘chishining ta’sirchan ko‘rinishlaridan biri sifatida qo‘llangan. Shoira oddiy so‘zlarga badiiy sifatlar qo‘shib, yangi poetik ma’no yaratadi. “Mungli tun”, “sovuq shamol”, “xasta yurak” kabi birikmalar orqali ruhiy holat aniq va ta’sirli ifodalanadi. Bu sifatlar predmetning oddiy belgisi emas, balki lirik qahramonning ichki kechinmalarini aks ettiruvchi vositadir. Natijada she’r musiqiylik va hissiylik kasb etadi. “Sensiz” she’rida tashbeh elementlari ham ma’no ko‘chishiga xizmat qiladi. Shoira ayriliq azobini ba’zan olovga, muzga yoki qorong‘ilikka qiyoslaydi. Bu qiyoslar orqali iztirobning kuchi yanada aniqroq namoyon bo‘ladi. Masalan, hijron olovga o‘xshatilganda qalbning kuyishi, iztirobning kuchliligi tasvirlanadi. Sovuq obrazlari esa mehr va yaqinlikning yo‘qligini anglatadi.

She’rning umumiy poetik tuzilishida emotsional-ekspressiv ma’no juda kuchli. Ma’no ko‘chish usullari aynan shu hissiy ta’sirni oshirish uchun xizmat qiladi. Agar she’r oddiy va bevosita tilda yozilganida, u bu darajada ta’sirchan bo‘lmas edi. Zulfiya har bir obrazni chuqur ruhiy ma’no bilan boyitgan. Shu sababli she’r o‘quvchi qalbiga tez yetib boradi. Shoiraning mahorati shundaki, u ayriliq mavzusini faqat shaxsiy iztirob sifatida emas, balki umuminsoniy dard darajasida ifodalay olgan. She’rdagi ma’no ko‘chish usullari har bir inson boshidan kechirishi mumkin bo‘lgan sog‘inch va hijron hissini umumlashtiradi. Shu bois asar yillar davomida o‘z qimmatini yo‘qotmay kelmoqda. Xulosa qilib aytganda, Zulfiyaning “Sensiz” she’ri badiiy tasvir vositalariga nihoyatda boy asardir. Unda metafora, jonlantirish, metonimiya, ramz va sifatlash kabi ma’no ko‘chish usullari mohirona qo‘llangan. Ushbu vositalar she’rning emotsional ta’sirini kuchaytirib, lirik qahramonning ruhiy olamini chuqur ochib beradi. Shoira tabiat va inson qalbini uyg‘unlashtirib, ayriliq iztirobini o‘quvchi yuragiga yetib boradigan darajada samimiy va ta’sirchan ifodalagan. “Sensiz” she’ri shu jihatlari bilan o‘zbek lirikasining eng nafis va badiiy yetuk namunalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Zulfiya ijodida ma’no ko‘chish usullari badiiy ifodaning asosiy tayanchlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, shoira she’rlarida metafora, metonimiya, sinekdoxa va ramziy ifodalar orqali lirik qahramonning ichki kechinmalari bevosita emas, balki obrazli va ko‘p qatlamli tarzda ifodalangan. Metafora orqali muhabbat va iztirob kabi abstrakt tushunchalar konkret obrazlarga aylantirilgan bo‘lsa, ramziylik falsafiy mazmun va umumiy insoniy ahamiyat bag‘ishlaydi. Metonimiya va sinekdoxa esa qisqa, ammo ta’sirchan ifodalar yaratib, lirik holatni yanada jonlantiradi. Bu vositalar birgalikda she’rlarning emotsional va estetik kuchini oshiradi. Umuman olganda, ma’no ko‘chish jarayoni Zulfiya she’riyatida faqat badiiy bezak emas, balki asosiy ifoda vositasi sifatida xizmat qiladi. U orqali shoira inson ruhiyati, sevgi azobi va hayotiy sinovlarni chuqur badiiy talqinda ifodalaydi. Natijada, Zulfiya ijodining o‘ziga xos lingvopoetik uslubi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Shoira obraz yaratishda ortiqcha murakkablikka berilmaydi, aksincha sodda, xalqona, ammo chuqur ma’noli ifodalar orqali katta estetik ta’sir hosil qiladi. Bu esa uning she’riyatini keng kitobxonlar ommasiga yaqinlashtirgan muhim omillardan biridir. Shoira qo‘llagan metafora, tashbeh, ramz va jonlantirishlar oddiy tasviriy vosita emas, balki poetik fikrni ifodalashning estetik shaklidir. Shu sababli uning she’riyati nafaqat mazmun jihatdan, balki badiiy til nuqtayi nazaridan ham yuksak ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, Zulfiya she’riyatidagi ma’no ko‘chish usullarini o‘rganish yosh avlodning badiiy tafakkurini rivojlantirish, poetik nutqni anglash ko‘nikmalarini shakllantirish va milliy adabiy merosni chuqurroq o‘zlashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki shoira ijodi insoniylik, samimiyat, muhabbat va ezgulik g‘oyalarini ulug‘laydi. Uning poetik tili esa o‘quvchini estetik mushohadaga chorlaydi. Shu bois Zulfiya ijodini lingvopoetik jihatdan tadqiq etish nafaqat ilmiy, balki ma’naviy-ma’rifiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Abdullayev A. Tilshunoslikka kirish. “O‘qituvchi” nashriyoti. Toshkent, 2012.*

2. *Babayev S. O‘zbek adabiy tili stilistikasi. “Fan” nashriyoti. Toshkent, 2008.*

3. *Galperin I. R. Stylistics of the English Language. “Higher School” nashriyoti. Moskva, 1977.*

4. *Hamroyeva, N. N. (2024). The Need for Interactive and Perceptive Sides of Communication in Speech Activity. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education, 2*(5), 1199–1202.*

5. *Mamatov A. Badiiy matn lingvopoetikasi. “Universitet” nashriyoti. Toshkent, 2014.*

6. *Nizomiddinovna, H. N., & Muhammadovna, P. L. G. (2026). Tog ‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanida “el” leksemasi takrorining lingvistik-semantik tahlili. // Theory and analytical aspects of recent research, 4(48), 27-30.*

7. *Rasulov A. Badiiy mahorat va uslub. — Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021. 8. Soliyev I. O‘zbek ayol shoiralari ijodi. — Toshkent: “Akademnashr”, 2018.*

8. *Zulfiya. She’rlar to‘plami. “Sharq” nashriyoti. Toshkent, 2003.*

UO‘K 82

HOZIRGI O‘ZBEK HIKOYALARIDA QO‘LLANILGAN FRAZEOLOGIZMLARNING USLUBIY VAZIFALARI

Fozilova Gulshoda Botirovna,
Buxoro xalqaro universiteti magistranti
fozilovagulshoda2@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada hozirgi zamon o‘zbek adabiyoti hikoyalaridagi frazeologik birliklarning uslubiy-badiiy vazifalari Erkin A’zamning “Piyoda” hikoyasi asosida tahlil qilindi. Maqolada frazeologizmlarning badiiy matnda obraz yaratish, milliy-etnografik kolorit berish, ekspressiv-emotsional ta’sirchanlikni kuchaytirish va personajlar nutqini individuallashtirish kabi funksiyalarini yoritildi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanilgan. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, frazeologizmlar o‘zbek adabiyoti hikoyalarida nafaqat tilni bezovchi, balki asarning g‘oyaviy-badiiy tizimini shakllantiruvchi faol vositadir.*

Kalit so‘zlar: *frazeologizm, uslubiy vazifa, badiiy matn, milliy kolorit, obraz, ekspressivlik, nutq individuallashuvi, hikoyachilik, maqol va matal, badiiy uslub.*

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РАССКАЗАХ СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. *В данной статье анализируются стилистико-художественные функции фразеологических единиц в современной узбекской прозе на материале рассказа Эркина Аъзама «Пиёда». Цель статьи заключается в раскрытии функций фразеологизмов в художественном тексте — создании образа, формировании национально-этнографического колорита, усилении экспрессивно-эмоциональной выразительности и индивидуализации речи персонажей. В исследовании использованы описательный, сравнительно-типологический и контекстуальный методы анализа. Результаты анализа показывают, что фразеологизмы в современной узбекской прозе являются не просто украшением языка, а активным средством формирования идейно-художественной системы произведения.*

Ключевые слова: *фразеологизм, стилистическая функция, художественный текст, национальный колорит, образ, экспрессивность, индивидуализация речи, повествование, пословицы и поговорки, художественный стиль.*

STYLISTIC TASKS OF PHRASEOLOGISMS USED IN STORIES OF MODERN UZBEK LITERATURE

Abstract. *This article analyses the stylistic and artistic functions of phraseological units in contemporary Uzbek prose, based on Erkin A’zam’s short story “Piyoda” (“On Foot”). The aim of the article is to reveal the functions of phraseologisms in literary text, namely character creation, national-ethnographic colouring, enhancement of expressive-emotional impact, and individualization of characters’ speech. Descriptive, comparative-typological and contextual methods of analysis were applied. The results show that phraseological units in modern Uzbek prose are not merely a linguistic ornament but an active means of shaping the ideological and artistic system of the work.*

Key words: *phraseology, stylistic function, literary text, national colour, character, expressiveness, individualization of speech, storytelling, proverbs and sayings, literary style.*

Kirish. Har qanday xalq tili, xususan, uning frazeologik qatlami, o‘sha xalqning ming yillik tarixi, dunyoqarashi va ma’naviy-axloqiy tajribasini o‘zida mujassam etadi. Frazeologik birliklar tilning eng barqaror, shu bilan birga eng obrazli qismini tashkil qiladi, ular orqali xalq tafakkurining o‘ziga xos qirralari, milliy his-tuyg‘u va qadriyatlari ifodalanadi. O‘zbek tilshunosligida frazeologiyaning nazariy asoslarini yaratishda Shavkat Rahmatullayevning xizmati beqiyos bo‘lib, uning “Frazeologik birliklarning asosiy ma’no turlari” [6], “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” [7] va “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” [9] kabi asarlari sohaning ilmiy poydevorini tashkil etadi.

Badiiy adabiyot frazeologik boylikning eng faol namoyon bo‘lish maydoni. Zero, yozuvchi xalq tilining barcha qatlamlaridan, jumladan, frazeologik fondidan unumli foydalanib, o‘z qahramonlarining xarakterini, ichki dunyosini, ijtimoiy-psixologik holatini chuqur va ta’sirchan tarzda ochib berish imkoniyatiga ega bo‘ladi. B. Yo‘ldoshevning ta’kidlashicha, frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari aynan badiiy nutq sharoitida to‘laqonli namoyon bo‘ladi [15].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Frazeologiyaning badiiy matndagi o‘rni masalasi o‘zbek tilshunosligida uzoq tarixga ega. Ya. Pinxasov o‘zining “Hozirgi o‘zbek adabiy tili (leksikologiya va frazeologiya)” asarida frazeologik birliklarning leksik-semantik tabiatini yoritgan bo‘lsa, I. Qo‘chqortoyev frazeologizmlarning leksik-semantik xususiyatlarini chuqur tadqiq etgan. A.Mamatov esa hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi frazeologik norma muammolarini o‘rgangan [5:15]. Shu bilan birga, aynan bitta badiiy asar, xususan, kichik janr namunasi bo‘lgan hikoya misolida frazeologizmlarning barcha uslubiy funksiyalarini yaxlit tizimda ko‘rsatib beruvchi tadqiqotlar hamon yetarli emas, bu esa mazkur maqolaning ilmiy zaruratini belgilaydi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi hozirgi zamon o‘zbek hikoyachiligi namunasi sifatida Erkin A’zamning “Piyoda” hikoyasi [3:101] asosida frazeologizmlarning uslubiy vazifalarini aniqlash va tizimlashtirishdan iborat. Tadqiqot predmeti sifatida hikoya matnida qo‘llangan turg‘un birikmalar tilshunoslik terminologiyasida “ibora” yoki “frazeologik birlik” deb ataluvchi, tarkibi barqaror va ma’nosi ko‘chma birikmalar, ularning semantik-uslubiy xususiyatlari va matn ichidagi vazifalari belgilangan. Soha dolzarbligi shundaki, o‘zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida frazeologizmlarning nazariy tavsifi yetarlicha yoritilgan bo‘lsa-da, ularning aniq bir badiiy asar misolida kompleks ham lingvistik, ham adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlili hamon dolzarb yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

1) hikoya matnidan frazeologik birliklarni ajratib olish va tasniflash;

2) ularning uslubiy-semantik guruhlarini aniqlash;

3) har bir guruhning matn ichidagi badiiy-estetik vazifasini yoritish;

4) frazeologizmlarning personajlar nutqini individuallashtirish va asarning g‘oyaviy ziddiyatini ifodalashdagi o‘rnini belgilash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda frazeologizmlar birinchi marta Erkin A’zamning “Piyoda” hikoyasi misolida kompleks tarzda, ya’ni semantik-uslubiy tasnif bilan bir qatorda kompozitsion-badiiy tahlil asosida ham o‘rganilmoqda. Tahlil natijalari zamonaviy o‘zbek badiiy nasri tilini o‘rganish, xususan, stilistika sohasini rivojlantirishga muayyan hissa qo‘shadi va frazeologik lug‘atlarni yangi badiiy misollar bilan boyitishda qo‘llanilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida tavsifiy metod (frazeologik birliklarni matndan ajratib olish va ularning ma’nosini izohlash), kontekstual tahlil metodi (frazeologizmning aniq nutqiy vaziyatdagi vazifasini aniqlash), badiiy matn tahlilining umumiy tamoyillariga asoslangan qiyosiy-tipologik metod [12:23] (turli personajlar nutqidagi frazeologik qatlamni qiyoslash), lingvokulturologik yondashuv [2:28] hamda qisman statistik metod (frazeologik birliklarning miqdoriy taqsimotini aniqlash) qo‘llanildi. Bunday kompleks yondashuv frazeologizmlarning nafaqat lug‘aviy ma’nosini, balki ularning badiiy matndagi funksional salmog‘ini ham to‘liq ochib berish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi.Tadqiqotda tahlil uchun Erkin A’zamning “Piyoda”[3:101-117] hikoyasi tanlandi. Bu tanlovning sababi shundaki, hikoyada qishloq turmush tarzi, ota-bola va aka-uka munosabatlari, an’ana bilan zamonaviylik o‘rtasidagi ziddiyat markaziy o‘rin tutadi, bu esa tabiiy ravishda jonli xalq tilining, jumladan boy frazeologik qatlamning faol ishtirokini taqozo etadi. Matnni tahlil qilish jarayonida 40 dan ortiq frazeologik birliklar aniqlandi. Ularning semantik-uslubiy xususiyatlariga ko‘ra quyidagi beshta asosiy funksional guruhga ajratish mumkin bo‘ldi.

Frazeologizmlarning grammatik-struktur xususiyatlari

Frazeologik birliklarni funksional jihatdan tasniflashdan avval ularning grammatik-struktur tabiatiga ham qisqacha to‘xtalish lozim, chunki Sh. Rahmatullayev ta’kidlaganidek, “Frazeologizmning grammatik shakli uning uslubiy salmog‘iga bevosita ta’sir ko‘rsatadi” [7:12]. Hikoya matnida fe’l xarakteridagi frazeologizmlar son jihatdan ustunlik qiladi: “jon-poni chiqmoq”, “alami jo‘shmoq”, “umidini uzmoq”, “ko‘z uzmay qaramoq”, “etak silkimoq”, “quloq qoqmay o‘tirmoq” kabilar harakat va holatni obrazli ifodalaydi. Ot xarakteridagi frazeologizmlar nisbatan kamroq uchraydi va ko‘pincha xarakterlovchi vazifani bajaradi: “o‘tgan asrdan qolgan odam”, “yalmog‘iz kampir”, “bo‘yni yo‘g‘on”. Alohida qatlamni gap qurilishiga teng frazeologik birliklarni esa maqol va matallar tashkil etadi: “devor ag‘nasa, ichkari ag‘nasin”, “ko‘za kunda emas, kunida sinadi”, “begona sangi devona”. Bunday maqollar frazeologik tizimning eng barqaror va semantik jihatdan eng yaxlit qatlamini tashkil etadi, chunki ularda xalq tafakkurining

umumlashma xulosasi mujassam bo‘ladi. Grammatik-struktur tahlil shuni ko‘rsatadiki, muallif fe’l frazeologizmlaridan asosan dinamik, ziddiyatli lavhalarni tasvirlashda, ot frazeologizmlardan esa xarakterlash va falsafiy umumlashtirish vaziyatlarida foydalanadi.

1. Obraz-xarakter yaratish vazifasi

Frazeologizmlarning eng muhim uslubiy vazifalaridan biri personajning ichki dunyosini, uning voqelikka, o‘zgarishlarga munosabatini bir necha so‘z bilan chuqur ochib berishdir. Hikoyaning bosh qahramoni Berdiboyning konservativ, o‘zgarishlarga qarshi tabiati aynan frazeologik ifodalar orqali yorqin ko‘rinadi: u singlisi haqida gapirganda “tilginasini sug‘urib olgisi keldi”, onasi bilan gaplashganda “jon-poni chiqardi” kabi iboralarni ishlatadi. Muallif Gulsanam tiliga “o‘tgan asrdan qolgan odamsiz” degan frazeologik xarakterli ifodani qo‘yish orqali ikki avlod o‘rtasidagi tafakkur tafovutini bir zarbda ifodalaydi. Bunday misollar shuni ko‘rsatadiki, frazeologizm bu shunchaki bezak emas, balki qisqa matnda maksimal xarakterologik yukni tashiy oladigan vositadir.

Shu bilan bir qatorda, Berdiboyning o‘tmishga munosabatini ifodalovchi “kuyovlik chog‘lari”, “qalliq o‘yinga oshiqardi” kabi frazeologik xarakterdagi birikmalar hamda uning hozirgi holatini tavsiflovchi “hangu mang bo‘lib qoldi”, “ko‘ziga xunuk, dardisar ko‘rinib ketdi” kabi iboralar qahramon obrazining ichki dinamikasini o‘tmish xotirasidan hozirgi kunning tushkunligiga o‘tishini bosqichma-bosqich ochib beradi. Alohida ta’kidlash joizki, muallif Parda Qurbon obrazini yaratishda ham frazeologik vositadan foydalanadi, biroq bu o‘rinda teskari uslubiy nazariyani qo‘llaydi: otaning “muk tushgancha”, “ko‘z uzmay” kitob o‘qishi, “oxiratning tashvishu hisob-kitobi bilan mashg‘ul” bo‘lishi kabi ifodalar orqali uning dunyoviy ishlardan chekingan, sokin va passiv xarakteri chizib beriladi. Bunday qarama-qarshi qo‘llanish bir tomondan Berdiboyning notinch, portlovchi frazeologik nutqi, ikkinchi tomondan otaning sokin, deyarli frazeologik birliklarsiz nutqi ikki avlod, ikki turmush falsafasi o‘rtasidagi ziddiyatni mustahkamlaydi.

2. Milliy-etnografik kolorit yaratish vazifasi

Hikoyada qishloq turmushiga xos an’anaviy salomlashish, duo qilish, ta’na-dashnom shakllari frazeologik birliklar orqali beriladi: “tan-joning sog‘mi”, “oyro‘zingdi vaqti xush”, “tiniq kampir qalay” kabi murojaatlar xalq og‘zaki nutqida shakllangan turg‘un salomlashish formulalari bo‘lib, ular o‘quvchiga qishloq muhitining o‘ziga xos ruhini, insonlar orasidagi an’anaviy hurmat-ehtirom munosabatini his qildiradi.

Milliy koloritni yaratishda muhim o‘rin tutgan yana bir qatlam — qarindoshlik va oilaviy munosabatlarga oid frazeologizmlardir: “bir qorindan chiqqan”, “kindikkinangdi kesgan kampir”, “yotning mehri qochadi”, “yetti pushtingga yetadigan isnod”. Bu iboralar o‘zbek xalqining qarindosh-urug‘chilik tizimiga, nasl-nasabga, oila sha’niga bo‘lgan an’anaviy munosabatini aks ettiradi va ularni boshqa xalqlar tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilib bo‘lmaydi. Bu frazeologizmlarning milliy-madaniy o‘ziga xosligining asosiy belgisi hisoblanadi. Shuningdek, dehqonchilik va chorvachilik turmush tarziga oid obrazli ifodalar (“ko‘za kunda emas, kunida sinadi”, “uzangi shaylab turibdi”) orqali qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq milliy tasavvurlar badiiy nutqqa singdiriladi. Bunday frazeologizmlar nafaqat mazmun, balki shakl jihatidan ham arxaik leksik komponentlar, dialektal unsurlar (masalan, “apa”, “boboy”, “ebi” kabi murojaat shakllari) orqali ham matnga o‘ziga xos mahalliy-etnografik ranglar beradi.

Alohida ta’kidlash lozimki, hikoyada diniy-mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq frazeologik va frazeologiyaga yaqin birliklar ham muhim o‘rin egallaydi: “ajina”, “imoniga foyda”, “oxiratning tashvishu hisob-kitobi”, “Xudo uribdi” kabi ifodalar xalq dunyoqarashidagi diniy-mifologik qatlamni aks ettiradi. Ayniqsa, hikoyaning kulminatsion qismida qahramonning tungi dashtda “ajinalar” davrasiga duch kelishi tasviri xalq og‘zaki ijodidagi ajina haqidagi mifologik tasavvurlarga asoslangan bo‘lib, bu o‘rinda frazeologik birliklar bilan mifopoetik obrazlar uyg‘unlashib, matnga qo‘shimcha ramziy-falsafiy chuqurlik bag‘ishlaydi. Bunday uyg‘unlashuv zamonaviy o‘zbek nasrida an’anaviy xalq tasavvurlari bilan psixologik-realistik tasvir uslubining o‘zaro ta’sirini ko‘rsatuvchi muhim badiiy hodisa sifatida alohida tadqiqotga loyiqdir.

3. Ekspressiv-emotsional bo‘yoq berish vazifasi

Frazeologizmlarning eng ko‘zga tashlanadigan xususiyati his-tuyg‘uni kuchaytirish qobiliyatidir [8:12]. Oddiy “juda xafa bo‘ldi” yoki “juda qattiq afsuslandi” kabi neytral ifodalar o‘rniga muallif “vujudi zirqirab ketdi”, “bo‘kirgudek nola qilib yubordi”, “alami jo‘shdi”, “battar aynidi”, “umidini uzib” kabi frazeologik birliklarni qo‘llaydi. Bu iboralar his-tuyg‘uning jismoniy, deyarli fiziologik darajada his qilinishini ta’minlaydi. O‘quvchi qahramonning ichki azobini nafaqat tushunadi, balki go‘yo his etadi. Shuningdek, kesatiq va piching ma’nosini kuchaytiruvchi frazeologizmlar (“suyunchi beraymi shunga?!”, “Xudo uribdi!”, “labingizga kesak surtib kirib kelasiz”) orqali oilaviy nizoning kundalik, jonli, achchiq-kulgili ohangi yaratiladi.

Hikoyaning kulminatsion tushga o‘xshash qismida ya’ni Berdiboyning kechqurungi sarson-sargardonligi tasvirlangan bo‘limda, frazeologizmlarning ekspressiv zichligi keskin ortadi: “tizzalarining ko‘zi qaltiray boshladi”, “hangu mang bo‘lib qoldi”, “qo‘rquv bosdi” kabi bir necha iboraning qisqa matn parchasida to‘planishi qahramonning ruhiy tanglikka tushib qolganini, voqelik bilan tush-xayol chegarasi yo‘qolayotganini kuchli ta’sirchanlik bilan yetkazadi. Bu frazeologik zichlikning (bir matn bo‘lagida bir necha frazeologizmning yonma-yon kelishi) alohida uslubiy jihat sifatida qo‘llanganini ko‘rsatadi: muallif voqealar keskinlashgan sari frazeologik birliklar sonini ham ko‘paytirib boradi, bu esa ritmik-intonatsion kuchayishga xizmat qiladi.

4. Personajlar nutqini individuallashtirish vazifasi

Har bir qahramonning nutqi o‘ziga xos frazeologik doiraga ega bo‘lib, bu yozuvchining ataylab tanlagan uslubiy vositasidir. Ona nutqida asosan xalq maqollari va duo xarakteridagi iboralar ustunlik qiladi (“devor ag‘nasa, ichkari ag‘nasin”, “kindikkinangdi kesgan kampir”), otaning nutqi esa deyarli frazeologik jihatdan “kambag‘al” u ko‘pincha faqat “ihm, ihm. Cho‘rt, cho‘rt” degan formulaviy birikma bilan cheklanadi. Bu otaning voqelikdan uzilib qolganligini, ichki sukutini nutqiy darajada aks ettiruvchi ataylab qilingan badiiy tanlov. Berdiboyning nutqi esa achchiq kesatiqlarga, la’nat va qarg‘ish xarakteridagi frazeologizmlarga to‘la (“izi o‘chsin, nomi o‘chsin”, “yelkamning chuquri ko‘rsin uyingizni”), bu esa uning ichki tanglik va nizolarga to‘la ruhiy holatini ochib beradi.

Gulsanam obrazining nutqiy portreti alohida e’tiborga loyiq: uning tilida an’anaviy frazeologik birliklar deyarli uchramaydi, aksincha, u zamonaviy so‘zlashuv uslubiga xos erkin, hatto ataylab kesatiqli iboralarni qo‘llaydi (“sizga sallalik, chechamga paranjilik opkelmoqchiman”). Bu muallifning ongli badiiy qarori bo‘lib, yosh avlod vakilining nutqiy xatti-harakati orqali uning an’anaviy qadriyatlardan uzoqlashganini frazeologik darajada ham ko‘rsatib beradi. Shunday qilib, hikoyada kuzatiladigan frazeologik gradatsiya otaning deyarli frazeologiyasiz nutqidan, onaning maqolga boy nutqi orqali, Berdiboyning kesatiqli-la’natli nutqiga va nihoyat Gulsanamning frazeologik jihatdan “yalang‘och”, zamonaviy nutqiga o‘tish bir oila doirasida avlodlar almashinuvining tilshunoslik nuqtai nazaridan ham kuzatilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

5. Ijtimoiy-psixologik ziddiyatni ifodalash vazifasi

Hikoyaning markaziy g‘oyasi eski va yangi tafakkur o‘rtasidagi ziddiyat ham frazeologizmlar vositasida beriladi. “Boshyalang yurish” iborasi matnda bir necha marta takrorlanib, alohida timsoliy yuk tashiydi: u nafaqat tashqi ko‘rinishni, balki butun bir avlodning erkinlik va o‘zgarish tuyg‘usini ifodalaydi. Xuddi shunday, “etak silkiymiz” (aloqani uzish), “bir qorindan chiqqan” (qon-qarindoshlik burchi), “yotning mehri qochadi” (begonalar nazarida uyat bo‘lish) kabi iboralar oila ichidagi ziddiyatning ijtimoiy-axloqiy zaminini ochib beradi. A. Mamatov ta’kidlaganidek, frazeologik birliklarning ijtimoiy-baholovchi ma’nosi ko‘pincha ularning kontekstdagi qo‘llanishida yorqinroq namoyon bo‘ladi [5].

Hikoyaning falsafiy-umumlashtiruvchi qatlamida ham frazeologizmlar muhim rol o‘ynaydi. Muallif “Endi bizning har birimizga alohida bir qo‘rg‘on kerak!” [3:107] kabi kengaytirilgan metafora-frazeologizmni qo‘llash orqali zamonaviy insonning yolg‘izlashuvi, avlodlar orasidagi begonalashuvi haqidagi umuminsoniy g‘oyani ifodalaydi. Bunday frazeologik-metaforik kengaytmalar oddiy turg‘un birikmalardan farqli o‘laroq, muallifning individual uslubiga xos, badiiy jihatdan yangilangan frazeologizmlar hisoblanadi. Ularning mavjudligi shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy yozuvchi nafaqat tayyor xalq frazeologiyasidan foydalanadi, balki uni ijodiy o‘zgartirib, kengaytirib, o‘z badiiy niyatiga moslashtiradi. Bu esa frazeologizmning statik emas, balki dinamik, rivojlanuvchi til hodisasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

6. Semantik chatishuv darajasiga ko‘ra tasnif

Frazeologizmlarning uslubiy vazifasini to‘liqroq yoritish uchun ularni an’anaviy semantik chatishuv darajasiga ko‘ra ham ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Sh. Rahmatullayev tasnifiga ko‘ra, frazeologik birliklar frazeologik chatishma (idioma), frazeologik butunlik va frazeologik birikma kabi turlarga ajratiladi [6:12]. Hikoya matnida frazeologik chatishmalar ma’nosi tarkibiy qismlar ma’nosidan butunlay ajralib ketgan, motivatsiyasi tarixiy-etimologik jihatdan xiralashgan birliklar nisbatan kamroq, biroq eng ekspressiv guruhni tashkil etadi: “Xudo uribdi” (juda yomon bo‘libdi ma’nosida), “jon-poni chiqdi” (juda qo‘rqib ketdi ma’nosida). Bunday chatishmalarning ma’nosini faqat kontekst orqaligina to‘g‘ri anglash mumkin, bu esa ularning uslubiy “zichligini”, ta’sir kuchini yanada oshiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Frazeologik butunliklar ma’nosi obrazli motivatsiyaga ega, ammo tarkibiy qismlarining ma’nosi qisman saqlangan birliklar hikoyada eng ko‘p uchraydigan tur hisoblanadi: “tilini sug‘urib olmoq” (kesatiqli gapirganlik uchun jazolamoq ma’nosida), “etak silkimoq” (aloqani uzmoq), “boshini ochmoq” (an’anaviy kiyinish tartibidan chekinmoq). Bunday birliklarning

obrazliligi o‘quvchi tomonidan nisbatan oson “o‘qiladi”, chunki ularning ichki shakli (motivatsiyasi) shaffof. Frazeologik birikmalar tarkibidagi bir komponent erkin, ikkinchisi bog‘langan ma’noda qo‘llanadigan birliklar esa asosan neytral-tasviriy vaziyatlarda ishlatiladi: “umid uzmoq”, “nazar solmoq”, “alam qilmoq”. Bu uch turning matnda uyg‘un tarzda taqsimlanishi shuni ko‘rsatadiki, muallif frazeologik boylikning barcha semantik qatlamidan eng “muzlagan” idiomalardan tortib erkin birikmalargacha ongli va maqsadli tarzda foydalangan, bu esa uning tilga bo‘lgan yuksak badiiy did va professional mahoratidan dalolat beradi.

Yuqoridagi tasnif frazeologizmlarning ikki mustaqil, biroq bir-birini to‘ldiruvchi tekislikda tahlil qilinishi mumkinligini ko‘rsatadi: birinchisi funksional-uslubiy tekislik (obraz yaratish, milliy kolorit, ekspressivlik, individuallashtirish, ziddiyatni ifodalash), ikkinchisi semantik-struktur tekislik (chatishma, butunlik, birikma). Ushbu ikki tekislikning kesishgan nuqtalarida frazeologizmning badiiy matndagi haqiqiy salmog‘i to‘liq namoyon bo‘ladi: masalan, “jon-poni chiqdi” frazeologik chatishmasi bir vaqtning o‘zida ham ekspressiv-emotsional, ham obraz-xarakter yaratuvchi vazifani bajaradi, bu esa frazeologizmning ko‘p qatlamli, sinkretik uslubiy tabiatidan dalolat beradi.

1-jadval. “Piyoda” hikoyasidagi frazeologizmlarning funksional-semantik tasnifi

№	Funksional guruh	Misollar	Asosiy vazifasi
1	Obraz-xarakter yaratuvchi	tilginasini sug‘urib olgisi keldi; o‘tgan asrdan qolgan odam	Xarakterni ixcham va ta’sirchan ochish
2	Milliy-etnografik	tan-joning sog‘mi; devor ag‘nasa, ichkari ag‘nasin	Milliy turmush ruhini berish
3	Ekspressiv-emotsional	vujudi zirqirab ketdi; alami jo‘shdi	His-tuyg‘uni kuchaytirish
4	Nutqni individuallashtiruvchi	izi o‘chsin, nomi o‘chsin	Qahramonga xos nutqiy madaniyat yaratish
5	Ijtimoiy-psixologik ziddiyatni ifodalovchi	boshyalang yurish; etak silkiymiz	Qahramonlar orasidagi ziddiyatini bildirish

Natijalar va muhokama. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, Erkin A’zamning “Piyoda” hikoyasida frazeologizmlar matnning barcha struktur qatlamlarida syujet, xarakter, nutq va g‘oya darajasida faol ishtirok etadi. Sifat jihatidan eng faol namoyon bo‘lgan guruh ekspressiv-emotsional frazeologizmlar bo‘lib, bu hikoyaning umumiy hissiy-dramatik ohangi bilan bog‘liq. Ularga yaqin turgan yana bir salmoqli guruh obraz-xarakter yaratuvchi frazeologizmlar, bu esa muallifning psixologik tasvirga alohida e’tibor qaratganligidan dalolat beradi.

Diqqatga sazovor jihat shundaki, frazeologizmlarning taqsimlanishi tasodifiy emas, balki har bir personajning ijtimoiy-ma’naviy holatiga mos ravishda tanlangan. Yozuvchi frazeologik boylikdan foydalanishda tasodifiy emas, balki har bir qahramonning ijtimoiy-psixologik portretiga mos strategiyani qo‘llaydi. Bundan tashqari, “boshyalang yurish” kabi frazeologik birlikning matnda bir necha bor takrorlanishi frazeologizmning nafaqat lokal, balki matn butunligini ta’minlovchi kompozitsion vazifa ham bajarishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar Sh. Rahmatullayevning frazeologik birliklarni o‘zbek original badiiy prozasi namunalaridan to‘plangan material asosida tizimlashtirish tamoyili [9:56] bilan uyg‘un bo‘lib, zamonaviy nasr namunalari ham frazeologik fondni boyitish va yangilashning muhim manbai bo‘lib qolayotganini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida yana bir muhim jihat aniqlandi: hikoyada qo‘llangan frazeologizmlarning katta qismi umumxalq tiliga xos bo‘lsa-da, ularning bir qismi (masalan, “tan-joning sog‘mi”, “oyro‘zingdi vaqti xush” kabi murojaat shakllari) ma’lum bir hududiy shevaga xos fonetik-leksik xususiyatlarni saqlab qolgan. Bu esa muallifning shevaviy unsurlardan ham uslubiy vosita sifatida foydalanganini, ya’ni frazeologizmlarni nafaqat umumadabiy, balki mahalliy nutqiy kolorit yaratish uchun ham qo‘llaganini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv, B. Yo‘ldoshev ta’kidlaganidek [15], zamonaviy o‘zbek yozuvchilari orasida keng tarqalgan tendensiya bo‘lib, badiiy matnni jonlantirish, uni sun’iy adabiy tildan xalq jonli tiliga yaqinlashtirish maqsadida qo‘llaniladi.

Shuningdek, tahlil frazeologizmlarning matn ichidagi joylashuv o‘rni bilan ularning uslubiy vazifasi o‘rtasida ma’lum bir bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi: dialoglarda qo‘llangan frazeologizmlar asosan ekspressiv-baholovchi, muallif nutqida (tasvir va tavsiflarda) qo‘llangan frazeologizmlar esa ko‘proq obraz-xarakter yaratuvchi va falsafiy-umumlashtiruvchi xarakterga ega. Bu kuzatuv frazeologizmning uslubiy

vazifasi nafaqat uning lug‘aviy-semantik tabiati, balki matndagi nutqiy vaziyat (dialog yoki tasvir) bilan ham belgilanishini ko‘rsatadi. Frazeologizmlarning badiiy tarjima nuqtai nazaridan tug‘diradigan muammolarga ham mavjud. Milliy-etnografik va qarindoshlik munosabatlariga oid frazeologizmlar (“kindikkinangdi kesgan kampir”, “bir qorindan chiqqan”) boshqa tillarga so‘zma-so‘z tarjima qilinganda o‘z obrazliligini va milliy-madaniy ma’nosini yo‘qotadi, bu esa tarjimondan muqobil frazeologik vositalar izlash yoki tasviriy tarjima usulini qo‘llashni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot natijalari nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslik, balki tarjimashunoslik sohasi uchun ham amaliy ahamiyat kasb etishi mumkin, chunki milliy koloritga boy frazeologizmlarning tarjimada berilishi masalasi hamon dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Hozirgi zamon o‘zbek hikoyachiligida frazeologizmlar shunchaki tilni bezash vositasi emas, balki matnning g‘oyaviy-badiiy tizimini shakllantiruvchi faol uslubiy quroldir. Frazeologik birliklar personaj xarakterini ixcham va ta’sirchan tarzda ochib berish, milliy turmush tarzi va xalq tafakkurini asarga singdirish, voqealarning emotsional-ekspressiv jarangini kuchaytirish kabi bir nechta uzviy bog‘liq vazifani bajaradi. Har bir qahramonga xos frazeologik “ovoz” yaratish orqali muallif personajlarning ijtimoiy-ma’naviy holatini individuallashtiradi; bunda frazeologizmlarning yo‘qligi (masalan, ota obrazida) ham alohida uslubiy ma’no kasb etishi mumkin. Frazeologizmlar asarning bosh g‘oyaviy ziddiyatini an’ana va zamonaviylik to‘qnashuvini ifodalashning muhim vositasiga aylanadi va matn kompozitsiyasini bir butun tizimga bog‘lashda ishtirok etadi.

Semantik chatishuv darajasiga ko‘ra tasnif shuni ko‘rsatadiki, muallif frazeologik chatishma, butunlik va birikmalarning barchasidan ongli tarzda foydalangan bo‘lib, bu uning tilga bo‘lgan yuksak badiiy did va professional mahoratidan dalolat beradi. Funksional-uslubiy va semantik-struktur tekisliklarning kesishuvi frazeologizmning ko‘p qatlamli, sinkretik tabiatini yaqqol namoyon etadi. Frazeologik birliklarning badiiy matndagi o‘rnini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu yozuvchining badiiy niyatini, uning qahramonlarga va davrga munosabatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kelajakda mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni boshqa o‘zbek yozuvchilari ijodi materialida qiyosiy tarzda davom ettirish, shuningdek so‘nggi yillarda nashr etilgan yangi frazeologik lug‘atlar [13] va frazeografiyaning rivojlanish tarixi [15] bilan bog‘liq manbalardan foydalanish sohaning nazariy-amaliy bazasini yanada boyitadi hamda o‘zbek frazeostilistikasi yo‘nalishining mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.Ta’kidlash joizki, Erkin A’zamning “Piyoda” hikoyasi o‘zbek frazeologik boyligining badiiy matnda naqadar ko‘p qirrali va samarali ishlashi mumkinligini yaqqol namoyish etuvchi qimmatli manba bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, frazeologizm bu tilning “muzlab qolgan” tarixiy qatlami emas, balki har bir yozuvchi tomonidan qayta jonlantiriladigan, individual badiiy niyatga moslashtiriladigan tirik uslubiy resurs. Shu boisdan zamonaviy o‘zbek nasri tilini o‘rganishda frazeostilistik tahlilning nazariy-amaliy ahamiyati kelgusida yanada ortib borishi tabiiydir. Bunday tadqiqotlar, bir tomondan, o‘zbek tilshunosligining nazariy bazasini boyitsa, ikkinchi tomondan, oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimida badiiy matn tahlili, uslubshunoslik va adabiy tanqid fanlarini o‘qitish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Bayjigitov O.I. “O‘zbek muloqot nutqidagi frazeologik birliklar: kognitiv va lingvokulturologik tamoyillari”: Filol. fan. bo‘yicha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2023. – 51 b.

2. Berdiyorov H., Rasulov R. “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati”. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984. – 320 b.

3. E.A’zam “Ertak bilan xayrlashuv” qissalar va hikoyalar.-T. “O‘zbekiston milliy esnklopediyasi”Davlat ilmiy nashriyoti,2007.200 bet.

4. Hojiyev A. “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.

5. Mamatov A.E. “Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari”. – Toshkent, 1991.

6. Rahmatullayev Sh. “Frazeologik birliklarning asosiy ma’no turlari”. – Toshkent, 1955.

7. Rahmatullayev Sh. “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari”. – Toshkent: Fan, 1966. – 145 b.

8. Rahmatullayev Sh. “Nutqimiz ko‘rki”. – Toshkent: O‘qituvchi, 1970.

9. Rahmatullayev Sh. "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati". – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 407 b.

10. Rahmatullayev Sh. "O'zbek tilining frazeologik lug'ati". – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.

12. Rasulov A. "Badiiy matn tahlili asoslari". – Toshkent, 2020.

13. Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. "O'zbek tili frazeologik lug'ati". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.

14. Yo'ldoshev B. "Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari": Filol. fan. d-ri diss. avtoref. – Toshkent, 1993. – 47 b.

15. Yo'ldoshev B. "O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti". Monografiya – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2007.

UO‘K 81

O‘ZBEK-INGLIZ PARALLEL KORPUSINING TUZILISHI VA QO‘LLANISH SOHASI

Karimov Rustam Abdurasulovich,
Buxoro davlat universiteti
Fakultetlararo chet tillar kafedrasi dotsenti
ORCID: 0009-0000-0385-5256
rustamkarimov5594@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek-ingliz parallel korpusining tuzilishi, yaratish metodologiyasi, lingvistik va texnologik xususiyatlari hamda qo‘llanish sohalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda matnlarni yig‘ish, tozalash, tokenizatsiya, gap va so‘z darajasida moslashtirish (alignment), metama’lumot hamda lingvistik annotatsiya jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, parallel korpus yaratishda qo‘llaniladigan zamonaviy dasturiy vositalar va saqlash formatlarining imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek-ingliz parallel korpusining tarjimashunoslik, korpus lingvistikasi, mashina tarjimasi, leksikografiya va til ta’limidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *parallel korpus, o‘zbek-ingliz tillari, alignment, lingvistik annotatsiya, korpus lingvistikasi, mashina tarjimasi.*

СТРУКТУРА И СФЕРЫ ПРИМЕНЕНИЯ УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКОГО ПАРАЛЛЕЛЬНОГО КОРПУСА

Аннотация. *В статье рассматриваются структура, методология создания, лингвистические и технологические особенности узбекско-английского параллельного корпуса, а также основные сферы его применения. Освещаются процессы сбора и очистки текстов, выравнивания (alignment), добавления метаданных и лингвистической аннотации. Анализируются современные параллельные корпуса и программные инструменты, применяемые при их создании, а также вопросы подготовки корпусных данных для машинного обучения. Определяется значение узбекско-английского параллельного корпуса для языкознания, переводоведения, лексикографии, машинного перевода и образования.*

Ключевые слова: *параллельный корпус, узбекский и английский языки, выравнивание, лингвистическая аннотация, корпусная лингвистика, машинный перевод.*

THE STRUCTURE AND APPLICATION AREAS OF THE UZBEK-ENGLISH PARALLEL CORPUS

Abstract. *This article examines the structure, creation methodology, linguistic and technological features, and application areas of the Uzbek-English parallel corpus. It discusses the main stages of corpus development, including text collection, cleaning, alignment, metadata, and linguistic annotation. The study also considers modern parallel corpora and software tools used for corpus construction, as well as methods of preparing corpus data for machine learning. The findings highlight the importance of the Uzbek-English parallel corpus for linguistics, translation studies, lexicography, machine translation, and language education.*

Keywords: *parallel corpus, Uzbek-English languages, alignment, linguistic annotation, corpus linguistics, machine translation.*

Kirish. O‘zbek-ingliz parallel korpusining tuzilishi va uning ilmiy ahamiyati. Parallel korpuslar ikki yoki undan ortiq tilda bir xil mazmundagi matnlar juftligidan tashkil topgan lingvistik resurs hisoblanadi. O‘zbek-ingliz parallel korpusining samarali ishlashi va ilmiy qiymati uning to‘g‘ri tuzilishiga bevosita bog‘liq. Ushbu korpusning tuzilishi bir necha asosiy komponentlarni o‘z ichiga oladi: matnlarni yig‘ish, ularni tekislash (alignment), metadata qo‘shish va korpusga tegishli vositalarni yaratish.

Metodlar. Matnlarni yig‘ish. Korpusga kiritiladigan matnlar turli manbalardan olinishi mumkin: adabiy asar, ilmiy maqola, huquqiy hujjat, yangiliklar materiali, xalqaro tashkilotlarning hisoboti va texnik yo‘riqnomalar kiradi. Matnlarni tanlashda matn turi, janri va mavzusi bo‘yicha

muvozanat(reprezentativlik)ga erishish muhim. Masalan, umumiy leksikani qamrab olish uchun adabiy matnlar, terminologik xilma-xillikni ta’minlash uchun ilmiy va texnik matnlar kiritilishi kerak. Har bir matn juftligi bir tildan boshqasiga sifatli tarjima qilingan bo‘lishi parallel korpus matnlariga qo‘yilgan eng asosiy shartdir.

Moslashtirish (Alignment). Matnlar yig‘ilgandan so‘ng ularni moslashtirish jarayoni amalga oshiriladi. Moslashtirish matnning segmentlari – gap, ibora yoki so‘zlarni bir-biriga moslashtirishni anglatadi.

N.Matyakubovaning ta’kidlashicha, mosl

ashtirish ilmiy jihatdan murakkab jarayon bo‘lib, asosan uch darajada amalga oshiriladi:

1. *Gap darajasida moslashtirish* eng keng tarqalgan usul bo‘lib, manba tildagi har bir gap tarjima tildagi mos keluvchi gap yoki gaplar guruhiga moslashtirishni o‘z ichiga oladi. Gap chegaralarini aniqlashda tinish belgilari, maxsus dasturlar yoki statistik modellardan foydalaniladi.

2. *So‘z darajasida moslashtirish* mashina tarjimasi tizimlari uchun muhim jarayon har bir so‘zni uning tarjima analogiga moslashtirishni talab qiladi. So‘z darajasidagi moslashtirish ko‘pincha lug‘atlar va statistik modellarga asoslanadi. Bu bosqich, ayniqsa, o‘zbek va ingliz tillari kabi sintaktik jihatdan farqli tillar uchun qiyin.

3. *Paragraf yoki qism darajasida moslashtirish*da matnning katta qismlari, masalan, bo‘lim yoki boblar o‘rtasidagi moslik aniqlanadi. Bu umumiy struktura va kontekstni saqlashga yordam beradi.

O‘zbek va ingliz tili korpusida mantlarni moslashtirish masalasi N.Matyakubovaning bir necha maqolalarida batafsil tahlil qilingan. Shu bois bu masalaga qisqa to‘xtalish yetarli deb hisoblaymiz.

Metama’lumot (ekstralingvistik) qo‘shish. Korpusning ilmiy qiymatini oshirish uchun har bir matn haqida batafsil metama’lumot kiritilishi shart. Bu ma’lumotlar matnning manbayi, muallifi, nashr qilingan sanasi, matnning janri (ilmiy, badiiy, publisistik va h.k.), mavzusi, tarjimonning ismi va tarjima sifati haqidagi ma’lumotlardan iborat bo‘ladi. Metama’lumot foydalanuvchiga ma’lumotlarni filtrlash va izlash imkonini beradi, tadqiqotchi uchun esa turli matn turlarini qiyosiy o‘rganishga zamin yaratadi.

Korpusga tegishli vositalar. Yuqorida aytib o‘tilgan komponentlar bilan bir qatorda, korpusdan samarali foydalanish uchun bir qator vositalar yaratilishi lozim. *Qidiruv tizimi* – foydalanuvchiga so‘z, ibora yoki grammatik konstruksiyalarni izlash imkonini beruvchi interfeys. Konkordans – tanlangan so‘zning turli kontekstlardagi qo‘llanilishini ko‘rsatib beruvchi vosita. Statistik analiz vositalari – so‘z chastotasi, n-gramm va boshqa statistik ma’lumotlarni hisoblaydigan dasturlar. Mazkur vositalar parallel korpusda qidiruv sifatini yaxshilashga asos bo‘ladi.

Zero, o‘zbek-ingliz parallel korpusining tuzilishi faqat matnlar yig‘ishdan iborat emas, balki ularni lingvistik talablarga mos ravishda moslashtirish, boyitish va foydalanuvchi uchun qulay vositalar bilan ta’minlash kabi murakkab jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Bunday to‘g‘ri tuzilgan korpus tilshunoslik, mashina tarjimasi, leksikografiya va boshqa ko‘plab sohalarda fundamental tadqiqotlar uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Korpusning ilmiy-metodologik asoslari va sifati. Korpusni yaratishda metodologik yondashuvning o‘rni muhim. Bunga, birinchi navbatda, korpusning muvozanatlanganligi (rus. reprezentativligi) masalasi kiradi. Reprezentativlik (yoki mantlar mazmuni balansi) korpusga kiritiladigan matnlarning janr, mavzu va uslubiy jihatdan bir tekis taqsimlanishini anglatadi. Masalan, korpus faqat badiiy adabiyotdan iborat bo‘lsa, u texnik yoki ilmiy atamalarni aks ettirmaydi. Shuning uchun ilmiy maqola, huquqiy hujjat, ommaviy axborot vositalari matni kabi turli manbalarni kiritish talab etiladi. Bu korpusning umumiy lisoniy manzarasi haqida to‘liqroq ma’lumot berishiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, korpusning annotatsiyasi juda ahamiyatli. Annotatsiya matnlarga qo‘shimcha lingvistik ma’lumotlarni kiritish jarayoni bo‘lib, Sh.Hamroyeva annotatsiyaning quyidagi ko‘rinishlarini farqlaydi:

Morfologik annotatsiya: har bir so‘zning qaysi so‘z turkumi ekanligi (masalan, ot, fe’l, sifat), uning leksema shaklini (lemma) va grammatik xususiyatlarini (son, egalik, kelishik, zamon, shaxs-son va boshqalar) belgilash. Bu ayniqsa, o‘zbek tili uchun muhim, chunki o‘zbek tili agglutinativ til bo‘lib, qo‘shimchalar so‘z ma’nosini sezilarli darajada o‘zgartiradi. O‘zbek tili birliklarini morfologik teglash masalasi Sh.Hamroyeva, N.Xudoyberganovning ishlarida atroflicha yoritilgan.

Sintaktik annotatsiya gaplarning sintaktik tuzilishini, so‘z birikmasi va so‘zlar orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatishdir. Bu mashina tarjimasi tizimlarini takomillashtirish va tilning sintaktik xususiyatlarini chuqur o‘rganish uchun ahamiyatli annotatsiya turidir. Sintaktik annotatsiya masalasi O.Abdullayevaning bir necha maqolalarida atroflicha tahlil qilingan.

Semantik annotatsiya so‘zning ma’nosini kontekstga qarab teglashdir. Masalan, annotatsiyaning bu turida so‘zning ko‘p ma’noliligi muammosini hal qilinishi mumkin. O‘zbek tili birliklarini teglash, ko‘p

ma’nolilik va polifunksionallikni aniqlash masalalari D.Axmedova, Sh.Gulyamova, X.Axmedovalarning tadqiqotlarida monografik planda yoritilgan. Shu sababli korpusni annotatsiyalash masalalariga batafsil to‘xtalmaymiz.

Bundan tashqari, korpusni yangilash va kengaytirish mexanizmlari ham doim diqqat markazda bo‘lishi lozim. Til doimiy ravishda o‘zgarib turadi, yangi so‘zlar va iboralar paydo bo‘ladi. Shuning uchun korpus turg‘un resurs emas, balki dinamik (doimiy rivojlanadigan) bo‘lishi kerak. Korpusni muntazam ravishda yangi, dolzarb matnlar bilan to‘ldirib borish uning ilmiy va amaliy ahamiyatini saqlab qolishga yordam beradi.

O‘zbek-ingliz parallel korpusining ahamiyati va qo‘llanish sohalari. O‘zbek-ingliz parallel korpusi tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi sohalarida fundamental ahamiyatga ega bo‘lgan noyob resurs bo‘lib xizmat qilishi mumkin. U ikki xil til tizimiga ega bo‘lgan tillarni qiyosiy o‘rganish, til texnologiyalarini rivojlantirish va amaliy masalalarni yechish uchun mustahkam asos yaratadi. O‘zbek-ingliz parallel korpusining ahamiyati va qo‘llanish sohalari bir necha asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi. Korpus o‘zbek va ingliz tillarining leksik, grammatik va sintaktik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Bu orqali ikki tilning farqli va o‘xshash jihatlarini aniqlash, tarjima ekvivalentlari qanday shakllanishini o‘rganish mumkin. Masalan, o‘zbek tilidagi affiksatsiya (qo‘shimcha) yordamida hosil bo‘ladigan ma’nolarning ingliz tilida qanday sintaktik konstruksiya bilan ifodalanishini aniqlash misol bo‘ladi. Kuzatishlarimiz asosida umumlashtirish mumkinki, korpus tarjima nazariyasi va amaliyotini o‘rganish uchun bebaho manbadir. U tarjimonlarning ishini tahlil qilish, tarjima strategiyalarini aniqlash va turli matn turlari uchun eng mos keluvchi tarjima yechimlarini topishga yordam beradi. Ingliz-o‘zbek parallel korpuslari statistik va neyron mashina tarjimasi tizimlarini yaratishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Ikki til o‘rtasidagi tarjima qoidalari va ehtimolliklari korpusdagi juft matnlar asosida o‘rganiladi. Qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlarida morfosintaktik farqlar, leksik ekvivalentlik va tarjima strategiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ko‘p tilli axborotni izlash va lug‘atshunoslik sohalarida ham bu korpuslar qimmatli ma’lumot bazasi vazifasini o‘taydi. Uning yordamida yangi lug‘at tuzish, mavjud lug‘atlarni boyitish va terminologik baza yaratish mumkin.

Parallel korpus ikki tilli lug‘atlar yaratish yoki mavjudlarini takomillashtirish uchun zarur. Korpus yordamida so‘zlarning turli kontekstlardagi ma’nolari, iboralarning tarjimasi va so‘z birikmalarining ekvivalenti aniqlanadi. Bu lug‘atlarning aniqligi va dolzarbligini oshiradi. Bundan tashqari, ilmiy va texnik matnlar asosida yaratilgan korpuslar soha terminlarining o‘zbekcha va inglizcha ekvivalentlarini aniqlash va tartibga solishda ahamiyatli. Bu texnik hujjatlarni tarjima qilishda yagona terminologik bazadan foydalanishga yordam beradi.

Parallel korpus ta’limda ham ahamiyati vosita sanaladi. Korpus talaba va til o‘rganuvchilari uchun qimmatli manba bo‘lib, u real matnlarda so‘zlar va grammatik qoidalar qanday qo‘llanishini ko‘rsatib beradi. O‘quvchilar o‘zbek va ingliz tilidagi gaplarni solishtirib, tarjima amaliyotini yaxshilashi mumkin. Tarjimon tarjima qiyinchiliklariga duch kelganda, korpusda shunga o‘xshash gaplar qanday tarjima qilinganini ko‘rib, o‘z ishi uchun eng yaxshi yechimni topishi mumkin. Bu jarayon tarjima sifatini oshirishga va vaqtni tejashga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek-ingliz parallel korpusi nafaqat nazariy tilshunoslikning muhim vositasi, balki amaliy til texnologiyalari va ta’lim sohasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi strategik resursdir. Uning mavjudligi o‘zbek tilining raqamli makonda o‘z o‘rnini mustahkamlashi va xalqaro miqyosdagi ma’lumot almashinuvida faol ishtirok etishi uchun zamin yaratadi.

Hozirda ingliz-turk parallel korpuslari mavjud va ular lingvistik tadqiqotlar hamda til texnologiyalari uchun muhim resurs vazifasini bajarib kelmoqda. Ikki til o‘rtasidagi tipologik farqlar (ingliz tili analitik til, turk tili esa agglyutinativ til) sababli bu korpuslar tarjima hodisalarini o‘rganish va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)ning ilg‘or ilovalarini yaratish uchun ahamiyatli. Bir qancha loyiha va tadqiqotlar bu korpuslarni yaratish va ularning imkoniyatlariga qaratilgan. Quyida ba’zi korpuslarni tahlil qilamiz.

MaCoCu-tr-en katta hajmli veb-korpus, u turk va kipr yuqori darajadagi domenlarni skanerlash va ikkala tilda ham mazmuni mavjud bo‘lgan veb-saytlarni aniqlash orqali yaratilgan. parallel gaplarni ajratib olish va moslashtirish uchun ishlatilgan *bitextor*, yuqori sifatni ta’minlash uchun ma’lumotlarni tozalash va dublikatlarni olib tashlash uchun esa BicleanerAI qo‘llanilgan. Bu turdagi korpuslar ko‘pincha zamonaviy neyron mashina tarjimasi modellarini o‘qitish uchun ishlatiladi.

Akademik va maxsus soha korpuslari tadqiqotchilar ma’lum sohalar uchun kichikroq, ixtisoslashgan korpuslarni yaratishgan. Masalan, dissertatsiya annotatsiyalaridan tuzilgan korpus akademik tarjimalarga e’tibor qaratadi. Bu umumiy maqsaddagi ma’lumotlarning maxsus qo‘llanish uchun yetarli emasligini hal etishga yordam beradi; leksikografiya va terminologiyani boshqarishda ahamiyatli.

Parallel daraxt banklari (treyebanks): ba’zi ilg‘or tadqiqotlar faqat gapga moslashtirilgan matnlarni emas, balki parallel daraxt bankini yaratishga ham qaratilgan. Bu gaplar uchun parallel sintaktik daraxtlarni qo‘lda yaratishni o‘z ichiga oladi, sintaksisga asoslangan mashina tarjimasi tizimlarini ishlab chiqish va chuqur qiyosiy lingvistik tahlilda amaliy ahamiyat kasb etadi.

KazParC asosan qozoq tiliga yo‘naltirilgan korpus bo‘lsa-da, KazParC loyihasi ingliz va turk, shuningdek, rus tillari uchun ham parallel matnlarni o‘z ichiga olgan ko‘p tilli korpusga misol bo‘la oladi. Bu turli turkiy va Yevropa tillari o‘rtasida mashina tarjimasiga qaratilgan yirik loyihalarda turk tilining tez-tez kiritilishini ko‘rsatadi.

Sanab o‘tilgan korpuslar mashina tarjimasi tizimlarini o‘qitish, qiyosiy lingvistik tadqiqotlar o‘tkazish, ikki tilli lug‘atlarni ishlab chiqish va til o‘rganish uchun vositalarni yaratish kabi turli xil ilovalar uchun zaruriy manba vazifasini bajaradi. Bunday korpuslarni yaratish dinamik faoliyat bo‘lib, turli soha ehtiyojlarini qondirish, ilg‘or tozalash (text cleaning) hamda annotatsiya texnikalari orqali ma’lumot sifatini yaxshilash maqsadida yangi resurslar ishlab chiqilmoqda.

Parallel korpusining lingvistik va texnologik xususiyatlari. Parallel korpus ikki yoki undan ortiq tildagi bir xil mazmundagi matnlarni o‘z ichiga olgan lingvistik resurs bo‘lib, u bir qator lingvistik va texnologik xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlar korpusning tuzilishi, ishlanishi va qo‘llanilishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa shuki, o‘zbek-ingliz parallel korpusi lingvistik va texnologik jihatdan murakkab, ammo beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan resursdir. Uning to‘g‘ri tuzilishi, muvozanatlangan va reprezentativ matnlar bazasiga ega bo‘lishi, sifatli moslashtirish hamda annotatsiya jarayonlari nafaqat nazariy tilshunoslik, balki mashina tarjimasi, lug‘atshunoslik va ta’lim sohalari uchun ham keng imkoniyatlar yaratadi. Korpusning mavjudligi o‘zbek tilining raqamli makondagi mavqeyini mustahkamlash, uni ingliz tili bilan qiyosiy o‘rganish va zamonaviy til texnologiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois parallel korpusni muntazam yangilash, boyitish va texnologik jihatdan takomillashtirish ilmiy va amaliy faoliyatning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

ADABIYOTLAR:

1. Matyakubova, Noila & Khamroeva, Shahlo & Adali, Eşref & Rajabovich, Mengliyev. (2023). Algorithm of Creating the “Uzbek-English Aligner” Program. 01-05. 10.1109/UBMK59864.2023.10286703;

2. Khamroeva, Shahlo & Abdullayeva, Oqila & Matyakubova, Noila & Rakhmanova, Azizakhon. (2024). Alignment of Phrases in Uzbek-English Languages. 1830-1833. 10.1109/PIERE62470.2024.10805057.

3. Karimov Rustam Abdurasulovich, Mengliev Bakhtiyor Rajabovich (2019). The Role of the Parallel Corpus in Linguistics, the Importance and the Possibilities of Interpretation. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019.

4. Elov, Botir & Abdullayeva, Oqila. (2024). O‘zbek tili korpusini sintaktik teglash masalasi. – 1-son.

5. Gulyamova, Shakhnoza. (2020). The problem of polyfunctionality in the traditional and computational linguistics // Middle European Scientific Bulletin. – Vol. 5. 10.47494/mesb.2020.5.72.

6. Giza++. URL: https://aclanthology.org/2022.amta-research.20.pdf

2030 UZBEKISTAN RESEARCH ONLINE
uzjournals.edu.uz

doi® digital object identifier

Google scholar

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

ADVANCED SCIENCES INDEX

"SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY"

The journal was composed in the Editorial and Publishing Department of Bukhara State University.

Editorial address:
Bukhara, 200117
Bukhara State University, main building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing Department.
https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted 29.09.2026 y. Paper format 60x84,1/8. Printed in express printing method. Conditional printing plate – 35,30. Circulation 70. Order № 30. Price is negotiable.

Published in the printing house "BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara, Hofiz tanish Bukhari street, 190 B-house